

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

НИКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович

УДК 930.1:94 (477) «1940-1960»

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
1940-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х РОКІВ:
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук
за спеціальністю
07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни

Науковий консультант

**Слюсаренко Анатолій Гнатович,
доктор історичних наук, професор**

КИЇВ - 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методи дослідження.....	9
РОЗДІЛ 2. Історики про правлячу комуністичну партію як провідника курсу на уніфікацію суспільно-політичного розвитку республіки в повоєнний період.....	25
РОЗДІЛ 3. Погляди істориків на спроби десталінізації суспільства та лібералізацію політичного життя в УРСР.....	91
РОЗДІЛ 4. Історіографія відбудови радянської культури та її ідеологізації.....	149
РОЗДІЛ 5. Відображення в історичній науці ролі інтелігенції в суспільно-політичному житті УРСР.....	207
РОЗДІЛ 6. Висвітлення в історичній літературі суспільно-політичної активності робітництва.....	261
РОЗДІЛ 7. Дослідження соціально-політичних процесів в українському селі	319
ВИСНОВКИ.....	374
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	385

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасний період українська історіографія перебуває на шляху критичного переосмислення своїх надбань, перегляду застарілих оцінок і трактувань, успадкованих від тоталітарної доби, а також пошуку відповідей на нові виклики, що їх висуває трансформація українського суспільства. У зв'язку з цим підвищується роль проблемної історіографії, в тому числі суспільно-політичного розвитку України на різних етапах історії. Без порівняльного аналізу радянської та пострадянської історіографії суспільно-політичних процесів другої половини 40-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. неможливо сформувати і утвердити науковий погляд на місце цього періоду в історії України, об'єктивно і правдиво оцінити суперечливі і неоднозначні події і факти.

Сучасна історіографічна ситуація дозволяє по-новому досягнути особливості суспільно-політичного розвитку УРСР в умовах повоєнного двадцятиріччя, виявити певні тенденції розвитку тоталітаризму в добу агонії сталінізму, його модифікації в часи хрущовської «відлиги», простежити вплив командно-адміністративної системи на розвиток історичної науки.

Зростання уваги суспільства до запитів і проблем людини стимулює формування антропологічно орієнтованої історіографії. Дослідження історіографії суспільно-політичних процесів дозволяє конкретизувати співвідношення впливу політичних режимів і партій, а також окремих осіб на історіографічний процес.

Необхідність історіографічного аналізу досліджень суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років продиктована також помітною невідповідністю між зростанням кількості публікацій з цієї тематики та їх історіографічним осмисленням. Тільки протягом останніх п'ятнадцяти років з'явилося близько 500 різного роду праць, присвячених дослідженню різноманітних аспектів проблеми,

натомість кількість історіографічних розвідок не перевищує двадцяти. Крім того, історіографічний аналіз покликаний сприяти заповненню прогалів у методології досліджень, викликаних подоланням стереотипів радянських часів. Радянська історіографія трактувала суспільно-політичну активність трудящих як прояв підтримки ними курсу правлячої партії. Аналіз цієї проблеми з сучасних позицій дозволяє визначити реальні важелі, за допомогою яких тоталітарний режим здійснював контроль за суспільно-політичними процесами та імітував активність громадян. Отже, вибір теми дослідження обумовлений сучасними тенденціями і суспільними викликами історичній науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми «Історія формування і розвитку Української держави» (державний реєстраційний номер 01 БФ 04601), що включена до тематичного плану наукових досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є сукупність основних груп історіографічних джерел, насамперед наукових праць з історії суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років, творча діяльність осередків історичної науки та провідних українських істориків з даної тематики.

Предметом дослідження є історіографічний процес другої половини 1940-х – початку XXI ст., тенденції розвитку наукових знань про суспільно-політичні процеси в УРСР упродовж повоєнного двадцятиріччя та порівняльний аналіз надбань української радянської, діаспорної та пострадянської історіографії.

Хронологічні рамки дослідження мають два виміри: а) конкретно-історичний, який охоплює період другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років, що займає важливе місце в історії України; б) історіографічний, який охоплює, головним чином, другу половину XX-го – початок XXI

століть і може бути поділений на два основні періоди: радянський та пострадянський.

Теоретико-методологічну основу дисертації становить органічна сукупність базових принципів історіографії: історизму, об'єктивності, всебічності, наступності і відповідних методів дослідження. В роботі застосовані різноманітні **методи** історіографічного пізнання: історіографічного аналізу та синтезу, історичний, проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний та ін.

Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити тенденції нагромадження знань про суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років, обґрунтувати їх періодизацію, з'ясувати вплив об'єктивних та суб'єктивних чинників на спрямування історичних досліджень, порівняти радянську, пострадянську та діаспорну історіографію проблеми, визначити науковий рівень праць, виявити прогалини в них та обґрунтувати напрями подальших історичних досліджень теми.

Для реалізації цієї мети в дисертації поставлені наступні **завдання**:

- з'ясувати стан дослідження проблеми, сформулювати репрезентативний джерельний комплекс, опрацювати методологічні засади дослідження;
- простежити взаємозв'язок історіографічної ситуації та об'єктивності вивчення суспільно-політичних процесів в УРСР;
- обґрунтувати періодизацію дослідження подій і явищ суспільно-політичного життя повоєнного двадцятиріччя, встановити вплив політичних режимів на їх висвітлення та оцінку;
- виокремити місце досліджень суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років у загальному масиві наукових праць з історії України;
- виявити спільні і відмінні тенденції розвитку радянської та пострадянської історіографії суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років;

- порівняти підходи, трактування і погляди на суспільно-політичне життя УРСР радянських і пострадянських істориків, співставити їх з оцінками дослідників української діаспори;

- персоналізувати внесок українських істориків та наукових осередків у вивчення суспільно-політичних процесів в УРСР, встановити повноту та об'єктивність їх дослідження;

- на основі історіографічного аналізу проблеми з позицій сьогодення запропонувати нові підходи до дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР та визначити перспективні напрями і проблематику відповідних студій.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній вперше з позицій сучасного бачення здійснено історіографічний аналіз досліджень суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років і визначено фактори, що впливали на спотворення історичної правди, поширення ненаукових тверджень та ідеологічних штампів, далеких від об'єктивного пізнання.

В дисертації розглянуто новітні наукові праці українських істориків з проблеми, які ще не були предметом історіографічного осмислення, і під цим кутом зору здійснено переоцінку радянської історіографії.

Запропоновано уточнену періодизацію вивчення суспільно-політичного життя УРСР. В роботі викладено критичне ставлення до достовірності ряду історичних та історіографічних фактів, введених до наукового обігу радянськими дослідниками, зокрема стосовно характеру і місця комуністичної партії в політичній системі тоталітарного суспільства, одностайної підтримки широкими верствами населення політики партії, недооцінки значення інтелігенції у суспільно-політичному житті і перебільшення ролі в ньому робітничого класу, глорифікації трудової активності, масовості соціалістичного змагання і руху за комуністичну працю, стирання відмінностей між містом та селом тощо.

З позиції сучасного бачення розкрито ідеологічні засади і обмеженість традиційної структури наукових публікацій радянських істориків, їх вплив на спотворення в науці суспільно-політичних процесів в УРСР.

Практичне значення дослідження зумовлюється тим, що отримані результати, обґрунтовані висновки і практичні рекомендації дають нове розуміння надбань історіографії проблеми, орієнтують на створення праць, вільних від політичної кон'юнктури та суб'єктивізму. Основні теоретичні та фактичні положення і висновки дослідження можна залучити до викладання історії України та історіографії історії України, а також з метою підготовки спецкурсів з історіографії історії України. Крім того, матеріали роботи можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з української історіографії та історії України.

Апробація дисертаційного матеріалу. Основні положення дисертації та її зміст обговорювалися в рамках проведення «круглого столу» з приводу 50-річчя XX з'їзду КПРС, що відбувся у Інституті історії України НАН України 23 лютого 2006 р., обговорювалися при проведенні VI Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії, що відбувся у місті Черкаси у лютому 2006 року, доповідалися на II Міжнародній науковій конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX-XX століттях», що проходила у місті Вінниця 26-27 жовтня 2006 р., на конференції викладачів Інституту історії, етнології та права при Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського у 2006 р., обговорювалися під час проведення «круглого столу» «Голод 1946-1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (до 60-річчя трагедії)», який відбувся 22 березня 2007 року у Інституті історії України НАН України, обговорювалися на III Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії», яка відбулася 19-21 квітня 2007 року в місті Ніжин на базі Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доповідалися на всеукраїнській науково-практичній конференції «Євроінтеграційні процеси: міжнародна і міжрегіональна

співпраця», що відбулася 17-18 травня 2007 р. на базі Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доповідалися на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Бібліотека в контексті світової культури, науки, інформації», яка відбулася у місті Вінниці 23-25 травня 2007 р.

Матеріали дослідження використовувалися при читанні лекцій та проведенні семінарських занять з курсу «Новітня історія України», «Політологія» у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Вінницькому державному аграрному університеті та Вінницькому національному державному медичному університеті. За результатами дослідження опубліковано монографію, та 37 наукових статей, з яких 32 – у провідних наукових фахових виданнях, визначених переліками ВАК України.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Уніфікація історичних досліджень радянською тоталітарною системою згубно вплинула на історичну науку. «Виваженим тоном» наукових публікацій вважалося вигідне правлячій партії висвітлення і оцінювання історичних подій і фактів. Від історичної науки вимагалось пропагувати успіхи і досягнення радянського ладу, доводити його історичну обумовленість і визначити майбутню перспективність. У той же час підганяючи факти під готові висновки, історики своїми працями сприяли зміцненню тиску командно-адміністративної системи на суспільство.

У серпні 1947 р. ЦК КП/б/У прийняв постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», яка передбачала утвердження нових акцентів у ідеологічній діяльності партії, її ставленні до національного питання та минулого українського народу. Цей документ мав відверто директивний характер і нав'язував вченим напрямки досліджень та наперед визначені оцінки подій і явищ української історії. У центрі уваги науковців мав постати процес встановлення та зміцнення радянської влади в Україні та розгром українських націоналістів. Після «чистки» колективу Інституту історії України головні зусилля його відділів зосереджувалися на першочерговій підготовці праць з історії соціалістичного будівництва, взаємозв'язків російського, українського, білоруського та інших народів СРСР, історії робітничого класу, боротьби проти націоналістичних перекручень історії України.

У 1953 р. Інститут історії України АН УРСР було реорганізовано в Інститут історії АН УРСР із розширенням діапазону його дослідницької діяльності, що сприяло активізації проведення наукових досліджень, але тривалий час у ньому не існувало через нестачу кваліфікованих кадрів спеціального відділу історіографічних досліджень. До середини 1950-х років

історики радянського суспільства нагромадили значний досвід і зібрали великий матеріал, який дедалі важче було втискувати у існуючі тоді схеми. Склалося певне протиріччя між можливостями історичної науки і ступенем їх реалізації.

Необхідність подолання наслідків культу особи, проголошена у часи Хрущова створювала певні передумови до активізації досліджень суспільно-політичного життя республіки. Окремі вчені навіть почали розглядати ХХ з'їзд у якості рубежу, що поклав початок зрілості історичної науки.¹ Тут варто зазначити, що радянське керівництво ніколи не схвалювало об'єктивного аналізу подій, від істориків вимагалось виключно обслуговування поточного політичного моменту.

Фактично перші історіографічні студії, присвячені висвітленню суспільно-політичних процесів повоєнного періоду, з'явилися у період хрущовської «відлиги» і засвідчили активізацію в республіці історичних студій під впливом ХХ з'їзду КПРС.² Однак, праці, пов'язані з темою нашого дослідження, лише згадувалися.

Свідченням теоретичної зрілості, кваліфікації історичних кадрів Ф.П.Шевченко вважав вихід у світ після ХХ з'їзду КПРС багатьох монографій і документальних публікацій, присвячених важливим проблемам соціалістичного і комуністичного будівництва. Він наголошував, що саме у цей час почалося комплексне вивчення післявоєнної історії. Критикуючи «ювілейне славослів'я», він у той же час наголошував на необхідності проведення істориками великої роботи до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли історики України зобов'язувалися узагальнити успіхи Радянської влади за 50 років в галузі зростання матеріального і культурного рівня народу, в розвиткові народного господарства і науки, в удосконаленні суспільно-державного управління на

¹ Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. Про розвиток історичної науки на Україні. – К., 1965. – С. 17.

² Лось Ф.Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К., 1957. – С. 31-35.

основі радянської демократії.³ Подібні твердження – це швидше прагнення видати бажане за дійсне, а не аналіз реальної ситуації, що склалася у вітчизняній історичній науці після XX з'їзду КПРС. Відомо, що Хрущову вдалося припинити масові політичні репресії, у тому числі і серед істориків, але багато інших негативних рис розвитку радянського суспільства та історичної науки залишалися і у постсталінський період.

В рекомендаціях, створеної на початку 1959 р. в системі АН УРСР координаційної ради з історії, визначався загальний напрям історіографічних досліджень, де зазначалося, що вивчення історії історичної науки на Україні, як невід'ємної складової частини загальної проблеми освоєння наукової спадщини минулого, передбачало критичну оцінку історичних праць дворянсько-поміщицької та ліберально-буржуазної історіографії. Розробка проблеми передбачала створення загальної праці, яка б охопила її в цілому, і видання окремих великих узагальнюючих монографічних досліджень та брошур.⁴

Подальша активізація проведення наукових досліджень у сфері вивчення історії України була пов'язана із відповідними рішеннями партійних органів. Скликана за ініціативою ЦК КПРС у 1962 р. Всесоюзна нарада, на якій обговорювалися заходи щодо поліпшення підготовки науково-педагогічних кадрів для історичних наук, звернула увагу на необхідність поглибити дослідження історіографічних проблем, але знову ж таки в ракурсі розширення фронту аргументованої критики фальсифікацій буржуазної історіографії.⁵ Такий підхід до накреслення шляху розвитку вітчизняної історичної науки був обумовлений загостренням протиріч між країнами соціалістичного табору та капіталістичним світом в умовах розвитку «холодної війни».

³ Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. Про розвиток історичної науки на Україні. – К., 1965. – С. 20.

⁴ Основні проблеми історичної науки в Українській РСР. – К., 1959. – С. 53.

⁵ Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам 18-21 декабря 1962 г. – М., 1964. – С. 34-35, 118, 123, 324, 341.

Загалом характеризуючи розвиток української історіографії періоду хрущовської “відлиги”, можна відзначити, що радянські історики критикували тоді сталінський період рівно настільки, наскільки їм це дозволили і, більше того, навіть доручили.⁶

Згортання хрущовських реформ, утвердження авторитаризму супроводжувалося насадженням нових орієнтирів для розвитку історичної науки. У 1964 р. була створена Наукова рада з проблеми “Історія історичної науки”, яку очолив Ф.П.Шевченко, а згодом І.О.Гуржій. Крім співробітників академічних інститутів, до неї входили провідні спеціалісти-історіографи з вузів Києва, Харкова, Одеси, Львова, Ужгорода, Кам’янця-Подільського. Її метою було координувати історіографічні дослідження, що здійснювалися у республіці. Керуючись відповідними директивами, частина науковців стала на шлях огульної критики реформ М.С.Хрущова й замовчування негативних наслідків культу особи Сталіна. Ці тенденції відбилися й на історіографічних працях другої половини 1960-х – 1970-х рр., присвячених нагромадженню знань з повоєнної історії УРСР.⁷ У працях В.А.Дядиченка, В.Г.Сарбея, Ф.П.Шевченка аналізувалася переважно монографічна література, яка становила невелику частину доробку істориків. Загальною рисою історіографічних студій було намагання «навечно прив’язати» історію українського народу до історії Росії, а за українською історіографією закріпити статус одного з розділів радянської. Тому аналіз досліджень суспільно-політичних процесів в УРСР здійснювався занадто спрощено, тільки в союзному контексті.

У середовищі відомих українських історіографів 1960-х - 1980-х рр. виділялася постать А.В.Санцевича, якому належить помітний внесок у

⁶ Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні // Укр. історик. – 1990. – № 1-4. – С. 139.

⁷ Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. Про розвиток історичної науки на Україні. – К., 1965; Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К., 1967; Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К., 1970; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Під ред. П.М.Калениченко та ін. – К., 1973.

розвиток проблемної історіографії історії України повоєнного періоду. У праці “Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії” він вперше висвітлив важливі, на його погляд, питання, звернувши увагу на зміни умов розвитку історичної науки в 1945-1965 рр., вивчення історії робітничого класу, селянства, культурного будівництва.

Маючи відповідні політичні причини, А.В.Санцевич, віддаючи належне критиці культу особи у часи Хрущова та створеним можливостям для розширення спектру історичних досліджень у цей час, відзначав, що незважаючи на загалом сприятливу обстановку для досліджень післявоєнного періоду, на історичну науку негативно впливали суб’єктивістські тенденції. Засуджувалося ним “надмірне” вихваляння істориками періоду 1953-1963 рр.,” “випадковість у доборі фактичного матеріалу, поверховість суджень, ігнорування труднощів історичного процесу”.

Критично оцінюючи роботу А.Санцевича, Л.Винар вказував, що, не дивлячись на наявність у роботі важливих даних про розвиток історичної науки, вона залишилася в руслі історіографії, позначеної догматизмом ленінізму.⁸ У 1984 р. вийшла його книга “Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.)”, у якій частково аналізувалися публікації про участь трудящих у суспільно-політичних рухах та партійне керівництво ними.⁹

З поміж радянських історіографічних праць 1960-х років виділено книгу “Очерки по историографии советского общества”, три останні розділи якої присвячувались огляду історичної літератури, що вийшла в Україні й висвітлювала післявоєнний період.¹⁰

⁸ Винар Л. А.В.Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 157-159.

⁹ Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.). – К., 1984.

¹⁰ Очерки по историографии советского общества / Под ред. М.Е.Найденова, С.Ф.Найды, Л.М.Папина. – М., 1967.

У монографіях А.Л.Оприщенко та Н.В.Комаренко було проаналізовано наукові дослідження ролі робітничого класу у налагодженні соціалістичного змагання, в тому числі й міжреспубліканського.¹¹

Характерною особливістю історіографічного процесу 1960-1980-х рр. було домінування в ньому історико-партійної історіографії, що засвідчували численні публікації Я.С.Калакури.¹² В них, поряд із аналізом величезного історіографічного матеріалу про Комуністичну партію України в умовах розвинутого соціалізму, були викладені важливі підходи до методики комплексних історіографічних досліджень.¹³

Певною мірою процес накопичення знань про суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років охарактеризований у наукових працях представників української діаспори.

Відзначено історіографічне значення праці О.Оглобліна, зокрема статті присвяченої аналізу стану розвитку української радянської історіографії, в якій автор, використовуючи власні спостереження, висвітлив процес створення у 1940 –1950-х роках уніфікованої історичної науки шляхом урядового терору.¹⁴

Ряд узагальнень щодо стану розвитку української радянської історичної науки містилися у роботі О.Оглобліна, який наголошував на необхідності наукової критики радянських історичних концепцій представниками

¹¹ Оприщенко А.Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР. – Харьков, 1975; Комаренко Н.В. Дружба и сотрудничество народов СССР: Укр. сов. историография. – К., 1984.

¹² Калакура Я.С. Историко-партийная наука и актуальные вопросы современности. – К., 1974; Його ж. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис. – К., 1976; його ж. Коммунистическая партия Украины в условиях развитого социализма. Историография. – Дис... д-ра истор. наук. – К., 1980.

¹³ Принагідно зазначимо, що з відновленням державної незалежності України Я.С.Калакура зосередився на теоретико-методологічних засадах української історіографії, її місця у структурі історичної науки. Він поклав у основу українського історіографічного процесу національно-державницьку ідею і принцип його окремішності, а саму українську історіографію трактує як національний компонент світової історичної думки (Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004).

¹⁴ Див.: Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.

української історичної науки в еміграції. Вчений визначив загальну негативну рису української радянської історіографії другої половини ХХ ст., яка, на його думку, полягала у поступовому зникненні індивідуальних досліджень із їх заміною так званими колективними працями, які тільки компрометували радянську науку.¹⁵

В основному критичні зауваження щодо вибору методів досліджень та підборі фактів для наукового дослідження містилися у роботі В.Маркуся. Аналізуючи стан суспільно-політичних наук в УРСР 1960-1970 рр. він відзначив провінціальність української історичної науки у порівнянні із російською, наголошуючи, що історики продовжували боротися з труднощами регламентації наукової організації та контролю змісту і висновків публікацій, як це було й у сталінські часи, а радянська система суспільного контролю збагатилася досвідом маніпуляції між тотальним підкоренням наукової діяльності партійному апарату та постійним намаганням учених і дослідників до лібералізації.¹⁶

Помітні зрушення в українській радянській історіографії відбулися в період перебудови, коли почався поступовий відхід від застарілої методології, побачили світ праці, які відбивали початок змін в історіографічній ситуації¹⁷. Однак, не дивлячись на певне послаблення тиску правлячого режиму на вчених, більшість подій вітчизняної історії висвітлювалися за традиційною схемою, питання ж історіографії суспільно-політичного життя майже не висвітлювалися. Лише в книзі «Историография истории Украинской ССР» було виділено окремий підрозділ, присвячений

¹⁵ Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59-63.

¹⁶ Маркусь В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР (1954-1964) // Український історик. – 1975. – № 3-4. – С. 28-42.

¹⁷ Історія та історіографія України: Зб. наук. праць. – К., 1985; Историография истории Украинской ССР. – К., 1987; Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория / АН УССР. Ин-т истории / Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор и др. – К., 1988; Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования) / АН УССР. Ин-т истории / Редкол.: Ю.А.Курносков и др. – К., 1988; Історія України: нові підходи в історіографії та археології / АН УРСР. Ін-т історії; Авт.: О.І.Гуржій, О.В.Гарань. – К., 1989.

аналізу наукових праць про суспільно-політичні процеси в республіці, зокрема такі його напрями як діяльність рад, профспілок, зростання керівної ролі партії. Важливими темами досліджень залишалася соціальна структура суспільства, проблеми робітничого класу, його союзу з селянством.

Віддаючи належне авторам, які торкалися окремих аспектів теми дисертаційного дослідження, необхідно мати на увазі, що більшість їх висновків застаріли, а фактологічна база потребує суттєвого розширення і уточнення. З проголошенням незалежності України перед істориками відкрилося широке поле для проведення нових досліджень на основі документів та матеріалів, що раніше були їм недоступними. У минуле відійшли жорсткі ідеологічні установки радянських часів, які сковували ініціативу істориків. Суттєві зміни в методології досліджень призвели до появи якісно нових робіт, котрі висвітлюють минулі події з наукових, а не з ідеологічних позицій.

Деякі історіографічні аспекти суспільно-політичних процесів в УРСР присутні у вступних частинах праць Ю.Шаповала, А.Русначенка, Ю.Данилюка, О.Бажана та В.Кафарського, І.Романюка та ін.¹⁸ які торкнулися стану висвітлення окремих політичних процесів в УРСР, українського опозиційного руху. Історіографічний аналіз окремих досліджень суспільно-політичних процесів містився у праці В.Коцура та А.Коцура.¹⁹ У 2000 р. вийшла монографія вчених Інституту історії України НАН України, присвячена висвітленню історіографії, методології та джерельної бази досліджень аграрних відносин в Україні другої половини ХХ століття.²⁰

¹⁸ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – С. 4-11; Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 4-15; Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 15-20; Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця, 2005.

¹⁹ Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999.

²⁰ Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / С.В.Кульчицький, П.П.Панченко, С.С.Падалко та ін. – К., 2000.

З темою дослідження пов'язані два підрозділи монографії О.О.Рафальського «Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис», в яких міститься ґрунтовний аналіз праць про повоєнну сталінську національну політику, примусове переселення українців і поляків, реєвакуюцію матеріальних та культурних цінностей в Україну, боротьбу із космополітизмом, про вплив рішень ХХ з'їзду КПРС на деякі зрушення в сфері національних відносин.²¹

Варті уваги дисертації О.Замлинської, Ю.Легуна, Д.Табачника, Р.Дудки, К.Мельник, О.Сергійчук, В.Дудник, В.Кононенко, О.Вишиванюка та ін., які дотичні до історіографії суспільно-політичних настроїв населення у повоєнний період та в часи «відлиги», карально-репресивної політики радянського режиму, опозиційного руху, діяльності установ науки та вищої школи, участі інтелігенції у політичному і культурному житті УРСР другої половини 50-х – на початку 60-х років ХХ ст., зародження дисидентського руху.²² Виокремлено дисертаційну роботу Л.Ведмідь, присвячену історіографії опозиційного руху як компонента суспільно-політичних процесів у різних регіонах республіки.²³ Однак, ці історіографічні огляди лише частково стосуються теми дисертаційного дослідження.

²¹ Див.: Рафальський О.О. Національні меншини в Україні у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 229-267.

²² Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1995; Легун Ю.В. Розвиток науки в Україні у 60-х роках ХХ століття. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1995; Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). – Автореф... д-ра іст. наук. – К., 1995; Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ століття. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1996; Мельник К.М. Розвиток науки в Україні у 50-ті роки ХХ ст. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999; Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953-1964. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2002; Дудник В.М. Відбудова міського господарства України у 1943-1950 рр. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2004; Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2004; Вишиванюк О.Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944-1953 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006.

²³ Ведмідь Л.А. Історіографія опозиційного руху в УРСР другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ ст. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006.

Загалом, узагальнюючих досліджень, присвячених історіографії суспільно-політичних процесів повоєнного двадцятиріччя в УРСР фактично немає, до того ж абсолютна більшість наявних публікацій містять застарілі висновки та оцінки. Праці істориків із цієї проблеми потребують нового історіографічного осмислення, виявлення вузьких місць та окреслення перспективних тем наукових пошуків.

Джерельна база дисертації. Основу джерельної бази дослідження складають наукові праці істориків, аналіз яких дозволив простежити процес накопичення знань про суспільно-політичні процеси другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Виділено наступні групи джерел: узагальнюючі історичні праці, колективні та індивідуальні монографії, дисертаційні роботи, наукові статті, матеріали наукових конференцій, а також документальні джерела, які стосуються розвитку історичної науки, зокрема збірник “У лещатах тоталітаризму”,²⁴ до якого увійшли документи про академічний Інститут історії України. Пріоритетне місце в джерельній базі посідають узагальнюючі роботи здебільшого колективного характеру, зокрема відповідні томи або розділи багатотомної історії України,²⁵ чотири видання нарисів історії Компартії України та обласних партійних організацій,²⁶ що були написані у період існування СРСР.

Серед сучасних публікацій варто виділити праці «Історія України: Нове бачення» (під ред. академіка В.Смолія),²⁷ «Україна крізь віки»,²⁸ «Політична

²⁴ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956 рр.) // Збірн. докум. матер. – У 2-х ч. – К., 1996.

²⁵ Історія Української РСР: У 8-ми томах. – Т.8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – У 2-х кн. – К., 1979.

²⁶ Див. наприклад: Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1971; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів, 1969; Нариси історії Київської обласної партійної організації. – К., 1967; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород, 1979; Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. – К., 1980 та ін.

²⁷ Історія України: Нове бачення. – У 2 т. – Т. 2 // В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М.Даниленко та ін. / Під ред. В.А.Смолія. – К., 1995.

²⁸ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999.

історія України»,²⁹ узагальнюючі студії В.Барана, В.Даниленка, В.Сергійчука, Ю.Шаповала, а також діаспорних істориків Л.Винара,³⁰ І.Лисяка-Рудницького,³¹ О.Субтельного³² та ін. Їх значення полягає в тому, що вони носять підсумковий характер дослідження української історії, включаючи й період даного дисертаційного дослідження.

Найбільш концентровану інформацію з конкретної проблеми, як правило, дають монографії. Об'єктом монографічних досліджень виступали різні аспекти суспільно-політичних процесів означеного періоду, але найбільша їх кількість стосувалася керівної ролі комуністичної партії, її організаторської та ідеологічної роботи (понад 5000 книг, брошур і статей), натомість число тих праць, які висвітлювали карально-репресивні заходи та їх вплив на суспільно-політичні процеси, залишається відносно незначним (близько 150). Близькими до монографічних досліджень є дисертаційні роботи, джерельна цінність яких зумовлюється тим, що їх зміст, авторські висновки і судження не завжди знаходять адекватне відображення в публікаціях. Найбільш поширеним джерелом вивчення динаміки історіографічного процесу з досліджуваної проблеми є наукові статті, в яких відкладалися оперативні результати студій суспільно-політичного життя в республіці. В дисертації фігурує близько 700 наукових статей. Починаючи з часів перебудови джерельна база проблеми інтенсивно поповнювалася за рахунок журнальних публікацій, які стали засобом апробації нових, нестандартних і дискусійних поглядів. У часописах «Український історичний журнал», «Український історик», «Історичний журнал», інших періодичних виданнях, університетських вісниках започатковано спеціальні рубрики, присвячені висвітленню різного роду «білих плям» вітчизняної історії. За

²⁹ Політична історія України ХХ ст. – У 6 т. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії 1945-2002. – К., 2003.

³⁰ Див. наприклад: Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної наук // Український історик. – 1978. – № 1-3. – С. 5-29; Його ж. Двадцятиліття «Українського історика» (1963-1983) і завдання українських істориків // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 5-24.

³¹ Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2 т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 294-305.

³² Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.

відсутності ґрунтовних монографічних досліджень саме ці праці дають можливість встановити, кому з науковців належить першість у піднятті та розробці тієї чи іншої проблеми суспільно-політичного розвитку повоєнної України.

Важливу групу історіографічних джерел становлять матеріали наукових конференцій, симпозіумів та «круглих столів». Саме в ході їх проведення найчастіше відбувається оприлюднення нових ідей та підходів. Залучені матеріали «круглих столів», присвячених обговоренню методологічних питань новітньої історії України, які регулярно проводить Інститут історії України НАН України.

Аналіз джерельної бази торкнувся підручників та посібників з історії України. Як правило, вони пишуться вже на основі існуючих монографій. Але в умовах українських реалій перших років незалежності вчені зіткнулися із проблемою відсутності підручників для середньої та вищої школи, які були б написані з точки зору важливості тих чи інших подій в історії саме України, а не СРСР. Тому своєрідною пробою пера у ліквідації «білих плям» в історії держави стали підручники та посібники, написані провідними науковцями країни, які привернули увагу до невирішених проблем та накресливали орієнтири для майбутніх наукових робіт.

Отже, джерельний комплекс дисертації є достатньо репрезентативним для порівняльного аналізу радянської і пострадянської історіографії, для визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років.

Методологія дослідження. Складна структура суспільно-політичних процесів і специфіка їх відображення в літературі посилюють значення теоретико-методологічних засад історіографічного дослідження. В його основу покладено принципи історизму, об'єктивності, системності, наступності та всебічності. Принцип історизму дозволив розглядати розвиток історичних знань, формування наукової думки про перебіг суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 40-х – першої половини 60-х

років ХХ ст., втіленої у конкретних працях, у тісній залежності і органічному зв'язку із історіографічною ситуацією у радянські та пострадянські часи. Принцип системності орієнтував на врахування багатофакторності історичного та історіографічного процесів, на комплексне осмислення історичних знань.

На основі принципу об'єктивності відібрані такі джерела, які максимально адекватно відбивають науковість історичної думки у всіх її компонентах, адже історіографічний аналіз не позбавлений суб'єктивного сприйняття та оцінки тих чи інших праць. Посиленню об'єктивності та системності сприяє дотримання принципу всебічності, який передбачає аналіз всієї сукупності історіографічних джерел, а також врахування різноманітних впливів на процес накопичення історичних знань. Врахування історичної ситуації, у якій створювалася наукова праця, дозволяє відокремити власні погляди автора від нав'язаних йому політичних директив. Важливою передумовою реалізації дослідницьких завдань для пізнання історіографії суспільно-політичних процесів має принцип спадкоємності, який часто ігнорувався, особливо у ставленні до наукового доробку попередників. Дотримання цього принципу дало змогу забезпечити зв'язок нових знань з науковими надбаннями попередників та уникати суб'єктивізму в оцінці історіографічного процесу.

В процесі дослідження використано комплекс методів, насамперед історіографічного аналізу та синтезу, які дозволили критично розглянути кожна з наявних праць, порівняти одержані в них результати, синтезувати їх і встановити повноту висвітлення теми.

В дисертації розглянуто різні підходи дослідників до проблеми, порівняно праці радянських, діаспорних та пострадянських істориків. Завдяки цьому з'ясовано новизну методологічних підходів і реальний приріст наукових знань, персоніфіковано внесок науковців у збагачення джерельної бази з історії суспільно-політичних процесів в УРСР.

У ході аналізу матеріалу використовувалися історичний, синхронний, порівняльний, ретроспективний методи, які дали можливість досягнути сутність досліджуваного процесу, динаміку кількісних та якісних змін. Використання конкретно-історичного методу забезпечило можливість простежити хто і коли започаткував дослідження певної проблеми, хто продовжив її вивчення і які нові результати були одержані.

Синхронний метод дозволив проаналізувати праці авторів, створених у межах одного історіографічного періоду, але з протилежних методологічних позицій. Завдяки використанню порівняльного методу зіставлялися різні підходи дослідників до проблеми, порівнювалися роботи радянських та пострадянських вчених.

У контексті методології дослідження розглянуто низку термінів і понять, насамперед такі як «українська історіографія», «історіографічний процес», «історіографічна ситуація» та ін. В радянські часи найчастіше вживався термін «українська радянська історіографія». У сучасній науковій літературі панівним став термін «українська історіографія». У широкому розумінні він включає й «українську зарубіжну історіографію», яка в радянські часи розглядалася як носій буржуазно-націоналістичної ідеології та фальсифікації історії. Критикуючи зарубіжних авторів, радянські науковці обмежувалися лайливою оцінкою їхніх творів, уникаючи конкретного викладу думок та суджень, які пересічний читач міг би оцінити по-своєму.

Поряд з поняттям «українська історіографія» вживається як синонім термін «вітчизняна історіографія». Сучасна наука віддає перевагу терміну «українська історіографія» для окреслення досліджень, які були створені українськими істориками у різні часи.³³

Терміни «українська зарубіжна історична наука», «зарубіжне українознавство» увійшли до наукового обігу на зламі 80-90-х років ХХ ст., коли процес руйнації ідеологічних догм повернув до надбань української

³³ Див.: Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.

історичної думки напрацювання істориків української діаспори, на яких у радянські часи було накинута тавро “буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів”. Їх доробок другої половини ХХ ст. зазвичай називають надбанням вільної української історичної науки за рубежем.³⁴

Л.Винар окреслював «українську історіографію» як сукупність наукових праць українських істориків або істориків українського походження присвячених історії України, без огляду на місце їхнього перебування і мови, якою вони друкували праці.³⁵

Визначаючи українську історіографію в контексті світової історичної науки, Я.С.Калакура розглядає її як спеціальну галузь української історичної науки, що вивчає історію і тенденції розвитку української історичної думки, діяльність українських історичних установ і видань, наукових шкіл, творчу спадщину і вклад українських істориків у світову та вітчизняну науку. До творчих здобутків української історіографії він відносить також спадщину українських радянських істориків та істориків української діаспори.³⁶

Формування різних напрямів історичних досліджень суспільно-політичних процесів в УРСР у рамках української історіографії визначалося складністю історичного розвитку української наукової думки, представники якої в силу політичних причин змушені були працювати в еміграції. Ця ситуація визначила різницю у доступі істориків до історичних джерел з обраної теми дослідження.

Представники української радянської історіографії мали у своєму розпорядженні фактично лише тенденційно підібрану джерельну базу, хоча й досить широку. Її розширення за рахунок вивчення джерел, доступ до яких обмежувався директивами вищого партійного керівництва, був практично неможливим. Обмеженість джерельної бази істориків української діаспори із

³⁴ Див.: Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945-1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10 – У 2-х ч. – Ч. II. Історіографія. – К., 2000. – С. 354-356.

³⁵ Винар Л. Перший загальний з'їзд українських істориків: зауваження до програми з'їзду // Український історик. – 1977. – № 1-2. – С. 105.

³⁶ Див: Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 11.

свободою використання методів наукових досліджень наклала свій відбиток на спрямування їхніх праць, значна частина з яких присвячувалася критиці української радянської історіографії.

Сучасна українська історіографія характеризується вільним вибором новітніх методів досліджень і відсутністю будь-яких обмежень у проведенні наукових пошуків, а також можливістю аналізу великого кола джерел, значна частина з яких вводиться тепер науковцями в науковий обіг. Плідною з точки зору висвітлення численних «білих плям», які залишилися у спадок від української радянської історіографії та уникнення використання ненаукових методів аналізу, є співпраця вчених української діаспори із сучасними українськими науковцями.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКИ ПРО ПРАВЛЯЧУ КОМУНІСТИЧНУ ПАРТІЮ ЯК ПРОВІДНИКА КУРСУ НА УНІФІКАЦІЮ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ РЕСПУБЛІКИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Перебіг суспільно-політичних процесів в Україні повоєнного періоду визначався під впливом зміни зовнішньої і внутрішньої політичної ситуації після завершення другої світової війни. У 1945 році відбулося возз'єднання українських земель. Наслідком цієї події стало піднесення суспільно-політичної активності українців. У той же час офіційне визнання провідними державами світу приєднання західноукраїнських областей до УРСР, в рамках визнання США та іншими державами антигітлерівської коаліції західних кордонів СРСР, дозволило радянському уряду значно посилити тиск на представників українського самостійницького руху із розгортанням масштабних репресій проти його учасників. Спрямування внутрішньої політики радянської держави на уніфікацію суспільно-політичного життя її мешканців та вигідна повоєнна зовнішньополітична ситуація призвели до зацікавлення радянського керівництва в імітації суверенітету УРСР з метою посилення позицій СРСР у міжнародних організаціях та асамблеях шляхом збільшення власного представництва в них за рахунок перетворення союзних республік на суб'єкти міжнародного права.

В 1944 р. ЦК ВКП/б/ і Верховна Рада СРСР пішли на децентралізацію загальносоюзних наркоматів іноземних справ в Україні та Білорусі. Законом від 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР передала у відання Української РСР, як і інших союзних республік, здійснення зовнішньоекономічних функцій як суб'єкта міжнародного права. Відтоді активізується діяльність республіки на світовій арені. Українська РСР стала одним із членів-засновників Організації Об'єднаних націй, вступила до інших міжнародних

організацій. Поширилися економічні та культурні зв'язки із зарубіжними країнами. Однак, спроби деяких зарубіжних країн після створення наркомату встановити прямі дипломатичні відносини з Україною не увінчалися успіхом. Розширення зовнішньополітичних функцій УРСР мало позитивне значення: світ дізнався про існування України, яка отримала можливість використання трибуни міжнародних форумів, що сприяло піднесенню її авторитету в світі. У той же час зовнішньополітична діяльність республіки повністю контролювалася й спрямовувалася з Москви, що дозволяє говорити лише про імітацію суверенітету не дивлячись на участь УРСР у діяльності та створенні провідних міжнародних організацій, в тому числі й ООН. Події, пов'язані із відновленням діяльності України на міжнародній арені отримали широке висвітлення у науковій літературі.

Після того, як УРСР стала суб'єктом міжнародного права її офіційні делегації брали участь у Паризькій мирній конференції 1946 р., було підписано мирні угоди з Болгарією, Румунією, Італією, Угорщиною і Фінляндією. Україна брала участь у створенні конвенції про режим судноплавства на Дунаї, яку було прийнято у 1948 р. на Дунайській конференції у Белграді. У 1949 р. УРСР брала участь у виробленні конвенції на захист жертв війни, в 1954 р. – у конференції по захисту культурних цінностей на випадок збройного конфлікту, в 1956 р. – у розробці Додаткової конвенції про скасування рабства, а також у виробленні статуту Міжнародного агентства по атомній енергії, в 1963 р. – Декларації ООН про ліквідацію всіх видів расової дискримінації. Найбільш важливі кроки УРСР на міжнародній арені стали предметом обговорення у засобах масової інформації. Відповідні документи та матеріали, а також особисті враження авторів стали основою для перших публіцистичних виступів про міжнародну політику України у повоєнний період. У цих роботах висвітлювалися переважно окремі аспекти участі України у зовнішньополітичній

діяльності,³⁷ розглядалися різні етапи діяльності ЮНРРА (Адміністрації допомоги і відновлення Об'єднаних Націй) в Україні.³⁸

XX з'їзд КПРС створив більш сприятливі можливості для проведення нових історичних досліджень, у тому числі й для вивчення виходу УРСР на міжнародну арену. У 1957 р. побачила світ брошура М.К.Головка, де автор висвітлив найбільш важливі, на його думку, події зовнішньополітичної діяльності України, серед яких він виділив участь у створенні ООН, роботу в її органах, участь у роботі МОП, ЮНЕСКО, ЕКЄ, культурні та наукові зв'язки із зарубіжними країнами. Автор докладно зупинився на контактах АН УРСР із вченими інших країн світу.³⁹

М.Н.Іваницький порушив досить широке коло питань, які стосуються наукових і культурних зв'язків республіки. Серед них – навчання іноземних студентів у вузах України, переклад і видання книг іноземних авторів, переклад творів українських авторів і видання їх за кордоном. Також мова йшла про обмін мистецькими колективами, виставками, зв'язки між спортсменами. В основному у брошурах цього автора говорилося про культурні міждержавні зв'язки із країнами “соціалістичного табору”. На момент їх написання економічні зв'язки України з іноземними державами були справою досить проблематичною. Особливо, якщо мова йшла б про так звані “капіталістичні країни”. Стосунки із соціалістичним табором на той час також ще не були налагоджені у достатній мірі. Об'єм публікацій М.Н.Іваницького, роботи якого представлені у вигляді брошур, звичайно, не

³⁷ Нижник В. Радянська Україна на міжнародній арені // Партійне життя. – 1949. – № 10. – С. 25-28; Семененко М.П. Народ Радянської України в боротьбі за мир // Сучасне і майбутнє. – 1951. – № 10. – С. 19-26; Курішков Є.Л. Про міжнародне представництво Української РСР // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 5. – С. 46-56;

³⁸ Войтенко Л. Про деякі тенденції в діяльності ЮНРРА // Сучасне і майбутнє. – 1946. – № 3. – С. 9-12; Дніпровський А. До закінчення роботи місії ЮНРРА на Україні // Сучасне і майбутнє. – 1947. – № 6. – С. 8-12.

³⁹ Головка М.К. Вклад Радянської України в боротьбу волелюбних народів за мир і загальну безпеку. – К., 1957.

дозволив у достатньому обсязі висвітлити проблему налагодження міждержавних зв'язків Україною.⁴⁰

Українсько-польські зв'язки вивчав І.Ф.Євсєєв,⁴¹ який написав першу в Україні монографію з цієї теми.⁴² Спільна діяльність УРСР і Польщі висвітлювалася у тісному зв'язку із зовнішньою політикою СРСР, а також інших соціалістичних країн, спрямованою, на думку автора, на збереження миру і на відсіч агресивним намірам імперіалістів. В роботі докладно висвітлено науково-технічне співробітництво і обмін досвідом у галузі промисловості та сільського господарства. Мова йде про те, як у 1949-1950 рр. і в 1958-1960 рр. групи польських селян відвідали кращі колгоспи УРСР, зустрілися із керівниками республіки та передовиками сільського господарства. Показано також культурне співробітництво українського й польського народів у галузі мистецтва, літератури та науки. Автор розповів про взаємні відвідування науковців, літераторів та митців, про гастролі театральних та мистецьких колективів, обмін виставками образотворчого мистецтва. У іншій роботі І.Ф.Євсєєва із широким використанням українських та польських архівних матеріалів показано прикордонний обмін делегаціями між УРСР і ПНР протягом 1956-1961 рр.,⁴³ про що в літературі та пресі були лише окремі згадки.

Деякі питання налагодження економічного співробітництва УРСР з країнами соціалізму висвітлювалися у брошурі І.М.Кулінича та І.А.Петерса.⁴⁴ Автори охарактеризували питому вагу УРСР в зовнішній торгівлі Радянського Союзу з соціалістичними країнами світу, участь України у

⁴⁰ Іваницький М.Н. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії. – К., 1957; Іваницький М.Н. Міжнародні зв'язки Радянської України. – К., 1959.

⁴¹ Євсєєв І.Ф. Радянсько-польське економічне співробітництво // Укр. іст. журн. – 1960. – № 3. – С. 3-14.

⁴² Евсєєв И.Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944-1960 гг.). – К., 1962.

⁴³ Євсєєв І.Ф. Важлива форма співробітництва народів України і Польщі // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 87-96.

⁴⁴ Кулінич І.М., Петерс І.А. Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму. – К., 1962.

міжнародних виставках і ярмарках, взаємний обмін досягненнями науки і техніки зарубіжних підприємств з радянськими, переважно Донецько-Придніпровського економічного району, Харкова та інших промислових центрів республіки, контакти в галузі сільського господарства. Однак, ця праця не міститила ґрунтовних узагальнень про розвиток економічних зв'язків між УРСР і країнами соціалізму та охоплювала відносно невеликий історичний період (1959-1961 рр.).

На початку 1960-х років вийшли збірники статей, присвячені дружбі, обміну передовим досвідом серед робітників, інтелігенції, зв'язкам підприємств і науково-дослідних закладів України та братніх країн.⁴⁵ Спроби створення комплексних досліджень, які б стосувалися міжнародних стосунків України, були зроблені працівниками Інституту історії АН УРСР.⁴⁶ Основним мотивом цих досліджень була цілком слушна думка про те, що налагодження міждержавних зв'язків УРСР мало глибокі історичні корені.

У 1965 р. вийшла одна з перших колективна узагальнююча монографія про політичні, економічні й культурні зв'язки Української РСР із соціалістичними країнами.⁴⁷ У книзі на великому фактичному матеріалі автори прагнули довести плідність і взаємовигідність тісного співробітництва між країнами соціалізму, на відміну від міждержавних

⁴⁵ Дружба міцніша від сталі. – К., 1962; Дружбою міцні. – Ужгород, 1963.

⁴⁶ Марахов Г. Братерська дружба польського і радянського народів // Наук. записки Ін-ту історії АН УРСР. – 1956. – Т. 7. – С. 21-35; Островерхий І.І. Нашій дружбі міцніти. – К., 1964; Бондаренко В. Братні зв'язки України з Чехословаччиною // Економіка Радянської України. – 1965. – № 6. – С. 88-92; Кулінич І.М. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949-1965). – К., 1966. Сохань П. Вогонь вічної дружби російського, українського і болгарського народів. – К., 1966; Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969; Сохань П.С. Социалистический интернационализм в действии: Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве, 1945-1965 гг. – К., 1969; Овчаренко П.Д. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик (1959-1975). – К., 1982; Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. – К., 1976; Сохань П.С., Даниленко В.М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945-1970 / АН УССР, Ин-т истории. – К., 1988; Хворостяний І.М. За мир без оружия: Участие Украинской ССР в борьбе СССР в ООН за разоружение. 1945-1987 гг. – К., 1988; Хворостяний І.М. Внесок Української РСР у боротьбі СРСР за мир і роззброєння. – К., 1989.

⁴⁷ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: И.А.Гуржий и др. – К., 1965.

стосунків капіталістичних держав. Тут підкреслювалося, що політична співпраця УРСР з соціалістичними країнами виявлялася у наполегливій боротьбі за мир і дружбу між народами. Автори намагалися підвести читача до висновку, що політичне співробітництво соціалістичних країн було яскравим проявом єдності дій урядів та народів в основних питаннях зовнішньої політики. Крім того, у книзі багато місця присвячено розкриттю питання щодо співробітництва “братніх комуністичних та робітничих партій” в будівництві соціалізму й комунізму, в боротьбі за чистоту революційної теорії, проти ревізіонізму, догматизму і сектантства. Економічне співробітництво розглядалося у плані участі Української РСР у відповідних відносинах СРСР із зарубіжними соціалістичними державами, в науково-технічних зв’язках, в обміні передовим досвідом у народному господарстві. Автори прагнули довести вигідність співробітництва України з країнами соціалістичної демократії через показники важливих змін у експорті республіки: зниження питомої ваги сировини та матеріалів, підвищення – машин, устаткування, виробів хімічної промисловості, що, на їхню думку, свідчило не тільки про кількісне, а й про якісне індустріальне зростання республіки. Тут варто вказати на те, що подібні досягнення УРСР показували не стільки економічні успіхи України, а й політику СРСР стосовно інших соціалістичних країн. Адже зміни у структурі експорту республіки обумовлювалися не станом ринкових стосунків між державами, а вигідною для УРСР зовнішньополітичною ситуацією, за якої перелік предметів експорту та імпорту визначався не потребами соціалістичних країн, а вказівками Москви.

У 1960-х роках вийшла друком значна кількість статей і ряд брошур, в яких розкривалися різні аспекти міжнародних зв’язків Української РСР із зарубіжними країнами.

У 1961 р. Л.О.Лещенко опублікував дослідження про хід Дунайської конференції 1948 р. де, керуючись ідеологічними установками того часу, намагався довести вірність програми вирішення дунайської проблеми,

висунутої Радянським Союзом, Болгарією, Угорщиною, Чехословаччиною і Югославією. Автор наголошував, що не дивлячись на спроби США, Англії та Франції зберегти свої позиції у басейні Дунаю, соціалістичні країни, чію програму, звичайно, підтримала й УРСР, добилися прийняття Дунайської конвенції, яка відповідала їх інтересам і забезпечила вільне судноплавство для всіх держав.⁴⁸ На основі значного архівного, опублікованого матеріалу та літератури Л.О.Лещенко зробив спробу з позицій часу заново оцінити діяльність ЮНРРА в Україні та участь української делегації у діяльності Паризької мирної конференції.⁴⁹ Кілька його робіт присвячувалися зовнішній політиці УРСР.⁵⁰ Автор відстоював думку, що УРСР, керуючись настановами КПРС, послідовно притримувалася боротьби за мир та роззброєння, за заборону випробувань та використання ядерної зброї, за створення системи колективної безпеки у Європі, за сприяння розпаду колоніальної системи імперіалізму. Безперечно, що делегати УРСР діяли у тісному контакті із представниками Радянського Союзу. Подібні висловлювання наведені і у працях М.Іваницького та М.Білоусова.⁵¹ Автори вірно зазначали, що Українська РСР дотримувалася принципу мирного співіснування держав з різним соціально-економічним ладом.

Діяльність республіки на міжнародній арені по державній лінії вивчав Л.Паламарчук.⁵² П.Удовиченко та К.Забігайло окремо зупинялися на роботі

⁴⁸ Лещенко Л.О. З історії розв'язання дунайської проблеми // Укр. іст. журн. – 1961. – № 6. – С. 60-69.

⁴⁹ Лещенко Л.О. ЮНРРА і Україна // Укр. іст. журн. – 1965. – № 12. – С. 65-72; Лещенко Л.О. Україна на Паризькій мирній конференції 1946 р. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 7. – С. 61-72.

⁵⁰ Лещенко Л. З руїн війни до тривогого миру: Українська РСР на міжнародній арені в період становлення світової соціалістичної системи (1945-1949). – К., 1963; Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945-1949). – К., 1969.

⁵¹ Іваницький М. У боротьбі за мир і міжнародне співробітництво: (Українська РСР у міжнародних відносинах у період з 1950 по 1958 рік). – К., 1963; Білоусов М. За мир і загальну безпеку: (Зовнішньополітична діяльність Української РСР в 1959-1963 рр.). – К., 1964.

⁵² Паламарчук Л. Україна на міжнародній арені // Комуніст України. – 1963. – № 3. – С. 44-53.

представників України в ООН.⁵³ К.Забігайло також говорив зокрема про їх участь в опрацюванні та затвердженні поправок до Статуту ООН щодо розширення складу Ради Безпеки та Економічної і Соціальної Ради в 1964 р.⁵⁴

Вченими радянського періоду досліджувалися також економічні, науково-технічні зв'язки окремих економічних регіонів України з іншими державами.⁵⁵

В літературі знаходили спеціальне відображення міжнародні зв'язки науковців України. Досить докладно розкривалася діяльність Українського товариства дружби й культурного зв'язку із зарубіжними країнами у роботі Й.Затягана.⁵⁶

У праці К.Колосової порушувалися питання про відвідання республіки зарубіжними гостями, навчання в українських вузах іноземних студентів, про розповсюдження українських книг за кордоном, про дружбу міст республіки із зарубіжними.⁵⁷ Останньому питанню присвячувався ряд робіт, в яких називалися міста, що встановили дружні стосунки, наведено приклади цих зв'язків.⁵⁸

У збірниках наукових праць висвітлювалися окремі питання участі науковців України в міжнародних наукових зв'язках. Їх автори вказували, що

⁵³ Забігайло К. Українська РСР і Організація Об'єднаних Націй // Комунист України. – 1964. – № 6. – С. 40-45; Удовиченко П. Українська РСР в ООН // Радянське право. – 1966. – № 3. – С. 8-12.

⁵⁴ Забігайло К. Ратифікація УРСР поправок до Статуту // Радянське право. – 1965. – № 3. – С. 115-118.

⁵⁵ Пичугин В.Г. К вопросу об экономических и научно-технических связях Донбасса со странами социалистического лагеря // Науч. записки Луганск. пед. ун-та. – 1959. – Т. X, Вып. 2. – С. 67-92; Холодий Б.Н. Сотрудничество Донецкого экономического района со странами народной демократии // Ученые записки Донецк. пед. ин-та. – 1962. – Вып. 9. – С. 121-133; Худяк Р.А. До питання про співдружність гірників Донбасу з гірниками союзних республік і братніх соціалістичних країн (1951-1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1965. – № 7. – С. 72-74. Шульженко В.К. Братерська дружба й співробітництво трудящих Західних областей України та народно-демократичних країн // Укр. іст. журн. – 1965. – С. 78-84.

⁵⁶ Затяган Й. Життєдайне сонце // Всесвіт. – 1961. – № 10. – С. 130-133.

⁵⁷ Колосова К. Міжнародні культурні зв'язки України. – К., 1965.

⁵⁸ Єрмолаєв К. Київ і місто синіх озер // Всесвіт. – 1964. – № 9. – С. 89-91; Єрмолаєв К. Київ – Лейпциг. Дружбою здружені // Всесвіт. – 1966. – № 3. – С. 10-11; Петрів І. Львів – Жешув // Всесвіт. – 1964. – № 11. – С. 15-17; Борський Є. Міста призначають побачення // Всесвіт. – 1964. – № 8. – С. 136-139.

в розв'язанні багатьох наукових проблем важливе народногосподарське значення мало співробітництво між вченими різних країн, що у це співробітництво помітний вклад вносили українські вчені. Також розповідається про етапи, форми, характер та особливості цих зв'язків. Але в роботах замовчувалися труднощі, які мали місце в міжнародних наукових зв'язках, а також їх обмеженість, оскільки планування і керівництво ними здійснювалося з Москви.⁵⁹ Наукові взаємини висвітлювалися переважно по лінії АН УРСР та її установ, а також Київського університету.⁶⁰

Використавши значну кількість літератури, матеріалів преси і архівні відомості П.Калениченко показав, як розвивалися стосунки УРСР та Польщі в галузі літератури та мистецтва, а І.Лісевич – співробітництво України і Румунії у сфері освіти та науки.⁶¹

Новий поштовх дослідженням питань, пов'язаних із виходом України на міжнародну арену, дало проведення перебудови у СРСР. Це сприяло зняттю багатьох обмежень щодо спрямованості історичних публікацій та поширенню серед істориків критичних настроїв стосовно минулого Радянської держави.

Проблема обмеження гонки озброєнь у зв'язку із діяльністю ООН стала предметом дослідження В.Д.Хандогія, який наголошував на прагненні делегацій УРСР обмежити у першу чергу атомні озброєння у світі і

⁵⁹ Кулінич І.М., Петерс І.А. Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму. – К., 1962; Вовко Д. Україна в міжнародних економічних зв'язках СРСР. – К., 1966; Сохань П. Вогонь вічної дружби російського, українського і болгарського народів. – К., 1966; Калениченко П.М. Співробітництво радянської України та народної Польщі (1944-1969). – К., 1969; Сохань П.С., Даниленко В.М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945-1970. – К., 1970; Знаменская М.В. Дружба миллионов. – К., 1974.

⁶⁰ Ляшенко Л.Г. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1963 р. // Укр. іст. журн. – 1964. – № 2. – С. 152-153; Клебанівська Н.М. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР // Укр. іст. журн. – 1965. – №2. – С. 153-155; Цветков Г.Н. Зарубежные связи Киевского университета // Дружба братских университетов. – К., 1966. – С. 85-100.

⁶¹ Калениченко П.М. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України та народної Польщі в галузі літератури (1944-1964 рр.) // Укр. іст. журн. – 1965. – № 7. – С. 74-80; Лісевич І.Т. Співробітництво вчених Української РСР і Румунії в післявоєнний період // Укр. іст. журн. – 1966. – № 4. – С. 57-65; Лісевич І.Т. Українську і румунську школи єднає давня дружба // Рад. шк. – 1966. – № 5. – С. 96-98.

підкреслював, що саме діяльність США та тиск цієї країни на членів Ради Безпеки ООН призвела до відокремлення питання про атомну зброю від загального питання про скорочення озброєнь.⁶² З позиції сьогодення можна сказати, що СРСР свого часу діяв, звичайно, у відповідності до своїх зовнішньополітичних інтересів. Саме Радянському Союзу було вигідним скорочення ядерної зброї, адже він мав величезну сухопутну армію, озброєну звичайною зброєю. Українські дипломати у цьому зв'язку могли тільки відстоювати позицію СРСР.

Загалом позитивно оцінюючи повернення України на міжнародну арену пострадянські історики певною мірою переоцінюють досягнення республіки як суб'єкта міжнародного права.

Певний час вже в умовах існування незалежної держави українськими вченими висловлювалася думка про вихід УРСР на міжнародну арену як результат антифашистської боротьби українського народу і загального зростання міжнародного авторитету Української республіки.⁶³ Аналіз повоєнної зовнішньополітичної діяльності УРСР здійснено В.П.Шевчуком та М.Г.Тараненком, які наголошували на відсутності реальної можливості здійснювати міжнародні контакти поза ухвалою Москви. У той же час вчені позитивно оцінювали зовнішньополітичну діяльність, спрямовану на завершення об'єднання українських етнічних земель.⁶⁴

У сучасний період факт участі України у створенні ООН розглядається виключно як результат тиску сталінської дипломатії і поступок союзників, а не у якості винагороди за заслуги українців у боротьбі проти Німеччини.⁶⁵ Вчені наголошують на великих прорахунках, припущених у повоєнні роки:

⁶² Хандогій В.Д. Рада Безпеки ООН та проблема обмеження озброєнь і роззброєння // Укр. іст. журн. – 1988. – № 5. – С. 110.

⁶³ Див.: Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: ХХ століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К., 1992. – С. 377; Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К., 1999. – С. 403.

⁶⁴ Див.: Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К., 1999. – С. 403-408.

⁶⁵ Див. наприклад: Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004. – С. 18.

Україна не виступала проти сталінської політики уніфікації режимів у сусідніх з нею країнах народної демократії, що з'явилися на політичній карті світу після другої світової війни, трагічною помилкою української дипломатії була політика замовчування ганебних фактів дискримінації українського населення в Польській Народній Республіці.⁶⁶

Радянська українська державність, вступ УРСР до ООН, ЮНЕСКО оцінюється українськими істориками як можливість розширення пізнання української культури світовою спільнотою. Детально висвітлено спроби реалізації ідеї створення національної армії в УРСР відповідно до закону «Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату оборони із загальносоюзного в союзно-республіканський наркомат.⁶⁷

У якості одного з напрямків пропагандистського наступу Й.Сталіна розглядав відновлення зовнішньополітичної діяльності України О.Субтельний, наголошуючи, що метою цих заходів було зобразити режим у новому більш привабливому світлі та привернути на свій бік якомога більше людей, що проживали на окупованій території.⁶⁸

Тут варто зазначити, що у багатьох наукових творах вживається термін «вихід» України на міжнародну арену. Якщо мова йде про УРСР, то його вживання видається виправданим, але стосовно України, можливо, доцільніше було б вживання терміну «відновлення» статусу суб'єкту міжнародного права.

У перспективних дослідженнях варто звернути увагу на висвітлення ставлення пересічних громадян до участі УРСР у роботі міжнародних організацій та представників інтелігенції до обмеження правосуб'єктності республіки на міжнародній арені. Вивчення також потребує проблема

⁶⁶ Див.: Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 344.

⁶⁷ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 493.

⁶⁸ Субтельний О.Україна. Історія. – К., 1991. – С. 415.

співвідношення значення для зростання міжнародного авторитету України зовнішніх контактів представників УРСР та українського руху опору.

Україна й після завершення війни з гітлерівцями залишилася ареною протистояння між учасниками самостійницького руху та прихильниками сталінського режиму. Перемога над Німеччиною та її союзниками зміцнила, з одного боку, позиції правлячої комуністичної партії та особисто Сталіна, а з іншого – сприяла усвідомленню пересічними людьми впевненості у власних силах. Ейфорія від переможного завершення війни сприяла певний час поширенню серед широких верств населення оптимізму, віри у краще майбутнє, бажання швидше відновити зруйноване народне господарство. Люди в основному сподівалися, що основні біди та труднощі вже позаду. У той же час тоталітарний режим не бажав здавати власних позицій. З метою повного відновлення радянської влади в Україні тоталітарний режим спираючись на панівну комуністичну партію вдався до активної уніфікації суспільно-політичного життя. Правляча верхівка прагнула до знищення будь-якої опозиції, тяжіючи до нагнітання напруженості у суспільстві та відновлення масових репресій. Однак, відновити діяльність репресивно-карального апарату у масштабах 1937-1938 рр. по відношенню до людей загартованих у вогні боїв протягом повоєнного періоду не вдалося.

Для придушення антирадянського руху, який радянська історіографія оцінювала як вияв українського буржуазного націоналізму, влада, з одного боку, застосувала масові каральні акції, арешти, виселення, ідеологічні репресії, не протидіяла голоду 1946-1947 років, забезпечувала прискорені темпи відбудови народного господарства, культури і освіти, соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях. З іншого боку, режим був змушений вдатися до імітації розширення “суверенних прав” УРСР, затвердження нової символіки, використавши для цього факт її участі в Організації Об’єднаних Націй. Суперечливий характер суспільно-політичних процесів в УРСР у період агонії сталінізму відповідно відбився й на характері та спрямованості історичних досліджень.

У радянській історіографії найбільше представлена боротьба проти УПА, «масовість» участі громадян у відновленні мирного життя із акцентом на їх самовідданій праці у цьому напрямку, доведення успішності соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях, участь представників УРСР у роботі ООН та інших міжнародних організацій із прагненням показати переваги повернення України на міжнародну арену.

У дослідженнях пострадянських істориків поступово висвітлюються численні «білі плями» української історії, які залишили їхні попередники, із аналізом причин, перебігу та наслідків діяльності репресивно-карального апарату у повоєнні роки, трагедії голоду 1946-1947 рр., примусового переселення мешканців УРСР, суперечливих сторін морально-політичного стану населення та ін.

Придушення антирадянської боротьби на теренах УРСР у повоєнний період привертало увагу багатьох українських істориків. Однак, оцінки цієї діяльності уряду у працях, з одного боку, радянських вчених, а з іншого – пострадянських науковців та дослідників діаспори зовсім протилежні. Перш за все це стосується визначення антирадянської діяльності як такої. У численних публікаціях радянського періоду діяльність УПА розглядалася як ворожа протидія радянській владі з боку «буржуазно-націоналістичних елементів», «зрадників українського народу» або ж просто «бандитів».

Дослідження боротьби проти українського повстанського руху почалося вже у перші роки після відновлення радянської влади на території західної частини України, але перші праці з цього питання більше скидалися на пропагандистські брошури, ніж на ґрунтовні історичні дослідження. Одним із перших вивчення цього питання розпочав В.Л.Варецький, який пропагував досягнення радянського ладу, приєднання західноукраїнських земель до Радянської України, допомогу радянської країни західноукраїнським областям та таврував противників радянської влади. Репресивну діяльність по відношенню до українських повстанців він розцінював як природну

відповідь владних інститутів на діяльність, що суперечила основам радянської політичної системи.⁶⁹

Роль Сталіна у забезпеченні приєднання до УРСР та «радянзації» західноукраїнських земель і їх економічні здобутки у складі радянської країни розглядалися О.Дремчуком, Я.Левченко, Ф.Якимцевим у публікаціях 1950-х років. Тут придушення антирадянського опору розглядалося як закономірний крок на шляху до загального відновлення мирного життя у республіці.⁷⁰

У цьому зв'язку можна виділити роботу К.Сироцинського, який одним із перших зробив спробу узагальнити досягнуті радянською владою результати у справі проведення насильницької колективізації селянських господарств західної частини України. Причому репресивні заходи проти селян ним розглядалися у якості прогресивного процесу, успішність якого була начебто гарантована масовою підтримкою місцевим населенням політики уряду.⁷¹

Економічне обґрунтування необхідності придушення опору УПА з'явилося у роботах радянських вчених, що були опубліковані у період хрущовської «відлиги».

Так, тавруючи повстанців як «зрадників українського народу» або ж як «наймитів імперіалізму», Й.Д.Черниш зосередив увагу на дослідженні боротьби партії проти осіб, які опиралися радянській, розцінюючи її як протидію відбудові народного господарства. Автор наголошував, що за роки

⁶⁹ Див.: Варецький В. Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР. – К., 1946; Варецький В. Видатна подія в житті українського народу. – К., 1964.

⁷⁰ Левченко Я.Г. Соціалістическіе преобразования сельского хозяйства Львовской области (1939-1953 гг.) // Сборн. научн. трудов Львовского ветеринарно-зоотехнического ин-та. – 1953. – С. 58-75; Якимцев Ф.Ф. Соціалістическіе преобразования сельского хозяйства в западных областях Украины // Сборн. науч. работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения Львовского государственного медицинского института. – Львов, 1957. – С. 129-143; Дремчук А.А. Соціалістическіе преобразования сельского хозяйства во Львовской области // Науч. записки Львовского торгово-экономического института. – 1958. – Вып. IV. – С. 82-93.

⁷¹ Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К., 1953.

радянської влади в західноукраїнському селі вдалося забезпечити вигідну для влади зміну політичної свідомості населення.⁷²

Іншим ярликом для повстанців було пов'язування їхньої боротьби із антирадянською боротьбою імперіалістичних розвідок. У цьому випадку дії представників українського самостійницького руху всупереч конституційному праву народів на самовизначення тлумачилися як зрада батьківщини, у якості якої розглядався весь Радянський Союз, а не Україна.⁷³

Виправдовуючи репресивні заходи по відношенню до населення західноукраїнських земель у повоєнний час радянські вчені періоду брежнєвщини наголошували, що такі дії потрібні були для забезпечення переходу місцевого населення на шлях оволодіння «ленінськими ідеями».⁷⁴ Репресивна діяльність по відношенню до учасників повстанських загонів розглядалася у якості об'єктивного елементу класової боротьби.⁷⁵ У цей час історики широко ототожнювали вояків УПА із гітлерівськими посіпаками, звинувачуючи учасників повстанської армії у боротьбі проти власного народу.⁷⁶

⁷² Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР. (1939-1958). – Львів, 1963; Черниш Й.Д. КП України – організатор перемоги колгоспного ладу в західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1976. – С. 102-114; Черныш И.Д. Осуществление ленинского кооперативного плана в западных областях УССР // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 114-118.

⁷³ Небесний В., Малисевич В., Магур Ю. ОУН – ярмарок по продажу шпигунів. – Львів, 1962.

⁷⁴ Аніров П.М., Сульженко В.К. Під інтернаціональним прапором Комуністичної партії у братній сім'ї народів СРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 143; Макара М.П. Турбота Комуністичної партії про культурний розвиток трудящих всіх національностей Закарпаття (1946-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 24. – К., 1968. – С. 113-122.

⁷⁵ Ткачук А.В. Боротьба Комуністичної партії України за індустріалізацію західних областей УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С.85.

⁷⁶ Див.: Грицьків Л.Г., Герасименко С.Г. Вирок виносить народ. – К., 1970; Мазур С. Коли багряніли світанки. – Львів, 1970; Чередниченко В.П. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. – К., 1978; Чередниченко В.П. Націоналізм проти нації. – К., 1970; Чередниченко В.П. Український буржуазний націоналізм на службі гітлерівського фашизму. – К., 1979; Чередниченко В.П. Ідеологічним диверсіям буржуазних націоналістів – гідну відсіч. – К., 1988.

Окремо розглядалася робота партійних органів по викриттю «антинародної суті українського буржуазного націоналізму», в якості доведення якої використовувалися приклади терористичних актів УПА.⁷⁷

Але у них поруч із рясними звинуваченнями на бік тих, кого таврували як «буржуазних націоналістів», відсутній аналіз причин чи мотивів їхньої діяльності та її наслідки, про певну дієвість яких можна було судити хоча б з того, що подібні контрпропагандистські видання радянських авторів продовжували виходити друком. Серед висновків радянської історіографії щодо оцінки боротьби УПА можна погодитися лише з тим, що вона об'єктивно не сприяла прискоренню відновлення мирного життя і відбудови народного господарства республіки.

Практично не змінилися оцінки діяльності УПА у творах радянських істориків періоду перебудови. Виступаючи з позицій правлячої партії вони продовжували «нещадно таврувати» повстанців, всіляко доводячи приреченість їхньої боротьби.⁷⁸ Стаття В.Трощинського цілком присвячувалася доведенню відсутності боротьби між УПА та вермахтом. Причому на противагу історикам української діаспори, які наводили у своїх працях уривки з німецьких документів про сутички з українськими повстанцями, автор на доведення своєї позиції наголошував на різниці у висвітленні ставлення німців до українського національного руху у оперативних та політичних документах, вказуючи, що негативне ставлення до української національної ідеї прослідковувалося лише в останньому виді документів⁷⁹.

⁷⁷ Кравченко В.О. Діяльність Комуністичної партії по викриттю антинародної суті українського буржуазного націоналізму у західних областях України (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971. – С. 84-90; Масловський В.І. Політична робота партійних організацій західних областей УРСР у боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів і куркульства у період соціалістичних перетворень на селі (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 57. – К., 1972. – С. 116-122.

⁷⁸ Див.: Український буржуазний націоналізм: загострення ідейно-організаційної кризи, крах антирадянських підступів. – К., 1986. – С. 55-101.

⁷⁹ Трощинський В.П. Проти вигадок про так званий «Антифашистський рух опору» українських націоналістів // Укр. іст. журн. – 1988. – № 5. – С. 76-87.

Варто також наголосити, що у роботах радянських вчених, виданих у другій половині 1940-х – на початку 1980-х років факт наявності насильницьких дій радянської влади по відношенню до частини населення України визнавався лише стосовно мешканців західноукраїнських областей, які співпрацювали із УПА або були її членами. Вважалося, що у інших регіонах республіки відновлення радянської влади відбувалося відповідно до бажань трудящих.

Певною мірою механізм діяльності радянського репресивного апарату у повоєнний час розкривався у публікації І.Кожукало, який зробив це через перше в українській історіографії висвітлення біографії Л.Г.Мельникова. Однак, вчений кваліфікував подібну діяльність лише як «посилення командно-адміністративних методів управління», не пов'язуючи її із самою природою радянського ладу. Констатує порушення статутних норм партійного життя і принципів політичного керівництва, вчений вказував на успіхи парторганізацій у виконанні рішень уряду.⁸⁰

Репресивно-каральна діяльність радянської влади по відношенню до представників західноукраїнської інтелігенції ґрунтовно висвітлена у циклі публікацій О.С.Рубльова та Ю.А.Черченка в «Українському історичному журналі». Автори наголошували, що зневажливе ставлення та масові репресії щодо інтелігенції були запрограмовані самою природою сталінщини, вони докладно зупинилися на становищі західноукраїнських науковців, літераторів, митців, які потрапили у жорна репресивного апарату, проаналізувавши механізм проведення репресій по відношенню до культурної еліти краю.⁸¹

Незаангажоване дослідження повоєнної репресивної політики радянської влади в УРСР почалося вже після проголошення незалежності України. На

⁸⁰ Див. Кожукало І. Л.Г.Мельников: нарис політичної діяльності // Укр. іст. журн. – 1989. – № 9. – С. 95-105.

⁸¹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 3-15.

початку 90-х років з'явилися перші роботи, автори яких намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки вітчизняної історії періоду сталінізму. У дослідженнях науковців вже констатувався факт наявності масштабної репресивної політики радянського керівництва на території всієї України у повоєнний період. Наголошувалося на порушенні норм соціалістичної законності та демократичних прав радянських громадян.

Вчені прагнули проаналізувати феномен сталінського тоталітарного режиму, пояснюючи природу його репресивно-каральної політики, зневажливого ставлення влади до пересічних людей. У наукових дослідженнях пояснювалася несумісність сталінського режиму і вільного розвитку особистості, висвітлювалася скаліченість психології, і знівеченість ідеології, які робили неприпустимими найменший відхід від накресленої зверху “генеральної лінії”, будь-яке виявлення власної думки. Розглядаючи вплив сталінізму на українське суспільство, автори зробили висновок, що в умовах жорсткої централізації та унітарності тоталітарний режим набрав рис, особливостей, які були характерними для всієї країни, з деякими відмінностями на “регіональному рівні”. Поступово репресивна політика стала розглядатися як один із елементів радянського ладу.⁸²

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років з'являються наукові роботи Ю.Шаповала, в яких охарактеризовано період сталінізму в Україні, роль репресивної системи у структурі влади. У працях “Контраргумент-правда”,⁸³ “У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні”,⁸⁴ “Україна 20-50-х років: сторінки неписаної історії”⁸⁵ автор показав суперечливість повоєнної історії України. На основі широкої джерельної бази Ю.Шаповал створив образ “важкої історії”; відкрив невідоме обличчя тоталітарної доби в Україні. Автор не просто розкрив схему становлення тоталітарного режиму в Україні, а й

⁸² Див.: Курносів Ю. Насилля – головний аргумент більшовизму // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12. – С. 3-18.

⁸³ Шаповал Ю. Контраргумент – правда. – К., 1989.

⁸⁴ Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990.

⁸⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії. – К., 1993.

пов'язав його як з долею національної еліти, політичних діячів, вчених України, так і з долею народу в цілому, вважаючи, що поширення репресивної політики негативно відбивалося на всіх сферах суспільно-політичного життя республіки. Автор змалював процес цькування М.Рильського, окремих українських композиторів та літераторів, «виховання» працівників Інституту історії України та ін., вказуючи, що безапеляційність критики призвела до значних суб'єктивістських перекручень як в оцінках загального стану літератури і мистецтва, історичної науки в Україні, так і окремих творів та їх авторів.

У праці “Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні”⁸⁶ Ю.Шаповал мовою документів намагався показати злочинний вплив сталінського тоталітаризму на долю людини в Україні. Учений свідчить про неоднозначні настрої в українському суспільстві і вказує, що хвиля боротьби проти інтелігенції в Україні в період з 1947 року почалася в основному з вини українських прибічників тоталітаризму, саме з їхньої руки адептами “націоналізму” були оголошені представники інтелігенції, в першу чергу – українські письменники.

Значним доробком Ю.Шаповала щодо відкриття сторінок історії сталінського тоталітаризму в Україні стала наукова розвідка “Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії”.⁸⁷ Аналізуючи великий архівний матеріал, в тому числі й матеріали радянських спецслужб, автор відтворив раніше невідомі сторінки біографій українських діячів. Варто зазначити, що автор вступив у полеміку із окремими вченими, які висловлювали думку про українців як про безмовних жертв тоталітаризму, наголошуючи на масштабному опорі натиску більшовизму. У той же час Ю.Шаповал вказував на недостатню увагу українських вчених до визначення

⁸⁶ Шаповал Ю. Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994.

⁸⁷ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.

відповіді на питання, чому українці йшли на службу комуністичному режимові.

Феномен повоєнного тоталітарно-репресивного суспільства в Україні певною мірою досліджував Д.Табачник, який наголошував, що результатом його існування була практично повна ліквідація національної політичної еліти, над мілітаризація суспільства, беззастережний централізм управління. Автор проаналізував причини, методи та механізм сталінського терору, особливу увагу зосередив на дослідженні такого явища суспільного життя, як репресії, звинувачуючи у їх масштабному розхв'язуванні не лише Й.Сталіна, а й усе його оточення, для якого репресивна діяльність була засобом забезпечення кар'єрного зростання.⁸⁸

У наукових працях пострадянських істориків повоєнне поширення репресій в УРСР справедливо пов'язувалося із перебуванням Л.Кагановича на посаді першого секретаря ЦК КП/б/У з березня по грудень 1947 р. Покликаний «зміцнити» українське керівництво, яке в особі М.Хрущова прагнуло принаймні пом'якшити удар голоду, Каганович сприяв розкручуванню «полювання на відьом», яке в українському варіанті вилилося у пошуки прихильників «буржуазного націоналізму». У «чорний список» можна було потрапити не тільки через власні політичні погляди, а й через сам стиль роботи Кагановича, який вміло перетворював господарські проблеми у політичні, нещадно караючи за невиконання планів державних хлібозаготівель. Складні проблеми суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку республіки він ототожнював із м'якотілістю у боротьбі із «українським буржуазним націоналізмом».

Діяльність Л.Кагановича в Україні активно досліджували радянські вчені на рубежі 1980–1990-х років, розкриваючи його згубний вплив на українське суспільство, висвітлюючи його роль у цькуванні представників української інтелігенції та стимуляції діяльності репресивно-карального

⁸⁸ Див.: Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). – Автореф. дис... докт. істор. наук. – К., 1995.

апарату.⁸⁹ Тут варто відзначити публікацію І.Кожукало, який проаналізував роль Л.Кагановича у спрямуванні ідеологічної роботи в Україні, відзначаючи негативні моменти його впливу на розвиток культури, освіти, науки. Можливість подібної діяльності Л.Кагановича автор пояснював пануванням у суспільстві культу особи вождя, а не вадами самої радянської системи.⁹⁰

Діяльність Л.Кагановича в УРСР стала предметом спеціальних історичних досліджень пострадянських науковців. Одним із перших її почав вивчати Ю.Шаповал.⁹¹ Вчений показав, що життєвий шлях людини, яка могла увійти до так званої «сталінської гвардії», практично неминуче був пов'язаний із усуненням з політичної арени противників Сталіна. Розвідка Ю.Шаповала «Лазар Каганович»⁹² описувала життєвий шлях вірного соратника і прихильника Й.Сталіна Лазаря Кагановича. Автор показав вплив Кагановича на духовну атмосферу в повоєнному українському суспільстві, особливо в середовищі інтелігенції, вважаючи, що саме надзвичайно активна боротьба Кагановича з «українським націоналізмом», із роздмухуванням репресій призвела до того, що Сталін змушений був терміново повернути того до Москви, аби уникнути різкого загострення ситуації в республіці, в тому числі й в середовищі самих комуністів.

Роль Л.Кагановича у цькуванні істориків АН УРСР показана у роботі М.В.Ковалю та О.С.Рубльова, де вчені проаналізували згубні наслідки його втручання у роботу наукової установи із поясненням причин взяття шефства

⁸⁹ Іващенко Г. Антигерой // Україна. – 1988. – № 36. – С. 20-22; Медведєв Р. Соратник вождя // Рад. Укр. – 1989. – 12 січня; Скуратівський В. Кат у солом'яному капелюсі і кирзових чоботах // Вітчизна. – 1989. – № 4. – С. 147-152.

⁹⁰ Кожукало І.П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і – на початку 50-х років // Укр. іст. журн. – 1989. – № 2. – С. 14-25.

⁹¹ Див. наприклад: Шаповал Ю. Українські «щаблі» Кагановича, або «жива сталінська людина» // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 342-355; Його ж. Сталінський посланець на Україні. Сторінки політичної біографії Л.М.Кагановича // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 20. – С. 76-83.

⁹² Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К., 1994.

у рецензуванні досліджень Інституту історії АН УРСР науковцями Інституту історії України АН СРСР.⁹³

Репресивно-каральна діяльність радянської влади у працях пострадянських вчених отримала широке висвітлення у зв'язку із вивченням збройного опору тоталітарній системі з боку УПА. У публікаціях початку 1990-х років боротьба УПА розглядалася як «братовбивча війна 1945-1950 років».⁹⁴ У 1994 р. М.В.Коваль характеризував боротьбу УПА як народний рух за створення незалежної Української держави водночас засуджуючи його за те, що масовий опір населення радянській владі дорого обійшовся населенню західноукраїнських земель.⁹⁵ На початку 2000-х років вона характеризувалася як боротьба за створення незалежної Української держави в межах етнічних українських земель.⁹⁶ Вчені почали аналізувати причини та наслідки двостороннього проведення каральних акцій, наголошуючи на ескалації жорстоких методів боротьби з обох сторін. Висвітлення отримали численні каральні акції загонів НКВС, коли їх бійці перевдягалися у форму УПА й нападали на селян. Аналізувалася також діяльність Служби Безпеки – таємної поліції – ОУН, яка безжально винищувала про радянські елементи: працівників партійного і радянського апарату, комуністів та комсомольців, активістів колективізації. Серед пострадянських вчених, які досліджували діяльність УПА варто виділити В.Сергійчука, який у своїх працях показав механізм здійснення каральних акцій проти повстанців.⁹⁷ Він також показав репресивні дії під час польсько-українського конфлікту в роки другої світової

⁹³ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиліття (1936-1956 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 59-64.

⁹⁴ Див.: Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: XX століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К., 1992. – С. 375-376; Король В.Ю. Історія України. – К., 1995. – С. 184.

⁹⁵ Коваль М.В. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2-3. – С. 98-99.

⁹⁶ Див.: Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 345.

⁹⁷ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997; Сергійчук В. Боротьба совєтської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвол. шлях. – 2000. – № 11. – С. 42-58.

війни, наводячи вперше в українській історіографії повний перелік фактів протистояння УПА та польських загонів. Автор прийшов до висновку, що бойові дії між українцями і поляками стояли на перешкоді створення національних держав обох народів в умовах, коли польський уряд штовхав своїх людей на геноцид інших народів.⁹⁸

Корені репресивної політики по відношенню до населення західноукраїнських областей висвітлено в узагальнюючій праці Б.Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття: Історичний аспект”.⁹⁹

Процес становлення тоталітарної репресивної машини в СРСР розглядали Ю.Шаповал, В.Золотарьов, В.Пристайко у своїй праці “ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи”¹⁰⁰ та І.Білас в праці “Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953”.¹⁰¹ Учені не тільки розглядали процес встановлення репресивно-каральної системи в Україні та контролю над усіма сторонами життя народу, а й визначали вплив тоталітаризму на долю окремої людини, як представника влади, інтелігенції, так і простої людини, насамперед, колгоспника. У розділі «Репресивно-каральна система та масові депортації народів (1945-1947 рр.)» автор проаналізував процес депортації українського населення з Закерзоння та загострення стосунків між українцями та поляками. І.Білас характеризував боротьбу з національним підпіллям на Західній Україні. У своїй праці автор визначив ідейне підґрунтя руху ОУН-УПА, наголошуючи, що це був масовий рух, який користувався підтримкою значної частини населення Західної України.

У 2000 р. вийшла друком монографія М.М.Шитюка, в якій автор проаналізував перебіг масових репресій проти населення півдня України у

⁹⁸ Див.: Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки другої світової війни. – К., 2003. – С. 96-98.

⁹⁹ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття: Історико-політичний аспект. – Луцьк, 1995.

¹⁰⁰ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997.

¹⁰¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. – У 2 кн. – К., 1994.

20-50-х роках ХХ ст. На величезному фактичному матеріалі, зібраному в центральних, Одеському, Миколаївському, Херсонському обласних державних архівах, у Криму автор дослідив акти повоєнних репресій. Центральне місце зайняв аналіз репресій як фактора забезпечення «соціалістичних перетворень».¹⁰²

У своїй іншій праці М.М.Шитюк дослідив еволюцію репресивно-каральної системи в радянській Україні, проаналізувавши радянське законодавство цього спрямування та діяльність позасудових органів. Автор наголосив, що окремі повоєнні укази вищих органів влади мали на меті посилити відповідальність за критику радянської дійсності з метою беззастережного прийняття ними «переваг соціалізму». Він зробив висновок, що певне згортання репресивної діяльності у роки «відлиги» було чи не в першу чергу зумовлене економічними чинниками: ефективність підневільної праці після закінчення війни неухильно знижувалася, а політика «пізнього сталінізму» знаходила дедалі менше прихильників як серед народу, так і серед «соратників» вождя.¹⁰³

У 2002 р. побачило світ ґрунтовне дослідження авторського колективу українських вчених «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси». У розділі «Масовий терор у післявоєнний період» містився підрозділ «Боротьба з «українським націоналізмом», в якому ґрунтовно проаналізовано діяльність Л.Кагановича по цькуванню талановитих українських діячів літератури, науки, освіти, мистецтва поруч із витравленням історичної пам'яті українського народу. Вказувалося, що відображенням репресивної тенденції стала серія постанов ЦК ВКП/б/ і їх відповідників, прийнятих ЦК КП/б/У: «Про журнал «Вітчизна», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» та ін. У підрозділі «Прояви терору і

¹⁰² Див. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000.

¹⁰³ Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 138.

тероризму у протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби» розглянуто репресивну діяльність з обох боків, висвітлено динаміку загострення терористичного протистояння із аналізом морально-політичних настроїв його учасників. Зазначалося, що особовий склад каральних загонів НКДБ відчував сильний морально-психологічний дискомфорт від участі в каральних акціях, а матеріали перлюстрації листів військовослужбовців засвідчували наявність настроїв розпачу посеред чужого середовища, ворожого ставлення частини місцевого населення. Підкреслювалося, що члени СБ УПА практикували жорстоку кругову відповідальність за співробітництво із радянською владою, а тому поступово обопільні акти насильства часто переходили за межі раціонального, деформували психіку підпільників, робили її несприйнятливою до крові і страждань. У дослідженні наголошувалося, що терористичні акції під виглядом противника використовувалися всіма сторонами протистояння, а тому вбачати в цьому особливу підступність і цинізм однієї з конфліктуючих сторін було б несправедливо. Загалом автори зробили висновок, що потужна карально-репресивна система, масові акції залякування населення служили головними засобами забезпечення політики тоталітарного режиму на заході України.¹⁰⁴

Перебіг повоєнних репресій проти діячів української історичної науки частково показав у своєму творі М.В.Коваль, наголошуючи що метою цієї кампанії було мобілізувати творчу інтелігенцію на протистояння ОУН. Вчений показав механізм цькування представників історичної науки вказуючи, що в умовах репресивної кампанії деякі науковці почали звинувачувати один одного в різних антинаукових, опортуністичних і буржуазно-націоналістичних збоченнях і помилках, а розпалювання чвар між

¹⁰⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 744-772.

вченими та кампанія покаяння за різного роду збочення грали на руку правлячому режиму.¹⁰⁵

В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко наголошували на брутальності ведення війни проти УПА, вказуючи, що для посилення тиску Сталін вдало використав зовнішньополітичну ситуацію після переможного завершення війни. Вчені проаналізували механізм атаки на суспільну свідомість українства з метою наклеювання на повстанців ярликів «злочинці», «зрадники». Діяльність УПА вченими розглядалася як український національно-визвольний рух, оцінюючи значення якого вони вказували, що самозречення і героїка підпілля залишили помітний слід у свідомості українського народу.¹⁰⁶

Як вияв повоєнної карально-репресивної діяльності радянської влади характеризується політика проведення масових переселень частини населення України наприкінці війни та протягом повоєнного періоду. Одними із перших потрапили у списки переселенців кримські татари, які, на думку сталінського керівництва, співпрацювали із гітлерівцями. Тривалий час ця проблема практично не розглядалася вітчизняними вченими. Одним із перших про переселення почав писати М.М.Максименко, у праці якого вивчалася переселення до Криму сільського населення з інших районів СРСР у 1944 – 1960 рр. Вона була опублікована ще за часів існування СРСР, а отже переселення селян до Криму за рахунок виселення татар оцінювалося позитивно через призму піднесення сільського господарства району внаслідок рішучих дій радянського уряду.¹⁰⁷

Масове переселення кримських татар, здійснене у 1944 р., сучасними істориками оцінюються виключно негативно. О.Бажан з цього приводу

¹⁰⁵ Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в другій світовій війні й перші повоєнні роки // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 18-25.

¹⁰⁶ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 332-333.

¹⁰⁷ Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944-1960 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 52-58.

вказував, що навіть з початком процесу реабілітації в роки «відлиги» діяльність влади не виправдала сподівань репресованих народів, оскільки кількість переглянутих справ щорічно зменшувалась.¹⁰⁸

Примусове переселення як один із засобів боротьби проти УПА широко використовувалося радянським керівництвом з метою послабити соціальну базу повстанців. Уже в 1943 р. відповідно до наказів Л.Берія органи НКВС почали переселяти всіх, кого вони зараховували до «пособників окупантів». Після війни ця діяльність розповсюдилася на всіх, хто був пов'язаний із рухом опору, депортуючи інколи навіть цілі села.

М.Бугай, який одним із перших в Україні почав писати про переселення, позитивно оцінював висилку членів ОУН, їх сімей, а також тих, кого зараховували до співчуваючих українським націоналістам. У його праці переселення подавалося як добровільний акт, який населення сприймало із розумінням.¹⁰⁹ Негативно оцінювали примусове переселення членів ОУН О.С.Рубльов та Ю.А.Черченко, які вказували на численні порушення принципів національної політики в західному регіоні СРСР.¹¹⁰

Аналіз демографічної політики радянського уряду в УРСР як одного із засобів русифікації в роки «відлиги» містилося у роботі історика української діаспори В.Кубійовича, який показав процес поступового планомірного зростання кількості росіян в УРСР, наголошуючи, що за роки семирічки в Україну прибуло близько 3 млн. росіян. Особливо великий відсоток їх прибував до українських міст. Автор, на основі опрацювання широкого кола джерел, висвітлив переміщення трудових ресурсів насамперед до Донбасу та південної частини України, вказуючи, що підтримання радянським урядом урбанізації шляхом припливу великої кількості російських робітників було

¹⁰⁸ Див.: Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. стат. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 35.

¹⁰⁹ Див.: Бугай М. Депортації населення України (30–50-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 32-38; Бугай М.Ф. Депортації населення України в 30–50-ті роки // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 20-26.

¹¹⁰ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 7.

одним із засобів тиску на українські національні цінності, мову та культуру.¹¹¹

Сучасні українські вчені продовжують вивчати питання переселенської політики влади стосовно представників українського самостійницького руху, вказуючи на злочинні помилки і прорахунки, порушення законності органами, що здійснювали цю діяльність та засуджуючи Сталіна за намагання вирішувати складні національні проблеми за допомогою політики примусового переселення.

Політика примусового переселення та цілеспрямованих трудових міграцій як елемент русифікації розглядалася О.Субтельним. Вчений зазначав, що внаслідок докорінних змін в етнічному складі України, які мали місце після війни, такі народи, як поляки, євреї, кримські татари, котрі протягом тривалого часу відігравали важливу роль в історії України та урізноманітнювали її культурну та етнічну мозаїку, втратили своє значення або фактично зникли. Їхнє місце зайняли в основному росіяни. Тим часом приєднання західних територій, на думку вченого, не привело до помітного збільшення відсотка українців, оскільки лише компенсувало ті втрати населення, яких зазнала Україна під час війни. В цілому можна погодитися із висновком автора, що у цьому процесі суспільство з багатонаціонального перетворилося на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала поруч із постійно зростаючою російською меншістю.¹¹²

У 1994 р. було опубліковано ґрунтовне дослідження І.Винниченка, присвячене аналізу здійснення радянською владою депортацій, заслання та вислання. У розділах «Зобов'язати НКВС виселяти родини активних учасників ОУН,,» та «Кінець 1940-х – ужорсточення режиму» автор показав механізм здійснення переселення, подав об'єктивні відомості про чисельний склад переселених по певних регіонах. Він докладно зупинився на висвітленні злочинів сталінізму у цій справі, відзначаючи, що для

¹¹¹ Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959-1969 рр. // Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 27-42.

¹¹² Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 421.

«помилкового» переселення достатньо було у відповідних списках, які склали працівники НКВС, неточно зазначити ступінь споріднення або ж анкетні дані людини, а також потрапити під підозру як члена певної боївки УПА (навіть без визначення фактів підривної діяльності) чи вчасно не сповістити про діяльність «членів банд».¹¹³

Варто відзначити також працю Т.Вронської та С.Кульчицького, автори якої проаналізували антигуманну суть радянської паспортної системи і зупинилися на висвітленні процесу примусового переселення мешканців України. Вони вірно відзначили, що в СРСР тривалий час процес реабілітації чи амністії не торкнувся примусово переселених людей. У роботі певною мірою висвітлено ставлення населення до «мінусників» та процедура їх покарання.¹¹⁴

У праці «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси» поміж іншого містився аналіз правового забезпечення політики примусового переселення. Її автори вказували на великодержавний цинізм та владну жорстокість центру, яка черговий раз виявилася в указі Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення із Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антисуспільний, паразитичний спосіб життя», що надавав право місцевому керівництву за допомогою колгоспних зборів і сільських сходів вирішувати питання про виселення за межі республіки будь-кого, хто жив у селі. У роботі подано статистичний матеріал по кількості переселених осіб, проаналізовано наслідки репресивної діяльності уряду у цьому напрямку.¹¹⁵

Сучасні українські вчені прагнули визначити роль збройного опору вояків УПА у зростанні масштабів примусового переселення українців в

¹¹³ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994.

¹¹⁴ Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 3-15.

¹¹⁵ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 710.

1944-1946 рр., вказуючи, що у районах, де повстанська армія була особливо активною масштаби примусових переселень були помітно меншими. У той же час вчені вимушені були констатувати факт відсутності в УПА можливості завадити проведенню переселення.

Виразом репресивно-каральної політики радянського керівництва було здійснення спільно із польським урядом примусового переселення українського населення з території Польщі до УРСР, а польського – з УРСР до Польщі після підписання відповідної угоди в 1944 р. Радянськими істориками ці події характеризувалися як акти дружби польського і українського народу, які начебто виключно на правовій основі вирішили спірне для них питання.

Пострадянські історики почали більш детально вивчати особливості проведення переселення, звертаючи увагу на ставлення радянської влади до переселенців. Активізація проведення досліджень, пов'язаних із вивченням обставин переселення українського і польського населення в рамках проведення операції «Вісла» відбулася у зв'язку із відзначенням 50-річчя цієї події у 1997 р. Вчені почали все більше відходити від «описовості» у проведенні переселення та більше звертали уваги на оцінку наслідків його проведення та значення переселення для подальшої долі української нації.

У 1997 р. з'явилася робота В.Сергійчука, в якій автор проаналізував хід переселення із визначенням кількості переселених осіб по різних регіонах та їх зв'язку із діяльністю ОУН-УПА. Автор вивчав умови побуту переселених українців, їх оцінки власного становища в УРСР.¹¹⁶

М.Рябчук вказував, що операція «Вісла» означала не лише переселення українців зі своїх етнічних земель, а й їхнє розпорошення, «фільтрацію» всіх підозрілих осіб із проведенням репресій та ескалацію в українській та польській пресі інофобії.¹¹⁷ Більш детально процес розселення українців Польщі в УРСР у 1944-1947 рр. вивчав В.Кіцак, який зазначав, що географія

¹¹⁶ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.

¹¹⁷ Рябчук М. Два боки «Вісли» // Всесвіт. – 1997. – № 10. – С. 175-178.

розселення цієї частини українців, яка охоплювала й південну та східну частини України, визначалася прагненням радянського керівництва не допустити посилення позицій УПА на території західноукраїнських земель з одного боку, а з іншого бажанням керівництва УПА розповсюдити свій вплив на цій частині республіки долучаючи до переселенців досвідчених членів ОУН. Причому автор вказував, що частина українців прагнули будь-якими шляхами добитися свого переселення не на західні землі Польщі, а в УРСР. Однак, замість проживання в однорідному українському етнічному середовищі вони були приречені на швидку асиміляцію польським населенням «повернутих земель».¹¹⁸

Наприкінці 1990-х років вийшли друком праці, автори яких досліджували наслідки проведення операції «Вісла», звертаючи увагу на становище та настрої переселених осіб.¹¹⁹

На початку XXI ст. у роботах українських вчених стає помітним прагнення проаналізувати ставлення населення УРСР до проведення переселення та визначення міри моральної та матеріальної відповідальності з боку польського і українського суспільств та держав за проведення цієї акції.

У своєму дослідженні О.Рафальський відзначав, що жорстокість польської сторони під час проведення операції «Вісла» хоч і не дістали офіційного засудження з боку тогочасних органів влади СРСР і УРСР, викликали обурення серед частини українського населення в УРСР, що призвело до нової українсько-польської конфронтації, деяких терористичних дій підпільників ОУН щодо поляків.¹²⁰

¹¹⁸ Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944-1947) // Молода нація. – 2000. – 2000. – № 1. – С. 96-122.

¹¹⁹ Заброварний С. Акція «Вісла» // Календар-альманах «Нового шляху». – Торонто, 1998. – С. 62-67; Косик В. Акція «Вісла» // Укр. Ідея і Чин. – 1998. – № 3. – С. 113-117; Загоруйко Р. Погляд на операцію «Вісла» через півстоліття // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 7. – С. 830-837.

¹²⁰ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 240.

Ще одним поштовхом до появи наукових досліджень проведення переселення українців і поляків стала політична ситуація в Україні, що склалася у 2002 р. Після звернення Голови Всеукраїнського конгресу українців Холмщини та Підляшшя О.Боровика до Ю.Тимошенко, «Блок Юлії Тимошенко» подав до Верховної Ради України кілька законопроектів з метою надати депортованим етнічним українцям з Польщі в Україну у 1944-1946 рр. статус депортованих. Предметом суперечок науковців стало визначення рівня «примусовості» переселення. Такий підхід до проведення наукових досліджень диктувався необхідністю визначення правових підстав для забезпечення депортованим певних пільг та компенсацій. Він і визначав специфіку історичних досліджень цієї проблеми останнім часом. Політична незацікавленість керівництва держави у виплаті певних компенсацій переселенцям у зв'язку із можливістю подібних звернень з боку польських громадян, переселених у 1944-1946 рр., створила ситуацію, коли історики черговий раз потрапили під тиск політичних обставин під час написання своїх досліджень.

Вивчивши польську історіографію цього питання І.Є.Цепенда дійшов до висновку, що польські науковці досить детально проаналізували причини, хід та наслідки операції «Вісла». Однак, це не дало підстав дійти спільного висновку щодо доцільності виселення українського населення з політичної, військової та економічної точок зору. Автор констатував появу останнім часом пропозицій щодо розгляду даної проблеми не тільки як внутрішньопольської, а й у контексті сталінських депортацій 30-40-х років.¹²¹

У роботі А.Смирнова відзначалося, що кількість переселених на 23 серпня 1946 р. українців складала 482880 осіб, а на сучасний момент в Україні проживає до 2,5 млн. виселених з Польщі українців разом з їхніми нащадками. Аналізуючи юридичні можливості отримання ними статусу депортованих А.Смирнов вказував що цю процедуру ускладнювала наявність

¹²¹ Цепенда І.Є. Операція «Вісла» в польській історіографії // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 84-93.

заяв про добровільне переселення та існування відповідних міждержавних угод.¹²²

У 2005 р. вийшла друком робота О.Буцько, в якій авторка висловила думку про те, що ініціатива щодо переселення можливо виходила від польського керівництва, яке прагнуло якомога швидше покінчити з проблемою національних меншин та підтримувалася радянською стороною, яка прагнула вирішити на свою користь проблему врегулювання повоєнного кордону з Польщею. Авторка частково проаналізувала процес облаштування переселених на теренах УРСР, їх морально-політичних стан, ставлення до них місцевих жителів та особливості забезпечення переселення радянською та польською сторонами, відзначаючи більшу жорстокість радянської сторони у цьому питанні.¹²³

Загалом сучасні дослідники сходяться на думці, що участь радянського керівництва у переселенні розпочалася ще у 1944 р., а квапливість уряду СРСР у цьому питанні пояснювалася тим, що національна ворожнеча та марна боротьба, яку вело польське та українське населення, створювали додаткові труднощі для Червоної Армії у вирішенні військово-політичних завдань на польсько-українському прикордонні. Крім того, ними висловлюється думка про політичне підґрунтя зацікавленості СРСР у проведенні переселення з метою врегулювати на свою користь проблему визначення радянсько-польського кордону.

У більшості сучасних досліджень вітчизняних вчених висловлено думку, що радянська влада відкрито дискримінувала українських переселенців у порівнянні з іншими громадянами, проводячи переселення та розміщення переселених громадян досить жорстокими методами, що дає підставу говорити про переселенців як про депортованих. З іншого боку, вказувалося, що, не дивлячись на проблеми із наділенням землею та відверто неприязне

¹²² Смирнов А. Изгнанники // Кореспондент. – 2003. – № 3. – С. 26-28.

¹²³ Буцько О. Українсько-польське переселення 1944-1946 рр. // Історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 73-79.

ставлення радянських урядовців, українські переселенці демонстрували приклади належного ставлення до спільної праці: багато з них самовіддано працювали у колгоспах, були висунуті на керівні посади.

Використовуючи інституціональний, антропологічний та культурологічний методи українську історіографію висвітлення проведення операції «Вісла» можна поділити на кілька етапів. Перший припадає на період з другої половини 1940-х років і до кінця 1980-х рр., коли вчені розглядали ці події виключно у якості чергового акту дружби українського та польського народів або ж як мирного врегулювання спірного питання, наголошуючи, що польсько-українські сутички тільки заважали частинам Червоної Армії зміцнювати свої позиції у регіоні. Другий етап виділяється у межах першої половини 1990-х років, коли вчені констатували факт насильницького здійснення переселення та визначали його демографічні наслідки. Третій етап припадає на кінець 1990-х років, коли науковці звернули увагу на детальне вивчення наслідків проведення операції «Вісла» та роль у цих подіях УПА. І нарешті четвертим етапом може бути початок XXI ст., коли дослідники стали висвітлювати та аналізувати морально-політичний стан населення та його ставлення до проведення примусового переселення.

Окремо слід сказати про висвітлення в історичній літературі питання переселення росіян в Україну з метою змішування народів, їх російщення, стирання національних відмінностей. Національні аспекти підготовки кадрів у СРСР зачіпалися у статті М.О.Буцько та В.К.Сульженко. Піддаючи критиці твердження західних вчених про те, що приплив російських робітників призводить до обмеження зростання кваліфікації національних кадрів і тому переважна більшість кваліфікованих робітників і спеціалістів середньої та вищої кваліфікації є росіянами, радянські автори у якості контраргументу вказували, що в СРСР характер взаємин між його народами визначається

взаємовідносинами співробітництва, братерської дружби і пролетарського інтернаціоналізму.¹²⁴

Русифікаторську політику московських відомств розкрив ще у 1970-х роках дисидент Ю.Бадзьо. Автор показав, що партія не випадково справу обміну кадрами піднесла на висоту програмового принципу, замінивши цим колишню політику націоналізації кадрів. Він наголошував, що “повна свобода” вживання мови в період хрущовської “відлиги” перетворилася для українців на цинічну демагогію.¹²⁵

Серед пострадянських істориків питання підготовки національних кадрів за часів існування СРСР висвітлював В.Лизанчук,¹²⁶ який розкрив руйнівну силу русифікації в Україні. Автор показав, як КПУ та партійні комітети встановлювали жорстокий контроль за діяльністю українських видавництв, за ідейним і художнім рівнем друкованої продукції, в результаті чого кількість українських книг зменшувалася з року в рік. Автором засуджувався московський режим, який широко використовував таку форму русифікації, як “обмін спеціалістами”, заохочуючи переїжджати в Україну росіян, а українців – за межі республіки.

Питання російщення УРСР та Криму зачіпали у своєму дослідженні В.П.Шевчук та М.Г.Тараненко, які проаналізували зміни складу населення у зв'язку із проведенням масової кампанії заселенню Криму вихідцями із внутрішніх областей Росії.¹²⁷

Цю проблему ґрунтовно вивчав О.Рафальський. Вчений відзначав, що історики звертали увагу на отримання росіянами та євреями, які переселялись або повертались в УРСР, помешкань у містах, здебільшого в

¹²⁴ Буцько М.О., Сульженко В.К. Ленінська національна політика КПРС та буржуазні фальсифікатори // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969. – С. 135.

¹²⁵ Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К., 1996. – С. 89-90.

¹²⁶ Лизанчук В.В. Навічно кували кайдани: факти, документи, коментар про русифікацію в Україні. – Львів, 1995.

¹²⁷ Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 413-414.

Києві та обласних центрах. Якщо в західних областях росіяни перебували на відповідальних посадах силових структур або залишалися після демобілізації зі збройних сил, то в східних регіонах, особливо в Донбасі і Придніпров'ї, вони зосереджувались на відбудові та експлуатації промислових підприємств, рудників, шахт тощо. Майже десятикратне збільшення росіян на західноукраїнських землях, Закарпатті та Буковині в період 1945-1950 рр. сучасна політологічна та демографічна література розглядає як засіб влади для прискорення політичної, економічної і культурної інтеграції приєднаного краю до радянського простору.¹²⁸

Загалом, не дивлячись на певні зрушення, проблема примусового переселення в повоєнні роки залишається ще недостатньо дослідженою. Поза увагою авторів залишилися такі питання, як висвітлення морального стану переселенців, їх участь у політичних процесах, зокрема в національному русі на місці переселення, а для певних сімей – після повернення на постійне місце проживання в роки «відлиги». У майбутніх наукових дослідженнях взагалі варто було б вивчити зв'язок між проведенням примусового переселення та розвитком національного руху в Україні.

Варто зазначити, що оцінки партійного керівництва суспільно-політичним життям повоєнного періоду сучасних вчених та істориків радянського періоду певною мірою збігаються стосовно визначення міри застосування державного примусу у той час. Однак, якщо у період існування СРСР вчені лише констатували факт перегинів у партійній політиці, пов'язуючи його з негативними наслідками існування культу особи, то у сучасний період науковці подають уже комплексні оцінки партійного керівництва суспільно-політичним життям, розглядаючи його у якості елементу тоталітарного правлячого режиму, однією з ознак якого була розгалужена репресивно-каральна система.

¹²⁸ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 234.

Одним із результатів повоєнної сталінської внутрішньої політики в УРСР став голод 1946-1947 років. Поєднання репресивної діяльності із відмовою боротьби із голодом стало яскравою ілюстрацією її спрямованості по відношенню до українців. Процес відновлення колгоспів на території УРСР і злочинна політика керівництва країни по відношенню до сільгоспвиробників призвели до поширення голоду на території республіки.

Тривалий час протягом існування радянської влади в УРСР про наявність голоду в 1946-1947 рр. в Україні практично не говорили. Пануюча партія прагнула приховати від широких верств населення один із численних результатів своєї антинародної політики. Внаслідок цього у радянській історіографії практично до періоду перебудови слово «голод» по відношенню до подій 1946-1947 рр. в Україні не вживалося.

У перших дослідженнях стану сільського господарства у повоєнні роки вчені використовували в основному загальносоюзний матеріал. Вони подавали відомості про аграрну політику держави, врожайність зернових, частково згадуючи про стан справ і в Україні.¹²⁹ Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років розвиток сільського господарства республіки висвітлювали вже й українські вчені.¹³⁰ Не дивлячись на те, що у працях того часу прославлялися здобутки партії у сфері аграрної політики з неодмінною розбудовою колгоспів, автори згадували про труднощі у відбудові сільського господарства, пов'язані із посухою 1946 року, що мала місце у провідних сільськогосподарських областях України. Однак, труднощі у розвитку сільського господарства пояснювалися виключно тяжкими наслідками війни і не пов'язувалися із політикою правлячої партії.

Після початку хрущовської «відлиги» й до періоду перебудови у дослідженнях вітчизняних вчених вже стало більше критичних матеріалів

¹²⁹ Див.: Демидов С.Ф. Развитие сельского хозяйства в послевоенное пятилетие. – М., 1946; Кошелев Ф. Послевоенный пятилетний план и пути его досрочного выполнения. – М., 1949.

¹³⁰ Каневський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К., 1947; Окладной Т.М. Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную сталинскую пятилетку. – Харьков, 1948.

про стан розвитку сільського господарства у повоєнні роки. Таке становище можна було пояснити необхідністю критики культу особи та підведенням наукового підґрунтя під ідею «крутого піднесення» сільського господарства, яка складала один із напрямків внутрішньоекономічної політики правлячої партії у ті роки. Але дослідники продовжували оминати проблему голоду, обмежуючись лише відомостями про згубні наслідки посухи 1946 р. для сільського господарства.¹³¹

Виконання програми відбудови і розвитку сільського господарства після закінчення війни, відновлення матеріально-технічної бази села, його громадсько-політичне життя, матеріальне становище, культуру і побут сільських трудівників досліджували І.М.Волков та М.А.Вильцан. Однак, вчені уникали говорити про вкрай негативний вплив голоду на становище сільських мешканців.¹³²

Власне голод 1946-1947 рр. в Україні потрапив у поле зору вітчизняних дослідників фактично тільки починаючи з років перебудови. Вперше про повоєнний голод 1946-1947 років згадувалося у колективному дослідженні з історії радянського селянства, яке вийшло друком у 1988 р.¹³³

Відносно велика кількість публікацій про голод 1946-1947 рр. побачила світ у 1990 р. Вплив голоду на демографічні втрати народонаселення УРСР вивчали А.Л.Перковський та С.І.Піріжков, наголошуючи що, саме голод був

¹³¹ Див.: Івасюта М.К. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939-1950 рр.). – К., 1958; Івасюта М.К. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К., 1960; Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР. – К., 1962; Талан Є.П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958 рр.). – К., 1966; Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1949-1952 рр.). – К., 1965; Івасюта М.К. Розвиток народного господарства і розквіт культури західних областей України. – К., 1969; Бачинский А.Д. В семье советской: Социалистическое строительство в придунайских землях Украинской ССР. – К., 1984.

¹³² Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: Колхозы СССР в 1946-1950 гг. – М., 1972; Вильцан М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1958). – М., 1976.

¹³³ История советского крестьянства. – М., 1988. – Т. 4. – С. 183.

однією з причин серйозного деформування трудового потенціалу населення на селі, довоєнну численність якого було відновлено лише в 1960 р.¹³⁴

Одними з перших в Україні тему повоєнного голоду досліджували І.М.Маковійчук та Ю.Г.Пилявець.¹³⁵ Вчені наголошували, що на відміну від офіційної радянської історіографії, яка відображала відбудову як, здебільшого, суцільний, безперервний трудовий ентузіазм селянства, не варто замовчувати наявність голоду, що лютував в Україні у 1946-1947 рр., і муки та поневір'я хліборобів, які віддавали останнє, щоб прогодувати розорену війною країну.

Також можна виділити дослідження І.П.Кожукало, С.В.Кульчицького, М.В.Ковалю, в яких автори прагнули з'ясувати причини та наслідки антиселянської політики правлячого режиму і певною мірою оцінити наслідки голоду.¹³⁶

У 1991 р. вийшла друком брошура І.О.Воронова та Ю.Г.Пилявця, в якій голод 1946-1947 рр. пов'язувався із прагненням Сталіна та його найближчого оточення продовжити боротьбу із селянством, як носієм приватновласницької ідеології із піднесенням колгоспної власності до рівня загальнонародної, що мало призвести до ліквідації селянства, як основного носія дрібнобуржуазної, «ринкової психології». Серед безпосередніх причин скрутного становища селянства автори називали економічно необґрунтоване перекачування коштів із сільського господарства у промисловість, що позбавляло колгоспи коштів для відтворення, та необґрунтоване підвищення розміру оподаткування колгоспників, коли передові колгоспи були змушені сплачувати податки ще й за відстаючих. Крім того, вчені зупинилися на численних порушеннях закону керівними партійними та радянськими

¹³⁴ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С. 15-25.

¹³⁵ Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 14-32.

¹³⁶ Кожукало І.П. 1946-1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 260-270; Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства 1945-1955 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 6. – С. 80-87; Кульчицький С.В. Новітня історія України // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 11-20.

працівниками, які прагнули за будь-яку ціну виконати плани хлібозаготівель, але не дивлячись на все це змушені були вдатися до фальсифікації виконання державного п'ятирічного плану.¹³⁷

Свідчення очевидців голоду 1946-1947 років на Поділлі було вміщено у збірнику «Голод на Поділлі», який був виданий у 1993 р.¹³⁸

У 1990-х роках вийшли друком матеріали кількох наукових конференцій, учасники яких обговорювали різні аспекти повоєнного голоду, в тому числі й особливості його проявів по різних регіонах республіки, прагнули встановити причини та наслідки голодомору та висвітлити роль сталінського тоталітарного режиму у його створенні.¹³⁹ Особливо варто відзначити першу у світі Міжнародну конференцію на відзначення 50-ї річниці голоду 1946-1947 рр., проведену 27 травня 1997 року в Києві Інститутом історії України НАНУ та Асоціацією дослідників голодоморів України, учасники якої визнали голод штучним, поклавши відповідальність за його організацію на сталінське керівництво, яке прагнуло у своїх цілях провести масштабну кампанію хлібозаготівель в УРСР.

Крім того, у 1996 р. вперше у світовій історіографії було опубліковано документи та матеріали, що висвітлювали причини, хід та наслідки скоєного через репресивну хлібозаготівельну і податкову політику голодомору.¹⁴⁰ Документальні матеріали щодо поширення голодомору у окремих регіонах республіки були опубліковані у другій половині 1990-х років.¹⁴¹

У цей період часу з'являються регіональні дослідження голоду 1946-1947 років, автори яких аналізували хлібозаготівельну кампанію повосенних

¹³⁷ Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. – К., 1991.

¹³⁸ Див.: Голод на Поділлі. Книга свідчень. – Кам'янець-Подільський, 1993.

¹³⁹ Див.: Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні // Матеріали наукової конференції. – Чернівці, 1994; Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1994; Третій міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996; Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. 27 травня 1997: Матеріали. – К. – Нью-Йорк, 1998.

¹⁴⁰ Голод в Україні 1946-1947: Док. і матеріали. – Київ-Нью-Йорк, 1996.

¹⁴¹ Голод 1946-1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і док. – Полтава, 1996; Голод 1946-1947 років на території Миколаївщини: Матеріали та документи. – Миколаїв, 1997.

років та її значення для жахливого ускладнення становища місцевих хліборобів.¹⁴²

У другій половині 1990-х років – на початку ХХІ ст. серед вітчизняних науковців поступово поширюється зацікавленість вивченням політичної свідомості та морального стану населення республіки у різні часи. Не оминули вони своєю увагою й дослідження настроїв селянства УРСР під час повоєнного голоду. Однією з перших питань настроїв населення та суспільно-політичної атмосфери у повоєнні роки піднімалося О.Зубковою, праці якої були засновані на загальносоюзному матеріалі.¹⁴³ Частково цієї проблеми торкалися у своїх дослідженнях В.Баран та В.Даниленко.¹⁴⁴

У 2000 р. вийшла друком монографія О.М.Веселової, В.І.Марочки, О.М.Мовчан, присвячена голодоморам 1921-1923, 1932-1933 та 1946-1947 років.¹⁴⁵ У розділі, присвяченому повоєнному голодомору називається приблизна кількість жертв у 1 млн. чол., показано, що голод призвів до поширення сирітства, фактів людоїдства та жорстокості. Крім того, автори вмістили у своїй праці спогади багатьох сучасників голоду 1946-1947 рр., які певною мірою ілюстрували політичні настрої та моральний стан колгоспників.

Ця проблема також певною мірою піднімалася у дослідженні членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні, які наводили численні

¹⁴² Див.: Шульга І.Г. Людомор на Поділлі. – К., 1993; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993; Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття: Нарис історії. – Миколаїв, 1994; Винокурова Ф., Подкур Р. Голод 1932-33, 1946-47: Вінницька область: док. і матеріали. – Вінниця, 1998; Веселова О.М. Сумщина в голодні 1946-1947 роки // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 331-336; Задніпровський О.І. Матеріали відділів ЗАГС – джерело з історії голоду 1946-1947 рр. у Донбасі // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 209-212; Гальчак С. «Білі плями» скорботи: (Причини голодомору 1932-1933 та голоду 1946-1947 років на Поділлі). – Вінниця, 1999.

¹⁴³ Зубкова Е.Ю. Общественная атмосфера после войны // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 4-16; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М., 1999. – С. 111-120.

¹⁴⁴ Баран В.К. Україна: новітня історія: 1945-1991 рр. – Львів, 2003; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.). – К., 1999.

¹⁴⁵ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.: Злочини проти народу. – К., 2000.

документи та свідчення очевидців голодоморного жахіття.¹⁴⁶ У праці Л.Загорнюк розглядалися питання, пов'язані із відповідальністю за крадіжки їжі, в тому числі й дітьми та підлітками, 100 тис. з яких були засуджені до різних термінів ув'язнення.¹⁴⁷

Більш детально настрої сільського населення України під час повоєнного голоду розглядалися у роботі В.М.Даниленка.¹⁴⁸ Аналізуючи їх автор прийшов до висновку, що систему управління селом, яка відновилася у повоєнний період, селяни розглядали як ворожу не лише своєму життєвому укладу, а й існуванню. Надії сільських жителів, значна частина яких під час війни перебувала у діючій армії, а інші – винесли поневір'яння окупаційного режиму, на покращення життя не справдилися, що призводило до поширення пасивного опору радянській владі. Причому усвідомлення своєї безправності у радянській системі посилювалося отриманою під час війни можливістю порівняти рівень життя сільського населення в СРСР та у західних країнах під час визволення Європи. А оскільки таке порівняння було не на користь радянській системі господарювання, то серед селян поширювалися критичні настрої по відношенню до керівництва, які зростали також через усвідомлення різниці у ставленні влади до українців і росіян.

Морально-психологічний стан та реакцію населення України на голод 1946-1947 рр. досліджував О.Рабенчук.¹⁴⁹ Автор, поміж іншого, одним з перших зупинився на висвітленні і аналізі пов'язаних з голодом міграційних процесів, узагальненні численних антирадянських висловлювань у середовищі українського населення. Якщо у працях інших вчених було широко представлено каральні заходи влади по ставленню до людей, що за

¹⁴⁶ Голодомори в підрадянській Україні / Ред.: О.М.Веселова та ін. – Київ-Львів-Нью-Йорк, 2003.

¹⁴⁷ Загорнюк Л. Голодомор 1946-1947 рр.: «конфіденційно», «таємно», «цілком таємно» // Військо України. – 2003. – № 3-4. – С. 36-37.

¹⁴⁸ Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 3-16.

¹⁴⁹ Рабенчук О. Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946-1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. стат. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 368-384; Рабенчук О.П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 87-100.

рахунок протиправних дій намагалися вижити у складній ситуації, то О.Рабенчук зупинився на аналізі причин погіршення криміногенної ситуації та мотивації щодо правопорушень, пов'язаних із розкраданням суспільного майна, в роки голоду та вбивствами представників влади. Він наголошував, що у 1947 р. на відміну від попереднього голодного року набула поширення така форма спротиву політиці влади на селі, як вбивства голів колгоспів та партійно-радянського активу, якщо останні були занадто заповзятими у виконанні розпоряджень цієї влади. Такий аналіз суттєво доповнює інформацію інших вітчизняних вчених щодо становища місцевого партійного і радянського апарату, значна кількість членів якого була репресована за невиконання плану хлібозаготівель.

Окремі аспекти політичної свідомості українських громадян, пов'язані із проведенням виборчих кампаній в УРСР у 1946-1947 рр. досліджував В.Крупина, який прийшов до висновку, що голод впливав на політичні настрої населення під час їх проведення, коли значна кількість питань на передвиборчих зібраннях торкалися проблем із постачанням хліба.¹⁵⁰

Економічні, етнонаціональні та демографічні наслідки голоду 1946-1947 рр. досліджував К.Є.Горбуров, який прийшов до висновку, що коли б не поспішне формування продовольчих та інших ресурсів для забезпечення прискороного скасування карткової системи, реформи цін і грошей, голоду можна було б уникнути, а реформи здійснити роком пізніше. На думку вченого, голодомор 1946-1947 років призвів не лише до фізичного винищення українців, а й знівечив їх духовну основу, знівелював національну ідею, національну свідомість народу. Крім того, в результаті голоду сільське населення масово переїжджало до міст, що призвело до різкого зменшення трудових ресурсів у колективних селянських господарствах, і це явище було настільки поширеним, що за даними

¹⁵⁰ Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946-1947 рр. та політичні настрої населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 365.

перепису 1959 р. чисельність сільського населення не досягла рівня напередодні голоду.¹⁵¹

У монографії К.Є.Горбурова, яка є першим узагальнюючим дослідженням з проблем голоду 1946-1947 років у південному регіоні УРСР, на основі переважно архівних джерел досліджено причини, трагічний розвиток, економічні, національні та демографічні наслідки голоду. Автор підкреслював штучність голоду, наголошуючи, що для проведення хлібозаготівель тоталітарний режим створив караюче позасудове законодавство, що давало можливість здійснювати широкомасштабні репресії. Свої висновки він підтверджував значною кількістю опублікованих у якості додатків документів.¹⁵²

Частково побутові проблеми сільського населення у 1946-1947 рр., пов'язані із серйозним відставанням сільських закладів охорони здоров'я у порівнянні із міськими за рівнем обладнання, досліджувалися у статті В.Мічуда, яка стверджувала, що радянська держава не змогла піднятися до розуміння необхідності піклування про свого годувальника, а сільське господарство було лише інвестиційним донором для інших галузей народного господарства.¹⁵³

Особливості діяльності репресивно-карального апарату у роки голодомору та протидія йому розкривалися у роботі О.М.Веселової. Авторка зупинилася на ролі УПА у протидії розповсюдженню голодомору на території західноукраїнських областей та ролі цієї організації у допомозі мешканцям інших українських регіонів, що потерпали від голоду. Проаналізувавши регіональні особливості поширення голоду дослідниця, спростувавши твердження про те, що від голоду постраждали лише мешканці

¹⁵¹ Горбуров К.Є. Економічні, етнонаціональні та демографічні наслідки голоду 1946-1947 років // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 358-360.

¹⁵² Горбуров К.Є. Голод 1946-1947 років на території півдня УРСР: Монографія. – Миколаїв, 2006.

¹⁵³ Мічуда В. Рівень задоволення побутових потреб мешканців села у повоєнні роки (1945-1955 рр.) // Наук. записки з української історії: Зб. наук. ст. – Вип. 18. – Тернопіль, 2006. – С. 280-286.

центральної, південної та східної України, зробила висновок стосовно поширення голоду і на території західноукраїнських областей, населення яких (особливо Станіславської та Чернівецької) страждало також через насильницьку колективізацію та репресії.¹⁵⁴

Настрої населення України у повоєнний період досліджував В.В.Кононенко, який проаналізував вплив політики радянського керівництва на ставлення пересічних громадян до влади та визначив залежність суспільної думки від внутрішньополітичної діяльності уряду. Окремо автор проаналізував регіональні особливості впливу голоду на політичні настрої людей, визначив спрямованість та причини опору діям влади.¹⁵⁵

Загалом вітчизняні вчені сходяться на думці, що трагедія голодомору 1946-1947 рр. була менш масштабною, аніж у 1932-1933 рр. У той же час відзначається, що від повоєнного голоду у порівнянні із голодомором початку 1930-х років більше постраждало населення українських міст, аніж сільське населення. Завдяки зусиллям у першу чергу українських вчених було доведено штучність голодомору, створеного за активної участі радянського репресивно-карального апарату. Докладно вивчено методи діяльності каральних органів з поширення голоду в Україні та роль у цій справі провідних партійних діячів.

¹⁵⁴ Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні // Укр. іст. журн. – 2006. – № 6. – С. 98-124.

¹⁵⁵ Кононенко В.В. Оцінка голоду 1946-1947 рр. населенням Поділля // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: 36. наук. праць. – Вінниця, 2000. – С.178-182; Кононенко В.В. Антирадянські виступи на території Вінницької області в перші післявоєнні роки (1945-1947 рр.) // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: 36. наук. праць. – Вінниця, 2001. – С.127-130; Кононенко В.В. Суспільна свідомість громадян України після Великої Вітчизняної війни // Поділля у контексті української історії. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. – С. 285-291; Кононенко В.В. Настрої населення Вінниччини у перші післявоєнні роки (1945-1950 рр.) // Вінниччина: історія та сучасність: Матеріали обл. іст.-краєзн. конф. “Вінниччина очима молодих істориків”. – Вінниця, 2002. – С. 86-92; Кононенко В.В. Настрої населення України в умовах повоєнної декларативної радянської демократії // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VI. Серія: Історія: 36. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С.75-80; Кононенко В.В. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення УРСР у повоєнний період // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VII. Серія: Історія: 36. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С.67-71.

У дослідженнях останніх років вчені почали висвітлювати настрої населення тогочасної України, його реакцію на проведення масштабної хлібозаготівельної політики та ставлення до радянського керівництва загалом. У той же час практично відсутні праці, у яких аналізувалися б політичні настрої та моральний стан представників каральних органів та партійного і радянського апарату, які безпосередньо були причетними до смерті величезної кількості співвітчизників. Аналіз та визначення їх рівня політичної свідомості та спрямування суспільно-політичних настроїв дозволив би детальніше висвітлити механізм здійснення масштабних репресій та роль кадрової політики партії у цій справі. Оскільки у голодній смерті майже мільйону мешканців України була винною не тільки верхівка партійного та радянського апарату, а й безпосередні виконавці, які втілювали її політику у життя, сумлінно виконуючи явно злочинні накази та розпорядження. Саме механізм забезпечення виконання злочинних наказів правлячої верхівки на місцях в умовах тоталітарного режиму має стати предметом спеціальних історичних досліджень, актуальність яких визначається нагальною необхідністю деполітизації правоохоронних структур та унеможливлення їх участі у каральних акціях проти власного народу.

Можна запропонувати наступну періодизацію дослідження українськими вченими голоду 1946-1947 рр.: кінець 1980-х – перша половина 1990-х років – період появи публікацій із визнанням існування голоду та перші спроби систематизації даних по демографічних втратах; друга половина 1990-х років – період появи збірників документів, присвячених голодомору та початок висвітлення його перебігу на регіональному рівні; початок XXI ст. – поява досліджень морально-політичного стану населення у період голоду 1946-1947 рр.

У перспективних історичних дослідженнях, присвячених голоду 1946-1947 років також варто було б докладніше зупинитися на вивченні його перебігу на регіональному рівні із залученням матеріалів регіональних

архівів та спогадів очевидців трагедії. Крім того, доцільно було б порівняти перебіг подій голодних років у сільській та міській місцевостях республіки.

Окрім використання насильницьких методів тиску на українське суспільство з метою уніфікації суспільно-політичного розвитку республіки у повоєнний період серед напрямків внутрішньополітичної діяльності широко використовувалася глорифікація російського чинника в історії. Наголошувалося на особливих заслугах російського народу у Великій Вітчизняній війні, прославлялася сила російської зброї, вихвалялася допомога росіян українцям у будівництві соціалізму. З цією метою всіляко заохочувалися публікації, в яких «викривалася антинародна суть українського буржуазного націоналізму». Ідеологічна складова боротьби проти українського самостійницького руху розглянута у відповідному розділі роботи, присвяченому вивченню українськими істориками питань ідеологізації культурного життя в республіці.

Поява протягом повоєнного періоду праць, в яких возвеличувався внесок передусім російського народу у перемогу над фашизмом являла собою приклад виразу політики великодержавного російського шовінізму по відношенню до інших націй, що входили до складу СРСР. У публікаціях А.Панкратової, К.Стецюк, С.Белоусова, Ф.Шерстюка містилися спроби «аргументувати» керівну роль «старшого брата».¹⁵⁶ Відсутність наукового обґрунтування подібних тверджень поруч із заміною їх ідеологічними гаслами не стали на перешкоді поширенню такого типу висловлювань у наступних роботах українських радянських дослідників.

Глорифікація російського чинника в перемозі у війні, започаткована Сталіним, призвела до поширення подібного штампу у творах окремих західних вчених, що ототожнювали російський народ із народом, що переміг Німеччину, постійно вживаючи висловлювання на зразок «війна з Росією»,

¹⁵⁶ Панкратова А. Русский народ – руководящая и вдохновляющая сила советского общества. – М., 1947; Стецюк К. Віковічна дружба українського і російського народів. – К., 1950; Білоусов С. Велика співдружність народів СРСР – джерело сили і могутності радянської соціалістичної держави. – К., 1952; Шерстюк Ф. Дружба народів СРСР – джерело сили і могутності радянської держави. – К., 1953.

«похід проти росіян» та ін.¹⁵⁷ Не дивлячись на критику сталінізму подібні твердження прослідковуються і у дослідженнях сучасних російських вчених.¹⁵⁸

Твердження, пов'язані із глорифікацією російського чинника в історії радянсько-німецької війни спростовують пострадянські українські вчені та науковці української діаспори. В.Косик проаналізувавши втрати України і Росії в період війни, вказував, що Україна мала близько 2,5 млн. військових втрат і не менше 5,5 млн. цивільних втрат, тобто всього 8 млн. життів. Росія втратила 1781000 цивільних осіб і 3–4 млн. на фронті (на 8 млн. загальних військових втрат, з яких 2,5 млн. загинув з України, 1,5–2,5 млн. з інших республік). Вчений таким чином зроби висновок, що загальні втрати Росії дорівнюють 5-6 млн. чол. Тобто ця цифра нижча, ніж цифра загинув в Україні.¹⁵⁹

У ґрунтовному дослідженні І.Муковського та О.Лисенка містилося порівняння кількості учасників війни різних національностей із визначенням безповоротних втрат українців. Вчені наголошували, що військові втрати України склали майже половину військових втрат усіх західних держав гітлерівського альянсу разом узятих. Причому історики проаналізували участь українців у війні у складі всіх воюючих сторін, вказуючи, що з 1 млн. чол. вихідців з СРСР у вермахті служили 250 тис. українців. Наявність збройних формувань, до яких входили українці, серед обох воюючих коаліцій вони пояснювали складністю українського питання.¹⁶⁰ У дослідженні І.Дробота, В.Кучера, П.Чернеги вказувалось, що чисельність українців, котрі взяли участь у війні в складі збройних сил СРСР не менше як

¹⁵⁷ Див.: Мировая война 1939-1945: Сб. стат. – М., 1957. – С. 148-282; Верт А. Россия в войне 1941-1945 гг.-М., 1967; Лиддел Гарт. Вторая мировая война. – М., 1976. – С. 151-162; Дейтон Л. Вторая мировая: ошибки, промахи, потери. – М., 2000. – С. 479-559; Мессенджер Ч. Энциклопедия войн XX века. – М., 2000. – С. 210-244.

¹⁵⁸ Див. наприклад: Мерцалов А., Мерцалова Л. Сталинизм и война. – М., 1998. – С. 370-394.

¹⁵⁹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 456.

¹⁶⁰ Див. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах другої світової війни. – К., 1997. – С. 459, 556.

7 млн. чол., що значно перевищує цифру 4,5 млн. чол., яка часто наводилася у дослідженнях, написаних за радянської доби.¹⁶¹ В.Шевчук та М.Тараненко стверджували, що український народ дав понад 6 млн. воїнів збройним силам країн антигітлерівської коаліції, а для зміцнення воєнного потенціалу СРСР використовувалися сотні найбільших промислових підприємств.¹⁶² В цілому існує велика кількість праць пострадянських науковців, автори яких висвітлюють участь українців у війні. Не дивлячись на певні розбіжності у статистичних даних їхнім загальним висновком може бути твердження про активну участь українців у бойових діях і відсутність наукового підґрунтя під глорифікацією участі росіян у війні.

Сучасні вчені вказують, що війна змусила Сталіна і партійно-радянське керівництво допустити в більших масштабах російський і український патріотизм. Однак, як що український патріотизм був суворо дозованим і вже в кінці війни фактично засуджений офіційною ідеологією, то культивування російського патріотизму із завершенням війни стало нормою життя.¹⁶³

Глорифікацію російського чинника у війні можна вважати відповіддю сталінщини на участь українців у війні по обидва боки фронту, що була зумовлена виявом національних прагнень або ж відповіддю на передвоєнні репресії та голодомори. Піднесення самостійницького руху в Україні стали свідченнями неперервності визвольної боротьби українського народу за самовизначення. Возвеличення участі росіян у війні можна також розглядати і як спробу приховати спротив частини їх сталінському режиму у складі німецьких військових формувань.

Уніфікація суспільно-політичного життя в СРСР забезпечувалася завдяки активній участі Комуністичної партії, необхідність постійного підвищення керівної ролі якої, обґрунтовувалася й доводилася у численних

¹⁶¹ Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в другій світовій війні. – К., 1998. – С. 112.

¹⁶² Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 393.

¹⁶³ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 401.

публікаціях вчених. Апелювання в СРСР під час війни до історичних, національних та релігійних цінностей з метою згуртування радянських людей для боротьби з ворогом після переможного завершення бойових дій втрачало своє значення через бажання вищого керівництва країни уникнути відцентрових течій. Це було причиною зміни статусу партії на «загальнонародну».

У жовтні 1952 року на XIX з'їзді Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) була перейменована на Комуністичну партію Радянського Союзу. З другої половини 1950-х рр. в обґрунтуванні керівної ролі партії історики стали робити акцент на її «загальнонародний» характер, що слугувало аргументом для виправдання уніфікації та стандартизації суспільно-політичного життя, курсу на стирання національних та соціальних відмінностей між різними верствами населення.

Возвеличення керівної ролі «загальнонародної» партії проходило за кількома напрямками. В першу чергу мова йшла про розширення соціальної бази партії, коли непролетарські верстви населення шляхом «перевиховання» вдалося перемістити на позиції робітничого класу. Крім того, наголошувалося на економічних, соціальних та культурних здобутках різних верств населення, що стали можливими завдяки «турботі» партійних органів. Також мова йшла про зростання авторитету партії на світовій арені завдяки створенню світової соціалістичної системи.

Доведення історичної обумовленості перетворення ВКП/б/ на «загальнонародну» КПРС містилося перш за все у ґрунтовних дослідженнях з історії партії, опублікованих у 1970-х роках. Їх автори пояснювали попередню назву партії прагненням відмежуватися від меншовиків, а необхідність зміни назви – розширенням соціальної бази партії, в тому числі й за рахунок вступу до її лав представників багатьох соціальних верств та прошарків.¹⁶⁴ Однак, у працях більш пізнього періоду вчені вже змінювали акценти щодо визнання партії «загальнонародною», наголошуючи, що

¹⁶⁴ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1970. – С. 546-547.

перейменування мало на меті посилити керівну роль партії шляхом подальшого залучення до її складу передусім передових робітників та колгоспників.¹⁶⁵ Таким чином, перейменування можна розглядати як прагнення або ж юридичне закріплення можливості різкого розширення соціальної бази, а не виключно у якості завершення цього процесу.

Доведення необхідності подальшого зміцнення керівної ролі партії у суспільстві містилося у численних роботах Л.Ю.Беренштейна. Обґрунтовуючи необхідність здійснення Комуністичною партією керівної ролі в соціалістичному суспільстві, із посиланням на приклади життєвого шляху В.І.Леніна та історичного розвитку радянської держави, вчений вказував у своїх працях, що успішне будівництво соціалізму і комунізму можливе лише під керівництвом марксистсько-ленінської партії, яка, озброєна передовою теорією наукового комунізму і загартована у боротьбі проти експлуататорів і різного роду опортуністичних елементів, здобула довір'я широких трудящих мас, вмiла виражати їх настрої і впливати на них.¹⁶⁶

У статті В.І.Юрчука «спростовувалися» твердження «буржуазних фальсифікаторів» історії Комуністичної партії України, їх прагнення принизити теоретичні основи діяльності партії, викривити всі соціально-економічні та політичні процеси, які проходили під партійним керівництвом.¹⁶⁷ У праці В.П.Шевчука висвітлювалися питання діяльності

¹⁶⁵ Див.: История Украинской ССР: Краткий очерк. – К., 1982. – С. 439.

¹⁶⁶ Див.: Беренштейн Л., Мольченко В. Поліпшення умов життя трудящих Київщини за роки Радянської влади. – К., 1957; Беренштейн Л.Ю. КПРС – партія усього радянського народу. – К., 1964; Беренштейн Л.Е. В.И.Ленин – організатор и вождь Коммунистической партии. – К., 1965; Беренштейн Л.Ю. Авангард радянського народу. – К., 1966; Беренштейн Л., Корольов Б. Славні традиції. – К., 1966; Беренштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села (Колгосп. і радгосп. парт. організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС). – К., 1968; Беренштейн Л.Ю. Обґрунтування В.І.Леніним необхідності здійснення Комуністичною партією керівної ролі в соціалістичному суспільстві // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 3; Беренштейн Л.Ю. КПРС – ядро політичної системи радянського суспільства. – К., 1979.

¹⁶⁷ Юрчук В.І. Проти буржуазної фальсифікації історії Комуністичної партії України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969. – С. 17-32.

партії по здійсненню ленінських принципів у розвитку активності мас, показувалася робота по охопленню трудящих мережею політосвіти.¹⁶⁸

У роботі В.М.Богатирьова розглядалися основні положення вчення К.Маркса та Ф.Енгельса про державу диктатури пролетаріату, показувався творчий розвиток цього вчення Леніним, розкривалися умови переростання держави диктатури пролетаріату у загальнонародну державу та підкреслювалася керівна роль робітничого класу і Комуністичної партії на всіх етапах розвитку соціалістичної держави.¹⁶⁹

Прогресивна роль комуністів у суспільно-політичних перетвореннях часто доводилася на прикладі їх участі у процесі «радянзації» західноукраїнських областей. Роботу комуністів у радянських органах Закарпаття у 1946-1950 рр. досліджував І.Г.Шершун, який прагнув довести, що обрання до складу рад великої кількості комуністів демонструвало відданість трудящих ідеям партії.¹⁷⁰

Роль жінок у формуванні міських, районних і сільських партійних, радянських і господарських органів західних областей УРСР у 1946-1955 роках досліджувалась Ю.М.Трофим'як.¹⁷¹

Труднощі підготовки та розміщення радянських керівників на території західноукраїнських областей торкався у своїх працях Й.Д.Черниш, пояснюючи їх у першу чергу опором «українських буржуазних націоналістів».¹⁷²

¹⁶⁸ Шевчук В.П. Ленінські принципи розвитку активності мас у діяльності Комуністичної партії (1965-1968 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 123-136.

¹⁶⁹ Богатирьов В.М. Творчий розвиток КПРС ленінського вчення про соціалістичну державу // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 112-122.

¹⁷⁰ Шершун І.Г. Втілення ленінських ідей державного будівництва на Закарпатті (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 52. – К., 1972. – С. 92-99.

¹⁷¹ Трофим'як Ю.М. Добір і виховання керівних кадрів з активу жінок: (На матеріалах західних областей УРСР, 1946-1955 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 123-130.

¹⁷² Черниш Й.Д. КП України – організатор перемоги колгоспного ладу в західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1976. – С. 102-114; Черныш И.Д. Осуществление ленинского кооперативного плана в западных областях УССР // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 114-118.

Фактично вчені прагнули обґрунтувати необхідність переміщення на західноукраїнські території значної кількості комуністів з інших регіонів держави та прикрасити їхню роль у проведенні процесу «радянзації». А негативні явища цього процесу завуальовувалися твердженнями про негативний вплив на суспільство культу особи. У працях вітчизняних вчених помітним було прагнення продемонструвати єдність партії та народу у роки відбудови народного господарства та підкреслити виключну роль комуністів у цьому процесі. З іншого боку, помітним також було бажання довести безумовну необхідність збільшення числа комуністів на виробництві для забезпечення повного виконання рішень вищих партійних органів за умови закріплення за ними ключових посад на підприємствах, в установах та організаціях.

Тут варто виділити монографію В.Юрчука, який сформулював проблеми, що постали перед партійними організаціями після завершення бойових дій, визначив перспективні напрямки їх роботи, дав певні пояснення щодо причин труднощів налагодження мирного життя в різних регіонах УРСР. Через призму партійного керівництва процесом відбудови народного господарства вчений показав, на його думку, ключові моменти участі комуністів у процесі відновлення мирного життя в республіці, наголошуючи, що позитивний результат процесу відбудови було досягнуто за рахунок виключно керівництва партії. Таке твердження він відстоював навіть певною мірою відсуваючи на другий план героїчні трудові зусилля сотень тисяч трудящих всієї України немов би ставлячи партію над ними.¹⁷³

У публікаціях, в яких відстоювалися заслуги партії у побудові соціалістичного суспільства, вчені звертали увагу на позитивні моменти в розвитку Радянської держави, пов'язуючи їх у першу чергу із збереженням

¹⁷³ Юрчук В. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1949-1952 рр.). – К., 1965.

партійного керівництва всіма сферами соціально-економічного та суспільно-політичного життя.¹⁷⁴

Спрямовуючи розвиток вітчизняної історичної науки партійні лідери зробили все для того, щоб у наукових дослідженнях партія поставала могутньою силою, здатною відносно швидко вирішити різноманітні суспільні проблеми. А пояснення причин наявності цих проблем пропонувалося вигідним пануючій верхівці. Тому у дослідженнях багатьох науковців радянської доби простежувалися намагання підігнати факти під готові висновки, або ж бажання взагалі уникати говорити про події, оцінки яких не були визначені партійним керівництвом. В результаті до української історіографії у другій половині 1950-х – першій половині 1980-х років надійшли «доведення» історичної зумовленості перетворення правлячої партії на «загальнонародну» без огляду на те, що у дослідженнях попередніх років про це фактично й не згадувалося.

Повоєнний суспільно-політичний розвиток УРСР висвітлювався за усталеною схемою: зростання керівної ролі партії, підвищення активності Рад, профспілок і комсомолу, провідна місія робітничого класу і його союз з колгоспним селянством, розвиток творчої активності мас і соціалістичного змагання.

Висвітлення зростання керівної ролі партії проходило поруч із доведенням необхідності посилення її впливу на роботу Рад, профспілок та комсомолу. Керівництво їх роботою було одним із вагомих засобів

¹⁷⁴ Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення лєнінських ідей культурної революції // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 124-138; Макара М.П. Турбота Комуністичної партії про культурний розвиток трудящих всіх національностей Закарпаття (1946-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 24. – К., 1968. – С. 113-122; Столяренко В.П., Стецюра Г.А. Торжество лєнінського кооперативного плану на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 106-123; Тронько П.Т. Торжество лєнінського плану побудови соціалізму на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 3-22; Білик Б.І. Партійні організації України в боротьбі за здійснення лєнінської ідеї суцільної електрифікації в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 25-40; Ватуля О.С. Здійснення партійними організаціями України лєнінських ідей про електрифікацію залізничного транспорту (1956-1961 рр.): (На матеріалах Південної залізниці) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 50-57.

стандартизації суспільно-політичного життя в країні. Протягом існування Радянського Союзу, не зважаючи на заяви про розширення прав рад депутатів трудящих, їх діяльність перебувала під повним контролем партії і уряду. Така ситуація наклала свій відбиток на праці науковців радянської доби. У період існування влади, що називала себе “радянською”, ставлення керівництва власне до Рад депутатів трудящих як органів влади у першу чергу пов’язувалося із збільшенням числа комуністів в них, а члени партії розглядалися у якості беззастережних виконавців вказівок партійних лідерів. Це виглядає цілком зрозумілим виходячи із особливостей побудови політичної системи Радянського Союзу, що за своєю суттю тяжіла до одноосібного управління.

В.І.Ленін підкреслював, що Ради забезпечували залучення народу до постійної і неодмінної, притому вирішальної, участі в демократичному управлінні державою. Але його твердження вступало у протиріччя із його ж таки моделлю створення соціалістичної держави, побудованої на партійному диктаті. Таким чином, з одного боку виходило, що або ради мають бути реально відстороненими від влади, або ж вони мають складатися виключно з комуністів, а з іншого – залишалось незрозумілим, яким чином ці органи, що склалися переважно з членів партії, зможуть приймати рішення шляхом голосування за рамками партійної дисципліни, що передбачала безумовне виконання всіх рішень вищого партійного керівництва.

У повоєнний період відновлення діяльності радянських органів проходило у рамках відновлення діяльності радянського тоталітарного режиму. Їх існування на певній території розглядалося у якості показника відновлення радянської влади. Реально саме радянські органи, керівництво яких було представлено комуністами, вирішували велику кількість питань, пов’язаних із відновленням мирного життя. Однак, у радянській історіографії їх діяльність розглядалася у тісному зв’язку із збільшенням кількості членів партії у їхньому складі. Таким чином, політичний та ідеологічний чинники у висвітленні роботи радянських органів суттєво переважали всі інші.

Відводили велику роль радам у справі проведення колективізації на території західної України В.П.Столяренко та Г.А.Стецюра.¹⁷⁵ Зміцнення радянських органів на території Закарпаття за рахунок досвідчених комуністів досліджував І.Г.Шершун, звертаючи увагу на боротьбу радянської адміністрації проти антирадянських виступів і прагнучи довести, що тільки при радянській владі трудящі ставали повноправними господарями своєї долі, обирались в органи державного управління і очолювали їх.¹⁷⁶

Протягом першого повоєнного десятиліття ради у дослідженнях вчених України виступали у якості своєрідного інструменту «радянзації» західноукраїнських областей та відновлення радянської влади після окупації з відбудовою народного господарства. Коли процес утвердження радянської влади було завершено, у наукових дослідженнях, які висвітлювали відповідний період, стало помітним прагнення істориків применшити роль рад у комуністичному будівництві, одночасно збільшуючи роль партії у цьому процесі. Таким чином, ради розглядалися у якості здійснення так би мовити «чорнової роботи» по відновленню радянської влади в республіці, а коли вона була в основному завершена потреба в діяльності Рад була замінена на необхідність посилення партійного керівництва у всіх сферах життя суспільства. Таке становище, вірогідно, склалося через те, що відновлення радянської влади на місцях найкраще могло бути здійснене за безпосередньої участі місцевих жителів, що брали активну участь у їх роботі. Але після його завершення партійні чиновники центральних органів влади не бажали випускати влади зі своїх рук на місцях, наголошуючи на необхідності посилення впливу партії. Така тенденція до використання Рад у різні часи будівництва радянського варіанту соціалізму відповідним чином позначалася й на написанні історичних досліджень.

¹⁷⁵ Столяренко В.П., Стецюра Г.А. Торжество ленінського кооперативного плану на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 121.

¹⁷⁶ Шершун І.Г. Втілення ленінських ідей державного будівництва на Закарпатті (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 52. – К., 1972. – С. 92-99.

Відомо, що поступово виборність складу рад перетворилася на фікцію, коли під час виборів на посаду депутата пропонувалася лише одна кандидатура, а процес її висунення перетворився на складову державної кадрової політики. Однак, цей її напрямок фактично залишився поза увагою вчених: не розроблялися питання, пов'язані із реальними чинниками, що впливали на формування партійного і радянського апарату, система підбору та розміщення радянських кадрів, їх суспільно-політичні настрої та політична свідомість практично не вивчалися. А порядок формування рад висвітлювався як процес одностайного схвалення запропонованих кандидатів і розглядався у якості всенародної підтримки політики партії. Фактично внаслідок проведення реального аналізу ролі рад у суспільно-політичному житті поставало питання щодо визначення фактичної належності мешканцям СРСР громадянських прав, оскільки вони не мали ні можливості вільного волевиявлення на виборах, ані можливості брати участь у діяльності несанкціонованих правлячою партією мітингах чи зборах.

Вивчаючи партійне керівництво суспільно-політичними процесами в УРСР, вітчизняні вчені багато уваги приділяли висвітленню різних аспектів діяльності профспілкових організацій республіки. Основним мотивом цих праць було твердження про успішність діяльності профспілкових організацій під партійним керівництвом у вирішенні різного роду суспільних та господарських проблем. Оцінюючи роль профспілок у радянському суспільстві А.М.Зеніна вказувала, що після завоювання влади робітничим класом у СРСР антагоністична суперечність між профспілками і державою поступила класовій однорідності цих інститутів, єдності цілей і завдань. Партія, здійснюючи політичне керівництво профспілками, виходила начебто з їх незалежності, оскільки це керівництво ґрунтувалося виключно на методах переконання та ідейного впливу. Причому партійне політичне

керівництво діяльністю профспілок сприяло розвитку їх самодіяльного характеру, піднесенню ролі у комуністичному будівництві.¹⁷⁷

Протягом повоєнних років в радянській історіографії визначалася майбутня структура профспілкових організацій і найкращою структурною побудовою для них було визнано наближення їх до структури партійних органів із одночасним розукрупненням, оскільки одним із недоліків організаційної структури профспілок був слабкий зв'язок між ними. Але якщо аналізуючи діяльність профспілок у відбудовний період на території центральних та східних областей радянські вчені більше звертали увагу на їх трудові досягнення у забезпеченні виконання і перевиконання народногосподарських планів, то, враховуючи специфіку роботи профспілкових організацій на території західних областей УРСР, доводилося більше звертати увагу на їх участь у ідеологічній роботі, пов'язаній із активним протистоянням приватновласницькій ідеології місцевого населення та боротьбою із УПА.

Діяльність профспілок по організації відбудови промисловості у 1946-1950 рр. вивчав А.І.Сапожников, який визначив ряд складнощів у керівництві профспілками з боку партії після війни. До них він відносив необхідність відновлення багатьох профспілкових організацій, які варто було б відразу ж включити у боротьбу за відбудову зруйнованого господарства. Вчений стверджував, що заохочуючи профспілки до господарського та культурного будівництва, партія виявляла турботу про їх організаційне зміцнення, про наближення їх структури до структури партійних органів, що посилювало керівництво партії профспілками.¹⁷⁸ П.А.Борковський досліджував участь профспілкових організацій західних областей УРСР у процесі відбудови народного господарства, відзначаючи велику роль профспілок у проведенні

¹⁷⁷ Зеніна А.М. Радянські профспілки у кривому дзеркалі антикомунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 57. – К., 1972. – С. 79-80.

¹⁷⁸ Сапожников А.І. Партійне керівництво профспілками в боротьбі за відбудову і розвиток вугільно-металургійної промисловості України (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 48.

політичної та культурно-виховної роботи, основу якої становили постанови партії з ідеологічних питань, а також у роз'ясненні переваг радянського суспільного і державного ладу перед капіталістичним устроєм.¹⁷⁹

Загалом для досліджень вчених радянського періоду було характерним показувати способи виконання профспілками чергових завдань партії та уряду, а не засоби захисту інтересів їх членів. У цих працях профспілки виглядають у якості організацій, що повинні виконувати партійні настанови, а захист прав трудящих мала здійснювати держава загалом.

З метою подолання відцентрових процесів, пов'язаних з глорифікацією Сталіним російського чинника в історії СРСР, у революційній боротьбі та забезпеченні перемоги над фашизмом, було використано ідеологічну кампанію з нагоди так званого 300-річчя возз'єднання України з Росією. Історики стали учасниками «доведення» спільного коріння, непорушної дружби, віковичної єдності українського та російського народів, «добровільного входження» України до складу Московської держави.

Приводом для чергової міфологізації української історії стало святкування 300-річчя так званого «возз'єднання» України з Росією. Підготовка до ювілею розпочалася ще на початку 1950-х років. Смерть Сталіна не змінила підходів до відзначення ювілейної дати як засобу бомбування української суспільної думки. З метою виключення різних тлумачень історії України було розроблено і схвалено ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)», метою яких було закріплення історичної «спільності» російського та українського народів.¹⁸⁰ Сформульовані у партійному циркулярі оцінки мали стати обов'язковими для всіх досліджень історії України. Історики мали не стільки досліджувати певні проблеми, скільки підганяти історичні факти під визначені в «Тезах...»

¹⁷⁹ Борковський П.А. Діяльність партійних організацій західних областей УРСР по керівництву профспілками і посиленню їх ролі у відбудові народного господарства (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 76. – К., 1975. – С. 115-121.

¹⁸⁰ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954 гг.). – М., 1954.

схеми. З іншого боку, українська історіографія отримала шанс збагатитися новим фактологічним матеріалом та важливими узагальненнями. За підрахунками А.Санцевича в Україні побачили світ близько 300 публікацій з цієї тематики.¹⁸¹

Узагальнююча характеристика повоєнної української історіографії містилася у роботі Л.Винара, який порівняв стан розвитку української радянської історичної науки та стан розвитку української історичної науки на Заході із визначенням періодизації кожного з напрямків. Аналізуючи розвиток історичних знань про перебіг суспільно-політичних процесів в УРСР в добу М.Хрущова та Л.Брежнєва, вчений зазначив, що активізація наукових пошуків, почата після XX з'їзду КПРС, була продовжена у так звану «добу Шелеста», який пропагував «український советський патріотизм». У цей період з'явилося багато важливих наукових праць радянських вчених і була підготовлена нова генерація науковців завдяки діяльності І.Крип'якевича та Ф.Шевченка, окремі з них критикували радянську схему історії України, викладену у «Тезах...». Л.Винар піддав критиці фальсифікації історії України, пов'язані із концепцією неподільного розвитку трьох братніх народів. Він вказував, що в результаті посилення контролю з боку партії у 1970-х роках процес русифікації української історіографії суттєво розширився. Було заборонено видавати серійні історичні видання, більш жорсткою стала робота цензури, в результаті чого багато наукових праць не видавалися. Це дозволило історику зробити висновок про відсутність історичної науки в УРСР завдяки активній діяльності правлячої партії по «втискуванню» української історії в схему, викладену в «Тезах...».¹⁸²

Продовжуючи аналізувати русифікацію української радянської історичної науки відповідно до партійних вказівок, Л.Винар підкреслив

¹⁸¹ Санцевич А.В. Українська радянська історіографія. – К., 1984. – С. 36.

¹⁸² Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки // Український історик. – 1978. – № 1-3. – С. 12.

негативний вплив «схематизації» української історії в роки Л.Брежнєва на видання з історії України, і у першу чергу на «Український історичний журнал», вказуючи на те, що схема, закладена в «Тезах...» призводила до нівелювання українського народу як такого.¹⁸³

Грунтовний аналіз процесу ліквідації української історичної науки та русифікації української історії проаналізував у своїй праці Ю.Бадзьо, вказуючи, що насаджена партійною номенклатурою схема української історії згубно вплинула на розвиток наукових знань в УРСР.¹⁸⁴

Історичне підґрунтя «нового Переяслава» проаналізував І.Лисяк-Рудницький, який розглядав його у якості засобу примирення української нації з «російсько-радянською» імперською системою та перетворення її на молодшого спільника в рамках все імперської організації.¹⁸⁵

Не дивлячись на використання окремих положень «Тез...» сучасною російською історіографією пострадянські українські вчені, продовжуючи наукові розробки М.Грушевського, переконливо довели відсутність наукового підґрунтя їх положень, засудивши надмірну заідеологізованість.

О.Рафальський справедливо вказував, що святкування ювілею, вихід у світ численних пропагандистських і наукових публікацій, проведення різноманітних конференцій, фестивалів, виставок помітно вплинули на суспільну свідомість, розбудили національні почуття українців, представників етнічних груп. Кремлівське керівництво на чолі з М.Хрущовим дедалі ширше стало звертатися до національних відносин, заявляючи про дотримання «ленінських принципів національної політики», зміцнення дружби народів, рівноправність радянських республік. На еттонаціональні відносини в СРСР та УРСР помітний вплив справляла певна

¹⁸³ Винар Л. Двадцятиліття «Українського історика» (1963-1983) і завдання українських істориків // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 5-24.

¹⁸⁴ Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історії в советській Україні // Український історик. – 1981. – № 1-4. – С. 83-97; 1982. – № 1-2. – С. 54-64.

¹⁸⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2 т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 299-301.

тимчасова розрядка міжнародної напруженості, розвиток зовнішньополітичних контактів.¹⁸⁶

У 2003 р. вийшла друком збірка «Переяславська Рада 1654 року: (Історіографія та дослідження), автори якої висвітлили проблематику українсько-московської угоди 1654 р., спростовуючи легенду про добровільне входження України до складу Московської держави як вияв «споконвічної мрії» українського народу до возз'єднання Русі. У роботі проаналізовано історіографічний доробок представників зарубіжної історіографії, показано, яким чином російські та радянські урядовці намагалися викривити історичну правду у своїх цілях.¹⁸⁷

В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко розглядали урочисте святкування 300-річчя «возз'єднання» як ознаку зміцнення міжнародних позицій СРСР, посилення адміністративно-командної системи всередині країни, нейтралізації націоналістичного руху опору, що створювали ілюзію повного національного благополуччя і вели до посилення ролі національних політичних еліт в управлінні місцевими справами, які прагнули зміцнення пануючого політичного режиму. Розділ їхньої праці присвячений висвітленню та аналізу подій, пов'язаних із святкуванням 300-річчя Переяславської ради та передачі Кримської області до складу УРСР. Вчені показали трансформацію оцінки Переяславської угоди 1654 р. в радянській історіографії – від негативної до абсолютно позитивної та визначили причини передачі Криму до УРСР, серед яких головною, на їхню думку, була економічна залежність від України і небажання або неможливість Російської Федерації приділяти велику увагу питанням відбудови зруйнованого війною господарства півострова. Вони

¹⁸⁶ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 257.

¹⁸⁷ Переяславська Рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К., 2003.

яскраво продемонстрували суть ідеології «возз'єднання», яка спрямована на ліквідацію української нації та державності.¹⁸⁸

Силове втілення у життя концепції «возз'єднання», пов'язане із розгортанням чергової кампанії боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» через репресії провідних українських діячів науки, культури та мистецтва, висвітлювалося у праці «Терор і тероризм в Україні», автори якої наголошували, що ізоляція українських художників і літераторів від звичного для них національно-культурного середовища, адміністративне переведення їх до Москви та Ленінграду було однією з поширених форм державного терору проти української інтелігенції. Вчені показали роль ідеологічного забезпечення «нового курсу» через підготовку компартійних кадрів в системі вищої партійної освіти.¹⁸⁹

У праці Я.С.Калакури один із підрозділів присвячений аналізу міфологізації української історії з нагоди 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Автор докладно проаналізував «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)», пояснивши причини та наслідки їх ухвалення для всієї української історичної науки, здійснив аналіз праць українських дослідників, які пов'язувалися із означеною проблемою і зробив висновок про узаконення за допомогою цього партійного документу нової схеми історії України, за якою український народ мав спільне походження і спільну історію з росіянами.¹⁹⁰

Загалом прискорене масштабне переписування історії України відповідно до «Тез...» призвело до закріплення відповідної практики в українській радянській історіографії, коли історичні факти та їх аналіз підганялися до певної дати чи події сучасності. У період «відлиги»,

¹⁸⁸ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 397-417.

¹⁸⁹ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 710-724.

¹⁹⁰ Див.: Калакура Я.С. Українська історіографія. – К., 2004. – С. 326-336.

наприклад, історія розвитку українського селянства переписувалась у відповідності до прийняття рішення про «круте піднесення» сільського господарства, коли тривалий проміжок історії розглядався у якості передумов для його прийняття. Таким чином, поступово науковці звикали до переписування або концептуального переосмислення подій минулого із трактуванням їх відповідно до реалій сучасності. Проти такої практики виступала частина радянських вчених. Так, ще у 1945 р. професор М.Рубач вказував на нараді у відділі пропаганди і агітації ЦК КП/б/У, що безглуздо підганяти українську історію під ідею «возз'єднання», адже у середині XVII ст. українці не займалися виключно нею, оскільки у них були й більш важливі проблеми.

Черговий прецедент концептуального переосмислення радянської історії на угоду політичним силам заклав підвалини подальшої кризи української радянської історичної науки, яка змушена була періодично «поновлювати» оцінки подій минулого. Це негативно впливало на вибір тем дослідження, обмеження яких диктувалося не тільки чіткими партійними вказівками, а й необхідністю враховувати можливість «морального старіння» тематики досліджень.

Окремо слід сказати про дослідження українськими вченими державно-церковних взаємин у період агонії сталінізму. Відомо, що у 1944 р., фактично, зі вступом до Львова радянських військ, було розпочато роботу, спрямовану на приєднання греко-католиків до Руської православної церкви. 28 травня 1945 р. у Львові утворилася Центральна ініціативна група з возз'єднання греко-католицької церкви з православною. 18 червня 1945 р. за вказівкою уряду діяльність цієї групи була санкціонована уповноваженим Ради в справах Руської православної церкви при РНК УРСР П.Ходченком. 8 березня 1946 р. в кафедральному храмі св. Юра у Львові розпочав роботу Собор, на якому були присутні 216 делегатів, що представляли три єпархії. Після доповідей і дискусії Собор ухвалив постанову про ліквідацію унії.

Делегати також ухвалили звернення до духівництва й вірних греко-католицької церкви, в якому закликали їх до возз'єднання з православною.

Ліквідацію греко-католицької церкви О.Субтельний пояснював тим, що вона залишалася найміцнішою ланкою між західними українцями та Заходом й діяла головним чином як церква національна.¹⁹¹

Грунтовний аналіз розкладення УГКЦ зсередини та її наступної ліквідації поданий у дослідженні В.Пащенка, який вказував, що стараннями радянської влади з 1294 священників 859 (66 %) висловилися за приєднання до Центральної ініціативної групи.¹⁹² У 2002 р. вийшла друком ще одна узагальнююча робота автора, де показаний складний шлях УГКЦ другої половини ХХ ст. із аналізом політики радянської держави стосовно неї.¹⁹³

В.Баран та В.Даниленко оцінили кількість репресованих представників греко-католицької церкви і охарактеризували подальшу діяльність уряду по відношенню до Руської православної церкви як репресивні заходи влади, коли обмежувалася діяльність духівництва і закривалися церковні споруди.¹⁹⁴

У 2006 р. репресії радянських органів проти представників Української греко-католицької церкви у 1944-1949 рр. були проаналізовані у дослідженні Н.С.Сердюк.¹⁹⁵

Загалом слід зазначити, що в українській історіографії стосунки держави та церкви повоєнного періоду потребують ще серйозних наукових пошуків. Нез'ясованими залишилися політичні настрої віруючих, які змушені були під тиском влади перейти у православ'я. Варто було б також звернути увагу на подальшу долю провідних представників УГКЦ, які підтримали рішення про ліквідацію унії.

¹⁹¹ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 424-425.

¹⁹² Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – Полтава, 1997. – С. 177.

¹⁹³ Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002.

¹⁹⁴ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 25-26.

¹⁹⁵ Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр. – Дис... канд. істор. наук. – К., 2006.

Серед радянських істориків, що досліджували суспільно-політичні процеси в УРСР повоєнного періоду, виділено праці І.Кожукала, Й.Д.Черниша, В.Юрчука та ін. Однак, вартість цих робіт обмежена зібраним ними великим джерельним матеріалом про відбудову народного господарства, науки, освіти та культури, розвиток соціальної інфраструктури українського суспільства. Ці проблеми отримали нове бачення у висвітленні В.Барана, О.Веселової, В.Даниленка, В.Кононенка, В.Марочка, О.Рафальського, В.Сергійчука та ін., заслугою яких є введення до наукового обігу великої кількості нових документів та матеріалів про злочини сталінізму, їх неупереджений аналіз.

У подальших дослідженнях варто було б звернути увагу на вивчення змін у суспільній свідомості пересічних громадян у повоєнний період, їх реальну реакцію на політику партії, боротьбу з українським підпіллям, діяльністю ОУН, на заходи щодо подолання культу особи та реабілітації жертв репресій. Поглибленого вивчення потребує суперечливий процес відновлення контролю тоталітарного режиму над Україною на завершальному етапі війни і у відбудовний період, радянзації західних областей, передачі Кримської області до складу УРСР, механізм повоєнних каральних акцій та ідеологічних репресій як засобу стандартизації суспільно-політичного життя республіки. Нового осмислення очікують і наслідки уніфікації суспільно-політичного розвитку УРСР, розширення не її національно-державницьких повноважень, а прав місцевої партійної номенклатури, з'ясування мотивів переведення на роботу в Москву лідерів КПУ О.Кириченка, М.Підгорного, а відтак і П.Шелеста, відродження “контрольованого автономізму” УРСР як адміністративно-територіальної одиниці Союзу РСР.

РОЗДІЛ 3

ПОГЛЯДИ ІСТОРИКІВ НА СПРОБИ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЮ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В УРСР

Після смерті Й.Сталіна компартійно-радянська олігархія опинилася у нестабільному стані «колективного керівництва», коли одна її частина виступала за збереження існуючого стану речей, а інша прагнула до змін, які б могли стабілізувати суспільний розвиток. Існували як об'єктивні так і суб'єктивні причини послаблення тиску режиму на суспільство. Успіхи повоєнного промислового виробництва, вражаючи самі по собі, були недостатніми порівняно із потребами розвитку країни і світовим досвідом. Ефективність капіталовкладень і фондівіддача знижувалися, а капіталоемність зростала. З'явилася тенденція до зниження рівня рентабельності. Безоплатна праця мільйонів в'язнів ставала була малопродуктивною і в умовах науково-технічної революції залишалася безперспективною. Внаслідок низьких норм амортизації капіталу машини та устаткування списували кожні 16-17 років, а третину обладнання застосовували аж до фізичного знищення.

У країні повільно впроваджувалися досягнення науково-технічного прогресу. Винахідництво недостатньо стимулювалося матеріально, практично не існувало патентного права. Гальмувала економічний розвиток система управління та планування промисловості. Експерименти по керівництву сільським господарством зробили його чи не найбільш проблемною галуззю економіки. Країна потребувала комплексних змін, які б дозволили відновити високі темпи економічного зростання.

Повоєнний період характеризувався шаленою гонкою озброєнь, яку проводили СРСР та США. Поява нових типів зброї масового знищення потребувала вкладення великих коштів у її розробку. В роки хрущовської

«відлиги» центр ваги у гонці озброєнь перемістився у площину створення носіїв ядерної зброї далекої дії, що робило однаково вразливими території обох країн-противників. Втягуючись у тривале економічне протистояння із найбільш розвинутими країнами світу радянському керівництву потрібно було різко збільшити продуктивність праці, що вимагало серйозних реформ у багатьох галузях економічного та соціально-політичного життя.

Суб'єктивні інтереси представників вищого партійного керівництва, які боролися за владу після смерті Й.Сталіна вимагали пошуку способів компрометації у очах суспільства своїх опонентів. Очевидно все «колективне керівництво» визнавало необхідність змін і перетворень у радянському суспільстві. Однак кожен із найближчих соратників «вождя народів» по-своєму розцінював можливі масштаби і темпи змін, сутність і перспективи оновлення системи. Практика показала, що розходження між новими лідерами з тактичних питань переросли у кінцевому підсумку в протистояння принципового характеру, в протиборство двох політичних напрямів – ортодоксального і реформістського.

Вважається, що користуючись нагодою кинути тінь на своїх противників з метою майбутнього зміцнення власної влади М.Хрущов висловився за лібералізацію політичного режиму із імітацією підвищення рівня самостійності у прийнятті рішень місцевого керівництва та рядових комуністів. У той же час, як свідчать новітні дослідження українських вчених, певні кроки у напрямку лібералізації влади відразу після смерті Й.Сталіна зробили Г.Маленков та Л.Берія. Саме Г.Маленков започаткував критику культу особи, а також політику реформування радянського суспільства, коли ще в березні 1953 р. на засіданні ЦК КПРС він сказав про «великі ненормальності», що мали місце у минулому в результаті практики одноосібного керівництва і вимагав «припинити політику культу особи». Л.Берія, який був добре поінформований про стан справ в національних республіках, вирішив використати національні сили у своїй грі. Виходячи з реальних умов та настроїв у союзних республіках, він намагався, по-перше,

припинити пропаганду «дружби народів», за якою приховувалася русифікація, по-друге, проводити національну політику у відповідності до положень республіканських та союзної конституцій. Саме від його імені надійшли пропозиції про перегляд «справи лікарів», оголошення амністії, реорганізації ГУЛАГу.¹⁹⁶

Процес десталінізації досліджував у своїй праці Р.А.Офіцинський, який виокремлював три антисталінські кампанії – 1953, 1956-1957 і 1961-1962 рр., – наголошуючи, що першу з них почали Л.Берія та Г.Маленков відразу ж після похорону Сталіна, але пізніше ініціативу зміг перехопити Хрущов. Причому всі радянські лідери за допомогою критики «вождя народів» прагнули зміцнити власні позиції.¹⁹⁷ Фактично відразу після смерті вождя представники вищого партійного керівництва, які могли реально розраховувати на отримання вищої влади у суспільстві, почали активно використовувати карту «лібералізації політичного життя» в боротьбі за владу. Однак М.Хрущову це вдалося зробити більш успішно, ніж його опонентам.

Перші кроки в напрямі десталінізації суспільства було зроблено вже у березні 1953 року, коли оголосили амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також – за посадові, господарські й деякі воєнні злочини. Восени 1953 року було ліквідовано інструменти масових чисток і терору – Військові трибунали і Особливу нараду МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання й ув'язнення. Того ж року почалася реабілітація незаконно репресованих людей. Важливе значення мала амністія у вересні 1955 року громадян, які співробітничали в роки окупації з німцями.

¹⁹⁶ Див.: Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 541-544.

¹⁹⁷ Офіцинський Р.А. Микита Хрущов як викривач сталінізму: ювілейні коментарі з геополітичної межі Захід-Схід // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 113-135.

Вивчення процесу реабілітації в радянській історіографії практично не здійснювалося. Висвітлення цієї «білої плями» української історії почало здійснюватися вже пострадянськими істориками та науковцями української діаспори.

У юридичній літературі розрізняється кілька тлумачень реабілітації: поновлення у правах і відновленні репутації осіб, які безневинно зазнали репресій або були неправомірно притягнені до кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної відповідальності; діяльність органів дізнання, органів досудового (попереднього) слідства, прокуратури і суду щодо незаконності встановлення кримінально-процесуального переслідування; комплекс заходів, спрямованих на відновлення здоров'я та здібностей громадян.¹⁹⁸ У СРСР частково здійснювалася реабілітація жертв репресій або осіб, що були безневинно притягнуті до кримінальної відповідальності. Причому у багатьох випадках здійснювалася так звана неформальна реабілітація, коли мали місце позитивні згадки про жертви сталінських репресій, навіть без жодних натяків на реабілітацію в інших публікаціях. Посмертна реабілітація стосувалася тих, хто був страчений, знищений режимом, загинув у в'язницях і таборах. Для багатьох репресованих важливим було реабілітувати своє власне ім'я або ім'я своїх родичів.

У вітчизняній історіографії немає значних робіт, присвячених феномену реабілітації. Певною мірою торкалися висвітлення цього процесу І.Білас,¹⁹⁹ Ю.Шаповал,²⁰⁰ О.Рубльов, Ю.Черченко,²⁰¹ Б.Ярош.²⁰² Мова йшла про

¹⁹⁸ Див.: Юридична енциклопедія. – В 6 т. – Т. 5: П-С. – К., 2003. – С. 244-245.

¹⁹⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – У 2 кн. – К., 1994.

²⁰⁰ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

²⁰¹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994.

²⁰² Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття: Історико-політичний аспект. – Луцьк, 1995.

констатацію факту здійснення реабілітації та певних обставин, які її викликали.

Більш детально розглядав процес реабілітації В.Баран, який проаналізував правову основу реабілітації, розглядаючи її у якості одного із елементів десталінізації. Вчений висвітлив процес реабілітації окремих видатних особистостей України, показав особливості роботи органів, що розглядали справи ув'язнених, наголошуючи на їх відмові переглянути справи колишніх активних учасників оунівського підпілля.²⁰³

Проблема реабілітації розглядалася у «Новітній історії України» (2000 р.), де вказувалося, що цей термін вживається й досі за відсутності більш точного. Оцінюючи процес реабілітації автори вказували, що держава, свідомо користуючись злочинними законами, десятиріччями відправляла на смерть і в концтабори мільйони невинних людей. Під час перегляду конкретних справ вона «реабілітувала» репресованих громадян, тобто визнала за ними відсутність вини перед собою, аніскільки не оскаржуючи саму себе.²⁰⁴ Таким чином, процес реабілітації розглядався як черговий факт зверхнього ставлення тоталітарної держави до громадян.

Участь української інтелігенції у процесі реабілітації досліджували Ю.Данилюк та О.Бажан. Вчені проаналізували настрої представників розумової праці і зробили висновок, що суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму, а представники інтелігенції прагнули до повернення літературної спадщини провідних українських митців. У книзі проаналізовано ставлення радянської партійної верхівки до реабілітації українських літераторів із висновком про її страх перед відродженням українського націоналізму, української мови.²⁰⁵

²⁰³ Див.: Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 128-133.

²⁰⁴ Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 380.

²⁰⁵ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С. 15-21.

Представники української історіографії певною мірою розкрили основні напрямки процесу реабілітації, однак, відкритими залишаються ще багато питань, пов'язаних із її проведенням. Серед них можна назвати визначення морально-політичного стану суспільства в умовах реабілітації із вивченням його ставлення до радянського режиму взагалі, ставлення представників правоохоронних органів до перегляду їхньої попередньої діяльності та вплив звільнення великої кількості ув'язнених на формування суспільної свідомості населення.

Початок процесу реабілітації породжував багато питань у пересічних людей, пов'язаних, в першу чергу, із визначенням винних у репресіях та причин того, чому вони стали можливими. Тому питання про міру відкритості у донесенні до суспільства інформації про масові політичні репресії ставало для вищого партійного керівництва найбільш вагомим і широко використовувалося з метою отримання переваги у політичній боротьбі.

М.Хрущов домігся від своїх колег скликання партійного з'їзду на вісім місяців раніше від передбаченого статутом строку. В грудні 1955 р. він запропонував створити робочі комісії із підготовки з'їзду, в тому числі «комісію з розслідування діяльності Сталіна».

Перипетії політичної боротьби перед з'їздом навколо доповіді М.Хрущова про культ особи Сталіна висвітлив В.Литвин, який проаналізував стосунки між представниками «колективного управління», з'ясував напрямки підготовки доповіді, покликані відділити репресії від соціалістичної держави в цілому, показав особливості підготовки різних політичних сил до проведення з'їзду.²⁰⁶ Ю.Шаповал звернув увагу на особистий внесок М.Хрущова у висунення питання про культ особи Й.Сталіна на XX з'їзді КПРС, вказуючи, що в підготовлений текст було внесено такі факти, про які ніхто взагалі не збирався згадувати. Вчений стверджував, що політичні

²⁰⁶ Див. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004. – С. 31-43.

опоненти М.Хрущова, погодившись на критику сталінського режиму, дали йому в руки зброю, значення якої самі навіть не усвідомлювали.²⁰⁷

В цілому варто зазначити, що в українській історіографії період 1953-1956 рр. досліджений ще явно недостатньо. Відсутній аналіз настроїв людей у цей час із визначенням причин помилки М.Хрущова у їх оцінці, адже лідер партії, як відомо, не сподівався досить бурхливої реакції на свій майбутній виступ. Варто було б також звернути увагу на реакцію людей на арешт та страту Л.Берії із спробою покласти на нього вину за масові репресії та ін.

У лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС, на якому підтверджувалася лінія на певну розрядку світової напруженості. Було заявлено, що третя світова війна не є фатально неминучою. А.Мікоян, за дорученням М.Хрущова, заявив про «культ особи Сталіна» та спробував у завуальованій формі піддати сумніву деякі висновки сталінського «Короткого курсу історії ВКП/б/». У останній день з'їзду М.Хрущов зачитав доповідь «Про культ особи та його наслідки». Після з'їзду доповідь була опублікована окремою брошурою, яку зачитували на закритих партійних зборах по всій країні. Надалі за розпорядженням М.Хрущова брошуру оприлюднили для безпартійних на підприємствах, в установах і вищих навчальних закладах. Текст закритої доповіді 4 червня 1956 р. було опубліковано державним департаментом США, проте радянські офіційні особи, починаючи від М.Хрущова, відмовлялися підтвердити його автентичність. У СРСР доповідь Хрущова була вперше надрукована тільки у 1989 р.

У доповіді підтверджувався факт існування давно опублікованого на Заході заповіту В.Леніна, в якому він виступав проти передачі влади в країні Й.Сталіну, на неспростовних фактах доводилася відповідальність Й.Сталіна за поразки перших років війни з Німеччиною, депортацію цілих народів, масові репресії довоєнних та післявоєнних років.

²⁰⁷ Шаповал Ю.І. Емблематична доповідь Микити Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. стат. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 95-97.

XX з'їзд КПРС, таємна доповідь М.Хрущова з критикою культу особи Й.Сталіна і схвалена постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» мали рубіжне значення для розвитку історичних досліджень. Хрущовська «відлига» дала поштовх частковій «лібералізації» партійного контролю за розвитком науки, сприяла розширенню доступу істориків до окремих архівних фондів, пробудженню національної свідомості і зростанню інтересу до історії свого народу, його традицій, мови, культури. Критика культу особи, що прозвучала на з'їзді, підштовхнула науковців до написання праць, пов'язаних із визначенням ролі XX з'їзду КПРС у суспільно-політичному житті республіки. Але якщо у радянські часи вчені, як правило, обмежувалися обережною критикою культу особи, не виділяючи з'їзд серед інших «історичних» з'їздів партії, то для сучасних науковців він став межею нового історичного періоду в житті радянської країни, або навіть початком занепаду радянської системи.²⁰⁸

Оцінюючи критику культу особи, що пролунала на з'їзді, радянські вчені розставляли дещо різні акценти у визначенні її впливу на суспільно-політичне життя. Однією з перших праць, присвячених аналізу рішень XX з'їзду КПРС, була робота О.Ф.Горкіна, який розглядав його у якості подальшого розвитку радянської демократії. Автор вітав рішення партії, але не проводив глибокого аналізу причин зміни партійного курсу та не замислювався над його наслідками. По суті, присвятивши значну кількість своїх досліджень діяльності рад депутатів трудящих, він, аналізуючи рішення з'їзду, розумів розвиток радянської демократії як певне розширення прав місцевого керівництва, але не аналізував причин відсутності реальної змагальності кандидатів на посади депутатів.²⁰⁹

Оцінюючи значення XX з'їзду КПРС для суспільно-політичного життя країни, В.В.Горак вказував, що він усунув перешкоди, пов'язані із культом

²⁰⁸ Див.: Історія України: Нове бачення. – Т. 2. – К., 1995. – С. 363.

²⁰⁹ Горкин А.Ф. XX съезд КПСС о дальнейшем развитии советской демократии: Стенограмма лекции. – М., 1956.

особи, та відновив ленінські норми партійного життя.²¹⁰ Але які саме перешкоди мав на увазі автор у його роботі не йшлося. Більше про це писали автори, які торкалися у своїх дослідженнях різноманітних питань, пов'язаних із розвитком внутріпартійної демократії. Так, О.І.Неделін, вказуючи, що у практиці місцевих парторганізацій у часи правління Сталіна позначились такі негативні методи керівництва, як адміністрування, паперова писанина, засідательська метушня, небажання рахуватися з думкою рядових комуністів, наголошував, що початок вирішення проблем порушення норм внутріпартійної демократії поклав XX з'їзд КПРС, а важливим показником відновлення ленінського принципу колективного керівництва було регулярне скликання конференцій, пленумів партійних комітетів та участь комуністів у обговоренні партійної політики і визначенні заходів щодо її здійснення.²¹¹

Науковці радянського періоду були поставлені у тісніші рамки, ніж сучасні вчені. Адже критика культу особи в радянській науковій літературі повинна була не зачепити основ радянського ладу та не створити сумнівів у здатності партії та її лідерів керувати суспільством. Тому поруч із критичними зауваженнями на адресу сталінського керівництва, але без аналізу причин появи та наслідків існування культу особи, у наукових дослідженнях багато уваги стали приділяти возвеличенню партійного керівництва суспільно-політичним життям загалом, а не під впливом певних партійних лідерів, та необхідності безумовного виконання партійних рішень. Поруч із цим пропагувався принцип колективності керівництва та необхідність розширення повноважень партійних органів на місцях для збереження сильного партійного впливу і демонстрації боротьби за подолання негативних наслідків культу особи Сталіна. Цими діями вчені повинні були сприяти непорушності в суспільстві думки про прогресивність

²¹⁰ Горак В.В. До історіографії організаторської роботи партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 106.

²¹¹ Неделін О.І. Здійснення ленінського принципу колективного керівництва місцевими партійними органами: (З досвіду роботи партійних органів української частини Донбасу в 1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 61. – К., 1973. – С. 109.

марксистсько-ленінської теорії побудови держави, для якої культ особи був лише «випадковим» явищем. Вчені доводили, що Радянська держава мала високий рівень розвитку промисловості та сільського господарства і, як результат цього – високий рівень життя та соціального захисту населення, в результаті діяльності Комуністичної партії. А помилки і промахи її керівників у світлі цього повинні були виглядати досить блідо у порівнянні із досягненнями Радянської країни під їхнім керівництвом.

Оцінки партійного керівництва суспільно-політичним життям України у період хрущовської «відлиги» вітчизняними вченими відрізняються досить суттєво відповідно до періоду написання наукових робіт. У часи, коли при владі був Хрущов, його реформи беззастережно вихвалялися, обґрунтовувалися та підтримувалися, а їх вплив на суспільно-політичне життя пов'язувався із процесом обмеженої боротьби з культом особи Сталіна та з процесом зміцнення влади самого Хрущова. Після його відставки і до початку перебудови партійна діяльність по керівництву суспільно-політичним життям у роки правління Хрущова оцінювалася виходячи з партійної установки про «суб'єктивізм» та «волонтаризм» у прийнятті рішень. Після початку процесу перебудови і протягом перших років незалежності хрущовська «відлига» виступала як символ послаблення тиску радянської командно-адміністративної системи, була середовищем, у якому виховувалися і активно почали працювати шістдесятники та дисиденти. У сучасних працях вітчизняних істориків поступово стає помітною амбівалентність у оцінці періоду «відлиги» та особи тодішнього партійного лідера, а позиція вчених стає більш виваженою та обґрунтованою.

Після XX з'їзду КПРС і постанови «Про культ особи і його наслідки» відбувся перегляд доробку радянських істориків через очищення історичних праць від славослів'я на адресу Сталіна, сталінських цитат. Вчені поступово переходили від «лакування» радянської дійсності до її частково критичного пояснення, висвітлення прорахунків керівництва. Однак, перегляд оцінок радянської історії здійснювався лише вибірково, оскільки критика культу

особи Сталіна не повинна була зачепити основ радянської системи. У ситуації, що склалася у той час, важливим для радянського керівництва було зміцнити авторитет партії взагалі і відокремити її від дій певних її членів, які були причетні до порушення законності. У той же час якою б дозованою і обмеженою критика культу особи не була, вона, як це переконливо довів Ю.Шаповал, означала початок реформування тодішнього суспільства, ознаменувала початок активної пост сталінської самореалізації М.Хрущова, його прагнення до змін.²¹²

Необхідність «наукового обґрунтування» зміцнення та піднесення ролі партії в суспільстві призвела до формування кількох напрямків історичних досліджень, автори яких висвітлювали різні аспекти партійного керівництва «лібералізацією» суспільно-політичного життя. До них можна віднести роботи, присвячені доведенню історичної обумовленості партійного керівництва суспільством, праці про розвиток внутріпартійної демократії, як одного із засобів подолання негативних наслідків культу особи, а також дослідження, із вивченням діяльності партії по «зміцненню» первинних партійних організацій і посиленню уваги до проблем рядових комуністів.

Така постановка питання дозволяла певною мірою відвернути увагу суспільства від роздумів стосовно того, чому майже половина часу панування радянської влади припадала на існування культу особи Й.В.Сталіна і яким чином відбувся “відхід” від ленінських принципів керівництва державою та нехтування думкою рядових членів партії в угоду вождеві. Ця ситуація призвела до поступового «обожнення» думок та суджень Леніна, але його принципи державного будівництва практично не аналізувалися і оголошувалися бездоганними.

Наукові роботи радянських та пострадянських вчених, в яких висвітлювалися питання підвищення ролі партійного керівництва суспільством в умовах зміни статусу партії на «загальнонародну»

²¹² Шаповал Ю. Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – С. 223.

аналізувалися у попередньому розділі роботи, оскільки початок цього процесу припадає на час, коли хрущовська «лібералізація» суспільно-політичного життя ще не почалася.

Проголошення після XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу офіційного курсу на розвиток внутріпартійної демократії, як одного із засобів боротьби за подолання негативних наслідків культу особи, стало причиною наукових пошуків у цій сфері. Це питання ґрунтовно розглядалося у роботах Є.Бугаєва та О.Єрмолаєва, І.Юдіна, які прагнули відокремити авторитет партії в цілому від негативних дій її певних членів та довести історичну обумовленість збереження партійного керівництва радянським суспільством.²¹³

Детально проаналізував діяльність партії по розгортанню внутріпартійної демократії після XX з'їзду КПРС В.Т.Позняк, який вважав, що при розширенні пленумів та партактивів їх представництво повинно визначатися міркуваннями доцільності і діловитості.²¹⁴

Діяльність партійних комітетів по розвитку внутріпартійної демократії у роки семирічки на території західних областей УРСР вивчав П.Ю.Бурак,

²¹³ Бугаев Е.И. О некоторых закономерностях развития марксистско-ленинской партии. – М., 1961; Бугаев Е.И. Молодежи о партии. – Изд. 2-е. – М., 1974; Бугаев Е.И. Наша ленинская партия. – М., 1963; Юдин И.Н. Превращение КПСС из партии рабочего класса в партию всего народа и возрастание ее роли в период строительства коммунизма. – Казань, 1963; Бугаев Е.И. Беседы о партии. – М.: Молодая гвардия, 1972; Бугаев Е.И., Лейбзон Б.М. Беседы об Уставе КПСС. – Изд. 2-е. – М., 1964; Бугаев Е.И. Что надо знать о развитии общества. – М., 1965; Ермолаев А.И. КПСС в период развернутого строительства коммунизма. – М., 1965; Бугаев Е.И. КПСС – организатор коммунистического строительства в СССР. – М., 1967; Бугаев Е.И. Роль Коммунистической партии в жизни советского общества. – М., 1967; Бугаев Е.И. О некоторых закономерностях развития КПСС. – М., 1969; Юдин И.Н. Социальная база роста КПСС. – М., 1973; Юдин И.Н. Рост рядов партии и ее качественный состав. – М., 1974.

²¹⁴ Див.: Позняк В.Т. Деятельность Коммунистической партии Украины по развертыванию внутрпартійной демократии (1956-1961 гг.). – Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1966; Позняк В.Т. Деякі питання розвитку внутріпартійної демократії на основі рішень XX з'їзду КПРС (1956-1961 рр.): (З досвіду роботи партійних організацій України) // Вісник Київськ. ун-ту. Серія суспільних наук. – 1966. – № 7; Позняк В.Т. Ідеологічна робота парторганізацій України і зростання активності комуністів (1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 13. – К., 1967. – С. 156-168.

який звернув увагу на роботу партійних комітетів по розвитку внутріпартійної демократії, дотриманню колективності, організації виборності та звітності, критики і самокритики, залученню широкого активу до партійної роботи.²¹⁵ Фактично вчені звертали увагу лише на зовнішні ознаки та прояви демократичних процедур, не зосереджуючись на прискіпливому дослідженні реального їх втілення у життя.

Втілення ленінських принципів критики і самокритики в діяльності КПРС вивчав В.І.Кос, наголошуючи, що в повоєнні роки в умовах культу особи норми партійного життя нерідко порушувалися, а в діяльності партійних організацій мали місце прояви бюрократизму, адміністрування, внутріпартійна демократія штучно звужувалася, що знижувало активність комуністів.²¹⁶ Наприкінці 1970-х років проблема розвитку внутріпартійної демократії привернула увагу М.П.Титенко та М.А.Титенко, які у своїй статті проаналізували процес подолання культу особи на рівні місцевих партійних організацій поруч із розвитком колективності керівництва, підвищенням ролі членів партійних комітетів, поглибленням критики та самокритики. Автори наголошували, що зміцненню зв'язків партії та народу сприяла робота партійних організацій України по прийому скарг та заяв від населення із скороченням терміну їх розгляду і подання необхідної допомоги.²¹⁷

У радянській історіографії поступово стало прийнятим називати у якості розвитку внутріпартійної демократії збільшення кількості комуністів на

²¹⁵ Бурак П.Ю. Діяльність партійних комітетів по організаційному зміцненню первинних партійних організацій і підвищенню їх боєздатності (1959-1965 рр.) (На матеріалах західних областей УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 42-53; Бурак П.Ю. Діяльність партійних комітетів по розвитку внутріпартійної демократії у роки семирічки (На матеріалах західних областей УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 3-9.

²¹⁶ Кос В.І. Втілення ленінських принципів критики і самокритики в діяльності КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 20-21.

²¹⁷ Титенко М.П., Титенко М.А. Деятельность Компартии Украины по осуществлению и развитию ленинских норм и принципов партийной жизни в 1956-1961 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 101. – К., 1979. – С. 52-59.

виробництві.²¹⁸ У статтях П.А.Рудика висвітлювалася діяльність партійних органів у справі збільшення кількості комуністів у складі радянського керівництва.²¹⁹ Посилення впливу партії у сільських радах досліджував Е.Т.Соломко, який прагнув довести, що особливого значення партія надавала обранню до рад людей, зайнятих безпосередньо на виробництві.²²⁰ Ради як засіб підготовки спеціалістів державного управління розглядав Є.Ф.Лищенко, вказуючи, що постійне оновлення на чергових виборах близько 40 % депутатів давало можливість великій кількості державних службовців отримувати практичні навички в системі державного управління.²²¹ У дослідженнях вчених доводилося, що завдяки зміцненню партійних організацій на місцях вдалося відновити «ленінські принципи керівництва».²²²

Така постановка питання дозволяла під виглядом масової участі рядових комуністів у суспільно-політичному житті маскувати поступове зростання партійного тиску на суспільство за рахунок різкого збільшення членів партії

²¹⁸ Див.: Шевчук В.П. Робота партійних організацій України по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві (1959-1965 рр.): (На матеріалах важкої промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 71; Горбул О.Д. Творче застосування Комуністичною партією України ленінських принципів організаційно-партійної роботи в період між XXI-XXIII з'їздами КПРС: (На матеріалах Чорноморсько-Азовського та Дунайського басейнів) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 103-104.

²¹⁹ Рудик П.А. Деякі питання організаційно-партійної роботи сільських партійних організацій України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 21-33; Рудик П.А. Діяльність партійних організацій України по добору, розстановці і вихованню кадрів колгоспно-радгоспного виробництва (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 52-63.

²²⁰ Соломко Е.Т. Діяльність партійних організацій по поліпшенню роботи сільських Рад депутатів трудящих і зміцненню їх зв'язків з масами (1956-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 116-123.

²²¹ Лищенко Е.Ф. О работе парторганизаций Украины по подбору и воспитанию кадров сельских и поселковых Советов депутатов трудящихся (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 64-71.

²²² Юрій Є.І. Зростання авангардної ролі комуністів у колгоспному виробництві (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 75; Остафійчук В.Ф., Чорна В.Г. Розвиток Комуністичною партією ленінських настанов про підготовку і виховання робітничих кадрів в умовах комуністичного будівництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 102-104; Бондарев Є.О. Діяльність Компартії України по зміцненню керівними кадрами сільськогосподарського виробництва (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 105.

на виробництві і безумовному виконанні ними всіх партійних рішень в рамках партійної дисципліни. Активна участь комуністів у розгортанні соціалістичного змагання та забезпеченні виконання державного плану розвитку народного господарства в цілому була виправданою з огляду на певного прискорення темпів економічного зростання. Але внаслідок економічної невваженості планових показників, відсутності належного рівня матеріальної зацікавленості у результатах своєї праці для багатьох безпартійних контроль з боку комуністів за результатами господарської діяльності мав певні ознаки фіскальної діяльності і призводив до напруження стосунків на виробництві, особливо в результаті прямого втручання некомпетентних у нюансах виробництва керівних партійних працівників.

Цей висновок підтверджується самою постановкою проблем у працях радянських вчених. Так, у дослідженні В.Ф.Шевченка була зроблена спроба проаналізувати діяльність партії по посиленню ролі місцевих партійних організацій як органів політичного та організаційного керівництва.²²³ Загалом думку радянських науковців щодо ролі комуністів на виробництві і у суспільно-політичному житті висловили Л.Ю.Беренштейн, В.І.Юрчук та І.А.Міцкан наголошуючи, що комуністи зобов'язані були вести за собою безпартійних і забезпечувати безумовне виконання лінії партії на тій ділянці, де вони працювали.²²⁴ На початку 1980-х років М.П.Тітенко та М.А.Тітенко наголошували, що можливість розставляти потрібні кадри на ключових

²²³ Шевченко В.Ф. Місцеві партійні комітети – органи політичного та організаційного керівництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 40-51.

²²⁴ Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку колгоспно-радгоспного виробництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 3-12; Беренштейн Л.Ю. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку соціалістичного сільського господарства // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 3-14; Міцкан І.А. Партійні організації промислових підприємств України в боротьбі за підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 10.

посадах була могутнім засобом впливу на справи і суспільство та втілення у життя своєї політики.²²⁵

Оцінюючи роль комуністів на виробництві радянські вчені розходилися практично лише в питанні щодо визначення того, що вони мали забезпечити: виконання народногосподарських планів чи контроль за діяльністю підприємств, установ та організацій, де значна частина працівників не були членами партії. Така постановка питання не давала можливості визначити, яка основна роль відводилася партією на виробництві рядовим комуністам: авангарду робітничого класу, який своїм прикладом мав підняти широкі верстви робітництва на нові трудові звершення, чи своєрідної системи контролю за більшістю робітників, що не вступили до партії. У зв'язку із цим поставало ще одне питання, на яке радянським науковцям було важко знайти відповідь: що спонукало робітників до трудових подвигів – жорсткий партійний контроль на всіх рівнях виробництва, коли у працівників фактично не було іншої альтернативи для виживання як виконання партійних рішень (часто некритичне), чи приклад комуністів, що самовідданою працею надихали інших працівників працювати дійсно по-комуністичному?

Крім того, не визначеним залишалось у багатьох випадках питання: що в роботі комуністів, які займали керівні посади, було головнішим – твердість у боротьбі за виконання планів партії чи професійна фахова підготовка, яка давала можливість краще за безпартійних вирішувати народногосподарські проблеми. Така постановка питання обґрунтована тим, що у працях більшості радянських авторів, які вивчали розстановку комуністів на виробництві, проходила думка, що завдяки їх відданості партії та суворому контролю вдалося вирішувати складні питання по налагодженню виробництва. Причому пересічний читач наштовхувався на думку, що керівник-комуніст мав суттєві переваги над керівником-безпартійним,

²²⁵ Титенко М.П., Титенко М.А. О работе с партийными кадрами и партийным активом на этапе построения развитого социализма (1956-1961 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 78.

оскільки саме втручання призначених партією комуністів на керівні посади дозволило вирішити ту чи іншу проблему.

Фактично, значна частина комуністів, призначених на керівні посади, виконувала роль своєрідних комісарів (принаймні до тих пір, поки вони не опанували азів виробничої практики відповідного підприємства, установи чи організації), що слідкували за професійними робітниками, примушуючи їх працювати краще, оскільки матеріальна зацікавленість у результатах їх праці була практично у сучасному розумінні відсутньою.

У питанні визначення зв'язку ефективності виробництва із підбором і розміщенням кадрів радянські науковці на перше місце ставили суб'єктивний людський фактор, притримуючись думки, що завдяки героїчним зусиллям робітників, згуртованих партією, можна виконати завдання будь-якої складності. Така постановка питання відповідала ідеологічному партійному спрямуванню, чиїм завданням було виховання людей в дусі колективізму. Але з іншого боку подібне ставлення до кадрів відіграло негативну роль у процесі виконання народногосподарських планів, адже виграючи тактичну операцію, радянська влада програвала стратегічну битву. Мова йде про обмеження конкуренції та особистої ініціативи робітників в умовах, коли їх особисті досягнення завдяки партійним зусиллям ставали надбанням колективу.

Потреба возвеличувати роль первинних парторганізацій у партійному житті призвела до появи великої кількості наукових праць, в яких аналізувалися окремі методи та способи роботи комуністів на місцях та доводилася виключна роль первинних парторганізацій у забезпеченні виконання всіх партійних рішень на підприємствах та в установах. Але радянські вчені називали дещо інші причини збільшення публікацій, присвячених висвітленню ролі первинних парторганізацій. Подаючи історіографічний огляд літератури, присвяченій організаційному зміцненню первинних парторганізацій промислових підприємств України в роки семирічки В.П.Шевчук та І.А.Міцкан у якості причин збільшення кількості

публікацій на цю тему називали зростання кадрів істориків партії на місцях, розширення можливості використання архівних джерел, рішення ЦК КП України про видання нарисів обласних партійних організацій, історії міст і сіл Української РСР, а також пошвавлення наукових досліджень у зв'язку із відзначенням 50-річчя створення КП України, 100-річчя від дня народження В.І.Леніна.²²⁶

Діяльність первинних партійних організацій, як основи партії, у мобілізації мас на виконання директив партії і уряду, на створення матеріально-технічної бази комунізму і виховання нової людини висвітлювали автори нарисів історії Комуністичної партії України, а також нарисів історії ряду обласних партійних організацій, написаних у 1960–1980-х роках, які також велику увагу приділяли висвітленню кількісного і якісного зростання рядів партії.²²⁷

Процес збільшення кількості комуністів після XX з'їзду КПРС партії проводився шляхом прийому до партії великої кількості робітників і колгоспників. Відносно різке збільшення числа комуністів призвело до появи наукових досліджень, автори яких прагнули проаналізувати якість такого

²²⁶ Шевчук В.П., Міцкан І.А. Організаційне зміцнення первинних партійних організацій промислових підприємств України (1959-1966 рр.): (Історіографічний огляд) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 143.

²²⁷ Львівська обласна партійна організація: Короткий нарис. – Львів, 1961; Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. – Дніпропетровськ, 1981; Нариси Комуністичної партії України. – К., 1961; 3 історії Одеської партійної організації. Нариси. – Одеса, 1962; 3 історії Чернівецької обласної організації Комуністичної партії України. Зб. стат. – Львів, 1963; Нариси з історії КПРС. – К., 1966; Нариси історії Київської обласної партійної організації. – К., 1967; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – К., 1968; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації. – К., 1968; Нариси історії Миколаївської партійної організації (1897-1968 рр.). – Одеса, 1969; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – Харків, 1970; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. – Харків, 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1971; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів, 1972; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород, 1979; Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1980; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1980; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса, 1980; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. – Львів, 1980; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. – Ужгород, 1980; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К., 1980; Нариси історії Сумської обласної партійної організації. – Харків, 1981.

поповнення та, певною мірою, визначити його наслідки.²²⁸ Тут можна виділити дослідження П.С.Федорчака, який відстоював думку про історичну обумовленість підвищення ролі первинних парторганізацій у період будівництва комунізму.²²⁹ У роботах вчених хоч і висловлювалися критичні зауваження та побажання з приводу якісного посилення партії за рахунок масового прийому нових членів, однак науковці обмежувалися лише подібними зауваженнями, не ставлячи під сумнів загальне спрямування на різке збільшення числа комуністів.

Ряд вчених зосередили свою увагу на вивченні процесу зростання лав партії по різних областях республіки та стосовно різних галузей промисловості та сільського господарства. Організаційне зміцнення первинних партійних організацій промислових підприємств Ворошиловградської, Донецької та Дніпропетровської областей у 1956-1961 рр. вивчав О.Г.Коломієць, наголошуючи, що саме після XX з'їзду КПРС був здійснений великий комплекс заходів, направлених на подальший розвиток і вдосконалення діяльності партійних, державних і громадських організацій, завдяки чому первинні партійні організації стали більше впливати на роботу промислових підприємств шляхом розстановки комуністів на найважливіших ділянках виробництва.²³⁰ Зростання лав партійних організацій хімічних

²²⁸ Див.: Антонюк А.Е., Карабанов М.М. Деятельность Компартии Украины по регулированию роста и улучшению качественного состава своих рядов (1952-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 104-111; Карабанов М.М. Деятельность Компартии Украины по совершенствованию структуры первичных партийных организаций (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 76-82.

²²⁹ Федорчак П.С. Підвищення ролі первинних організацій партії у період комуністичного будівництва: (на матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 82-92; Федорчак П.С. Здійснення ленінських положень про зміцнення лав партії і розміщення комуністів на виробництві: (За матеріалами підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 61. – К., 1973. – С. 103.

²³⁰ Коломієць О.Г. Первинні партійні організації – ядро трудових колективів промислових підприємств: (Із досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств Ворошиловградської, Донецької та Дніпропетровської областей у 1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 29-37.

підприємств України досліджували Р.Т.Ковалюк, М.В.Мірошніченко.²³¹ Збільшення чисельності членів партії на гірничих підприємствах УРСР вивчали Р.Д.Переверзева та В.М.Павченко.²³² Цей процес на металургійних підприємствах вивчав Г.Г.Шестопалов,²³³ а на підприємствах Донбасу – Л.А.Якименко.²³⁴ Тут також можна виділити наукові розробки, автори яких відстоювали необхідність посилення впливу партії на селі шляхом різкого збільшення її членів, мотивуючи свою думку тим, що саме комуністи могли б забезпечити виконання колгоспниками та працівниками радгоспів державних планів. Відносно велика кількість праць з цієї проблеми належить О.С.Шуляку, який розробляв питання вдосконалення системи управління колективними господарства за рахунок збільшення числа комуністів на керівних посадах у селі.²³⁵

²³¹ Мірошніченко М.В. Діяльність партійних організацій підприємств хімії України по поліпшенню якісного складу своїх рядів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 33. – К., 1969. – С. 128-137; Ковалюк Р.Т. Дальше зміцнення партійних організацій і підвищення їх боєздатності: (На матеріалах підприємств хімічної промисловості Львівської і Івано-Франківської областей, 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 38-44.

²³² Переверзева Р.Д., Павченко В.М. Укрепление партийных организаций горнорудных предприятий Украинской ССР (1951-1955 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 68-70.

²³³ Шестопалов Г.Г. Из опыта укрепления партийных организаций металлургических заводов (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 21-26.

²³⁴ Якименко Л.А. Комуністи Донбасу в авангарді боротьби трудящих за розгортання соціалістичного змагання у важкій промисловості // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 83-88.

²³⁵ Шуляк О.С. Діяльність КП України по зміцненню колгоспів керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 36-48; Шуляк О.С. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 92-104; Шуляк О.С. Діяльність Комуністичної партії України в справі зміцнення кадрів голів колгоспів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 34-43; Шуляк О.С. Турбота партійних організацій України про зміцнення колгоспів інженерно-технічними кадрами в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 64-70; Шуляк О.С. Вдосконалення управління – одна з умов успішного розвитку науково-технічної революції в сільському господарстві // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 12-19; Шуляк О.С. Посилення партійного керівництва комплектуванням сільськогосподарських вузів і технікумів Української РСР у період між XXI і XXIII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 107-114; Шуляк О.С. Зростання ролі партійних організацій в справі добору і розстановки керівних колгоспних кадрів і спеціалістів

Роботу партійних організацій України по підборі, розстановці та вихованню керівних кадрів і підвищенню ролі комуністів на всіх ділянках колгоспного виробництва у 1956-1961 рр. вивчав В.В.Діденко, який вважав, що запорукою для підвищення продуктивності праці колгоспників було б призначення секретарями сільських парторганізацій осіб, що були безпосередньо пов'язані із колгоспним виробництвом та мали спеціальну сільськогосподарську освіту.²³⁶ Подібної думки притримувався й Ф.К.Белявін, який зауважував, що поруч із зміцненням колгоспів за рахунок комуністів, які направлялися партією на роботу у сільську місцевість, велику роль у налагодженні виробництва відігравало впровадження госпрозрахунку, економічне використання матеріальних засобів і цінностей, скорочення кількості працівників адміністративно-управлінського апарату.²³⁷

А.О.Янюк та Є.І.Юрій зазначали, що напередодні XX з'їзду КПРС більшість колгоспів очолювали комуністи, освітній рівень яких не відповідав вимогам сільського господарства в період розгортання комуністичного виробництва. У той же час вчені вказували, що завдяки призначенню на керівні посади спеціалістів з міст вдалося швидко покращити якісний склад керівників колгоспів. Одним із показників його покращення вони також вважали те, що на кінець семирічки майже дві третини сільськогосподарських спеціалістів становили комуністи, що, на їх думку, сприяло значному зростанню авторитету спеціалістів на селі, піднесенню їх ролі в колгоспному виробництві.²³⁸

сільського господарства в період між XXI і XXIII з'їздами КПРС: (На матеріалах Української РСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 76-80.

²³⁶ Діденко В.В. Діяльність парторганізацій республіки по підвищенню рівня партійного керівництва колгоспним виробництвом (1956-1961) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С. 89.

²³⁷ Белявін Ф.К. Діяльність партійних органів по зміцненню сільських партійних організацій 1959-1966 рр.: (На матеріалах Кіровоградської області) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 65.

²³⁸ Юрій Є.І. Зростання авангардної ролі комуністів у колгоспному виробництві (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 72-80; Янюк А.О., Юрій Є.І. Діяльність КП України по розстановці комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва в період між XX і XXII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 99.

В.П.Харченко вивчав зростання кількості комуністів на підприємствах міжколгоспної кооперації, наголошуючи, що від того, як розставлені комуністи серед трудящих підприємств, у бригадах, на дільницях, як вони виконували свої обов'язки, залежала сила впливу партійної організації і всієї партії на діяльність кожного виробничого осередку.²³⁹

Спробу проаналізувати діяльність Компартії України по регулюванню зростання та покращення якісного складу своїх лав за відносно великий період з 1952 по 1975 рр. зробили А.Є.Антонюк та М.М.Карабанов, вказуючи на необхідність збільшення кількості насамперед робітників у складі партії. Крім того, вони вивчали діяльність ЦК Компартії України по контролю місцевих парторганізацій у справі прийому до партії нових членів, а також національний склад вступаючих до партії, відзначаючи збільшення питомої ваги українців.²⁴⁰

Вплив первинних партійних організацій на налагодження та вдосконалення виробництва вивчали автори книг з історії окремих промислових підприємств Української РСР.²⁴¹ Причому вчені акцентували увагу на тому, що власне процес жорсткого контролю партії за виробництвом

²³⁹ Харченко В.П. Партійні організації міжколгоспної кооперації: (З досвіду партійного будівництва і діяльності) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 131-141; Харченко В.П. Розробка Комуністичною партією Радянського Союзу питання про міжколгоспну кооперацію // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 48.

²⁴⁰ Антонюк А.Е., Карабанов М.М. Деятельность Компартии Украины по регулированию роста и улучшению качественного состава своих рядов (1952-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 109.

²⁴¹ Молодость старого завода: Очерк истории Днепропетровского металлургического завода им. Дзержинского. – Днепропетровск, 1960; Кнышев И.Н., Жигулин В.И., Гаврилов А.М. Лицом к огню. Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода им. Г.И.Петровского. – Днепропетровск, 1962; Донецкий металлургический завод. – Донецк, 1963; Прохоров В.С., Деда Б.И., Горяной В.Д. Криворожский металл: Очерк истории Криворожского завода им. В.И.Ленина. – Днепропетровск, 1964; Коммунарцы. История Коммунарского ордена Красного Знамени металлургического завода. – Донецк, 1965; Зарево над заводом. История Макеевского завода им. С.М.Кирова. – Донецк, 1965; Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь». – Харьков, 1966; Маленко Е.Ю., Пантелеев М.И., Яшин М.Ф. Нарис історії конотопського заводу «Червоний металіст». – Харків, 1966; Евселевский Л., Пустовит П. Крюковский вагоностроительный: Очерки истории завода. – Харьков, 1967; Евселевский Л.И., Крижевич К.И., Пустовит П.Н. Кременчугский завод дорожных машин. Очерки. – Харьков, 1970; Варавва В.М., Маленко Е.Е. Молодость столетнего завода: Очерк истории Конотопского паровозо-вагоноремонтного завода. – Харьков, 1970.

відносився до видатних настанов В.І.Леніна щодо загального керівництва державою. А деякі з них прямо говорили про первинні партійні організації, як про інструмент відповідного напрямку партійної політики. Так, роль первинних парторганізацій промислових підприємств у здійсненні технічної політики КПРС досліджували В.Ю.Білан та М.М.Меженін, вказуючи, що збільшення кількості членів первинних партійних організацій в цілому по Україні позитивно відбилося на стилі та методах партійного керівництва, сприяло зміцненню виробничої дисципліни у трудових колективах, забезпечувало успіх у вирішенні важливих виробничих завдань, серед яких найголовнішим був розвиток, у першу чергу, важкої промисловості.²⁴²

Окремо можна виділити дослідження радянських авторів, які вивчали можливості здійснення контролю комуністами за господарською діяльністю підприємств та місцевих органів влади. Фактично вчені з одного боку критикували сталінську систему управління за не виважене втручання партійних органів на місцях у господарський процес. А з іншого прагнули довести доцільність збереження контрольних функцій за місцевими первинними партійними організаціями. Це було результатом непослідовності реформування суспільства в роки «відлиги», а також демонструвало межі критичного аналізу дійсності, в якій вище керівництво прагнуло «втиснути» наукові дослідження.

Активно аналізувався процес участі комуністів у здійсненні контролю за діяльністю підприємств народного господарства та місцевих органів влади.²⁴³ Контрольні функції членів партії на підприємствах у них виступали найбільш

²⁴² Білан В.Ю., Меженін Н.М. Роль первичных партийных организаций промышленных предприятий в осуществлении технической политики КПСС (1952-1961 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 129. – К., 1984. – С. 62-68.

²⁴³ За ленинский стиль в работе. – К., 1960; Коммунисты на решающих участках семилетки / Под ред. И.Недайводова. – Луганск, 1960; Недайвов І.С. Партійний контроль діяльності адміністрації. – К., 1962; Сокурєнко Г. Партійний комітет і керівництво промисловістю. – Дніпропетровськ, 1963; Металлурги – бойцы за коммунизм. – Днепропетровск, 1963; На головному напрямку: (Про роботу парторганізацій промислових підприємств). – Вінниця, 1963; Инициатива и ответственность: Из опыта работы Донецкой областной парторганизации. – Донецк, 1968; Недайвов І.С. Основа нашої партії. Про первинні партійні організації. – К., 1970.

вагомою причиною необхідності зростання членів партії, оскільки вважалося, що партійна дисципліна залишалася досить значним фактором спрямування суспільно-політичної активності комуністів. В.Ф.Гайдуков взагалі пов'язував із правильною розстановкою комуністів на виробництві розв'язання питань технічного прогресу.²⁴⁴ М.Д.Олійніченко вважав, що зайняття комуністами ключових посад на виробництві не тільки допомагало вирішувати господарські питання, а й створювало сприятливі умови для організації надійної системи контролю за виконанням партійних рішень.²⁴⁵ У якості вагомого засобу контролю виконання взятих на себе зобов'язань М.О.Сидоренко розглядав періодичні звіти керівників про діяльність довірених їм ділянок виробництва на засіданнях бюро обкомів і райкомів, зборах первинних парторганізацій.²⁴⁶ М.М.Карабанов прагнув довести, що посилення партійного впливу на виробництві – це найважливіша умова підвищення трудової активності робітничого класу України, наголошуючи на необхідності прийняття до КПРС працівників із вирішальних ділянок виробництва, передових професій, від діяльності яких перш за все залежало виконання виробничих завдань колективом в цілому.²⁴⁷ Можна також відзначити думку Г.К.Морозова, який наголошував на необхідності збільшення кількості комуністів у торгівлі, громадському харчуванні, в системі заготівель, матеріально-технічного постачання і збуту та в системі

²⁴⁴ Гайдуков В.Ф. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 135.

²⁴⁵ Олійніченко М.Д. Деякі питання організаційно-партійної роботи на будівництві Київської комсомольської ГЕС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 162.

²⁴⁶ Сидоренко М.О. Керівництво Компартії України формуванням кадрів керівних та інженерно-технічних працівників важкої індустрії у 1959-1965 рр.: (На матеріалах парторганізацій нафтогазовидобувної промисловості республіки) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 72.

²⁴⁷ Карабанов М.М. Усиление партийного влияния на производстве – важнейшее условие повышения трудовой активности рабочего класса Украины (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 49-50.

охорони здоров'я і на підприємствах побутового обслуговування в силу панування на цих ділянках різного роду численних порушень.²⁴⁸

Аналізуючи радянську історіографію розширення прав місцевих парторганізацій в рамках лібералізації суспільно-політичного життя, можна визначити різницю у поглядах вчених щодо оцінок значення цього кроку вищого керівництва. В.Є.Малишева пов'язувала широке розгортання руху за комуністичну працю саме із збільшенням числа комуністів на підприємствах.²⁴⁹ Подібної думки також притримувався Р.І.Шевченко.²⁵⁰ І.Т.Матвієнко наголошував, що збільшення кількості комуністів на виробництві сприяло посиленню ролі партійної пропаганди за необхідність ідеологічного забезпечення економічної політики партії та збільшення морально-політичної єдності суспільства.²⁵¹ А.О.Янюк та Є.І.Юрій доводили, що завдяки збільшенню кількості комуністів у складі керівництва колгоспів, вдалося суттєво покращити авторитет сільськогосподарських керівників та результати роботи селян.²⁵² Аналізуючи наукові праці, присвячені висвітленню організаторської діяльності Компартії України, І.М.Будеркевич та Я.С.Калакура вказували на перенесення основного тягара організаторської

²⁴⁸ Морозов Г.К. Боротьба партійних організацій Харківщини за кращу розстановку комуністів на виробництві (1962-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 13. – К., 1967. – С. 169-171.

²⁴⁹ Малишева В.Є. Комуністи в авангарді руху новаторів за впровадження прогресивної організації праці (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 135-147.

²⁵⁰ Шевченко Р.І. Організаційне та ідейно-політичне зміцнення первинних партійних організацій загальноосвітніх шкіл між XXII та XXIII з'їздами партії: (На матеріалах Харківської, Сумської, Курської і Білгородської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 106-110.

²⁵¹ Матвієнко І.Т. Зростання ролі партійної пропаганди в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 39.

²⁵² Янюк А.О., Юрій Є.І. Діяльність КП України по розстановці комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва в період між XX і XXII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 99-100.

діяльності КПРС на місцеві партійні організації, на яких покладали головну відповідальність за проведення партійної політики на місцях.²⁵³

М.М.Тюренков зазначав, що надмірне зростання рядів партії, нерозбірливість у цій справі деяких партійних організацій призвели до порушення ленінських принципів індивідуального відбору, оскільки в гонитві за кількістю окремі партійні організації приймали до партії майже всіх підряд, хто подавав заяви без достатнього врахування ділових, політичних і моральних якостей вступаючих.²⁵⁴

Особливістю вище наведених публікацій можна назвати те, що радянські науковці поверхово аналізували якісне покращення складу парторганізацій, в основному зупиняючись на кількісних показниках. Але в них чітко прослідковувалася лінія партії на забезпечення безумовного виконання своїх рішень через посилення місцевих парторганізацій. Недостатньо аналізувався сам процес індивідуального відбору в ряди партії, труднощі і недоліки в регулюванні складу нового партійного поповнення, робота з молодими комуністами, а також наслідки прийняття до партії за короткий термін відносно великої кількості людей з точки зору зміни настроїв членів партії в умовах появи і розвитку дисидентського руху. Фактично обличчя партії в роки хрущовської «відлиги» у висвітленні морального стану та настроїв її членів ще не достатньо висвітлене і до останнього часу.

У дослідженнях радянських науковців, що вивчали процес зростання кількості членів партії містилося одночасно два твердження, що суперечили одне одному. З одного боку, проголошувалося, що партія перетворилася з

²⁵³ Бударкевич И.М., Калакура Я.С. Некоторые вопросы организаторской деятельности Компартии Украины на этапе развитого социализма в советской историографии // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 59.

²⁵⁴ Тюренков М.М. Деякі питання організаційно-партійної роботи в первинних парторганізаціях України (1961-1966): (На матеріалах партійних організацій Львівської, Івано-Франківської, Ровенської і Тернопільської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 58; Тюренков М.М. З досвіду роботи партійних організацій України по марксистсько-ленінському вихованню комуністів: (На матеріалах Львівської, Івано-Франківської, Ровенської, Тернопільської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 23-29.

партії робітничого класу на партію всього радянського народу, із ствердженням розширення її соціальної бази. Але з іншого боку, у першу чергу досліджувалися питання, пов'язані із збільшенням лав партії за рахунок головним чином робітників із вказівкою, що партійні організації повинні приймати до своїх лав працівників «провідних професій», насамперед робітничих, для збереження повного контролю над процесом виробництва матеріальних благ суспільства. Фактичне зміцнення позицій партії на місцях за рахунок розширення місцевих парторганізацій, як один із способів подолання критичних настроїв у суспільстві, викликаних початком боротьби за подолання наслідків культу особи, певний час розглядалося в радянській історіографії у якості засобу розвитку внутріпартійної демократії. А пізніше розширення місцевих партійних організацій почало ототожнюватися виключно із способом беззастережного виконання партійних рішень.

Отже, звертаючи увагу на трудові подвиги рядових членів партії з одного боку вчені віддавали належне трудівникам та возвеличували їхні заслуги у налагодженні виробництва створюючи, так би мовити, культ праці та людей праці, але з іншого боку їхніми стараннями відволікалася увага широких верств населення від помилок і прорахунків партійних керівників, які призводили до серйозних неприємностей для держави загалом. Причому часто в радянській історії траплялося, що героїзм та відданість рядових працівників не могли компенсувати в кінцевому рахунку помилок партійних керівників, які нерідко приймали волюнтаристські рішення.

Незавершеність процесу лібералізації суспільно-політичного життя у роки «відлиги» призвела до одночасної появи в радянській історіографії тверджень про виняткову роль пересічних комуністів у суспільно-політичному житті й про видатні можливості партійних керівників вирішувати широке коло різноманітних завдань. Фактично досліджувалася робота партійної номенклатури у плані безумовного забезпечення виконання рішень партії та уряду. Радянські науковці намагалися довести, що партійні

лідери різного рівня здатні завдяки своїй різнобічній підготовці вміло керувати, не підміняючи господарників, правильно виховувати та вчити їх, спираючись на їхні професійні знання. Виходило, що партійні керівники, вислухавши думку професійних працівників певного підприємства, могли в силу високого рівня ерудиції та значних організаторських здібностей давати поради професіоналам та здійснювати загальне керівництво. Такий підхід до визначення співвідношення рівня ефективності організаторських здібностей та професійних знань керівного персоналу ще потребує у плані визначення його доцільності серйозних наукових розробок. Така постановка питання призводила до того, що в дослідженнях при аналізі ефективності підготовки працівників, в першу чергу наводилися приклади вдалого керівництва партійними органами діяльністю підприємств.²⁵⁵ Тут можна виділити роботи О.С.Шуляка, який називав характерною рисою періоду розгорнутого будівництва комунізму перехід спеціалістів з адміністративно-управлінського апарату безпосередньо на виробництво, в колгоспи і радгоспи.²⁵⁶ Однак, у іншій своїй праці О.С.Шуляк вказував, що для забезпечення колгоспів керівними кадрами в окремих областях у роки семирічки усіх голів колгоспів було включено в номенклатуру обкому партії, а спеціалістів сільського господарства, завідуючих фермами і бригадирів виробничих і тракторних бригад – у номенклатуру райкомів партії.²⁵⁷

Пострадянські дослідники певною мірою переглянули висновки та судження своїх попередників про роль партійної номенклатури у процесі лібералізації. З цього приводу вже у сучасний період П.В.Киридон

²⁵⁵ Див.: Баканов І.Н. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці і вихованню кадрів у період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970. – С. 132-134; Тітенко М.П. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970. – С. 126-127.

²⁵⁶ Шуляк О.С. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 92.

²⁵⁷ Шуляк О.С. Діяльність Комуністичної партії України в справі зміцнення кадрів голів колгоспів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 37.

зауважував, що розширення числа місцевого партійного керівництва було своєрідним реваншем номенклатури за масштабні репресії проти неї у 1937-1938 рр. Тому, на його думку, було б доцільно визначати номенклатурну десталінізацію ще й як прояв політичної боротьби, доволі успішну акцію номенклатури в змаганні за владу в післясталінському СРСР.²⁵⁸

Питання «номенклатурної десталінізації» частково досліджувалися й у радянські часи, коли вчені прагнули визначити доцільну міру збільшення апарату управління й визначити вплив численних кадрових переміщень у роки Хрущова, які подавалися як частина процесу подолання культу особи, а насправді являли собою кроки М.Хрущова по зміцненню свого власного впливу у регіонах. Фактично кадрові перестановки на місцях за ініціативи Генерального секретаря й забезпечили йому можливість в умовах активної протидії представників «сталінської гвардії» виступити на XX з'їзді КПРС з критикою культу особи Сталіна. Адже певна частина делегатів з'їзду являла собою людей, які були зобов'язані М.Хрущову своєю кар'єрою. З метою посилення своєї влади він і надалі проводив численні кадрові переміщення, що призвело до посилення спротиву з боку місцевої партійної номенклатури.

Відомо, що реакція партійної номенклатури на доповідь М.Хрущова на XX з'їзді була як правило негативною. Розвінчуючи Й.Сталіна, М.Хрущов отримувал політичні дивіденди, важливі для його боротьби за верховну владу. Сам він завчасно потурбувався про те, щоб зробити недоступними архівні документи, які засвідчували його чималий особистий внесок у розгортання репресій. Десталінізації протидіяли не тільки члени Президії ЦК КПРС, за винятком М.Хрущова та А.Мікояна, які впродовж чотирьох років після смерті вождя залишалися на своїх ключових посадах, основна частина партійного апарату також не була готова розвінчувати Й.Сталіна. Тому кадрові перестановки стали для М.Хрущова засобом забезпечення

²⁵⁸ Киридон П.В. Десталінізація в Україні: перспективи проблеми дослідження // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 218.

десталінізації із паралельним украпленням власного становища керівника держави. С.В.Кульчицький зазначав, що з перемогою М.Хрущова українська політична еліта діставала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни. Адже кадри, які новий вождь знав особисто і міг покластися на них, походили здебільшого з України. В Москву злітали на високі посади українські діячі. За законами номенклатури, кожний з них тягнув "своїх".²⁵⁹

У лютому 1957 р. керівництвом країни за участю спеціалістів були розроблені заходи щодо вдосконалення організації управління промисловістю й будівництвом. Зокрема, визначалася нова структура управління, покликана повніше поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік, країв, областей. Народне господарство переходило на управління за територіальним принципом через ради народного господарства, що створювалися в економічних адміністративних районах.

Листопадовий (1962 р.) пленум ЦК КПРС прийняв рішення розділити партійні органи за виробничим принципом. Слідом за партійними на промислові й сільські були розділені радянські, профспілкові та комсомольські органи. На грудневому (1962 р.) пленумі ЦК Компартії України це рішення характеризувалося як новий яскравий зразок революційної творчості. Тим часом у неофіційній обстановці ті, хто приймав постанову, заявляли інше: що реорганізація викличе велику кількість непотрібних ускладнень у повсякденній роботі. Наступні події підтвердили ці прогнози і невважені кадрові реформи М.Хрущова стали однією з причин виступів проти нього вищого партійного керівництва, в тому числі й його особистих висуванців на керівні посади.²⁶⁰

²⁵⁹ Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 111-112.

²⁶⁰ Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 387.

У радянській історіографії кадрові реформи М.Хрущова пов'язувалися із його волюнтаризмом і оцінювалися в цілому негативно, хоча у роки його правління частина вчених без критичного аналізу схвально відгукувалася про них. На початку 1980-х років серед невиправданих дій керівництва стосовно підготовки кадрів М.П.Тітенко та М.А.Тітенко називали часті переміщення та реорганізації партійних, радянських та господарських органів, які, на їхню думку, породжували у працівників невпевненість, заважали їм повністю виявити свої здібності та створювали підґрунтя для безвідповідальності.²⁶¹

На рубежі 1990-х років Н.М.Разуваєва, критикуючи поділ партійних органів на промислові та сільськогосподарські, вказувала, що виробничий принцип позбавляв партійні організації можливості погоджувати дії у розв'язанні соціально-економічних і політичних питань та призвів до збільшення партійного апарату.²⁶²

Пострадянські вчені після критичного переосмислення значення кадрових хрущовських реформ для процесу десталінізації прийшли до висновку про їх суперечливість у плані повного подолання культу особи. З тактичної точки зору за допомогою кадрових переміщень М.Хрущов міг на певний час зберегти свою владу. Однак, із стратегічних міркувань частими кадровими перестановками він налаштував проти себе багатьох місцевих керівників.

Негативно оцінювали реформу 1957 р. із утворенням раднаргоспів окремі пострадянські історики, що справедливо вважали її причиною тяжкого удару по єдиній технічній політиці, єдиному народному господарському комплексу країни. Вони довели неспроможність раднаргоспів комплексно вирішувати науково-технічні проблеми розвитку галузей, а спроби уукрупнення

²⁶¹ Тітенко М.П., Тітенко М.А. О работе с партийными кадрами и партийным активом на этапе построения развитого социализма (1956-1961 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 83.

²⁶² Разуваева Н.М. Суперечності і труднощі соціально-економічного розвитку СРСР у 1961-1985 рр. // Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. – К., 1990. – С. 386.

раднаргоспів зі створенням Вищої Ради народного господарства СРСР у 1962 р. не усунули протиріччя між тенденцією галузевого розвитку промисловості та системою територіального управління нею.²⁶³ Інші вчені розглядали утворення раднаргоспів як обмеження централізму та впливу партійної, державної і господарської бюрократії на життя країни і розширення економічних прав й компетенції союзних республік. А обмеження інтересів бюрократії розглядалося ними як справжня причина відставки М.Хрущова за звинуваченням у волонтаризмі, що мотивувалася впровадженням у практику місцевого керівництва місництва і тези про вищість інтересів союзних республік над інтересами усього СРСР.²⁶⁴

Відповідно до кадрової реформи 1962 р. суттєво мала зрости роль відповідальності партійного апарату за результати його втручання у виробництво. Така позиція вчених, як вважають сучасні українські дослідники, була продиктована особистим впливом М.С.Хрущова, його характерним стилем роботи, вірою в те, що найскладніші проблеми можна вирішити за два-три роки, лише варто добре попрацювати.²⁶⁵

У сучасних дослідженнях міститься аналіз участі української політичної еліти у перетвореннях М.Хрущова. Поступово виявилось, що у багатьох партійних організаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу. Ховаючись за спинами багатьох ветеранів, які за три десятиріччя звиклися із культом Й.Сталіна, апаратники вимагали припинити шкідливу, на їхній погляд, пропагандистську кампанію, вказуючи на небезпеку ускладнення ідеологічної ситуації в Україні та поширення «українського буржуазного націоналізму». У той же час з перемогою М.Хрущова українська політична еліта отримувала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни. Адже кадри, які новий вождь

²⁶³ Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: XX століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К., 1992. – С. 371.

²⁶⁴ Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – К., 2004. – С. 422-423.

²⁶⁵ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 86.

знав особисто і на які міг покласти походили здебільшого з України. Але протекція вихідцям з України не принесла очікуваних дивідендів, оскільки політичні діячі українського походження відіграли в усуненні вождя помітну роль через численні прояви волонтаризму з його боку.²⁶⁶

В.Литвин, засуджуючи кадрові перестановки компартійних органів за виробничою ознакою з ініціативи М.С.Хрущова, вказував, що вони стали однією з причин послаблення впливу партійного вождя. Така ситуація пояснювалася тим, що більшість комуністів не прийняли такої системи розстановки партійних кадрів. Компартійні чиновники звикли давати директивні вказівки, але не нести за них будь-якої відповідальності. Розщеплення парткомів на дві частини, здійснюване тільки для того, аби домогтися наближення їх до виробництва, зобов'язувало партапаратників більш компетентно і на постійній основі втручатися у виробничі справи, а отже, відповідати за результати діяльності промислових і сільськогосподарських підприємств.²⁶⁷

Оцінюючи кадрові реформи Хрущова, В.Ю.Васильєв вказував, що вони були засобом боротьби із зростанням самостійності відомчих та регіональних керівників.²⁶⁸ Пострадянські вчені певною мірою переглянули оцінки своїх попередників щодо визначення збільшення кількості числа комуністів як ознаки лібералізації суспільства, вказуючи, що у повній відповідності з концепцією непогрішності радянських вождів Хрущов не терпів заперечень, вважаючи, що вершина влади – це й вершина вченості.²⁶⁹

Як вже зазначалося вище одним із наслідків проведення XX з'їзду КПРС було певне розширення повноважень місцевих партійних організацій, і в

²⁶⁶ Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 382.

²⁶⁷ Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004. – С. 77-79.

²⁶⁸ Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 33.

²⁶⁹ Єфімов Л. Безстрашний опонент Хрущова // Вітчизна. – 1997. – № 9-10. – С. 16-120.

першу чергу первинних, створення яких на всіх підприємствах стало вимогою часу в умовах необхідності збереження сильного партійного впливу на місцях, не зважаючи на критику культу особи. Така ситуація призвела до посилення регіональної та місцевої політичної активності, особливо у питаннях обговорення доповіді М.С.Хрущова, але оскільки це виходило за межі планів вищого керівництва, висвітлення реакції рядових членів партії на рішення партійного з'їзду за часів існування СРСР практично не здійснювалося. Українські радянські вчені не насмілювалися глибоко аналізувати політичні настрої та моральний стан пересічних комуністів, хоча в окремих працях й згадувалося про активне обговорення рішень партії. Однак, висвітлення та аналіз причин небажаних висловлювань місцевих комуністів на адресу вищого партійного керівництва реально не здійснювався.

Вивчення зростання політичної активності місцевих комуністів проходило, як правило, у вигляді аналізу кількісних показників зростання місцевих парторганізацій та якісного їх посилення за рахунок робітників провідних спеціальностей із обов'язковим доведенням виключного значення первинних парторганізацій у суспільно-політичному житті.

У сучасних наукових працях XX з'їзд КПРС розглядається як початок десталінізації суспільства і оцінюється виходячи з цього. Але відповідно до обраної теми дослідження вітчизняні науковці радянського періоду звертали увагу й на інші аспекти впливу XX з'їзду партії на суспільно-політичне життя: накреслення курсу на комуністичне будівництво, що передбачало ряд аспектів: зростання рівня життя робітничого класу для розширення його участі у комуністичній праці,²⁷⁰ розвиток технічного прогресу та

²⁷⁰ Турченко В.П. Діяльність Комуністичної партії України щодо посилення ролі профспілок у розвитку технічного прогресу в роки шостої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 87; Новосад А.Ф. Роль партійних організацій у формуванні робітничого класу – основної сили будівництва соціалізму і комунізму (1945-1969 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 31; Крижановський В.С. Піклування КП України про поліпшення житлових умов робітничого класу республіки (1956-1959 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С. 115-116.

забезпечення економії сировини та матеріалів,²⁷¹ нарощування енергетичних потужностей,²⁷² забезпечення подальшого зміцнення колгоспного ладу,²⁷³ економічної освіти кадрів,²⁷⁴ зміцнення радянської влади на території західноукраїнських областей,²⁷⁵ піднесення культурно-технічного рівня трудящих.²⁷⁶ Такі напрямки у розбудові майбутнього комуністичного суспільства визначалися відповідно до державних потреб, але в умовах пріоритетності розвитку передусім важкої промисловості частина з них не могла бути реалізована і може бути оцінена виключно у якості декларативних. Адже від працівників фактично спочатку вимагали праці по-комуністичному, а матеріальні блага від такого напруження сил передбачалися лише у майбутньому.

Вплив з'їзду на суспільно-політичне життя також висвітлювався через визначення його ролі у прийнятті рішень щодо розширення прав профспілок та місцевих рад, відродження діяльності товаристських судів. Розширення прав профспілкових організацій після XX з'їзду КПРС вивчала А.М.Зеніна,²⁷⁷

²⁷¹ Садов Т.В. Діяльність партійних організацій Донбасу по збільшенню випуску сільськогосподарських машин і механізмів (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 175.

²⁷² Олійниченко М.Д. Здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 101; Білик Б.І. Партійні організації України в боротьбі за здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 26.

²⁷³ Столяренко В.П., Шкварець В.П. Здійснення Комуністичною партією ленінської політики в галузі культурного будівництва в українському селі (1956-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 88; Харченко В.П. Розробка Комуністичною партією Радянського Союзу питання про міжколгоспну кооперацію // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 48.

²⁷⁴ Сауляк П.О. Діяльність Комуністичної партії по поліпшенню ідейно-політичного виховання сільської інтелігенції в системі партійної освіти (1956-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 105.

²⁷⁵ Аніров П.М., Сульженко В.К. Під інтернаціональним прапором Комуністичної партії у братній сім'ї народів СРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 143.

²⁷⁶ Шульга І.В. Трудовий вклад робітничого класу в зміцнення матеріальних основ культури села (1951-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 143; Тітенко М.П., Маковська Г.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по підвищенню культурного рівня робітничого класу (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 78.

²⁷⁷ Зеніна А.М. Радянські профспілки у кривому дзеркалі антикомунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 57. – К., 1972. – С. 80.

прав місцевих рад – В.П.Кисельов²⁷⁸, поновлення діяльності товаристських судів – Є.Я.Безпалко.²⁷⁹

У зв'язку із рішеннями ХХ з'їзду партії О.К.Зубань, засуджуючи культ особи, підкреслював безпідставність критики патріотичних творів М.Рильського, В.Сосюри, О.Довженка та інших провідних діячів української літератури і мистецтва, звинувачуючи в цьому насамперед Л.Кагановича, який працював певний час в Україні і організував цькування і рознос письменників старшого покоління, прикриваючись боротьбою проти буржуазного націоналізму, намагався протиставити молодих літераторів письменникам старшого покоління.²⁸⁰

У творах пострадянських науковців висвітлено реакцію радянських людей на критику культу особи. Використовуючи антропологічний підхід вони зробили спробу відтворити атмосферу у суспільстві тих років.

Розглядаючи моральний стан суспільства та його політичні настрої під час обговорення доповіді Генерального секретаря на ХХ з'їзді КПРС, Ю.І.Шаповал відзначав численні антипартійні висловлювання та критику партійних керівників у народному середовищі з одного боку, а з іншого – думки із засудженням критики Сталіна, оскільки це могло б підірвати всю радянську систему.²⁸¹

Детально сприйняття та реакцію на ХХ з'їзд КПРС в Україні вивчав О.Бажан, який вказував, що партійне керівництво не змогло передбачити небувалу активність громадян під час обговорення рішень з'їзду, а тому було змушене вдатися до обмеження плюралізму думок та до політичних

²⁷⁸ Кисельов В.П. Діяльність Комуністичної партії України в галузі дальшого поліпшення організаційно-масової роботи місцевих Рад (1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – С. 43.

²⁷⁹ Безпалко Є.Я. Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 101.

²⁸⁰ Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінських ідей культурної революції // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 136.

²⁸¹ Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 14.

репресій.²⁸² Реакцію населення Криму на доповідь М.Хрущова досліджував Д.В.Омельчук, вказуючи на не одностайність сприйняття цієї події різними категоріями осіб: більшість кримчан засуджували злочини, але залишалось немало й таких, хто не вважав Сталіна злочинцем.²⁸³

Сучасні вітчизняні вчені висловлюють думку, що Хрущов не сподівався на досить бурхливу реакцію на свою доповідь, потрібну для підкорення владної вершини, і для того, щоб втримати владу через деякий час пішов на обмеження демократичних перетворень у суспільстві.²⁸⁴

Загалом сучасні українські вчені сходяться на тому, що боротьба проти культу особи Й.Сталіна, яка задумувалася представниками вищої партійної еліти у якості шляху до власного володарювання, вилілася у досить серйозні зміни політичної свідомості населення країни, яке сприйняло критику Й.Сталіна як поштовх до перегляду багатьох цінностей радянської системи взагалі. Тут варто вказати, що висвітлюючи політичні настрої широких верств населення після XX з'їзду КПРС, вчені до останнього часу не проаналізували моральний стан правоохоронних органів, від яких багато в чому залежав розмах процесу десталінізації. Дослідження цього питання дозволило б відповісти на інше питання: чому в умовах посилення критики сталінського режиму відносно швидко вдалося згорнути процес десталінізації? Так сам варто було б більше уваги звернути на аналіз настроїв активних противників процесу десталінізації із середовища комуністів та безпартійних, що не сприйняли критики «вождя народів», вважаючи, що його талант полководця дозволив виграти війну.

²⁸² Бажан О.Г. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 115-117.

²⁸³ Омельчук Д.В. Реакція населення Криму на доповідь М.Хрущова на XX з'їзді партії та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 118-122.

²⁸⁴ Див.: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999. – С. 69; Емельянов Ю. Миф XX съезда // Слово. – 2000. – № 3. – С. 49-50; Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 9-10, 32-33.

Окремо слід сказати про висвітлення у науковій літературі наслідків ХХ з'їзду КПРС. Комплексне осмислення сучасними істориками суспільно-політичних процесів у республіці після проведення ХХ з'їзду партії пов'язане з роботою науковців Інституту історії НАН України.²⁸⁵ У лютому 2006 року, коли відбувся у Інституті історії НАН України «круглий стіл», присвячений 50-річчю з'їзду, провідними науковцями держави було обговорено різні аспекти його впливу на суспільно-політичне життя. В.А.Смолій висловив думку, що ХХ з'їзд започаткував кризу світового комуністичного руху.²⁸⁶ В.М.Даниленко, доповнюючи його судження, розглядав з'їзд у якості початку дрейфу партії від більшовицької азійського типу до європейської соціал-демократії, мотивуючи свою думку рішеннями партії про відмову від прямого курсу на світову революцію та декларацію можливості перемоги соціалізму парламентським шляхом.²⁸⁷

С.В.Кульчицький, розрізняючи у питанні про місце ХХ з'їзду КПРС в еволюції радянського ладу два аспекти: суспільно-політичний та інституційно-державний, відстоював думку, що відмова від масового терору, що фактично відбулась на з'їзді, поклала початок занепаду системи, яка певний час трималась на безоплатній праці значної кількості людей і була явищем неприроднім. Крім того, С.В.Кульчицький ґрунтовно проаналізував причини неможливості повернення до масового терору після з'їзду та зробив висновок, що компартійно-радянські інститути влади для гарантування власної безпеки повинні були всерйоз зайнятися підвищенням матеріального і культурного добробуту народних мас.²⁸⁸

²⁸⁵ Див.: М.С.Хрущов і Україна: Матеріали наук. семінару 14 квітня 1994 р. / Відп. ред. С.Кульчицький. – К., 1995; Початок десталінізації в Україні: Матеріали «круглого столу» 26 лютого 1996 р. / Ред. С.Кульчицький. – К., 1997.

²⁸⁶ Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 5.

²⁸⁷ Там само. – С. 7.

²⁸⁸ Кульчицький С.В. Місце ХХ з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 73-74, 83.

З іншого боку, О.Л.Копиленко висловив думку, що повернення прав мільйонам безневинних жертв сталінських часів у рамках процесу реабілітації після XX з'їзду КПРС, дозволило «законсервувати» радянський режим, продовживши його життєздатність на кілька десятиріч.²⁸⁹ С.Білокінь розглядав критику культу особи у доповіді Хрущова, як спосіб перекласти колективну вину вищого партійного керівництва на одну людину, а власне поняття «культ особи» було засобом відвернути увагу людей від аналізу радянської системи взагалі.²⁹⁰ Подібні погляди відстоював П.В.Киридон, який вказував, що критикуючи культ особи Сталіна радянське керівництво прагнуло зберегти і навіть зміцнити комуністичну владу в країні. Аналізуючи процес десталінізації радянського суспільства, він наголошував, що починаючи з середини 1950-х років у СРСР цілеспрямовано формувалася своєрідний культ партії, який би мав посісти «вакантне» місце культу єдиного вождя, перебравши на себе роль цементуючої сили, значення того осередку, на непогрішимості якого звірялася істинність та беззаперечність усього, що впроваджувалося в практику діяльності режиму.²⁹¹

Специфіку роботи органів державної влади та управління з контролю друкованої продукції в ході хрущовської реабілітації досліджувала у своїй роботі О.Федотова, яка наголошувала, що після XX з'їзду КПРС почався перегляд списків забороненої літератури та списків авторів, всі твори яких підлягали вилученню, але котрі були вже виправдані в судовому порядку.²⁹²

²⁸⁹ Копиленко О.Л. XX з'їзд КПРС і Україна: деякі міркування // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С.42.

²⁹⁰ Білокінь С.І. XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 108.

²⁹¹ Киридон П.В. Десталінізація в Україні: перспективи проблеми дослідження // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 216.

²⁹² Федотова О. Демократичні зміни та зворотні тенденції хрущовської «відлиги»: нарис з історії цензури друкованих видань у 1954-1959 роках (за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України) // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 9. – С. 35-36.

Сучасні вітчизняні вчені практично довели, що критика культу особи, що прозвучала з уст М.С.Хрущова, не зняла у народній свідомості звинувачень на адресу найближчих соратників Сталіна, які його критикували. А розрахунок на мовчазне сприйняття людьми будь-яких партійних рішень, в тому числі і кероване засудження культу Сталіна із розрахунку на «виховану» ним же слухняність, був недалекоглядним. Тому критика культу особи Сталіна, що мала, на думку партійного керівництва забезпечити збереження радянського ладу, зробила можливим його існування ще протягом певного періоду, але у той же час стала початком його занепаду.

Непоследовність і обмеженість процесу десталінізації в СРСР в цілому і в Україні зокрема обумовили незавершеність наукової критики сталінського стилю керівництва. Процес десталінізації у роки «відлиги» фактично йшов паралельно із продовженням репресивно-каральної діяльності. Межі застосування політичного терору, масштаби репресій в цей період різко скоротилися, але органи держбезпеки, як і в сталінські часи, зберегли за собою каральні функції. Не зважаючи на значні штатні скорочення в хрущовську добу, апарат КДБ за числом співробітників втричі перевищував довоєнні показники. Виправданням високої штатної чисельності органів безпеки залишалася активна робота з виявлення серед широких верств населення «ворогів народу», «агентів імперіалістичних розвідок», «членів антирадянських організацій». В Україні у цей період з новою силою здійснювалися репресії проти колишніх членів ОУН та УПА. Отже, на практиці правоохоронні органи, партійно-державні владні структури не поспішали відмовлятися від принципів командно-адміністративної системи, що ґрунтувалась на свавіллі, беззаконні та обслуговувала власні корпоративні інтереси. Перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого, реабілітація жертв політичного терору в процесі десталінізації зовсім не означали, що група вищих функціонерів змінила своє ставлення до інакомислення як суспільно-політичного явища в житті радянського суспільства.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом були прийняті рішення, які націлювали партійні організації, силові структури на всіляку протидію опозиційним настроям різних верств населення. Обговорення листа ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій на місцях і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів» в низових партійних осередках вилилось в гучну ідеологічну кампанію, під час якої зводилися нанівець ті позитивні здобутки, які були досягнуті в процесі десталінізації країни. У висвітленні суспільно-політичних процесів вітчизняними вченими така політика вищого керівництва відбилася у посиленні уваги до вдосконалення організації політичної пропаганди та агітації.

Так, В.П.Шкварець акцентував увагу на необхідність посилення лекційної пропаганди для виконання рішень XX з'їзду партії, вважаючи, що таким чином можна забезпечити охоплення партійною пропагандою великої кількості радянських людей.²⁹³ Вивчаючи ідейно-політичну діяльність парторганізацій Донбасу серед робітників у 5-й п'ятирічці М.М.Меженін вказував, що у той період лектори, доповідачі, агітатори роз'яснювали марксистсько-ленінське розуміння ролі народних мас, партії і окремих осіб в історії. Підкреслювали несумісність марксизму-ленінізму з ідеалістичною теорією і практикою культу особи, що перетворювала того чи іншого діяча в героя і одночасно применшувала значення партії і ролі народних мас та вела до зниження їх творчої активності.²⁹⁴ Слід сказати, що реформи М.Хрущова, критика культу особи Й.Сталіна, справивши в цілому позитивний вплив на історичну науку, не звільнили її від невластивих ідеологічно-пропагандистських і коментаторських функцій.

Схвалений у грудні 1956 р. вище названий документ, а також Закон СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні

²⁹³ Шкварець В.П. Масово-політична робота партійних організацій на селі (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С. 96.

²⁹⁴ Меженін М.М. Ідейно-політична діяльність парторганізацій Донбасу серед робітників у 5-й п'ятирічці // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 122-123.

злочини», введення в кримінальні кодекси союзних республік статті про відповідальність за «антирадянську агітацію і пропаганду», численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генпрокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їх республіканських органів сформували правову основу для продовження репресивної діяльності. Тотальний контроль здійснювався не лише за конкретними діями й намірами окремих представників опозиційних сил, а й навіть над думками й настроями, що побутували серед населення. Зокрема суворо каралися спроби власної оцінки подій і явищ в суспільному житті, діяльності керівних органів партії й держави, викладені в численних скаргах та заявах на адресу ЦК КПРС, Президії ВР СРСР, РМ СРСР, республіканських та місцевих організацій.

Процес згорання демократичних перетворень і лібералізації політичного життя у радянській державі отримав наукове осмислення лише у працях пострадянських вчених та науковців української діаспори, оскільки в радянський період ця тема взагалі не розглядалася.

У роботі В.Барана «Україна після Сталіна» у підрозділі «Зигзаги лібералізації» висвітлено кампанію проти діячів української інтелігенції, які активно виступали на захист рідної мови та культури, показаний механізм цькування митців та тиску на них. Автор змалював становище національно свідомої інтелігенції у роки правління М.Хрущова, показавши, що не дивлячись на українське походження партійний лідер, як і його попередники, не підтримував «українського відродження». Автор докладно зупинився на процесі русифікації в період «відлиги», критикуючи шкільну реформу 1959 р. за надання права батькам обирати мову навчання власних дітей. Він показав негативні наслідки цього нововведення, результат яких відчувається й до останнього часу. Аналізуючи морально-політичний стан суспільства В.Баран прийшов до вірного висновку, що «відлига» породила надії і принесла розчарування, оскільки процес оновлення суспільства проходив вкрай непослідовно. А молодь, що відчула смак свободи, прагнула дальшого поступу демократії. І поверховість реформ, те, що вони не торкалися

підвалин тоталітаризму, а становище республіки суттєво не змінилося, призвели до пошуків інших шляхів досягнення національного суверенітету.²⁹⁵

У іншому дослідженні В.Барана проаналізовано діяльність радянських каральних органів проти представників українського національного руху. У параграфі «Становлення дисидентського руху» автор зупинився на висвітленні і оцінці судових справ за звинуваченнями у «антирадянській діяльності», вказуючи, що на рубежі 50–60-х років тривали арешти громадян, звинувачених у політичних злочинах, а на початку 1960-х років кількість так званих антирадянських проявів істотно зросла, особливо після прийняття урядом рішення про підвищення цін на м'ясомолочну продукцію. У роботі подано об'ємні статистичні дані щодо кількості антирадянських виступів і проаналізовано їх динаміку із показом особливостей спрямування у різні періоди.²⁹⁶

У праці В.Барана та В.Даниленка окремий підрозділ присвячено тиску влади на суспільство у період хрущовських реформ. Вчені вказували, що пом'якшивши режим, влада нарощувала зусилля щодо нівелювання культур народів СРСР. Тут проаналізовано процес згортання нової хвилі українізації поруч із переслідуванням найбільш активних діячів українського національного руху.²⁹⁷

Грунтовне дослідження репресивної діяльності у роки «відлиги», здійснене Ю.Данилюком та О.Бажаном, дозволило авторам зробити цілком виважений висновок, що політичні репресії другої половини 1950-х – 1980-х років хоча і поступалися перед репресіями початку 1950-х років, однак набували не менш потворних форм. Внаслідок цього у в'язницях і таборах, спеціальних психіатричних лікарнях опинялися найбільш активні діячі

²⁹⁵ Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 43-57.

²⁹⁶ Баран В.К. Україна 1950-х – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 135-153.

²⁹⁷ Див.: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 131-134.

національних та релігійних рухів, всі, хто за своїми переконаннями не могли і не хотіли коритися жорсткій і всевладній системі.²⁹⁸

Комплексний аналіз процесу діяльності репресивно-карального апарату держави в роки «відлиги» здійснений у спеціальному підрозділі «Рецидиви терору у роки хрущовської «відлиги» колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні», автори якої проаналізували правові документи того часу, пов'язані із продовженням репресій, механізм їх проведення та спрямованість щодо визначених категорій населення. У роботі дано оцінки репресивної діяльності спецслужб, проаналізовано суспільні настрої, які ставали об'єктом репресивної діяльності. Можна цілком погодитися із загальним висновком, що вибірккові репресивні заходи спецслужб дали змогу правлячому режиму заблокувати вільну політичну активність громадян, придушити страйковий рух і на певний й досить нетривалий час стабілізувати ситуація в країні.²⁹⁹

Процес русифікації української культури, переслідування представників розумової праці за «вільнодумство», «занепадницькі настрої», «ізолюваність від великої радості радянського буття» показано у роботі В.А.Гриневича, В.М.Даниленка, С.В.Кульчицького та О.Є.Лисенка. Автори проаналізували реакцію представників української інтелігенції на репресивну діяльність з боку державних органів, показали, яким чином забезпечувалася ізоляція від суспільства творчих, мислячих, небайдужих до долі України людей. У їхній праці містився аналіз політичних процесів над ними, показувався механізм отримання заяв про «покаяння» від представників українського національного руху.³⁰⁰

²⁹⁸ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 388.

²⁹⁹ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 776-788.

³⁰⁰ Див. наприклад: Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2: Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – К., 2004. – С. 470-495.

В українській історіографії загалом висвітлено процес згортання лібералізації політичного життя, показано об'єктивні та суб'єктивні його причини. Через дослідження життєвого шляху М.Хрущова показано роль десталінізації у забезпеченні йому перемоги у політичній боротьбі із своїми опонентами. Вчені докладно проаналізували механізм політичних репресій і здійснення тиску на інакомислячих. У майбутніх дослідженнях варто було б визначити, яку роль відіграла зміна курсу правлячої верхівки на відмову від неминучості третьої світової війни, з одного боку, а з іншого – на конфронтацію із країнами Заходу у зміцненні особистої влади М.Хрущова та у згортанні демократичних перетворень у суспільстві.

Одним із аспектів згортання лібералізації суспільства в роки «відлиги» та загальної уніфікації суспільно-політичного життя була активна боротьба проти релігійних вірувань. Політична «відлига» другої половини 1950-х років і пов'язаний з нею процес десталінізації радянського суспільства майже не торкнулися церковного життя. Боротьба проти церкви зросла до рівня спланованої державної політики. Наприкінці 1950-х – початку 1960-х років догматичне трактування постулатів марксизму-ленінізму, відсутність політичної і внутрішньої культури у деяких вищих посадових осіб СРСР спричинили новий наступ на церкву. Релігія, що не вписувалась в модель «нового комуністичного суспільства», як і раніше, оголошувалась першопричиною всіх негативних суспільних явищ. Проголосивши курс на прискорену побудову комуністичного суспільства, керівництво держави зосередило увагу на тому, щоб знищити всі вірування в суспільстві окрім «віри у світле майбутнє».

В 1958 р. ЦК КПРС надіслав низовим партійними організаціям записку відділу пропаганди і агітації ЦК «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». В цьому ж році за його ініціативи були прийняті постанови союзного уряду про монастирі та податок з підприємств релігійних об'єднань. У вересні 1958 р. УДБ при Раді Міністрів УРСР вніс на розгляд ЦК Компартії України низку пропозицій, які передбачали обмеження

релігійного впливу на населення і припинення ворожої діяльності релігійних організацій в Україні. В листопаді 1959 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи по припиненню паломництва до так званих святих місць». В січні 1960 р. вище політичне керівництво затвердило постанову «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу», а 16 березня була схвалена постанова Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавств про культу» та Інструкцію до цього законодавства.

Державна антирелігійна політика в УРСР в роки правління М.Хрущова набула широкого висвітлення в науковій літературі. Публікації радянських та пострадянських істориків повністю розходяться у висновках щодо неї.

У 1960-1970 рр. з'явилася низка публікацій, автори яких розглядали численні заходи партії, спрямовані проти віруючих, оцінюючи їх як благо для трудящих. Вони позитивно сприймали утиски прав релігійних громад та некритично оцінювали «прохання» їх членів про закриття церковних споруд. Так, вивчаючи боротьбу партійних організацій по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників у 1959-1961 рр., Є.Я.Безпалко приділив багато уваги заходам партії, спрямованим на боротьбу проти різноманітних релігійних конфесій. Вчений підкреслював значення необхідності підготовки широкого кола атеїстів, які б могли вести відповідну пропаганду та роботу у науково-атеїстичних лекторіях. Вчений різко засуджував святкування так званих «храмових свят», що, на його думку, завдавали великої шкоди економіці колгоспів і здоров'ю трудящих. Він наголошував на необхідності боротьби за перехід до святкування нових свят, що отримали поширення в роки радянської влади: свято урожаю, дні механізатора, тваринника, кукурудзоведа, комсомольські весілля,

відзначення таких подій, як досягнення повноліття, народження дитини, трудові ювілеї тощо.³⁰¹

Досліджуючи масово-політичну роботу партійних організацій України серед колгоспного селянства в роки семирічки, М.Г.Бортнійчук та Є.І.Ліскун велику увагу приділяли вивченню боротьби за «ліквідацію релігійних пережитків» у свідомості людей, підкреслюючи, що це була боротьба не з віруючими, а з антинауковими ідеями, релігійною ідеологією. Вчені високо оцінювали введення партією у практику антирелігійної роботи циклів атеїстичних лекцій, атеїстичних вечорів, конференцій, зборів громадськості, лекторіїв для віруючих, вечорів запитань і відповідей на атеїстичні теми. Вони наголошували, що у період семирічки справжніми координаційними центрами атеїстичної роботи на селі стали ідеологічні комісії райкомів партії та ради з питань науково-атеїстичної пропаганди. Вчені вважали, що атеїстична пропаганда була вагомим фактором виконання народногосподарських планів у ряді областей республіки.³⁰²

Досвід діяльності партійних організацій України у справі атеїстичного виховання трудівників села у 1961-1965 рр. вивчав О.М.Шуман, який визначив, на його думку, найважливіші засоби науково-атеїстичної пропаганди, до яких відносилися лекції, читацькі конференції, тематичні вечори, вечори питань і відповідей, індивідуальні та групові бесіди, перегляд науково-популярних фільмів. О.М.Шуман найживучішими релігійними пережитками минулого називав пережитки у побуті, де обрядово-побутова релігійність знаходила свій вияв у свідомому чи несвідомому виконанні віруючими релігійних обрядів, звичаїв, пов'язаних із їх відпочинком чи відзначенням в релігійних формах важливих подій особистого і громадського

³⁰¹ Безпалко Є.Я. Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників // Наук. праці з історії КІРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 96.

³⁰² Бортнійчук М.Т., Ліскун Є.І. Масово-політична робота партійних організацій України серед колгоспного селянства (З досвіду партійних організацій Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей, 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КІРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 155-159.

життя. Вчений наголошував на необхідності заміни релігійних свят новими історико-революційними святами.³⁰³

О.Ф.Воронкін та В.Ф.Литвиненко відзначали важливість атеїстичного виховання молоді, вважаючи, що привити молодим людям науковий спосіб мислення простіше, аніж людям похилого віку.³⁰⁴

Аналіз радянської літератури, присвяченої атеїстичному вихованню людей, дозволяє визначити проблеми, за рахунок яких розширилася тематика досліджень. Науковці багато сил віддали доведенню антинауковості релігії, критиці релігійних моральних принципів, вивчали різноманітні форми масової атеїстичної пропаганди: лекції відповідної тематики, особливості проведення атеїстичних вечорів, створення шкіл атеїзму.³⁰⁵ Вони наголошували, що варто повніше враховувати зростаючий загальноосвітній та культурний рівень людей, а також проводити індивідуальну роботу з віруючими. Однак, окремі аспекти атеїстичної пропаганди комуністів відверто замовчувалися. Так, радянські дослідники констатували факти закриття релігійних закладів, мотивуючи це рішення радянської влади відсутністю віруючих.³⁰⁶ Але після цього вони не могли із впевненістю стверджувати, що колишні віруючі перетворилися на атеїстів. Замовчувався той факт, що відсутність віруючих пояснювалася їх переслідуваннями з боку влади, а не зміною їхніх ідеологічних уявлень. Значна кількість релігійних обрядів продовжувала здійснюватися таємно від представників влади, а

³⁰³ Шуман О.М. З досвіду діяльності партійних організацій України в справі атеїстичного виховання трудівників села (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 122-126.

³⁰⁴ Воронкін О.Ф., Литвиненко В.Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 73-78.

³⁰⁵ Адамська Л.Д. Про атеїстичну пропаганду на промислових підприємствах Дніпропетровщини // Укр. іст. журн. – 1971. – № 2. – С. 91-92; Воронкін О.Ф., Литвиненко В.Ф. Про діяльність парторганізацій України по атеїстичному вихованню молоді (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 73-79; Чернов А.О. Атеистическое воспитание трудящихся // Коммунист Украины. – 1973. – № 3. – С. 35-42.

³⁰⁶ Див. Кас'яненко Ф.П. Із досвіду роботи партійних організацій по удосконаленню форм і методів політичної агітації // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 9. – К., 1966. – С. 40-56.

церкви, як пам'ятники архітектури, нерідко руйнувалися без догляду приходячи в запустіння.

В період перебудови з'явилися публікації, що негативно оцінювали діяльність радянського уряду щодо церкви, засуджуючи закриття і руйнування церковних споруд, значна частина з яких були історичними пам'ятками, розташованими на території УРСР.³⁰⁷

Протягом 1990-х років з'явилася низка публікацій, в яких досліджувалися окремі форми релігійного життя українського селянства років хрущовської «відлиги», його ставлення до церковної політики тоталітарного режиму.³⁰⁸

Грунтовне дослідження зв'язку між українською національною ідеєю та християнством належало О.Реєнту та О.Лисенку. Вчені проаналізували релігійні чинники у формуванні української нації, релігійну складову української ментальності й духовності, роль Української Автокефальної православної церкви у державотворчих процесах, вплив Української греко-католицької церкви на спрямування визвольного руху українського народу. Вони засуджували повоєнну релігійну політику радянської влади по відношенню до релігійних конфесій, наголошуючи на активній участі радянських органів держбезпеки у інспіруванні розколу УГКЦ.³⁰⁹

Загалом пострадянські вчені засуджують грубе порушення прав віруючих, розглядаючи примусове закриття церковних споруд та знищення

³⁰⁷ Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – С. 71.

³⁰⁸ Єленський В.Є. Суворя «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Людина і світ. – 1990. – № 6. – С. 21-25, № 7. – С. 24-28; Єленський В.Є. Морозна «відлига»: Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 271-285; Гайковський М. Атеїзм – підвалина масової доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка. Сотий рік. – Львів, 1994. – С. 174.

³⁰⁹ Реєнт О.П., Лисенко О.Є. Українська національна ідея і християнство. – К., 1997.

релігійних пам'яток та пам'ятників культури у якості чергового прояву державної карально-репресивної політики.³¹⁰

Використання М.Хрущовим суперечок між різними релігійними конфесіями для відновлення масштабного наступу на церкву досліджено авторським колективом «Новітньої історії України» (2000 р.). Вони вказували, що політична лібералізація створила в церковному житті передумови для відновлення діяльності греко-католицької церкви, проти чого активно виступило керівництво Російської православної церкви, яке звернулося по допомогу до державних органів. Така «допомога» вилилася у репресивну діяльність не тільки проти УГКЦ, а й проти церкви загалом, коли у листопаді 1958 р. М.Хрущов оголосив поруч із прийняттям семирічного плану, спрямованого на побудову комуністичного суспільства, про зміну партійної тактики щодо релігії та церкви. У дослідженні проаналізовано процес закриття церковних споруд та настрої населення стосовно дій уряду, які характеризувалися збереженням релігійних традицій по всій території УРСР.³¹¹

Репресії радянської влади проти церкви в роки «відлиги» ґрунтовно розглянуті і проаналізовані у праці «Політичний терор і тероризм в Україні», автори якої докладно зупинилися на висвітленні процесу закриття церковних споруд, проаналізували засоби тиску на релігійні громади, зокрема на Українську греко-католицьку церкву. Тут дано аналіз правовим документам, які забезпечували можливість проводити каральні акції по відношенню до віруючих.³¹²

Можна виділити роботи О.Є.Лисенка, присвячені аналізу стосунків між державою та церквою. Оцінюючи стосунки між владою та церквою в роки

³¹⁰ Див.: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 105-114; Пашенко В.О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 141-160.

³¹¹ Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 415-417.

³¹² Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 786-788.

«відлиги», вчений вказував, що антирелігійна вакханалія другої половини 1950-х років вступила у суперечність з об'єктивною зацікавленістю компартійної верхівки у підтримці релігійними об'єднаннями позицій СРСР в холодній війні. А загалом владні структури демонстрували, на думку науковця, макіавеллівське ставлення до церкви, що свідчило про їх подвійні моральні стандарти.³¹³

Хід антирелігійної кампанії М.С.Хрущова проаналізував П.М.Бондарчук, акцентуючи увагу на активізації антирелігійної пропаганди та поверненні до адміністративних методів боротьби з релігією, для чого було відповідним чином скориговано нормативно-законодавчу базу.³¹⁴

У роботі Я.А.Федоренко проаналізовано трансформацію традиційної обрядовості в період «відлиги» як елемент антирелігійної кампанії. Створення поза релігійної обрядовості із започаткуванням нових свят, присвячених трудовій тематиці, мало на меті пропаганду існуючого способу життя та ідеалів комунізму. Аналіз ставлення населення до цих заходів партії дозволив зробити висновок, що незважаючи на старання партійної номенклатури, календарно-побутова обрядовість змогла пристосуватися до нових умов, адаптувавши давні українські традиції до реалій радянського способу життя.³¹⁵

Загалом якщо радянські науковці писали в основному про ідеологічну боротьбу проти різного роду релігійних напрямків, то сучасні українські дослідники приділяють багато уваги репресивній політиці радянської влади проти церкви. До останнього часу залишаються поза увагою питання, пов'язані із визначенням дійсного впливу церковних діячів та антирелігійної

³¹³ Лисенко О.Є. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою? // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 136-144.

³¹⁴ Бондарчук П.М. Релігійна політика в Україні: нормативні акти і практична реалізація (середина 1950-х – середина 1960-х років) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 164-177.

³¹⁵ Див.: Федоренко Я.А. Трансформація традиційної обрядовості в період хрущовської «відлиги» // Український селянин. – 2006. – № 10. – С. 180-181.

агітації на широкі верстви населення, адже відомо, що певні релігійні обряди, наприклад хрещення, існувало не дивлячись на офіційні заборони. Варто також проаналізувати вплив антирелігійної діяльності влади у сільській місцевості та у містах із визначенням різниці між ними. Крім того, заслуговує на увагу вивчення впливу боротьби із церквою на стан злочинності у республіці, оскільки відкидання релігійних настанов щодо уникнення насильства, обману тощо по відношенню до інших людей усувало частину моральних перешкод на шляху до злочинної діяльності. Варто також зробити спробу пояснити той факт, що у свідомості людей одні й ті ж самі діяння по відношенню до людини та до держави (наприклад крадіжка) кваліфікувалися зовсім по-різному: по відношенню до людини як злочин, а стосовно держави – як успіх у економічній діяльності.

Важливу роль у лібералізації суспільства в період «відлиги» покликані були відіграти ради депутатів трудящих. Розширення їх прав, бодай номінальне, створювало певні передумови для поширення процесу десталінізації. У цей час ставлення Комуністичної партії до рад було визначене у постанові ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих та посилення їх зв'язків з масами», коли перед партійними комітетами було поставлене завдання «активізувати роботу партійних груп в радах і виконкомах... забезпечити, щоб всі директиви партійних органів, що стосуються роботи Рад, проводилися через комуністів, які працюють в Радах, і через партійні групи виконкомів і сесій Рад».³¹⁶

Фактично завданням комуністів було всебічне посилення впливу партії і проведення її політики серед безпартійних. У грудні 1962 р. було прийнято указ президії Верховної Ради УРСР про утворення обласних промислових і обласних сільських рад депутатів трудящих. Навесні 1963 р. з'явився відповідний закон. Пізніше, після відставки М.С.Хрущова, частина партійних рішень, які стосувалися діяльності Рад, була відмінена. Так, було скасовано

³¹⁶ Постановление ЦК КПСС «Об улучшении деятельности Советов депутатов трудящихся и усилении их связей с массами» от 22 января 1957 г. – М., 1957. – С. 455-456.

раднаргоспи, які контролювали окремі економічні аспекти діяльності, що раніше перебували у віданні місцевих рад депутатів трудящих.

Питання діяльності Рад протягом 1953-1964 років, в тому числі і в Україні, знайшли своє відображення в працях загальнотеоретичного плану.³¹⁷ В них зроблені спроби розкрити теоретичні основи демократизації рад як основи політичної системи країни, визначалася необхідність повернення до ленінських принципів діяльності Рад як представницьких органів влади. Їх автори продовжували вірити в те, що це можливо. Разом з тим, для даних праць характерним було обмеження лише пошуком шляхів вдосконалення існуючої моделі державного управління, виправдання партійного керівництва Радами.

В наукових працях, що вийшли в цей час в Україні, розглядалася практична діяльність місцевих Рад, піддавався критиці негативний досвід їх роботи, а також окремих керівних радянських працівників.³¹⁸ Наявністю критичних зауважень наукові роботи радянських вчених періоду «відлиги» відрізнялися від публікацій брежнєвського періоду. Разом з тим, опрацювання істориками відповідних архівних джерел, які стали доступнішими, мало здебільшого тенденційний характер: використовувалося лише те, що доводило авторську концепцію, що не суперечило загальноприйнятій думці. Автори хоча й робили спроби подати більш-менш об'єктивну картину життя Рад, проте не змогли піднятися вище критики окремих недоліків в роботі їх сесій та виконкомів, не розуміли фактичного стану безправності місцевих органів влади, а тому навіть найкращі рекомендації по вдосконаленню діяльності радянських органів не могли бути

³¹⁷ Горкин А.Ф. Партия и Советы. – М., 1955; Советы депутатов трудящихся в период развернутого строительства коммунизма. – М., 1961; Зленко О.М. Развитие демократичных принципов государственного управления. – К., 1962; Органов Н. Партия и Советы. – М., 1962; Карапетян Л., Разин В. Советы общенационального государства. – М., 1964.

³¹⁸ Клименко В. Работа с кадрами – основа наших успехов. – К., 1960; Мозир С.М., Федонюк К.Є. Організаційно-масова діяльність місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР. – Львів, 1961; Федонюк К.Є. Організаційна діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящих УРСР. – Львів, 1962.

втіленими на практиці в умовах панування адміністративно-командної системи.

Відсутні у працях науковців роздуми стосовно того, чому Ради у своїй діяльності відійшли від принципів, визначених Леніним, та практично втратили свій вплив на політику держави, і хто винен у тому, що це мало місце у країні, влада якої носить назву “радянської”.

Публікації другої половини 60-х – першої половини 80-х років характеризувалися зростанням інтересу дослідників до вивчення проблеми. Історія Рад, їх організація та багатогранна діяльність стали предметом поглибленого вивчення українських вчених. У працях О.М.Зленка, І.П.Кожукала, О.І.Лимаренка, К.Є.Федонюка, П.О.Власкіна³¹⁹ чітко простежувалося як позитивна тенденція лінія на зростаючу роль партії в керівництві всіма ланками радянської роботи на противагу необхідності зростання ролі Рад як органів народовладдя. Питання вивчення основ радянського будівництва, узагальнення та осмислення нагромадженого досвіду розкривалися також у працях М.М.Виноградова, М.М.Дьомочкина, Г.Є.Єськова, Ю.С.Кукушкіна, Г.Б.Куликової, Б.М.Морокової, С.Ф.Найди³²⁰ та інших вчених, що виконані на загальносоюзному матеріалі. В них виправдовувалися система партійного керівництва Радами, розкривалися шляхи вдосконалення організаційної, кадрової роботи органів влади. Разом з тим, фактично не розглядалося питання бюрократизації Рад України, відчуження трудящих від влади, формалізації виборчої системи та виборчих прав громадян, а висвітлення досвіду діяльності Рад носило лише однобічний характер. Важко також погодитися з поширеною у той час у історичній

³¹⁹ Власкін П.О. До питання про роботу партійних організацій України з кадрами місцевих Рад (1959-1964) // Укр. іст. журн. – 1966. – С. 56-64; Федонюк К.Є., Лимаренко О.І. Місцеві Ради – організація народовладдя. – Львів, 1968; Кожукало І.П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму. – К., 1976.

³²⁰ Советы за 50 лет // Рук. ред. кол. С.Ф.Найда. – М., 1967; Демочкин Н.Н. Власть народа: формирование, состав, деятельность в условиях развитого социализма. – М., 1973; Кукушкин Ю.С. Советы в развитом социалистическом обществе. – М., 1976; Партия и Советы // Ред. кол.: Б.М.Морозов, Н.Н.Виноградов, Г.С.Еськов и др. – М., 1982.

літературі думкою про провідну роль робітничого класу в державному управлінні, оскільки реально вона належала партійно-державному апарату.

У роботі Є.Ф.Лишенка ради розглядалися, як повністю підконтрольні партії органи, кадри яких вона готує відповідно до своїх інтересів, а про виборність складу рад та проблеми, пов'язані із забезпеченням їх структури взагалі мова не йшла через неактуальність самої постановки такого питання внаслідок відсутності альтернативних кандидатур на посади в рада. Автор вказував, що за допомогою рад партія здійснювала політичне керівництво всіма сторонами суспільного життя, спрямовуючи роботу рад відповідно до завдань комуністичного будівництва.³²¹

Для наукових праць цього періоду характерне загалом зниження критичного аналізу діяльності місцевих органів влади, висвітлення діяльності рад в позитивному тоні, високий рівень заідеологізованості, що впливало з тези про партійність історичної науки. Мало місце замість аналізу реальної дійсності зловживання тлумаченням нормативних актів і партійних рішень, а звідси і хибність теоретичних висновків. Однак, заперечувати позитивне значення цих робіт було б неправомірним. В існуючих тоді умовах історики не лише не мали повного доступу до архівних джерел, але й були обмежені в альтернативних формах подання матеріалу. Вказані роботи зіграли певну роль у плані накопичення та систематизації досвіду, фактичного та статистичного матеріалу, форм і методів радянської роботи.

В роки перебудови з'явилися публікації, пов'язані із методологією та методикою історичних досліджень. Це праці В.Є.Мельниченка, Ю.А.Горбаня, І.Ф.Кураса,³²² в яких не тільки були поставлені теоретичні проблеми перебудови історичної науки, але й визначалися нові підходи до

³²¹ Лишенко Е.Ф. О работе парторганизаций Украины по подбору и воспитанию кадров сельских и поселковых Советов депутатов трудящихся (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 64.

³²² Мельниченко В.Є. В ім'я правди історії: роздуми про перебудову історико-партійної науки. – К., 1988; Горбань Ю.А. Ленінська концепція соціалізму і революційна перебудова суспільства // Укр. іст. журн. – 1989. – № 4; Курас І.Ф. Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України // Укр. іст. журн. – 1989. – № 7.

розробки її методів, проводилося очищення історії від ідеологічних збочень та перекручень.

Переосмислення діяльності радянських органів було здійснене пострадянськими істориками. Лише констатація факту поліпшення роботи Рад із посиленням їхньої ролі в господарському та культурному будівництві але без ґрунтового аналізу їх становища та діяльності містилася у курсі лекцій з історії України, який побачив світ у 1992 р. По суті ця робота була перехідною від радянської до пострадянської історіографії, а тому поруч із новими підходами до викладу української історії містила окремі пережитки поглядів минулого. Це стосувалося й викладення та оцінок діяльності радянських органів.³²³

У 1992 р. була захищена кандидатська дисертація М.В.Гудзь, присвячена висвітленню роботи Рад у період хрущовської «відлиги».³²⁴ У ній розглядалася система оновлення складу радянських органів, особливості партійного керівництва ними та реальний стан речей, пов'язаний із проголошенням розширення прав Рад. Авторка зробила висновок, що лібералізація діяльності радянських органів у період правління М.Хрущова була у більшості випадків лише декларативною в умовах повного збереження партійного керівництва їхньою діяльністю.

У праці В.П.Шевчука та М.Г.Тараненка розширення повноважень місцевих радянських органів розглядалося як елемент ліквідації зайвих управлінських структур поруч із прагненням включити у процес оновлення суспільства народні маси. Вчені наголошували, що аналіз перетворень хрущовського періоду дає підстави говорити про обмеження впливу командно-адміністративної системи та поширення процесу децентралізації державного будівництва. З іншого боку, історики вказували, що Ради, особливо місцеві, були позбавлені реальних прав, оскільки конституційні

³²³ Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: ХХ століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К., 1992. – С. 376.

³²⁴ Гудзь М.В. Ради депутатів трудящих України в 1953-1964 роках. – Дис... канд. істор. наук. – К., 1992.

гарантії не підкріплювалися реальними можливостями: не маючи необхідних матеріально-технічних і фінансових ресурсів (кошти радянським органам України виділялися із союзного бюджету), місцеві Ради були позбавлені можливості впливати на вирішення економічних і соціальних питань. Функції Рад по суті виконували партійні органи, які керували ними, застосовуючи адміністративно-командні методи.³²⁵

Проблема відносин Рад з партійними органами висвітлювалася у багатьох сучасних дослідженнях, однак комплексне переосмислення її до останнього часу ще не здійснене. Констатація фактів втручання партійних органів у роботу радянських установ із визначенням їхнього складу (оскільки на виборах були відсутні альтернативні кандидатури) не вичерпує відповіді на питання, яким чином політична свідомість більшості пересічних людей спокійно сприймала відсутність у них реальних виборчих прав, що ставило під сумнів існування в СРСР загалом прав громадянина на відміну від прав людини.

У вивчення проблем суспільно-політичного розвитку УРСР у роки «відлиги» вагомий внесок внесли радянські історики В.Шевчук, В.Шкварець, О.Шуляк, Є.Юрій, А.Янюк та ін. У новітніх студіях, авторами яких є О.Бажан, В.Баран, В.Даниленко, Ю.Данилюк, С.Кульчицький, П.Киридон, В.Литвин, В.Сергійчук та ін., змінено акценти на суспільно-політичні процеси в умовах хрущовської «відлиги». Автори новітніх праць наголошують, що хрущовські реформи не зачепили політичні засади тоталітарної системи, аналізують причини їх незавершеності та наслідки. Критиці піддано саму модель розвитку радянського суспільства загалом і партійного керівництва ним зокрема. Нині ідея побудови комуністичного суспільства, сформульована у Програмі КПРС (1961 р.), розглядається як утопія і приваблива казка, але чимало науковців позитивно оцінювали і оцінюють надбання радянської країни у соціальному захисті та освіті

³²⁵ Див.: Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 412-413.

населення, піднесенні рівня матеріального добробуту. XX з'їзд КПРС розглядається переважно більшістю пострадянських вчених у якості події, що поклала початок занепаду СРСР, комуністичної ідеології. Певного висвітлення на сторінках наукових праць отримала репресивна діяльність влади проти церкви, національних меншин та її суперечливі наслідки для формування політичної свідомості і моралі населення.

До останнього часу відсутні ґрунтовні дослідження, які б об'єктивно висвітлювали суспільно-політичні настрої і моральний стан радянського суспільства у часи хрущовської «відлиги», сприйняття пересічними громадянами нововведень М.С.Хрущова, давали пояснення причин згорання його реформ. Фактично поза увагою дослідників все ще залишаються різні аспекти незавершеності десталінізації українського суспільства, стримування лібералізації суспільно-політичного життя і, зрештою, утвердження авторитаризму. Варто було б звернути увагу і на роздмухування «холодної війни» як чинника уніфікації суспільно-політичного життя.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ ВІДБУДОВИ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ

Існування країни, в якій один із існуючих ідеологічних напрямків оголошувався загальнодержавним, потребувало масштабних заходів, спрямованих на формування у широких верств суспільства прихильності до відповідної політичної ідеології. Комуністична ідеологія в СРСР – країні, яка після завершення другої світової війни перебувала у таборі переможців – значно зміцнила свої позиції за рахунок поширення твердження, що саме завдяки пануванню соціалізму в країні вдалося досягти перемоги у війні. Після завершення другої світової війни завдяки зусиллям керівництва СРСР комуністичний рух поступово став впливовою політичною силою, діяльність якої спрямовувалася на захист інтересів верхівки КПРС. З іншого боку, значна кількість радянських людей під час війни змогла на власні очі познайомитися із станом справ у Європі, оцінивши надбання західноєвропейської цивілізації і порівнявши їх із радянськими порядками. Це порівняння виявилось не на користь радянського режиму. Певна частина населення активно співпрацювала із окупаційною владою прагнучи вижити в складних воєнних умовах або ж на знак помсти проти поневірян в умовах сталінщини і поступово засвоювала нові принципи поведінки. Оцінюючи український колабораціонізм, історик української діаспори С.Горак вказував, що проблема співпраці з нацистською Німеччиною являлася не акцією, а реакцією на дії, за які відповідальною була тільки Москва.³²⁶ Тому з метою виправлення ситуації та уникнення соціальної напруженості було вжито ряд комплексних заходів по нав'язуванню широким верствам населення комуністичної ідеології в її найбільш ортодоксальному варіанті, для чого

³²⁶ Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною // Український історик. – 1979. – № 1-4. – С. 26.

СРСР штучно відокремився від країн Заходу «залізною завісою», некритично відкидаючи досягнення західної культури.

Повоєнні сподівання на демократизацію “мирного життя” в СРСР виявилися марними. Все далі відкладалося вирішення цілої низки соціальних проблем, що пригнічувало настрої, незважаючи на райдужність численних свят та штучне піднесення загального ентузіазму, на яке робила ставку радянська пропаганда. Такий стан з особливою гостротою сприймався інтелігенцією, і особливо тією її частиною, яка була пов’язана із культурно-освітньою діяльністю і через художньою творчість, мистецьку діяльність не могла обійти тривоги за майбутнє народу. Це було тим більше вагомим, що за роки війни інтелігенція і народ, як ніколи раніше злилися у єдиному пориві вигнати загарбників, здобути Перемогу. Все це несло певну загрозу тоталітарному режиму. Сталін і його найближче оточення розцінювали прагнення реально оцінювати обстановку у країні як неприпустимий вияв критичної думки, що протистояв політиці партії, яка намагалася відретушувати та всіляко прикрасити загальну картину стану післявоєнного суспільного розвитку країни. Це зумовило ту обставину, що одними з перших об’єктів для нападок тоталітарної системи у післявоєнний період стали література, кінематограф, театр, тобто ті сфери культури, які були більш доступні для широких мас населення. Фактично відбудова радянської культури проходила під величезним ідеологічним тиском, в результаті чого сама культурно-освітня діяльність перетворилася на серйозний засіб ідеологічної обробки населення.

14 серпня 1946 р. в газеті Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП (б) „Культура і життя” була опублікована постанова ЦК ВКП(б) „Про журнали „Звезда” і „Ленинград”. Згодом були прийняті постанови „Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення”, „Про кінофільм „Большая жизнь”, „Про оперу „Велика дружба” В.Мураделі”. Перебуваючи у фарватері кремлівської політики, ЦК КП(б)У ухвалив постанови „Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури” (серпень

1946 р.), „Про журнал Вітчизна” (вересень 1946 р.), „Про репертуар драматичних оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення” (вересень 1946 р.). Критика інтелігенції у цих постановках здійснювалася зневажливим тоном, безцеремонним навішуванням ярликів „українського буржуазного націоналізму”, супроводжувалася вимогами викривати „ворогів народу” тощо. Партійні резолюції відкрили кампанію „критики” і „самокритики” у пресі та засіданнях у наукових, культурних інститутах і установах. За ними пішли численні арешти науковців, літераторів, діячів культури у 1946-1947 рр. На щастя, за чисельністю жертв післявоєнні арешти в Україні поступалися терору 1930-х рр.: кількість заарештованих представників інтелігенції не перевищувала 10 тис. чоловік.³²⁷

Після завершення другої світової війни радянські науковці пояснювали необхідність посилення ідеологічної роботи наступними причинами. Так, В.Юрчук до них відносив появу у період війни та перші роки після її завершення мільйонів радянських людей, які не пройшли достатньої школи ідейного виховання порівняно із старшим поколінням мешканців СРСР; посилення ідеологічного тиску з боку політичних супротивників; успішний вплив буржуазної ідеології на тимчасово окупованій території; послаблення в період війни роботи по вивченню марксизму-ленінізму.³²⁸ Через деякий час цей вчений доповнив причини необхідності посилення ідеологічної роботи перетворенням світу на арену непримиренної боротьби двох способів життя, двох ідеологій; появою технічних засобів, які дозволяли проводити «ідеологічні диверсії»; розширенням економічних, наукових, культурних зв'язків СРСР з капіталістичним світом та успішністю ворожої пропаганди, чому сприяв антиленінський, націоналістичний, розкольницький курс керівництва КПК.³²⁹

³²⁷ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX-XX ст. – К., 1996. – С. 270.

³²⁸ Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1949-1952 рр.) – К., 1965. – С. 149-150.

³²⁹ Юрчук В.І. Проти буржуазної фальсифікації історії Комуністичної партії України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969. – С. 18-19.

А.В.Санцевич³³⁰, В.Т.Позняк³³¹ та В.І.Масловський,³³² І.П.Філь,³³³ В.Г.Кіпаренко³³⁴ називали найголовнішою причиною необхідності посилення ідеологічної роботи партії розповсюдження після війни приватновласницької психології та національних почуттів, О.М.Кисілевський – низький загальноосвітній рівень частини молодих комуністів,³³⁵ В.Г.Врублевський – неякісне керівництво ідейним вихованням комсомольців і молоді у перші повоєнні роки,³³⁶ М.І.Тепер – необхідність “оволодіння ленінським стилем керівництва”,³³⁷ О.Д.Горбул прагнення до виховання нової людини майбутнього комуністичного суспільства.³³⁸

Таким чином, у роботах вчених, що стосувалися різних аспектів ідеологічної роботи у повоєнний період у якості причини для її посилення називалася боротьба із внутрішніми ворогами та пережитками у свідомості людей, котрі заважали партії проводити вигідну для неї політику. А у

³³⁰ Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К., 1967. – С. 97.

³³¹ Позняк В.Т. Ідеологічна робота парторганізацій України і зростання активності комуністів (1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 13. – К., 1967. – С. 156.

³³² Масловський В.І. Політична робота партійних організацій західних областей УРСР у боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів і куркульства у період соціалістичних перетворень на селі (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 57. – К., 1972. – С. 120.

³³³ Філь І.П. Радіо – важливий засіб пропаганди дружби народів: (на прикладі Закарпатського обласного радіо 1945-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 47. – К., 1971. – С. 90.

³³⁴ Кіпаренко В.Г. О работе партийных организаций западных областей Украины по политическому воспитанию крестьянства (1944-1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 82.

³³⁵ Кисілевський О.М. Зростання рядів партії і виховання молодих комуністів на залізничному транспорті (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 33. – К., 1969. – С. 115.

³³⁶ Врублевський В.Г. Діяльність партійних організацій України в справі поліпшення марксистсько-ленінської освіти комсомольців і молоді у роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 92-99.

³³⁷ Тепер М.І. Діяльність партійних організацій по залученню інженерно-технічних працівників до активної участі в технічному прогресі 1959-1965 рр.: (На матеріалах підприємств кольорової металургії) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 28.

³³⁸ Горбул О.Д. Ідеологічна робота КП України серед працівників морського флоту (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 33. – К., 1969. – С. 149; Горбул О.Д. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню у працівників морського транспорту комуністичного ставлення до праці (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 53.

дослідженнях, які торкалися проведення ідеологічної роботи у роки «відлиги» увага акцентувалася на необхідності протистояти світовому імперіалізму та діяльності китайського уряду. Отже, схоже, що метою проведення ідеологічної роботи було не стільки будівництво нового комуністичного суспільства, а утримання при владі компартії із використанням праці людей, вихованих «по-комуністичному».

Сучасні українські дослідники пояснюють посилення ідеологічної роботи партії після завершення війни дещо іншими причинами. Зазначається, що з 1946 р. у Радянському Союзі розгорнулася безпрецедентна за масштабами кампанія щодо насадження ідеологічного монізму, організації тотального контролю за особою і суспільством в цілому з метою уникнення небажаних порівнянь добробуту, культури, побуту західних країн з аналогами радянської системи, що стало можливим після ознайомлення зі станов справ у Європі багатьма радянськими солдатами, які воювали там.³³⁹

У сучасних дослідженнях мова йде про надію багатьох людей на послаблення тиску сталінського режиму після перемоги над фашизмом. Однак, сподівання на демократизацію “мирного життя” в СРСР виявилися марними, адже радянська влада продовжила політику репресій.³⁴⁰ Для успішної боротьби з небажаними для себе настроями їй потрібно було організувати цілеспрямовану ідеологічну роботу.

Посилення ідеологічної роботи у післявоєнний період мало ще ряд причин. Фактично, перебираючи на себе функції, які впливали із “керівної і спрямовуючої” ролі партії у країні, вона брала на себе відповідальність за всі кроки у внутрішній і зовнішній політиці держави. Возвеличити успіхи і приховати невдачі на шляху комуністичного будівництва можна було завдяки вміло спланованим пропагандистським заходам. Головна комуністична ідея – ідея соціальної рівності – виявилася не тільки недосяжною, а й утопічною. Мрія людства про справедливе суспільство

³³⁹ Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 363.

³⁴⁰ Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002. – С. 553.

поступово виродилася в комуністичному варіанті у віру в “світле майбутнє”, яка скидалася на варіант релігійного уявлення про світ. Але в умовах, коли у державі правляча партія будувала фундамент свого панування на подібній вірі, різноманітні досягнення на шляху будівництва комунізму всіляко пропагувалися і під них підводилося “наукове обґрунтування”.

Працівники освіти, науки та культури в основній масі брали активну участь у ідеологічній роботі партії. Україна була на особливому рахунку Сталіна, як республіка, де був, на його думку, у наявності такий ворог комуністичної ідеології як “буржуазний націоналізм”, проти виявів якого спрямовувалися неодноразово найбільші зусилля партії. А у повоєнний період, коли ще у західних регіонах був відчутним збройний опір залишків частин УПА, велася підпільна війна і антирадянська пропаганда, питання, що стосувалося України, ставали у ряд першочергових. Потрібно відзначити, що українська радянська література, мистецтво, наука не уникнули корінних деформацій, що проявилися у цей час, з одного боку, у відході від правди життя, а з другого – у нагнітанні підозрілості, страху необґрунтованих звинувачень у різного роду проявах, які начебто були ворожими комуністичній ідеології та існуючій системі влади.

Саме в ці роки поширюється догматизм, начотництво. Критерієм істини стали висловлювання “батька народів” Сталіна. Нервову обстановку у наукових, вузівських і творчих колективах створювали різного роду “кампанії по обробці”. У 1943-1952 рр. широких масштабів набрали кампанії по боротьбі з космополітизмом, викриття “низькопоклонства перед західною культурою”, буржуазним націоналізмом.

Програма дій радянського керівництва на території західних областей України певний час визначалася постановою ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 року “Про хиби в політичній роботі серед населення західних областей України”, в якій підкреслювалося завдання підвищити політичну активність трудящих у боротьбі за зміцнення радянської влади та ліквідацію УПА. Така діяльність мала неминуче спиратися на інтернаціоналістичну пропаганду та

критику націоналістичних поглядів українців. Наукові праці, присвячені висвітленню відбудови культури в УРСР в основному подавалися через призму ставлення до національного питання і стосувалися, як правило, проблем радянзації земель західної України та критики діяльності “українських буржуазних націоналістів”.

Оцінки щодо подібних рішень радянського уряду у працях науковців радянського періоду та сучасних істориків практично протилежні. Але суттєва відмінність між ними полягає не тільки у різниці в поглядах, а й у фактичному поданні та обґрунтуванні своєї думки. На відміну від сучасних вчених їх попередники наводили лише свої висновки щодо рішень уряду (продиктовані тим же урядом) і не давали можливості читачам ознайомитися із текстом документу або хоча б з його уривками.

Критика партійних органів по відношенню до науковців штовхала їх на створення досліджень, які містили необґрунтовану критику українського національного руху. У ході вивчення багатогранного культурного життя республіки дослідники, перш за все, звернулися до історії народної освіти. Одразу після закінчення війни було видано кілька книг, збірок документів, брошур, які висвітлювали той чи інший аспект цієї теми.³⁴¹

Пізніше були написані монографічні дослідження з історії освіти в Україні. У книзі С.М.Бухала, на той час начальника Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР, були матеріали з проблем відбудови вузів, училищ, відновлення наукового потенціалу країни.³⁴²

Негативні відгуки партійних працівників про розвиток історичної науки в УРСР, поєднані із принизливими висловлюваннями на адресу окремих наукових установ та їх працівників мали на меті примусити істориків до висвітлення подій у вигідному для влади руслі. Критика оголошувалася

³⁴¹ Школа Закарпаття. Збірка матеріалів наради працівників народної освіти Закарпатської області УРСР. – К., 1946; Радянська школа та організація її роботи. Збірка на допомогу вчителю західних областей України. – К.: Львів, 1946; Грищенко М.М. Народна допомога школі. – К., 1948.

³⁴² Бухало С.М. Освіта на Україні. – М., 1945.

вирішальною умовою розвитку радянської науки.³⁴³ Критика наукової роботи АН УРСР та працівників Київського університету мотивувалася наявністю у цих закладах проявів сіонізму, присутності у творах вчених теоретичних та методологічних помилок. Рішення ЦК зобов'язували науковців до поширення критики і самокритики за ці помилки.³⁴⁴ Таке нагнітання напруженості, звичайно, не сприяло проведенню дійсно наукових пошуків.

Питання відбудови культури повоєнного часу закономірно порушувалося у фундаментальних працях, монографічних дослідженнях, де висвітлювалися загальні заходи держави щодо відбудови народного господарства і культури в районах України.³⁴⁵ Зокрема цьому питанню були присвячені окремі розділи у монографіях “Розвиток української культури за роки Радянської влади”³⁴⁶ та “Историография истории Украинской ССР”.³⁴⁷

Варто відзначити інформативність роботи “Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР”.³⁴⁸ Розглядаючи в ній заходи профспілкових організацій, спрямовані на покращення життя народу, задоволення потреб трудящих, автори показали історію відновлення роботи цих організацій в Україні у післявоєнний період, їх роль у відбудові культурно-освітніх установ.

Варто згадати, що стосовно теми розвитку науки і культури в західних областях УРСР впродовж 1950-1970 рр. українськими вченими було

³⁴³ Постановление Пленума ЦК КП/б/У 28 февраля – 3 марта 1951 г. «Об итогах отчетов и выборов руководящих партийных органов и мерах по дальнейшему улучшению организационно-партийной и массово-политической работы партийных организаций Украины» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К., 1977. – С. 395.

³⁴⁴ Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 27 – 28 февраля 1953 г. «О состоянии и мерах улучшения идеологической работы в Киевской городской партийной организации» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К., 1977. – С. 450-464.

³⁴⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1975. – Т. 3; История Украинской ССР. – В 10-и томах. – К., 1984-1985. – Т.9.

³⁴⁶ Развитие украинской культуры за роки Радянської влади. – К., 1967. – С. 231-254.

³⁴⁷ Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С. 431-435.

³⁴⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., Политиздат Украины, 1983.

захищено ряд дисертацій.³⁴⁹ Основні питання, що ставилися в них: ліквідація неписьменності і малописьменності серед дорослого населення, робота вечірніх шкіл робітничої та селянської молоді, педагогічні кадри, клубна, музейна та лекційна робота тощо. Автори шукали шляхи для покращення організації культурно-освітньої роботи з метою посилення ідеологічного впливу на населення. У якості доведення прогресивності радянських перетворень на території західноукраїнських областей наводилися цифри про збільшення кількості збудованих установ культури, про збільшення числа грамотних людей. Спрямованість на боротьбу проти «українського буржуазного націоналізму» пояснювалася прагненням до цього широких верств місцевого населення, а діяльність «націоналістів» – інтересами імперіалістів. Вчені не замислювалися над причинами тривалості протистояння та не шукали корені підтримки повстанців переважною більшістю місцевих жителів.

Новий етап в історіографії культурного будівництва України розпочався після XX з'їзду КПРС. Цьому певною мірою сприяла і постанова ЦК КП/б/У від 13 липня 1959 р. «Про стан і заходи щодо подальшого розвитку педагогічної науки в УРСР», в якій відзначалося, що, не дивлячись на значне розширення документальної бази досліджень, у республіці наприкінці 50-х

³⁴⁹ Кошарний І.Ф. Культурне будівництво у Дрогобицькій області за роки Радянської влади (1939-1950 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1952; Іваненко Л.А. Культурне будівництво на селі в західних областях УРСР у IV п'ятиріччі (1946-1950 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – Львів, 1954; Паустовський П.Г. Культурне будівництво на Буковині за роки Радянської влади (1940-1950). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1954; Шатенко О.С. Розвиток народної освіти на Волині в роки Радянської влади (1939-1954 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1954; Ігнат О.М. Нариси з історії розвитку народної освіти в Закарпатській області за роки Радянської влади. – Дис... канд. іст. наук. – Ужгород, 1955; Павлюк І.С. Розвиток народної освіти в західних областях Української РСР (1939-1950 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – Львів, 1956; Кондратюк О.П. Розвиток школи на Тернопільщині. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1958; Ростикус Р.П. Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період (1945-1955). Дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1960; Холєвчук В.М. Культурне будівництво у радянській Буковині в 1940-1965 рр. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1968; Бужало І.Ф. Розвиток культури на Закарпатті за роки Радянської влади (1945-1965). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1968; Кошарний І.Я. Культурне будівництво в західних областях Української РСР (1939-1958 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – Львів, 1972 тощо.

років ще не було створено фундаментальних праць з історії загальноосвітньої, вищої і середньої шкіл.

Відродження діяльності освітніх установ привернуло увагу М.Бриля, М.Грищенка, які показали зусилля партії на відновлення культурно-освітніх установ і їх участі у пропаганді досягнень соціалізму.³⁵⁰ Післявоєнному періоду розвитку української культури присвячена монографія О.М.Філіппова.³⁵¹ У ній поряд із показом динаміки розвитку шкіл в Україні у роки четвертої п'ятирічки, окремим розділом висвітлено проблему підготовки педагогічних кадрів, а також розвиток сітки педагогічних вузів і училищ, зокрема, на території західних областей України.

Окремо слід зупинитися на книзі “Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР”.³⁵² У ній на значному фактичному матеріалі досліджено історію та стан народної освіти в Україні до 1917 р. та її розвиток в республіці за періоди: 1917-1930, 1930-1941, 1941-1945 і 1945-1956 рр. Ця праця стала по суті першим серйозним дослідженням, яке відкрило шлях до подальших історико-педагогічних досліджень у галузі навчання та виховання дітей та ідеологізації культурно-освітньої роботи.

Значна кількість фактичного матеріалу містилася і у спеціальному розділі монографії В.І.Юрчука.³⁵³ Автор зупинився на висвітленні та аналізі заходів партії, спрямованих на відновлення роботи культурно-освітніх установ та їх включення у процес ідеологічної боротьби шляхом пропаганди досягнень соціалізму, виховання молоді у дусі інтернаціоналізму та ненависті до світового імперіалізму.

³⁵⁰ Бріль М. Культурно-освітня робота серед механізаторів. – Х., 1955; Грищенко М.М. Розвиток народної освіти за роки Радянської влади. – К., 1957.

³⁵¹ Філіппов О.М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. – К., 1957.

³⁵² Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957). – К., 1957.

³⁵³ Юрчук В.І. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). – К.: Політвидав України, 1965.

Помітним явищем у висвітленні ряду аспектів культурного життя України післявоєнного періоду стала робота О.К.Зубаня.³⁵⁴ Автор вперше зробив спробу на переважно архівному матеріалі показати діяльність такої галузі культурного будівництва у повоєнні роки, як загальноосвітня і вища школа. У ній досліджувався процес підготовки висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства, виховання вчительських кадрів для забезпечення ідеологічної роботи відповідного спрямування. І хоча вся ця робота показана через призму діяльності компартії України, все ж оцінюючи її відповідно до розміру джерельної бази, можна стверджувати про певне значення цієї роботи для процесу відбудови культури повоєнної України.

У роботах 1970-х – першої половини 1980-х років відродження культури у повоєнній Україні вже розглядалося не тільки через призму боротьби з «буржуазним націоналізмом», а й у якості засобу виховання людини комуністичного майбутнього.³⁵⁵ Так, у якості одного із способів комуністичного виховання трудящих західноукраїнських земель А.І.Дідич розглядав партійне керівництво пропагандою радянського законодавства в західних областях УРСР, вказуючи, що позитивний вплив на формування правосвідомості громадян мали звіти суддів перед населенням по наслідках розгляду кримінальних та цивільних справ, а дійовою формою пропаганди соціалістичного права були виступи працівників прокуратури, судів, органів внутрішніх справ на партійно-господарських активах, семінарах.³⁵⁶

Окремо варто сказати про публікації, в яких висвітлювалася роль комсомольських організацій у процесі забезпечення соціалістичних перетворень на території західноукраїнських областей. У радянській

³⁵⁴ Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945-1952). – Львів, 1967; Зубань О.К. КП України на чолі культурного будівництва в західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 124.

³⁵⁵ Мойсеєнко В.Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти (1945-1958). – К, 1975; Курносів Ю.О., Бондар А.Г. У навчанні та праці. – К., 1984.

³⁵⁶ Дідич І.Х. Партійне керівництво пропагандою радянського законодавства в західних областях Української РСР (1959-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 100-103.

історіографії вона висвітлювалася за двома напрямками: роль комсомольців у відбудові народного господарства та відновленні діяльності закладів науки, освіти та культури, а також участь у боротьбі проти представників «українського буржуазного націоналізму». Таке спрямування мали, наприклад, роботи В.О.Кравченка, П.А.Борковського.³⁵⁷

Загалом висвітлення у радянській історіографії питань повоєнної відбудови культури України тісно пов'язувалося із означенням ролі, яку відігравали культурно-освітні установи у ідеологічній роботі партії. Причому обов'язкове поєднання культурно-освітньої та ідеологічної роботи сприймалося як цілком природне явище. Фактично вчені приймали відсутність в період існування радянського режиму свідомого вибору пересічними людьми власної світоглядної орієнтації. Можна погодитися, що робота культурно-освітніх установ у повоєнний період сприяла збільшенню кількості грамотного населення, зростанню рівня культури людей та сприяла припиненню війни на території західноукраїнських областей. Однак у той же час вона була спрямована на витравлення національних почуттів українського народу, що не знайшло відображення в українській радянській історіографії. Серед «білих плям» залишилася проблема визначення міри впливу ідеологічної роботи культурно-освітніх установ на території різних частин республіки. У той же час залишається невисвітленою проблема не терористичної боротьби проти засилля комуністичної ідеології, роль похідних груп УПА в формуванні ідеологічних орієнтацій місцевого населення.

Необхідність посилення ідеологічної роботи у боротьбі проти проявів українського національного патріотизму призвела до формування відповідного напрямку у наукових працях історико-партійного спрямування

³⁵⁷ Кравченко В.О. Комсомольці західних областей УРСР у боротьбі з українським буржуазним націоналізмом (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 57. – К., 1972. – С. 96-101; Борковський П.А. Партійне керівництво комсомольськими організаціями в західних областях УРСР в період відбудови і дальшого розвитку народного господарства (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 55-62.

радянських вчених, які об'єднувалися під гаслом пропаганди інтернаціоналізму. Інтернаціональне виховання радянських людей впродовж першого повоєнного двадцятиліття у висвітленні вітчизняних науковців мало два спрямування. Після завершення бойових дій з Німеччиною та до середини 1950-х років інтернаціональне виховання у діяльності партії було в основному спрямоване на боротьбу проти українського національного руху, який на той час уособлювала боротьба ОУН-УПА. Протягом хрущовської «відлиги» інтернаціональне виховання пов'язувалося із пролетарським інтернаціоналізмом у світовому масштабі, який повинен був об'єднати трудящих всього світу на боротьбу проти світового імперіалізму, що трактувався як сукупність країн, чії інтереси перетинаються із зовнішньополітичними інтересами СРСР.

Основні напрямки досліджень ідеологічної роботи партійних організацій західних областей України протягом повоєнного періоду у історико-партійній літературі визначили Я.С.Калакура, І.Х.Сас, М.К.Івасюта, Г.І.Ковальчук, І.Я.Кошарний, М.Н.Ліщенко, Л.В.Олійник та М.А.Петруня. До таких напрямків вчені відносили боротьбу місцевих парторганізацій за утвердження соціалістичної ідеології серед робітничого класу, селянства та інтелігенції, виховання трудящих у дусі боротьби народів і соціалістичного інтернаціоналізму, боротьбу проти буржуазно-націоналістичної ідеології, формування у працівників науково-матеріалістичного світогляду, атеїстичних переконань та трудове виховання. Причому вчені вказували, що найбільш повно у історичних дослідженнях була висвітлена діяльність первинних парторганізацій по вихованню робітничого класу.³⁵⁸ До їх

³⁵⁸ Сас І.Х. Висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР // Укр. іст. журн. – 1960. – № 4. – С. 102-109; Івасюта М.К., Ковальчук Г.І., Кошарний І.Я. Історіографія соціалістичного будівництва в західних областях України // У боротьбі за світлі ідеали комунізму. – Львів, 1970. – С. 228-241; Калакура Я.С. Висвітлення радянською історіографією діяльності Комуністичної партії в галузі культурного будівництва в післявоєнний період // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1972. – Вип. 5; Ліщенко М.Н., Олійник Л.В. Розвиток досліджень з історії західноукраїнських земель // Укр. іст. журн. – 1979. – № 9. – С. 136-145; Петруня Н.А. Некоторые вопросы историографии деятельности первичных партийных организаций по

висновку слід додати, що така ситуація була пов'язана із величезними труднощами на шляху налагодження ідеологічної роботи на території західноукраїнських земель в умовах боротьби проти УПА. Вчені, в основному не бажаючи аналізувати причини цих труднощів, оминали своєю увагою ті сфери ідеологічної роботи, в яких партія тривалий час зазнавала невдач. Тому насамперед у дослідженнях вітчизняних науковців радянського періоду представлені матеріали, які характеризували роботу партії у середовищі робітників. Значна частина з них у повоєнний період прибувала на територію західноукраїнських земель зі сходу в умовах розвитку промисловості, адже на території західної України не було після завершення війни з Німеччиною належної кількості промислових робітників.

Смерть Й.Сталіна та початок лібералізації суспільства в роки хрущовської «відлиги» не пом'якшили тонів у висвітленні радянською історіографією проблем інтернаціонального виховання. Нав'язування історичної концепції історії України, відповідно до якої українці прагнули до «возз'єднання з великим російським народом» потребувало формування у політичній свідомості громадян відповідних стереотипів. Не дивлячись на українське походження М.Хрущов виступав як активний борець проти «українського буржуазного націоналізму». Пишне святкування річниці «возз'єднання» підштовхнуло вчених до створення публікацій, погляди яких протиставлялися б вияву націоналістичних поглядів.³⁵⁹ На прикладах спільної праці представників різних національностей СРСР вчені прагнули довести успішність національної політики радянської країни. У той же час підкреслювалося переважне значення російського народу у наданні різного роду допомоги іншим республікам, що підштовхувало до своєрідного «схиляння голови» перед «старшим братом» у формуванні політичної свідомості населення.

утверждению социалистической идеологии в западных областях УССР (1945-1958 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 129. – К., 1984. – С. 119.

³⁵⁹ Дружба народов СССР – источник силы и могущества Советского государства. – К., 1954; Дружба не знает границ. – Харьков, 1960; Дружбе крепнуть. Очерки. – Донецк, 1963; Філіпчук А.І. Дружба і братерство радянських народів. – К., 1963.

Квітневий (1960 р.) Пленум ЦК КП України підкреслив, що одним з найважливіших завдань партійних організацій було інтернаціональне виховання трудящих України, виховання їх у дусі любові і глибокої пошани до великого російського народу і всіх інших братніх народів СРСР. Липневий Пленум ЦК КП України зобов'язав працівників суспільних наук узагальнювати історичний досвід боротьби за побудову комунізму та творчо розвивати революційну теорію з метою забезпечення успішного виконання поставлених партією завдань по розгортанню ідеологічної роботи. Особливу увагу вчені мали приділити інтернаціональному вихованню.³⁶⁰

Радянські вчені почали більш детально аналізувати зміст поняття “пролетарський інтернаціоналізм” та активніше критикувати західних дослідників, які висловлювалися проти нього.³⁶¹ Націоналізм, як можливий варіант світогляду розглядався тільки по відношенню до радянського народу взагалі, а не стосовно окремих націй, що входили до складу СРСР. Термін «націоналізм» по відношенню до українського національного руху обов'язково вживався поруч із прикметником «буржуазний». Націоналізм оголошувався складовою буржуазної ідеології, з якою радянське суспільство мало вести непримиренну боротьбу. Такі погляди у 1950-х – 1960-х роках стосовно інтернаціонального виховання населення західноукраїнських земель висловлювали у своїх монографічних дослідженнях І.Богодист, М.Івасюта, Й.Черниш, В.Столяренко, А.Кондратюк.³⁶²

³⁶⁰ Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 1 – 2 июля 1963 г. «Задачи Коммунистической партии Украины по выполнению решений июньского пленума ЦК КПСС о дальнейшем подъеме идеологической работы» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К., 1977. – С. 805.

³⁶¹ Див.: Новиков І.А. Виховання трудящих у дусі дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму на сучасному етапі // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 22.

³⁶² Столяренко В.П. Соціалістичні перетворення сільського господарства на Волині (1944-1950). – К., 1958; Івасюта М.К. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939-1950 рр.). – К., 1958; Івасюта М.К. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К., 1960; Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. – К., 1961; Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР. – К., 1961; Черниш Й. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР. (1939-1958). – Львів, 1963; Івасюта М.К.

Відставка М.Хрущова, придушення опору УПА, активна участь СРСР у роки правління Л.Брежнєва у експорті соціалізму до інших країн світу призвели до появи нових акцентів у висвітленні радянськими істориками питань інтернаціонального виховання населення. Причини необхідності посилення інтернаціонального виховання визначалися у відповідності до змін внутрішньої та зовнішньої політики держави. Так, В.П.Шевчук, М.О.Буцько та С.В.Гончаренко вказували на необхідність об'єднання усіх прогресивних сил у єдиний антиімперіалістичний фронт.³⁶³

Необхідність посилення роботи по інтернаціональному вихованню воїнів І.Гавришов пояснював наступними причинами. По-перше, в єдиний потік злилися світова система соціалізму, міжнародний робітничий рух, національно-визвольна боротьба народів. По-друге, будівництво матеріально-технічної бази комунізму в СРСР партія розглядала не тільки як великий патріотичний подвиг радянського народу, але й як складову частину боротьби за комунізм народів всієї соціалістичної системи, як інтернаціональний обов'язок радянського народу. По-третє, імперіалістична буржуазія, прагнучи всіма силами затримати історичний процес, намагається перейти в контрнаступ проти марксизму-ленінізму і комуністичного руху, використовуючи націоналізм та космополітизм. По-четверте, необхідною є боротьба проти націоналістичного, антиленінського курсу керівників Комуністичної партії Китаю.³⁶⁴

Я.М.Серіщев та В.Ф.Литвиненко звертали увагу на дещо інші причини необхідності посилення інтернаціональної пропаганди. По-перше, умови, в яких здійснюється комуністичне будівництво, характеризувалися

Розвиток народного господарства і розквіт культури західних областей України. – К., 1969.

³⁶³ Буцько М.О., Гончаренко С.В. З досвіду роботи партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих у період між XXII і XXIII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 168; Шевчук В.П. З досвіду роботи партійних організацій України по інтернаціональному вихованню робітничого класу (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 24. – К., 1968. – С. 136.

³⁶⁴ Гавришов И.И. Деятельность КПСС по интернациональному воспитанию воинов в свете требований вооруженной защиты социалистического лагеря // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 27. – К., 1968. – С. 142-155.

дальшим зростанням дружби і співробітництва соціалістичних країн, встановленням тісніших зв'язків між народами. По-друге, особливо підвищувалася роль молодого покоління в боротьбі за зміцнення загального миру, проти зростаючої в імперіалістичних країнах гонки озброєнь і милітаризації економіки. По-третє, особливо посилювалися намагання буржуазної пропаганди посіяти недовір'я між молоддю Радянського Союзу і соціалістичних країн, між молодими борцями проти гніту капіталу в усьому світі.³⁶⁵

У «застійні» роки представники радянської історіографії не полишали доводити успішність вирішення національного питання в Україні. У наукових дослідженнях з'явилися тези щодо зв'язку між відбудовою зруйнованого війною народного господарства західноукраїнських областей і успішністю національної політики в СРСР.³⁶⁶ Аналіз участі профспілок західних областей УРСР у ідеологічній роботі містився у статті П.А.Борковського, який звернув увагу на пропаганду профспілковими організаціями переваг соціалізму, виховання трудящих у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму та їх боротьбі проти «ворожих дій українських буржуазних націоналістів».³⁶⁷

Не полишали історики й ідеї, що однією з основ інтернаціонального виховання було формування переконання про посилення дружби та співробітництва українського та російського народів.³⁶⁸ Особливо

³⁶⁵ Серіщев Я.М., Литвиненко В.Ф. Комсомол України – активний помічник партії в інтернаціональному вихованні молоді в період розгортання будівництва комунізму (1956-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 21. – К., 1968. – С. 125.

³⁶⁶ Див., наприклад: Куценко К.О. Створення на Закарпатті розвиненої промисловості – наслідок організаторської діяльності КПРС, допомоги радянських народів (1945-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 25.

³⁶⁷ Борковський П.А. Діяльність партійних організацій західних областей УРСР по керівництву профспілками і посиленню їх ролі у відбудові народного господарства (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 76. – К., 1975. – С. 115-121.

³⁶⁸ Див.: Ткачук А.В. Діяльність Комуністичної партії по розгортанню ідейно-політичної роботи в західноукраїнських областях (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 114-122; Віденін В.П. Деякі форми роботи партійних організацій у керівництві культурно-освітніми закладами по вихованню трудящих республіки в дусі

показовими у цьому плані були роботи М.Івасюти, що прагнув довести переваги співпраці українського і російського народів, яка, на його думку, виражалася у економічній допомозі, в тому числі й через участь великої кількості російських робітників в українських новобудовах.³⁶⁹ Поза увагою істориків залишалися негативні аспекти планомірної русифікації, що здійснювалася в процесі відновлення народного господарства.

Поступово у другій половині 1960-х – 1970-х роках у радянській історіографії з'явилося твердження про «велику інтернаціональну місію» Радянського Союзу, яка полягала у об'єднанні трудящих всіх країн на боротьбу проти світового імперіалізму із нівелюванням національних відмінностей. Основою приходу більшовиків до влади було оголошено інтернаціональне єднання трудящих різних національностей під гаслом непримиримої боротьби проти буржуазної ідеології.³⁷⁰

Основою інтернаціоналізації суспільства оголошувався робітничий клас, який за своєю економічною природою передбачав спільну роботу представників багатьох національностей.³⁷¹ Вважалося, що спільна робота

пролетарського інтернаціоналізму (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 78-83.

³⁶⁹ Івасюта М.К. В сім'ї вольній, новій. – К.: Знання, 1979.

³⁷⁰ Аніров П.М., Сульженко В.К. Під інтернаціональним прапором Комуністичної партії у братній сім'ї народів СРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 130; Юрчук В.І. Проти буржуазної фальсифікації історії Комуністичної партії України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969. – С. 27; Михайлов В.А. Воспитание чувства интернационализма: Деятельность Коммунистической партии Украины по интернациональному воспитанию трудящихся в период развитого социалистического общества. – Львов, 1975; Ігнатенко А.П. Соціалістична культура на службі трудящих. – Львів, 1976.

³⁷¹ Буцько М.О., Сульженко В.К. Діяльність партійних організацій України по вихованню трудящих республіки в дусі дружби народів та пролетарського інтернаціоналізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 24. – К., 1968. – С. 164; Дем'янов Г.С. Повышение ведущей роли рабочего класса в интернационализации общественной жизни в условиях развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 14-21; Шульга І.В. Робітничий клас – провідна сила інтернаціоналізації радянського суспільства. – К., 1976; Смеричевський Ф.Г., Тацький Ф.І. Робота партійних організацій України по вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму і пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 63-70.

працівників різних національностей в умовах необхідності виконання народногосподарських планів призведе до усунення міжнаціональних протиріч і сприятиме зміцненню дружби народів.³⁷² Таке твердження відповідало дійсності лише частково. Дійсно, можна погодитися, що спільна робота працівників різних націй сприяла налагодженню порозуміння між ними. Однак, інтернаціоналізація в процесі роботи проводилася поруч із активною русифікацією, що викликало певний спротив. Крім того, віковічні протиріччя між представниками окремих націй СРСР надзвичайно важко було подолати впродовж відносно короткого часу, а їх наявність призводила до утворення родинно-земляцьких угруповань за виробничим принципом. Представники радянської історіографії також не відповіли на питання: допомога одних республік іншим була продиктована інтернаціональним вихованням чи виключно партійним диктатом та державною політикою у економічній сфері.

Оцінка робітничого класу у якості провідника процесу інтернаціоналізації в СРСР поступово поширилася і під час аналізу виконання СРСР великої інтернаціональної місії в масштабі всієї планети. Так, П.Т.Тронько констатував факт здійснення історичної місії радянського народу, яка, на його думку, полягала у переході від капіталізму до соціалізму і давала моральне право об'єднувати трудящих всього світу на основі інтернаціональних ідей.³⁷³ Фактично у радянській історіографії 1970-х –

³⁷² Хільченко Е.Я. Діяльність КП України по зміцненню братерських зв'язків українського народу з іншими народами СРСР (1956-1961 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 1965; Буцько М.О., Гончаренко С.В. З досвіду роботи партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих у період між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 168, Дружба народів СРСР – велике завоювання лєнінської національної політики КПРС. – К., 1969; Миколенко М.М. Виховання металургів і гірників у дусі соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971. – С. 92; 171-172; Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Деятельность партийных организаций промышленных предприятий Донбасса по развитию межреспубликанского социалистического соревнования в годы пятой пятилетки // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 118. – К., 1982. – С. 75.

³⁷³ Тронько П.Т. Торжество лєнінського плану побудови соціалізму на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 3.

1980-х років інтернаціоналізм ототожнювався із позитивним ставленням народів світу до країн соціалістичного табору на чолі з СРСР та підтримкою політики Радянської країни на світовій арені.³⁷⁴ Прикладом для виховання у душі пролетарського інтернаціоналізму розглядалася історія КПРС та досвід діяльності інших комуністичних партій.³⁷⁵

Із суджень авторів радянського періоду виходило, що економічна допомога одних республік іншим та допомога Радянської країни іншим державам окрім суто економічного піднесення мала супроводжуватися активізацією ідеологічної роботи, пов'язаної із інтернаціональним вихованням. Його ж результатом мало стати визнання за СРСР виконання величній інтернаціональній місії по об'єднанню всіх трудящих світу, що скидалося на встановлення тим чи іншим способом світової гегемонії, оскільки обов'язковим для такого світосприйняття оголошувалося вороже ставлення до «імперіалістичних агресорів» та сприйняття із розумінням відносно великих витрат країн соціалістичного табору на продовження гонки озброєнь.³⁷⁶

³⁷⁴ Див. наприклад: Шепета М.Т. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України (1951-1958 рр.). – Чернівці, 1972; Білик Б.І. Комуністична партія – організатор всенародної допомоги українському народові у відбудові й дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 35; Горелик А.Я., Прокопенко Л.Л. Деятельность партийных организаций Украины по развитию интернациональных связей рабочего класса республики (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 46; Маковская А.М., Якименко Л.А. О деятельности партийных организаций Донбасса по развитию производственно-технического сотрудничества со странами социалистического содружества // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 118. – К., 1982. – С. 76; Виднянский С.В., Жеребченко И.П. Деятельность парторганизаций Донбасса по развитию производственных связей с трудовыми коллективами социалистических стран (1962-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 118. – К., 1982. – С. 88-89.

³⁷⁵ Див.: Тарабан О.І., Цвяк А.А. З досвіду роботи Компартії України по інтернаціональному вихованню трудящих у період між XXI і XXIII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 38-44.

³⁷⁶ Див.: Письменный Г.Г. Деятельность партийных организаций Украины по укреплению единства народа и армии на современном этапе (1956-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 27. – К., 1968. – С. 128; Селецкий В.И. Интернациональный характер Советских Вооруженных Сил // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 27. – К., 1968. – С. 31; Ковалев И.Я. Программа КПСС, XXIII съезд партии о защите социалистического Отечества // Науч. работы по истории КПСС. – Вып. 27. – К., 1968. – С. 169-170;

Особлива увага українськими радянськими істориками приділялася висвітленню інтернаціонального виховання молоді із формуванням у молодих людей ворожого ставлення до «буржуазної ідеології» та комуністичної переконаності і безкомпромісності до чужих поглядів.³⁷⁷

Загалом проголошення ідеї про історичну інтернаціональну місію Радянського Союзу давало певні переваги його керівництву, яке отримувало ідеологічне підґрунтя для здійснення вигідної йому політики. Але у наукових працях надзвичайно слабо аналізувалося ставлення трудящих всього світу до цієї тези. Поруч із твердженнями про пристосування капіталізму до нових історичних умов та соціальну демагогію лідерів капіталістичних країн радянські вчені не прагнули визначити, чому випестувана ними класова боротьба не приносила бажаного результату, а національні протиріччя та відмінності залишалися вагомим фактором світового суспільно-політичного розвитку. Власне і саме твердження про вирішення національного питання в СРСР, як показали наступні події, було прагненням видати бажане за дійсне. З іншого боку, твердження про успішність інтернаціонального виховання трудящих завдяки їхній спільній праці фактично відповідало ситуації, що поступово склалася в СРСР, а способи та методи такого виховання, про що говорили радянські вчені, можуть бути актуальними і у сучасний період.

Представники української радянської історіографії визначили ряд методів, за допомогою яких, на їхню думку, можна було б забезпечити належним чином інтернаціональне виховання радянських людей. Окрім вирішального значення участі робітничого класу у інтернаціоналізації

Литвиненко В.Ф., Банько И.Н. О работе парторганизаций Украины по воспитанию у молодежи классово немиримости к буржуазно-националистической идеологии (1959 – 1976 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 47-54.

³⁷⁷ Падалко А.І. Комсомол України – активний помічник партії у ідейно-політичному вихованні сільської молоді (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 168-169; Литвиненко В.Ф. Деятельность Компартии Украины по осуществлению комплексного подхода к идейно-воспитательной работе со студенческой молодежью // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 3.

суспільства вчені радянського періоду виділяли ще кілька факторів, що відігравали велику роль у цьому процесі.

О.З.Вдовік, А.А.Цвях, Ю.В.Петрушко у якості вагомого засобу інтернаціонального виховання називали пресу, яка, висвітлюючи успіхи країн, що приєдналися до соціалістичного табору, посилювала інтернаціональне виховання радянських людей.³⁷⁸

І.М.Довгаль розглядав у якості важливого засобу виховання у душі пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму радянську школу, де формувалися основи комуністичної моралі, ідейно-політичної переконаності, віра в комуністичні ідеали, “відданість справі комунізму”.³⁷⁹ Особливо велике значення у цій справі І.М.Довгаль відводив вивченню основ суспільствознавства, яке було введено для вивчення у школах на початку 1960-х років.³⁸⁰

О.М.Шуман у якості важливого способу виховання трудящих у душі пролетарського інтернаціоналізму та радянського патріотизму називав запровадження святкування нових історико-революційних свят замість колишніх релігійних свят та обрядів.³⁸¹

У якості вагомого фактору інтернаціонального виховання А.І.Підсадна визначала співробітництво українського народу в галузі обміну

³⁷⁸ Вдовік О.З. Преса України в боротьбі за зростання продуктивності праці в чорній металургії (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 111-122; Петрушко Ю.В. Діяльність партійної преси по зміцненню трудової співдружності виробничих колективів західних областей УРСР і братніх радянських республік (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 100; Цвях А.А. Роль преси в інтернаціональному вихованні трудящих (1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 64. – К., 1973. – С. 3-10.

³⁷⁹ Довгаль І.М. Діяльність партійних організацій України по вихованню підростаючого покоління в душі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в період будівництва комунізму (1959-1965 рр.): (За матеріалами Київської, Ворошиловградської, Донецької, Одеської і Полтавської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 47. – К., 1971. – С. 107.

³⁸⁰ Довгаль І.М. Діяльність партійних організацій України по удосконаленню навчальної роботи та підвищенню якості знань учнів загальноосвітніх шкіл республіки (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 181-188.

³⁸¹ Шуман О.М. З досвіду діяльності партійних організацій України в справі атеїстичного виховання трудівників села (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 126-127.

досягненнями художньої культури із братніми народами Закавказзя.³⁸² У іншій своїй праці А.І.Підсадна вказувала, що сам факт багатонаціонального складу вузів України сприяв інтернаціональному вихованню студентської молоді.³⁸³

Провідну роль народних музеїв у інтернаціональному вихованні трудящих підкреслювали М.І.Ожицька та Я.І.Серкіз, наголошуючи, що народні музеї були школою інтернаціонального та патріотичного виховання мас, важливими осередками пропаганди досягнень радянського народу, опорними пунктами партійних, комсомольських та профспілкових організацій у їх ідеологічній роботі.³⁸⁴

Загалом для визначення оцінок успішності інтернаціонального виховання радянські вчені використовували поверхових аналіз економічних показників, підвищення яких пов'язували із посиленням взаємодопомоги різних соціалістичних націй. Крім того, нав'язувалися численні твердження про інтернаціональність політики СРСР та вирішеність національного питання у країні. Пролетаріат оголошувався виключно революційним класом, спільні інтереси представників якого допоможуть подолати міжнаціональні протиріччя.

На початку 1980-х років з'явилися публікації, в яких чітко окреслювалася мета написання наукових праць, присвячених висвітленню різних аспектів інтернаціонального виховання. У якості такої мети було проголошено необхідність формування історичної спільності людей – радянського народу, який начебто склався на основі зближення всіх класів і соціальних прошарків, націй та народностей СРСР починаючи з середини

³⁸² Підсадна А.І. Діяльність Компартії України по зміцненню співробітництва в галузі художньої культури українського народу з братніми народами Закавказзя (1961-1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 98-105.

³⁸³ Подсадная А.И. Некоторые формы работы партийных организаций Украины по интернациональному воспитанию студенческой молодежи (1961-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С.48.

³⁸⁴ Ожицька М.І., Серкіз Я.І. Роль народних музеїв у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих: (На матеріалах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської і Тернопільської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 97-105.

1960-х років.³⁸⁵ Вчені розглядали у якості позитивного наслідку інтернаціонального виховання трудящих одноголосну підтримку на виборах кандидатів від комуністів, висловлюючи цим всебічну підтримку політики партії.³⁸⁶

Таким чином, у дослідженнях радянських вчених інтернаціональне виховання еволюціонувало від боротьби проти «буржуазних націоналістів» в середині країни до повного вирішення національного питання в СРСР, а пізніше до необхідності боротися за інтернаціоналізм трудящих усього світу із оголошенням націоналізму складовою частиною сукупної буржуазної ідеології. Дослідження сучасними істориками різних аспектів інтернаціонального виховання в часи СРСР дозволило б глибше поглянути на визначення причин тривалої відсутності масштабних міжнаціональних конфліктів на теренах СРСР, а також визначити вплив їх посилення на розпад цієї держави.

Пострадянська історіографія фактично ототожнює ідеологічну роботу партії по інтернаціональному вихованню трудящих із русифікацією, що проводилася з метою забезпечення уніфікації суспільно-політичного розвитку республік СРСР, відзначаючи велику роль у забезпеченні цього процесу працівників освіти, науки та культури.

Проголошення правлячою партією курсу на прискорену побудову комуністичного суспільства призвело до появи відповідного напрямку роботи радянських істориків. Особливе значення у ідеологічній роботі партії мало комуністичне виховання трудящих, яке включало в себе кілька основних пунктів: виховання комуністичного ставлення до праці, створення уявлень про соціалістичний спосіб життя, майбутнє комуністичне суспільство та про зразкового працівника цього суспільства. У якості

³⁸⁵ Див.: Замская Н.Б. О повышении ведущей роли рабочего класса в развитии национальных отношений (1961-1982 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 130. – К., 1984. – С. 61.

³⁸⁶ Хоменко В.Я., Демчук В.С. О работе партийных организаций по воспитанию колхозного крестьянства в духе советского патриотизма. 1946-1950 гг.: (На материалах Украинской ССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 107.

ідеологічного штампі, стали розглядатися рішення XX з'їзду КПРС щодо фактичної відмови від світової революції та проголошення курсу на завоювання влади світовими комуністичними організаціями шляхом парламентської боротьби. В силу об'єктивних та суб'єктивних причин кількість досліджень, присвячених різноманітним питанням ідеологічної роботи партії по вихованню людини майбутнього комуністичного суспільства поступово зростала: у 1961-1965 рр. у республіці було видано 137 праць, у 1976-1980 рр. – 378.³⁸⁷

Для забезпечення всебічного висвітлення комуністичного виховання радянські вчені багато уваги приділяли визначенню основ комуністичної моральності радянської людини. В умовах технічного відставання від західних країн у першу чергу зверталася увага на розробку моделі поведінки трудящих, а не на створення моделі майбутньої держави. З іншого боку, виховання високоморальної поведінки працівників дозволяло певною мірою знижувати кількість браку та ганебних форм поведінки на виробництві і в побуті.

Комуністична ідея диктатури пролетаріату, уявлення про робітничий клас, як про найбільш прогресивний у плані розробки моделі поведінки людей комуністичного суспільства, сприяли формуванню образу людини майбутнього у першу чергу як робітника, який сумлінно працює на благо держави. Етатизм у творах радянських авторів у різні періоди мав дещо інше забарвлення. Якщо у роки революції зразковим робітником вважався той, хто не тільки працював на благо держави, а й боровся зі зброєю в руках проти різного роду “контри”, що заважала робітникам у союзі із найбільш бідним селянством будувати нову державу, то за часів правління Й.В.Сталіна ідеальний громадянин Країни Рад повинен, працюючи на благо держави, боротися не тільки проти зовнішніх ворогів, а й викривати ворогів внутрішніх, що підривали могутність СРСР з середини. У період “відлиги” на

³⁸⁷ Бардагова Л.Е., Кладина М.А., Остапенко И.М. О работе партийных организаций Украины по коммунистическому воспитанию трудящихся ся: (Историография вопроса) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 119.

перше місце ставилася власне праця робітника, який задля блага держави, чекаючи обіцяного комунізму, вже зараз мав працювати “по-комуністичному”.

З погляду сучасності видається наївним тиражування праць для пропаганди марксизму-ленінізму без його критичного осмислення, насильне нав’язування комуністичної ідеології засобами масової інформації і культури, тотальний контроль за тематикою лекцій, ідейною спрямованістю діяльності клубів, бібліотек, репертуарів колективів художньої самодіяльності. Радянська історіографія видавала ці процеси як неодмінний атрибут соціалістичного суспільства, а непримиренність до буржуазної ідеології як об’єктивну передумову перемоги соціалізму у світовому масштабі.

За таких умов значна частина науковців розривалися між необхідністю, з одного боку, викривати негативні наслідки культу особи у сфері культури і духовного життя, критично аналізувати проблеми, пов’язані із волюнтаризмом лідера партії у прийнятті рішень, а з другого боку, доводити монолітність партії та її здатність подолати будь-які труднощі на шляху комуністичного будівництва. Звідси – гострі протиріччя у творчості істориків і кризові явища в історичній науці загалом.

Уявлення про комуністичне ставлення до праці в умовах соціалістичного суспільства поступово трансформувалося в спеціалізовані дослідження, автори яких формували уявлення про соціалістичний спосіб життя, показуючи переваги соціалізму над капіталізмом. Частина вчених для формування позитивного ставлення до комуністичної праці використовувала аналіз ленінських ідей про основні риси соціалістичного способу життя,³⁸⁸ ідейне налаштування часів приходу більшовиків до влади.³⁸⁹ Сумлінна праця на користь держави стала одним із провідних атрибутів соціалістичного

³⁸⁸ Див.: Олейник Н.Н. В.И.Ленин об основных чертах социалистического образа жизни и путях его становления // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 11-17;

³⁸⁹ Брызгалова В.К., Кукель Э.М. Великая Октябрьская социалистическая революция и начало становления социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 17-23.

способу життя.³⁹⁰ Причому дослідження істориків радянського періоду у визначенні умов праці по-комуністичному перегукувалися із працями колишніх соціалістів-утопістів у плані того, що кожне місце роботи працівника мало визначатися його здібностями. Тобто отримавши місце призначення працівник повинен був відразу включатися у сумлінну працю. Така постановка питання, близька до ідеальної, на жаль виявилася утопією в умовах високотехнологічного суспільства, кожен член якого має все життя вдосконалювати свої професійні навички. Але, як відомо, реалії техногенного суспільства із його стресовою обстановкою не завжди дозволяють повсякденно ставитися до роботи із граничною відданістю.

Детально роль партії у процесі виховання людей в дусі комуністичного ставлення до праці спробував визначити у своїй праці Б.І.Стеля, вказуючи на те, що всі заходи по вихованню людей комуністичного майбутнього мали проводитися за активної участі партійного апарату.³⁹¹ Тут варто відзначити, що у дослідженнях переважної більшості радянських вчених проходила думка, що партійні органи мали обов'язково відреагувати на будь-які події у житті трудящих. Якщо вони мали певне позитивне значення у справі розширення ідеологічної роботи, то партійні посадовці мали «очолити» такі починання, а у іншому випадку – обов'язково «засудити».

В першу чергу у спеціалізованих наукових працях, автори яких моделювали соціалістичний спосіб життя, у якості зразкового будівника комунізму виступали виключно робітники, як найбільш ідейно загартована

³⁹⁰ Див., наприклад: Гусак А.А., Репрынцев Ф.С. Деятельность КПСС по укреплению социально-политических основ советского образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 28-33; Оглоцова К.Н. Совершенствование общественных отношений – условие утверждения и развития советского образа жизни в деревне // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 67-72; Маковская А.М. Воспитание коммунистического отношения к труду – важное проявление советского образа жизни: (Из опыта деятельности партийных организаций Донбасса в 1958-1959 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 79-83.

³⁹¹ Стеля Б.І. Виховання нової людини – справа партійна: (З досвіду роботи партійних організацій по комуністичному вихованню робітників промисловості України (1956-1965 рр.)). – К., 1973.

частина радянського суспільства.³⁹² Вважалося, що саме за допомогою могутнього робітничого класу можливо буде забезпечити поступальний розвиток економіки. Власне праця робітника, який не мав відношення до індивідуального підсобного господарства, на відміну від селян, і залишався повністю залежним від державної оплати праці і виступала у якості зразка праці за соціалізму. Тобто вчені робили ставку не на інтелектуальну працю, а на працю фізичну і у більшості випадків розглядали її як синонім праці взагалі. Причому праця мала бути обов'язковою, оскільки «гуманізацією ставлення партії до робітників» вважалося максимально можливе забезпечення їх робочими місцями з метою уникнення безробіття.³⁹³ Цим закріплювався екстенсивний розвиток економіки та відсутність конкуренції в умовах штучного знищення повноцінного ринку праці. Однак, вважалося за можливе в умовах відсутності ринкової економіки гарантувати працівникам постійне збільшення їхнього рівня життя.³⁹⁴ Це твердження «ідейно обґрунтовувало» зрівняльний розподіл заробітної плати та її відносно низький рівень за рахунок цього. Реальна конкуренція у соціалістичному способі життя замінювалася соціалістичним змаганням, успішність у якому не гарантувала відповідного збільшення рівня оплати праці робітників.³⁹⁵

³⁹² Шелест Д.С., Прокопенко Л.Л. Деятельность партийных организаций Украины по повышению ведущей роли рабочего класса в развитии социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 41-47; Степаненко В.Н., Холод Б.И. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли рабочего класса в формировании духовно-нравственных устоев советского образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 47-54.

³⁹³ Див.: Гордиенко Л.И., Шибко В.Я. Гуманистическая направленность политики КПСС в условиях научно-технической революции как отражение социалистического образа жизни: (На материалах Украинской ССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 114-120.

³⁹⁴ Затулко В.К. Деятельность КПСС по повышению благосостояния трудящихся – важное условие совершенствования социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 108-113.

³⁹⁵ Павченко В.М., Мороз Ю.Н. Деятельность партийных организаций горнорудных предприятий Украины по развитию социалистического соревнования – важное условие формирования советского образа жизни: (К 50-летию социалистического соревнования за выполнение советских пятилеток) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 73-79.

Логічним було проголошення неодмінною умовою формування соціалістичного способу життя укріплення тісних зв'язків науки з виробництвом та забезпечення реальної участі трудящих у керівництві ним.³⁹⁶

Грунтовно це питання досліджувалося у роботах А.Г.Слюсаренка, де автор проаналізував переваги прискорення впровадження досягнень науки і техніки у виробництво з економічної точки зору та створення за рахунок цього стимулів для винахідництва і новаторства у працівників.³⁹⁷

У радянській історіографії поступово сформувалися окремі уточнення образу робітника соціалістичного суспільства. У дослідженнях науковців зразком праці по-комуністичному неодмінно виступав інтернаціоналізований робітничий клас, який мав своїм прикладом надихнути інші суспільні верстви на самовіддану працю.³⁹⁸ У якості прикладу робітників-інтернаціоналістів часто виступали росіяни. Вчені мотивували це тим, що російські робітники працювали в багатьох національних республіках СРСР, і така праця розглядалася як інтернаціональна допомога.

У багатьох працях науковців радянського періоду містилося принципове протиставлення відношення до праці радянських робітників та їх колег, що працювали в умовах капіталістичного суспільства. Радянські вчені возвеличували колективізм та стверджували, що робітники можуть повністю

³⁹⁶ Шульга Т.М., Британ В.Т. Укрепление связи науки с производством – необходимое условие совершенствования советского образа жизни: (Из опыта работы партийных организаций Украины) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 125-128; Позняков К.И., Каширин Е.Д. Роль рабоче-студенческих теоретических конференций в формировании социалистического образа жизни: (На материалах Днепропетровского металлургического института) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 128-132.

³⁹⁷ Слюсаренко А.И. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе: Из опыта работы партийных организаций Украины по развитию науки и внедрению ее достижений в производство. – К., 1978; Слюсаренко А.Г. Ідейне загартування наукових кадрів (1959-1971 рр.) // Укр. іст. журн. – 1976. – № 1. – С. 66-74.

³⁹⁸ Демьянов Г.С. Интернационализация духовной жизни – важная черта социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 120-125; Миколенко Н.Н., Ткаченко И.Г. Укрепление дружбы народов – одно из важнейших направлений деятельности КПСС по формированию социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 54-60.

розкрити свої здібності тільки в умовах соціалістичного суспільства. Неодмінною умовою участі передових робітників у розбудові комунізму мала бути допомога своїм відстаючим товаришам, а також представникам інших професій.³⁹⁹ П.Т.Тронько називав соціалістичні виробничі відносини, побудовані на товариському співробітництві і взаємодопомозі вільних від експлуатації людей, невичерпним джерелом творчої праці багатомільйонних мас трудящих на благо своєї держави.⁴⁰⁰

Багато аспектів ідеологічної роботи Компартії України висвітлені у загальних працях з історії республіканської партійної організації. Однак, визначальне значення для розвитку знань про зміст, рівень, форми та методи ідеологічної роботи Компартії України дають дослідження, безпосередньо присвячені цій темі. Серед перших була книга Н.С.Гурландій.⁴⁰¹ В цій праці показаний стан ідеологічної роботи у республіці на середину 1960-х років, підкреслено, який досвід мали партійні організації України, які заходи перспективного характеру були намічені для вдосконалення форм і методів діяльності ідеологічних закладів з подальшого розвитку суспільних наук. Того ж року вийшла друком монографія Ю.О.Курносова⁴⁰², яка написана в цілому у плані історії радянського суспільства і містить дані щодо досвіду Компартії України у справі підвищення ролі інтелігенції у комуністичному вихованні трудящих. Автор використав частково матеріали партійних архівів, вивчив партійну та радянську пресу і зробив спробу створити картину участі інтелігенції у заходах партійних організацій республіки, спрямованих на підвищення рівня політико-виховної роботи.

³⁹⁹ Юнис Д.И., Глазунов С.В. Деятельность партийных организаций по развитию наставничества как характерной черты советского образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 104-107; Ватченко Л.Г., Дешко Л.К. Деятельность партийных организаций по усилению шефства трудовых коллективов над школами как важное направление пропаганды, развития социалистического образа жизни и воспитания нового человека // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 137-141.

⁴⁰⁰ Тронько П.Т. Торжество ленінського плану побудови соціалізму на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 14.

⁴⁰¹ Гурландій Н.С. За ідеологічне озброєння мас: (Питання ідеологічної роботи Комуністичної партії. 1956-1961 рр.). – Львів, 1968.

⁴⁰² Курносов Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959-1965 рр.). – К., 1968.

У першій половині 1970-х років було надруковано кілька монографій про ідеологічну роботу Компартії України, що були написані істориками партії. С.А.Канавенко⁴⁰³ досліджував вдосконалення партійної освіти і політичної роботи в масах у роки семирічки. Він залучив значну кількість фактичного матеріалу про досвід парторганізацій Київської, Харківської, Дніпропетровської, Донецької, Полтавської та Сумської областей, використав результати особистого вивчення стану масово-політичної роботи у ряді районних центрів та сіл Харківської області і на цій основі зробив спробу показати підвищення ролі партійної освіти у розвитку політичної свідомості трудящих і формування у них наукового світогляду.

У монографії Б.І.Стелі⁴⁰⁴, яка охоплювала період 1956-1965 рр., більш детально відображено досвід партійних організацій республіки по комуністичному вихованню робітничого класу. Автор прагнув проаналізувати деякі форми політико-виховної роботи, показати їх результативність і дієвість. Вчений узагальнив досвід Київської, Ворошиловградської, Запорізької, Харківської, Дніпропетровської, Донецької, Полтавської та Сумської обласних партійних організацій у плані проведення ідеологічної роботи.

Говорячи про необхідність формування комуністичного ставлення до праці вчені уникали говорити про те, яким чином має бути організований розподіл матеріальних благ у комуністичному суспільстві. Практично винагорода за працю по-комуністичному розглядалася досить поверхово. Соціальна стратифікація суспільства не враховувалася взагалі. Ще однією з особливостей наукових досліджень радянського періоду про комуністичну працю було те, що у якості праці по-комуністичному практично не розглядалася діяльність представників партійного апарату та вищого

⁴⁰³ Канавенко С.А. Ідеологічна робота на Україні (1959-1965 рр.). Діяльність парторганізацій по вдосконаленню партійної освіти та політичної роботи в масах. – Харків, 1970.

⁴⁰⁴ Стеля Б.І. Виховання нової людини – справа партійна. З досвіду роботи парторганізацій по комуністичному вихованню працівників промисловості України (1956-1965 рр.). – К., 1970.

керівництва країни. А у якості прикладів самовідданого ставлення до своєї роботи наводилися випадки із життя рядових працівників. Вчені уникали говорити про розподіл матеріальних благ у радянському суспільстві на користь партійно-радянського апарату та обмежувалися висвітленням прикладів успішної діяльності лише окремих керівників. Адже співставлення рівня матеріальних благ партійних функціонерів та рядових працівників руйнувало уявлення про справедливий розподіл матеріальних благ у соціалістичному суспільстві.

Для формування позитивних уявлень про безкоштовну працю вітчизняні вчені використовували біографії передовиків виробництва, що мали стати прикладом для всіх інших радянських людей.⁴⁰⁵ У цих працях змальовувався успішний трудовий шлях провідних спеціалістів різних галузей народного господарства і самі ці дослідження вже виступали у якості моральної винагороди за успіхи у праці.

Таким чином, формулюючи комуністичне ставлення до виконання своїх службових обов'язків у вигляді можливості виконання їх безкоштовно, вчені радянського періоду формували у широких верств населення уявлення про необхідність працювати не лише у своїх інтересах, а й у загальнодержавних. У той же час формувалась повага до праці взагалі і до отримання прибутків шляхом сумлінної роботи, а не здирництва. Крім того, шляхом досягнення комуністичного ставлення до праці забезпечувалося певне зростання її якості через посилення відповідальності працівників за результати своєї роботи.

⁴⁰⁵ Див.: Антоша В.С. Давид Бойко. – К., 1959; Гершанік Л. Григорій Могильченко. – К., 1959; Максименко П. Григорій Байда. – К., 1959; Якименко Є. Паша Ангеліна. – К., 1959; Пробийголова М. Марко Брага. – К., 1959; Бобошко К.К. Марія Князева. – К., 1959; Костенко К.П. Большая жизнь. – М., 1959; Прах'є Б.С. Макар Посмітний. – К., 1960; Негода М.Ф. Галина Буркацька. – К., 1960; Серіков М.А. Свирид Бешуля. – К., 1960; Ружинський Т. Прокіп Романенко. – К., 1960; Небилиця В.П. Павло Ведута. – К., 1960; Корицький В. Петро Вдовенко. – К., 1960; Адамовський Й.Г. Євген Блажевський. – К., 1960; Евсюкова В.В. Евгения Долинюк. – К., 1960; Хоружевський М.Д. Степанида Виштак. – К., 1960; Ярославцев Б., Рыбченко В. Анна Ладани. – К., 1960; Ружинський Т. Олександр Гіталов. – К., 1959; Нечай П.Є. Ольга Диптан. – К., 1960; Полинський П.О. Тетяна Марцин. – К., 1960; Палажченко О.О. Марія Савченко. – К., 1960; Костенко М. Королева праці. – Л., 1961.

Думки та судження радянських вчених стосовно засобів комуністичного виховання відрізнялися, головним чином, у плані визначення ступеня ефективності того чи іншого його способу. Так, А.П.Ігнатенко підкреслював, що в основі комуністичної моральності мала лежати боротьба за зміцнення і завершення комунізму.⁴⁰⁶ Є.Ю.Маленко розглядав у якості основи для переходу до комунізму створення відповідної матеріально-технічної бази, яка б забезпечила можливість комуністичного виховання трудящих.⁴⁰⁷ В.Ю.Білан та Г.Ф.Марискевич у якості вагомого засобу комуністичного виховання трудящих називали рух за комуністичну працю.⁴⁰⁸ О.С.Шуляк зазначав, що для виховання комуністичного ставлення до праці була необхідна спільна робота з робітниками і селянами, що пояснювало широке залучення студентства до роботи у різноманітних студентських загонах.⁴⁰⁹ А.А.Ф.Липовской наголошував на необхідності поєднання трудового виховання із збільшенням у середовищі трудящих партійного прошарку.⁴¹⁰ Подібної думки притримувалися П.І.Бакуменко, А.В.Кузьминець та Н.І.Романенко, наголошуючи, що основою керівництва діяльністю комсомольських організацій був ідейний вплив на молодь. На думку деяких

⁴⁰⁶ Ігнатенко А.П. Комсомол – активний помічник КПРС у здійсненні рішень XXII з'їзду партії в галузі культурного будівництва: (На матеріалах УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 114-122.

⁴⁰⁷ Маленко Е.Е. Материально-техническая база коммунизма – решающее условие перехода к коммунизму. – Х., 1964.

⁴⁰⁸ Білан В.Ю. Комуністи на чолі змагання за комуністичну працю в металургійній промисловості України в перші роки семирічки (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 89-97; Марискевич Г.Ф. Партійні і профспілкові організації західних областей УРСР на чолі соціалістичного змагання робітничого класу (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 49.

⁴⁰⁹ Шуляк А.С. Из опыта работы партийных организаций по воспитанию студенческой молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа: (На примерах парторганизаций сельскохозяйственных вузов и техникумов Украинской ССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 88. – К., 1977. – С. 22-23.

⁴¹⁰ Липовской А.Ф. Партийное руководство работой комсомольских организаций вузов республики по коммунистическому воспитанию студентов (1959-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 100. – К., 1979. – С. 108-113.

інших дослідників виховання людини майбутнього обов'язково мало проводитися з оволодінням нею теорією марксизму-ленінізму.⁴¹¹

Одним із поширених напрямків наукових досліджень радянських вчених був аналіз процесу комуністичного виховання радянських людей на прикладі революційних та бойових традицій партії та народу. Цей напрямок ідеологічної роботи в часи існування СРСР був досить успішним, але після його розпаду, на жаль, значна частина способів, за допомогою яких вдавалося досягати вагомих результатів, перестала використовуватись. Хоча виховання громадян України на прикладі героїчних традицій минулого було б доцільним і у сучасний період.

Прагнучи узагальнювати досвід партії по вихованню людей на бойових та революційних традиціях радянські вчені робили це керуючись установкою про надмірну ворожість капіталістичного оточення та прагнучи донести думку про необхідність готовності до захисту своєї Вітчизни. Фактично, саме за допомогою різного роду тез про зовнішню загрозу існуванню СРСР радянські науковці виконували соціальне замовлення партії щодо відвернення уваги пересічних громадян від проблем всередині країни.

У роботі І.М.Козачука було зроблено спробу узагальнити досвід боротьби партійної преси за високохудожнє втілення у творах мистецтва героїко-патріотичної та історико-революційної тематики.⁴¹² А.Попов пов'язував необхідність виховання радянських людей у дусі героїзму із характером сучасної війни, оскільки максимальна готовність до подвигу має бути вироблена до неї, адже під час ракетно-ядерної війни, на відміну від воєн минулого, не буде достатньо часу для вироблення у воїнів рішучості до

⁴¹¹ Баканов І.Н. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці і вихованню кадрів у період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970. – С. 135-136; Тітенко М.П. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970. – С. 127-128.

⁴¹² Козачук І.М. Партійна преса про відображення історико-революційної тематики в літературі і мистецтві (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 179.

самовідданих бойових дій.⁴¹³ Досвід військово-патріотичного виховання молоді на території західних областей України у роки семирічки вивчав В.О.Михайлов, який наголошував, що широка участь старої гвардії комуністів і воїнів у пропаганді героїчних традицій партії і народу значно пожвавила всю виховну роботу з молоддю, надала їй змістовного, цілеспрямованого характеру. Це було, на думку автора, тим більш важливо, що в усій і навіть друкованій пропаганді часто допускався однобічний підхід до оцінки періоду 30-40-х років, який вважався часом суцільних помилок і порушень соціалістичної законності.⁴¹⁴ Різні аспекти патріотичного виховання молоді вивчав Н.І.Романенко, вказуючи на необхідність комплексного підходу до цієї справи.⁴¹⁵

Окремо варто відзначити праці, автори яких аналізували процес виховання радянського народу у так званий “період будівництва комунізму” на революційних традиціях. Багато радянських вчених у якості прикладу для виховання молоді надавали великого значення вивченню біографії В.І.Леніна та його соратників, а також відвідування місць революційних подій та музеїв.⁴¹⁶ М.Я.Чернявський наголошував на необхідності більше уваги

⁴¹³ Попов А.Л. Воспитание героизма – важная задача партии в подготовке молодежи к защите Родины // Науч. работы по истории КПСС. – Вып. 27. – К., 1968. – С. 174.

⁴¹⁴ Михайлов В.О. З досвіду роботи партійних організацій західних областей України в галузі військово-патріотичного виховання молоді (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 113-114.

⁴¹⁵ Романенко Н.І. Діяльність партійних організацій республіки по комуністичному вихованню учнівської молоді (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 124-127; Романенко Н.І. Роль партійних організацій республіки у залученні громадськості до комуністичного виховання учнів (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 91-98.

⁴¹⁶ Шлемкевич Л.П. Діяльність парторганізацій західних областей України по вихованню робітничої молоді на революційних традиціях // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 170-171; Романенко Н.І. Діяльність партійних організацій республіки по комуністичному вихованню учнівської молоді (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 124-127; Виденин В.П., Маковий Г.М. Некоторые формы работы парторганізацій України по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях советского народа (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 38-42; Кухникова Т.К. Пропаганда жизни и деятельности соратников В.И.Ленина – важный фактор воспитания трудящихся в духе революционных традиций // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 31-37; Романенко Н.И. О деятельности школьных парторганізацій республіки по воспитанию учащихся на

звертати на висвітлення у рамках виховної роботи боротьби більшовиків за захоплення влади.⁴¹⁷ З.І.Ямкова та А.І.Ленський також вказували на важливість відвідування пам'ятників на честь видатних історичних подій.⁴¹⁸ В.С.Бабій та В.Г.Шиманович вказували на важливість проведення занять із студентами у спеціально створених для цього аудиторіях імені Леніна, які пропонували створювати у кожному навчальному закладі.⁴¹⁹ З.І.Ямкова та А.А.Ямковий вказували на важливість проведення політичних демонстрацій на честь ювілеїв та видатних подій.⁴²⁰ А.Г.Слюсаренко та Т.Д.Литвинець, вивчаючи роботу первинних парторганізацій по вихованню сільської молоді на прикладі життя Леніна, вказували на значимість у цій справі так званих «ленінських читань».⁴²¹

Після початку перебудови, яку партійні лідери оголосили революційною подією, було зроблено новий поштовх до написання праць, пов'язаних із вихованням трудящих на революційних та трудових традиціях партії і народу. Наукову основу пропаганди революційних, бойових та трудових традицій партії та народу зробили спробу визначити В.В.Поляков та В.А.Собін, які наголошували, що процес розвитку революційних традицій не завершується із зруйнуванням старого суспільства та перемогою соціалізму, а продовжує збагачуватися, оскільки потрібно забезпечити людям

примере жизни и деятельности В.И.Ленина (1961-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 26-31.

⁴¹⁷ Чернявский М.Я. Воспитание студенчества на героических традициях Коммунистической партии и советского народа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 34-39.

⁴¹⁸ Ямкова З.И., Ленський А.И. Из опыта воспитания студенчества на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 29-30.

⁴¹⁹ Бабій В.С., Шиманович В.Г. О работе парторганізацій Украины по коммунистическому воспитанию студентов сельскохозяйственных вузов (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 135.

⁴²⁰ Ямкова З.И., Ямковой А.А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса: (На материалах Коммунарского горно-металлургического института) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 95-100.

⁴²¹ Слюсаренко А.И., Литвинец Т.Д. Работа первичных парторганізацій по воспитанию сельской молодежи на ленинском примере (1960-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 129. – К., 1984. – С. 80-88.

можливість давати класову оцінку всім явищам внутрішнього і міжнародного життя та розглядати ці явища з точки зору побудови комунізму, розвитку світового комуністичного руху й необхідності боротьби проти світового імперіалізму.⁴²²

Широке залучення до наукових праць прикладів героїчного минулого з історії партії призводило до консервування політичної свідомості пересічних людей, оскільки певний набір таких прикладів кочував із праці до праці. А багато героїчних діянь взагалі залишалися поза увагою істориків. Надмірна ідеологізація наукових творів призводила до створення міфів про героїчне минуле, а сам героїзм ототожнювався виключно із служінням соціалістичній батьківщині. Це сприяло вихованню у пересічних людей непримиримості та несприйняття героїчних діянь людей, які жили у капіталістичному суспільстві.

Частина праць радянських науковців присвячувалася висвітленню різноманітних аспектів комуністичного виховання працівників окремих категорій, певних галузей народного господарства чи певних економічних районів. Так, виховання у робітників західних областей України комуністичного ставлення до праці впродовж 1956-1968 рр. вивчав свого часу Я.С.Калакура, який відзначав ефективність у цій справі лекцій про трудові починання, про нові форми соціалістичного змагання.⁴²³

Формування комуністичного світогляду у робітників-металургів України у мережі партійної освіти вивчав Д.С.Шелест, який вважав, що про суттєву

⁴²² Поляков В.В., Собин В.А. Научные основы пропаганды революционных, боевых и трудовых традиций Коммунистической партии и советского народа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 9-10.

⁴²³ Калакура Я.С. Борьба партийных организаций за дѣвѣсть масово-политической работы в период строительства коммунизма (1956-1968 гг.): (На материалах партийных организаций промышленности западных областей Украины) // Наук. праці з історії КІРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 8-9.

роль системи політосвіти у поглибленні світогляду робітничого класу говорило зростання питомої ваги робітників серед її слухачів.⁴²⁴

А.І.Абраменкова вивчала питання комуністичного виховання інженерно-технічної інтелігенції машинобудівних підприємств Харкова, наголошуючи, що основою ідеологічної роботи партії була пропаганда ідей марксизму-ленінізму, яка проводилася через систему партійної освіти та шляхом використання засобів масової інформації.⁴²⁵

А.Ф.Варфоломєєв зробив спробу узагальнити діяльність партійних організацій Донбасу по комуністичному вихованню працівників вугільної промисловості в роки семирічки акцентуючи увагу на лекційній пропаганді та діяльності інституту політінформаторів.⁴²⁶ Роль громадських організацій у комуністичному вихованні молоді Донбасу досліджували В.І.Шабельников та М.П.Арсентьєв, наголошуючи, що його дійовим засобом були Всесоюзні походи по місцях легендарних подвигів радянського народу, які дозволяли молоді глибше осмислити своє минуле.⁴²⁷

М.А.Предтечин вивчав роботу партії по посиленню виховної роботи серед робітників хімічної промисловості, звертаючи увагу на боротьбу із пережитками капіталізму у свідомості радянських людей, до яких він відносив зневагу до суспільної праці та дисципліни, пияцтво, хуліганство, хабарництво, спекуляцію. Поруч із цим автор також висвітлював причини розповсюдження подібних негативних явищ, головною з яких він називав

⁴²⁴ Шелест Д.С. Формирование коммунистического мировоззрения у рабочих-металлургов Украинской ССР в сети партийного просвещения (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 36.

⁴²⁵ Абраменкова А.І. Підвищення ідейно-теоретичного рівня інженерно-технічної інтелігенції в роки семирічки: (На матеріалах машинобудівних підприємств м.Харкова) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 56-62.

⁴²⁶ Варфоломєєв А.Ф, Діяльність партійних організацій Донбасу по комуністичному вихованню працівників вугільної промисловості у 1959-1965 рр.: (На матеріалах Ворошиловградської і Донецької областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 32-38.

⁴²⁷ Шабельников В.І., Арсеньєв М.П. Партійне керівництво діяльністю громадських організацій по патріотичному вихованню молоді на героїчних традиціях Комуністичної партії і радянського народу: (На матеріалах парторганізацій Донбасу. 1961-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 35.

недостатній рівень партійної ідеологічної роботи та відсутність на окремих підприємствах особистої участі представників парторганізацій у її проведенні.⁴²⁸

Діяльність партії по комуністичному вихованню трудівників металургійних підприємств досліджував В.Ю.Білан, наголошуючи на важливості роз'яснення трудящим рішень чергового з'їзду партії із установкою на їх безумовне виконання.⁴²⁹

Науковці, які створювали свої праці у радянський період, проаналізували значення ідеологічної роботи для забезпечення керівної ролі партії у суспільстві. Вони багато зробили для визначення кола її дієвих методів та засобів. До методів ідеологічної роботи більшість авторів відносила партійне навчання, комсомольську освіту, економічну освіту, усну, друковану та монументальну пропаганду. У літературі найбільш повно була представлена усна пропаганда, досвід політичної та економічної освіти, форми масової пропаганди: школи комуністичної праці, народні університети, лекторії.

Окремо слід відзначити наукові дослідження, присвячені проблемам комуністичного виховання молоді, яке розглядалося в тому числі й у якості одного із засобів майбутнього зміцнення радянської країни. Тут слід зазначити, що виховання молодого покоління в дусі комуністичних ідей полегшувалося тим, що більшість молоді все своє свідоме життя проживали в умовах існування СРСР. А у середовищі старших поколінь ще іноді треба було боротися із пережитками приватновласницької свідомості, оскільки частина з них знала і бачила життя, що відрізнялося від порядків, прийнятих у Радянському Союзі.

Питанням комуністичного виховання радянської молоді присвячувалися роботи Д.А.Прохорова, П.Г.Калько, І.І.Чекирди, А.Н.Стояна, Л.А.Марченко,

⁴²⁸ Предтечин М.А. Деятельность партийных организаций Украины по усилению воспитательной работы среди рабочих предприятий химической промышленности (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 87-92.

⁴²⁹ Белан В.Ю. Деятельность КПСС по коммунистическому воспитанию трудящихся в период между XXII съездами партии: (На материалах металлургических предприятий УССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 93-99.

Г.З.Нечесіна, Г.Є.Тамбовцева, М.Ф.Конюшко, які вказували, що основною метою трудового виховання молодого покоління було виховання в нього комуністичного ставлення до праці, шляхом поєднання навчання з продуктивною працею, а основним засобом забезпечення такого поєднання вважалися студентські будівельні загони, що утворювалися та діяли за активної підтримки комсомольських організацій.⁴³⁰

Дослідженню питань комуністичного виховання студентської молоді було присвячено ряд публікацій радянських авторів, які робили висновок, що робота студентів на виробництві сприяла формуванню поваги до праці та до людей праці, а безоплатне виконання роботи на користь Батьківщини під час суботників – формуванню почуття власної гідності та поважного ставлення до власної країни і комуністичного ставлення до праці.⁴³¹

В.П.Терент'єв проаналізував діяльність парторганізацій вузів УРСР по вихованню у студентів працелюбності на прикладах колективів учбових закладів, вказуючи, що кращих результатів досягали вузи, що мали постійний зв'язок із школами, в яких учні могли познайомитися із науковими досягненнями викладачів, та вузи, в яких сучасне покоління студентів регулярно спілкувалося із студентами старших поколінь, отримуючи відомості про спосіб життя, навчання чи виробничу діяльність своїх попередників.⁴³²

⁴³⁰ Прохоров Д.А., Калько П.Г. В.І.Ленін про принципи комуністичного виховання молоді // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 144; Чекирда І.І. Діяльність Комуністичної партії України по трудовому вихованню студентської молоді (1960-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 108-115; Нечесин Г.З. Деятельность партийных организаций вузов Украины по повышению роли студенческих групп как субъектов коммунистического воспитания (1959-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 67; Стоян А.Н., Марченко Л.А. Некоторые вопросы партийного руководства коммунистическим воспитанием молодежи в студенческих отрядах (1962-1978 гг.): (Из опыта деятельности Компартии Украины) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 88-95.

⁴³¹ Див.: Кравець В.Н., Клепиков А.И. Испытанная школа закалки будущих специалистов // Коммунист Украины. – 1981. – № 8. – С. 54-61.

⁴³² Терентьев В.П. Деятельность парторганизаций вузов УССР по воспитанию у студентов трудолюбия на примерах коллективов учебных заведений // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 38-43.

Л.О.Кашуба досліджував виховання сільської молоді на трудових традиціях у період будівництва комунізму, наголошуючи, що особливо важливе значення для пропаганди трудових традицій мала діяльність ветеранів колгоспного руху, учасників будівництва соціалізму в країні.⁴³³ Діяльність партійних організацій промислових підприємств Донбасу по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях досліджували А.Ф.Варфоломеев та В.Ф.Литвиненко, які виділили ряд нових форм цієї діяльності: посвячення у робітники із прийняттям присяги, відзначення першої зарплати молодих робітників, зарахування до членів колективу тих, хто героїчно загинув на своєму посту, присвоєння трудовим колективам імен загиблих героїв, вшанування робітничих династій, створення рад ветеранів праці, створення народних музеїв трудових колективів.⁴³⁴ Роль комсомолу у патріотичному вихованні молоді досліджували А.І.Падалко та В.О.Залізко, звертаючи особливу увагу на аналіз виховних заходів із використанням прикладів героїчного минулого та участі у них ветеранів бойових дій та праці.⁴³⁵

Одним із найбільш ефективних методів комуністичного виховання молоді багато радянських дослідників називали трудові студентські загони. Роль студентських трудових загонів у формуванні в молоді комуністичного ставлення до праці проаналізували у своїх роботах А.Н.Стоян та Л.А.Марченко, які наголошували, що у студентських загонах у спільній праці з робітниками та працівниками села у студентів вироблялося почуття відповідальності перед Батьківщиною за доручену справу, колективізм та

⁴³³ Кашуба Л.О. Виховання сільської молоді на трудових традиціях у період будівництва комунізму: (На матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської, Херсонської областей) // Наук. праці з історії КПРС . – Вип. 31. – К., 1969. – С. 109.

⁴³⁴ Варфоломеев А.Ф., Литвиненко В.Ф. Діяльність партійних організацій України по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях у 1959-1970 рр.: (На матеріалах промислових підприємств Донбасу) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 162-171.

⁴³⁵ Падалко А.І., Залізко В.О. Діяльність КП України щодо підвищення ролі комсомолу в патріотичному вихованні молоді (1961-1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 60. – К., 1973. – С. 139-146.

активна життєва позиція.⁴³⁶ Подібні висновки також містилися у статті І.Ф.Ткачука, який наголошував, що спільна праця на благо радянської держави сприяла формуванню у робітничої молоді позитивних моральних якостей.⁴³⁷

В.П.Южакова розглядала будівельні загони, як один із способів формування комуністичної переконаності та ідейної стійкості шляхом участі у суспільно-корисній праці.⁴³⁸ Роль студентських будівельних загонів у інтернаціонально-патріотичному вихованні молоді торкалися у своєму дослідженні З.І.Ямкова та А.А.Ямковий, вказуючи, що ряд студентів за самовіддану працю навіть отримували державні нагороди, що стимулювало інших молодих людей до праці.⁴³⁹

У 1991 р. вийшла узагальнююча робота Л.А.Марченка, присвячена аналізу досвіду партійних організацій по трудовому вихованню студентів. Автор проаналізував проблеми трудового виховання молоді у 1960-1980-х рр., маючи на меті пристосувати методи залучення студентської молоді до праці в умовах перебудови.⁴⁴⁰

⁴³⁶ Стоян А.Н., Марченко Л.А. Некоторые вопросы партийного руководства коммунистическим воспитанием молодежи в студенческих отрядах (1962-1978 гг.): (Из опыта деятельности Компартии Украины) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 88-95; Стоян А.Н., Марченко Л.А. Комсомол Украины – активный помощник партии по коммунистическому воспитанию молодежи в студенческих строительных отрядах (1962-1980 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 43-48.

⁴³⁷ Ткачук И.Ф. Некоторые вопросы партийного руководства нравственным воспитанием рабочей молодежи в условиях развитого социализма (1961-1978 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 117-123.

⁴³⁸ Южакова В.П. Воспитание коммунистического отношения к труду у студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В.И.Ленина: (Из опыта комсомольских организаций Харьковской, Донецкой и Ворошиловградской областей) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 11.

⁴³⁹ Ямковая З.И., Ямковой А.А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса: (На материалах Коммунарского горно-металлургического института) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 95-100.

⁴⁴⁰ Марченко Л.А. Высшая школа и трудовое воспитание будущих специалистов: Практика 60-80-х годов, уроки, проблемы перестройки: (На материалах партийных организаций Украины). – К., 1991.

Діяльність парторганізацій України по підвищенню суспільно-політичної активності школярів вивчали В.К.Семенченко та М.М.Семенюк, наголошуючи на необхідності залучати школярів до роботи у виробничих колективах та закріплення трудових зв'язків із ними.⁴⁴¹ Виховання комуністичного ставлення до праці у поєднанні із вихованням учнів загальноосвітніх шкіл у дусі дружби народів СРСР досліджували радянські вчені, що прагнули продемонструвати турботу партії про розвиток шкільного навчання.⁴⁴²

Загалом для досліджень, присвячених комуністичному вихованню молоді, було характерним висвітлення його через призму партійного керівництва цим процесом, а також наголошення на необхідності уникати будь-яких відхилень від ідеології комунізму через підвищення активності буржуазної пропаганди, яка, за визнанням вітчизняних істориків, більш за все мала вплив на молодь. У той же час вони уникали говорити про причини такого становища та про наслідки виховання молоді виключно в комуністичному дусі. Адже боротьба за комуністичне виховання молоді фактично перетворилася у всіляке обмеження ознайомлення із інформацією з західних країн. Навіть критикуючи західних вчених радянські дослідники часто уникали говорити про суть поглядів, що піддавалися критиці. А поступове створення та зміцнення «залізної завіси» у вихованні молоді породжувало прагнення отримати бодай певну частину забороненої інформації.

⁴⁴¹ Семенченко В.К., Семенюк Н.Н. Деятельность партийных организаций Украины по повышению общественно-политической активности школьной молодежи (1961-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 80-86.

⁴⁴² Див.: Романенко Н.И. О работе школьных партийных организаций республики по воспитанию учащихся в духе коммунистической морали (1961-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 86-90; Подсадная А.И. Партийное руководство воспитанием учащихся общеобразовательных школ в духе дружбы народов СССР в период между XXII и XXIII съездами КПСС: (На материалах Украины и Закавказских республик) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 90-95; Кузьминец А.В. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием учащихся общеобразовательных школ Украинской ССР (1961-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 100-105.

Одним із важливих спрямувань праць українських радянських дослідників, пов'язаних із визначенням доцільності вибору певних методів ідеологічної роботи, були твори, в яких аналізувалися і узагальнювалися методи її проведення у сільській місцевості. Особливість вибору цих методів визначалася, на їх думку, наявністю багатьох пережитків капіталізму в середовищі селян, серед яких виділялися приватновласницька ідеологія та певний вплив церкви.

Різні аспекти ідеологічної боротьби компартії у сільській місцевості за ліквідацію “пережитків капіталізму”, наслідків ворожої пропаганди та впливу її на суспільно-політичні процеси в Україні досліджували історики партії у радянські часи. Для їхніх досліджень загальною характерною рисою було спрощення суспільних процесів, погляд на них через призму марксистсько-ленінського вчення та партійні постулати. Вважалося, що власне потяг до приватновласницького господарювання на селі та сплеск уваги сільських жителів до релігії можна пояснити лише війною і ворожою пропагандою.⁴⁴³

У 1970 р. була опублікована праця А.О.Янюка,⁴⁴⁴ яка відображала специфіку діяльності партійних організацій серед сільського населення у період 1956-1969 рр. Однак, автор обмежився лише описом окремих форм виховної роботи сільських парторганізацій.

У праці В.П.Хижняка висвітлювалася ідеологічна робота партійних організацій у сільській місцевості у період з 1959 по 1970 р.⁴⁴⁵ Автор побудував дослідження на матеріалах Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської, Кіровоградської, Київської, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Черкаської обласних партійних організацій, що дало можливість, на його думку, створити повну уяву про стан ідейно-виховної

⁴⁴³ Курносів Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959-1965 рр.). – К., 1968; Янюк А.О. Партійно-організаційна робота КП України в період розгортання комуністичного будівництва. – Чернівці, 1968; Янюк А.О. Ідеологічна робота Компартії України в період розгортання комуністичного будівництва. – Чернівці, 1970.

⁴⁴⁴ Янюк А.О. Ідеологічна робота Компартії України в період розгортання комуністичного будівництва. – Чернівці, 1970.

⁴⁴⁵ Хижняк В.П. Комуністичне виховання трудівників села. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій на селі в 1959-1970 рр. – К., 1973.

роботи на селі у цілому по республіці. З іншого боку до роботи не включені матеріали партійно-ідеологічної роботи у більшості західних областей УРСР, де тривалий час проведення такої роботи з боку радянського партійного активу ускладнювалося протистоянням із УПА. Вже у сучасний період стали широко відомими численні факти порушення соціалістичної законності під час інтеграції західних областей до складу УРСР, факти підміни ідеологічної роботи грубим адмініструванням, порушенням прав людини.

Представники радянської історіографії прагнули визначити й проаналізувати найбільш ефективні, на їхню думку, методи забезпечення ідеологізації культурного життя в УРСР. Ф.К.Белявін вказував на важливість використання колгоспних шкіл агітаторів.⁴⁴⁶

І.В.Ротар наголошував на використанні у ідеологічній роботі пересувних клубів, шкіл і кабінетів передового досвіду.⁴⁴⁷ О.С.Шуляк вважав найкращою формою роботи самовіддану працю комуністів, як основний метод партійної агітації.⁴⁴⁸

На думку Л.Х.Наумова, важливим засобом виховання у селян комуністичного ставлення до праці, почуття радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму стали політінформації, ленінські читання із врахуванням специфіки сільського населення.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Белявін Ф.К. Деякі питання масово-політичної роботи парторганізацій на селі (1959-1966 рр.): (На матеріалах Кіровоградської області) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 115-116.

⁴⁴⁷ Ротар І.В. Громадські засади в діяльності сільських партійних комітетів // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 129.

⁴⁴⁸ Шуляк О.С. Діяльність КП України по зміцненню колгоспів керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 42.

⁴⁴⁹ Наумов Л.Х. Ідейно-політична робота сільських партійних організацій України в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 113-121.

Одним із способів посилення ідеологічної роботи на селі у справі комуністичного виховання сільських жителів М.М.Кватира вважав шефську допомогу міст України колгоспникам.⁴⁵⁰

В.В.Киричук відзначав високу ефективність шкіл та семінарів партійно-господарського активу, кількість слухачів у яких щороку зростала, а ефективність визначалася вивченням філософії, політекономії, наукового комунізму, питань партійного будівництва та економіки сільськогосподарського виробництва, які викладали працівники райкомів партії та викладачі вузів.⁴⁵¹

Роботи В.П.Хижняка,⁴⁵² Є.Я.Безпалко,⁴⁵³ В.П.Шкварця⁴⁵⁴ містили аналіз форм і методів політичної агітації, її ролі у ідейно-політичному та трудовому вихованні працівників сільської місцевості.

Спрощена модель соціальної стратифікації радянської історіографії суспільства, де всі люди були офіційно рівними, з поділом суспільства на робітників, селян та інтелігенцію, не могла враховувати потреб, що впливали з особливостей психології дрібніших суспільних страт. Практично не досліджувалися проблеми впливу суспільної думки та суспільних настроїв на проведення ідеологічної роботи партійними працівниками. У історико-партійних творах майже не використовувалися методи соціальних досліджень. Різниця у визначенні ефективності методів проведення

⁴⁵⁰ Кватира М.М. Роль шефської допомоги міст України в дальшому піднесенні масово-політичної і культурно-освітньої роботи на селі в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 44-50.

⁴⁵¹ Киричук В.В. Діяльність партійних організацій західних областей України в справі ідейного виховання сільської інтелігенції в період між ХХІІ і ХХІV з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 62-67.

⁴⁵² Хижняк В.П. Діяльність сільських партійних організацій України по удосконаленню агітаційно-масової роботи (1961-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 79-87; Хижняк В.П. Комуністичне виховання трудівників села: З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій на селі в 1959-1970 рр. – К., 1973.

⁴⁵³ Безпалко Є.Я. Деякі питання масово-політичної роботи сільських партійних організацій України // Укр. істор. журн. – 1967. – № 8. – С. 38-44.

⁴⁵⁴ Шкварець В.П. Масово-політична робота партійних організацій на селі (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С. 92-105; Шкварець В.П. З досвіду ідейно-політичної роботи партійних організацій України на селі (1959-1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 88-92.

ідеологічної роботи у містах та у сільській місцевості визначалася шляхом дослідження успішності виконання народногосподарських планів. У тих місцевостях, населення яких успішно виконувало і перевиконувало план, рівень ідеологічної роботи вважався достатнім, а методи її ведення тиражувалися у наукових виданнях поруч із визначенням об'єктивності їх успішності.

Критика радянської історіографії поширення руху за комуністичну працю і комуністичне будівництво взагалі була характерною особливістю української зарубіжної історіографії. Вчені української діаспори критикували своїх радянських колег за надмірну заідеологізованість досліджень, обмежених цілою системою марксистсько-ленінської доктрини, програмою партії, рішеннями державного і партійного керівництва. Так, В.Маркусь наголошував, що радянські автори праць про «комуністичне будівництво» залишилися лише популяризаторами авторитетних поглядів і думок керівників КПРС чи, в кращому випадку, могли розробляти деякі оригінальні ідеї, висловлені загальносоюзними авторитетами в ділянці філософії, права, економіки, партійної доктрини. Автор цілком справедливо зауважував, що в розробленні таких питань «комуністичного будівництва», як шляхи й етапи творення комуністичного суспільства, природа й функція всенародної держави, проблема власності і шляхи перетворення її форм у одну суспільну власність, а також у питаннях національної політики українські автори 1960-х – 1970-х років нічого свого не внесли.⁴⁵⁵

Сучасні українські науковці критично сприймають створений їхніми попередниками феномен уявлень про «соціалістичний спосіб життя», як найбільш гуманний і прогресивний. Критиці піддано надмірну заідеологізованість радянської культури та окремі напрямки ідеологічної роботи у радянський період. Характеризуючи суспільні настрої українців, С.В.Кульчицький вказував, що власне успіхи індустріального зростання

⁴⁵⁵ Маркусь В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР (1954-1964) // Український історик. – 1975. – № 3-4. – С. 28-42.

забезпечувалися низькою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, а також нееквівалентним обміном між містом і селом, а не видатними успіхами у ідеологічній обробці населення.⁴⁵⁶

Комуністичне виховання у дусі інтернаціоналізму розглядається пострадянськими вченими як синонім русифікації. Автори колективної праці «Історія України» (1992) змушені були констатувати, що повоєнна відбудова та подальший розвиток культури України проводилася із прицілом на втілення у життя політики «злиття націй». В результаті цього в умовах командно-адміністративної системи національної школи в Україні не існувало, тобто школи у трактуванні цивілізованих країн, де учнів виховують патріотами на основі вивчення рідної мови, історії, культурних надбань, звичаїв, традицій свого народу.⁴⁵⁷

Одними із перших в пострадянській історіографії докладно про русифікацію писали Ю.Шаповал та В.Баран. У дослідженнях Ю.Шаповала в цілому проаналізовано заходи партії, спрямовані на створення «радянської культури», показано їх згубний вплив на українську інтелігенцію.⁴⁵⁸ Більш докладно цей аналіз здійснив В.Баран, який висвітлив витoki тоталітаризму із обов'язковим пануванням однієї ідеології, порівняв спрямування радянської національної політики в роки Й.Сталіна та М.Хрущова, вказуючи на певні відмінності, пов'язані із визначенням тактичних цілей на шляху тотальної русифікації. Науковець переконливо довів, що незалежно від спрямування політики радянського уряду відповідно до рішень партійних лідерів, по відношенню до України всі вони стояли на позиції русифікації, як засобу збереження власної влади на території республіки.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ Кульчицький С.В. Новітня історія України // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – С. 13.

⁴⁵⁷ Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: XX століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К., 1992. – С. 457.

⁴⁵⁸ Див.: Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.

⁴⁵⁹ Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 113-114.

У розділі «Національно-культурні проблеми» своєї монографії «Україна 1950–1960-х рр.» В.Баран вказував на засоби здійснення політики русифікації, до яких він відносив чотириступеневу ієрархію державності, яка визначала відповідну ієрархію національної еліти, а також інституційний ізоформізм, тобто створення подібних за формою однопорядкових інституцій у республіках. Вчений висвітлив процес русифікації україномовних видань, підкреслюючи, що йому сприяло створення російськомовних видань української преси. Він показав роль органів цензури у насадженні російського великодержавного шовінізму, проаналізував цю згубну для українства політику у сфері літературно-мистецької діяльності, докладно зупинився на висвітленні її негативного впливу на релігійне життя та становище церкви в УРСР.⁴⁶⁰

Аналіз процесу русифікації в роки «відлиги» було подано у роботі В.Барана та В.Даниленка, де історики проаналізували процес скорочення кількості шкіл з українською мовою навчання, спрямування видавничої діяльності, вказуючи, що пом'якшивши режим, влада нарощувала зусилля щодо нівелювання культури народів СРСР. У роботі містився аналіз рішень XXII з'їзду КПРС з точки зору їх зв'язку із процесом русифікації. Вказуючи, що затверджена на з'їзді третя програма партії передбачала зближення націй, посилення їх соціальної однорідності і формування загальної для всіх націй інтернаціональної культури, вчені зробили висновок, що фактично єдино інтернаціональною, авангардистською визнавалася російська культура, символічно прикрашена одиничними вкрапленнями елементів національних культур народів СРСР.⁴⁶¹

Засуджували штучну відірваність культури УРСР від культурних здобутків української діаспори внаслідок відповідної ідеологічної політики партії автори «Новітньої історії України» (2000 р.), вказуючи на значні

⁴⁶⁰ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 217-289.

⁴⁶¹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 132-133.

здобутки Української Вільної академії наук та Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Аналізуючи русифікаторську діяльність уряду М.Хрущова, вони звернули увагу на динаміку кількісних даних російських та українських шкіл після прийняття закону про реформування школи в квітні 1959 р., відзначаючи, що більшість дітей в Україні навчалися все-таки в українських школах. Тому всі позитивні зрушення в народній освіті мали особливо велике значення для справи національного відродження.⁴⁶²

Однією з причин зростання напруженості в українському суспільстві називали русифікацію Ю.Данилюк та О.Бажан. У їхній праці міститься ґрунтовний аналіз спроб вищого політичного керівництва держави взяти під свій контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства. Цілком справедливо автори вважали ідеологічно заангажованими твердження про розв'язання в СРСР національного питання. Вони вказували, що наукові обґрунтування єдиної спільності «радянського народу» здійснювались на тлі розгулу російського великодержавного шовінізму, насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатотисячолітніх традицій народів, які входили до складу СРСР.⁴⁶³

Як вияв громадянського патріотизму і національної свідомості оцінюється сучасною історіографією праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Робота І.Дзюби була написана ще у 1965 р., з 1968 р. друкувалася за кордоном різними мовами, а у нас вийшла аж у 1990 р. В роботі висвітлювалися проблеми національного, економічного та культурного розвитку України. Автор показав наскільки ці проблеми взаємопов'язані, актуальні і потребують негайного вирішення. Посилаючись на праці класиків марксизму, рішення партії, він змалював деформацію марксизму в Україні і висловив надію на ліквідацію цих негативних явищ. І.Дзюба прийшов до висновку, що в результаті урядової русифікаторської політики українська культура посіла другорядне місце в республіці, стала

⁴⁶² Див.: Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 408.

⁴⁶³ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 16-42.

додатком до російської, а цього не повинно бути, інакше національній культурі, так само як і нації та інтелігенції республіки, загрожує катастрофа. У творах сучасних науковців аналізується процес переслідування І.Дзюби, розглядається обстановка в колах освіченої інтелігенції в умовах тотальної русифікації, висвітлюється негативний вплив русифікаторської політики на провідних діячів української культури, науки та мистецтва.⁴⁶⁴

Ідеологічну роботу партійних органів та діяльність культурно-освітніх установ по вихованню трудящих в дусі інтернаціоналізму та дружби народів у якості процесу денационалізації трактували В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. Вчені докладно зупинилися на визначенні відмінностей спрямування ідеологізації української радянської культури в період агонії сталінізму та у часи хрущовської «відлиги». Через розкриття перипетій політичної боротьби та поширення діяльності карально-репресивної системи повоєнного періоду вони показали механізм русифікації українства на території західноукраїнських областей. Науковці змалювали двоїстість русифікаторської політики в роки М.Хрущова, наголошуючи, що політична «відлига» призвела до нової хвилі «українізації» з реабілітацією видатних діячів української науки, культури та мистецтва. Унаслідок лібералізації суспільного і культурного життя для радянського суспільства стали більш доступними гуманістичні цінності західної культури. У той же час йшлося про переслідування інакомислення та критичного сприйняття соціалістичного способу життя та ідеології інтернаціоналізму.⁴⁶⁵

Оцінку ідеологічній роботі КП України періоду «відлиги» дав В.Литвин, який стверджував, що хоча період 1953-1963 рр. ідеологи з оточення Хрущова називали «великим десятиліттям», однак, на суспільство масована

⁴⁶⁴ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.: Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 788-832.

⁴⁶⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2: Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – К., 2004. – С. 495-523.

пропагандистська кампанія не справила враження, хоча мало хто сумнівався в історичних заслугах Хрущова у багатьох сферах життя.⁴⁶⁶

Т.М.Євсєєва вказувала, що «соціалістичний спосіб життя» базувався на нещадній експлуатації людської праці, особливо селян.⁴⁶⁷ Проаналізувавши державну політику в роки «відлиги» по відношенню до сільгоспвиробників, І.М.Романюк прийшов до висновку, відповідно до якого держава продовжувала застосовувати по відношенню до селян економічний примус, який давав їй можливість отримувати від селян всі необхідні їй ресурси.⁴⁶⁸

У творах представників пострадянської історіографії в основному вміщено критичні відгуки щодо уявлень їх попередників про умови життя за соціалізму. Безперечно «соціалістичний спосіб життя» виглядає як утопія або один із способів владних структур сформувати вигідні для себе уявлення у політичній свідомості населення. Однак, не доцільно було б вважати, що радянська система трималася виключно на силі партійного примусу. Якби абсолютну більшість людей не задовольняло становище у власній державі, підкріплене ідеологічними установками, то така система не втрималася б не дивлячись на будь-який примус. Отже, в ідеологічній роботі партії були моменти, які викликали підтримку з боку пересічних громадян: у першу чергу мова йде про соціальну діяльність держави та широке пропагування союзу між трудящими, що вселяло в людей віру у завтрашній день. Але наукові дослідження радянського періоду, одночасно будучи одним із напрямків ідеологічної роботи, аналізували її проведення певною мірою однобічно. Позитивно оцінюючи партійну діяльність у проведенні ідеологічної роботи, радянські вчені, як правило, уникали аналізувати саму суть комуністичної ідеології, обмежуючись копіюванням прийнятих партією настанов.

⁴⁶⁶ Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004. – С. 77.

⁴⁶⁷ Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 27.

⁴⁶⁸ Див.: Романюк І. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст. – Вінниця, 2005.

Загалом варто відзначити, що радянські вчені впродовж відносно тривалого часу змогли створити у свідомості людей певні стереотипи стосовно розвитку та могутності радянської держави, значна частина яких зберігається там і понині. Такі дії науковців диктувалися не тільки партійними вказівками стосовно вибору напрямків їхньої роботи, а й вірою у силу власної країни та у здатність у майбутньому побудувати комуністичний лад. Ця віра підкріплювалася досить широкими соціальними програмами радянського керівництва, за які людям доводилося платити відсутністю частини демократичних свобод. Причому таке становище влаштовувало переважну більшість населення.

Етатизм у визначенні праці по-комуністичною, як роботи у першу чергу на благо держави, мав як позитивні так і негативні наслідки. Позитивним було утвердження думки про єдність роботи окремого працівника із загальнодержавною працею, коли робітники усвідомлювали себе частиною великого економічного механізму та розуміли, що частка їхньої праці є у загальнодержавних досягненнях. Крім того, таке ставлення до усвідомлення своєї професійної діяльності підвищувало авторитет та повагу до держави в цілому. З іншого боку, перевага моральних стимулів праці та штучне применшення матеріальних обмежували кількість працівників, які самовіддано виконували свої обов'язки, а зрівнялівка у оплаті, яка нерідко розглядалася у якості обов'язкового елемента праці по-комуністичному, знижувала загальний творчий потенціал суспільства. Прагнення окремих вчених довести перспективність матеріального стимулювання праці натикалися на відсіч з боку великої кількості партійних працівників, які розглядали такі дії у якості ознаки наступу «капіталізму».

Фактично уявлення про комуністичне ставлення до праці, що було сформоване в часи існування СРСР, мало ряд принципових недоліків. Одним із них слід вважати спробу вчених довести доцільність та можливість різкого підвищення культурно-технічного рівня робітників до рівня представників інтелігенції. Підвищення загальноосвітнього рівня трудящих в рамках їх

участі у русі за комуністичну працю, звичайно, могло сприяти зростанню загального професійного рівня працівників. У той же час нівелювання значення інтелігенції в суспільстві із пріоритетом робітничого класу поступово призводило до відносного зменшення якості вищої освіти, оскільки не завжди зростання кількості осіб, що отримали її, відповідало якості підготовки. Другим недоліком можна вважати створення уявлень про комуністичну працю, як роботу насамперед робітників, які у своїй праці мали певну «вищість» чи «значущість» у порівнянні із селянами та інтелігенцією, оскільки штучне піднесення значення робітничого класу не відповідало умовам науково-технічного прогресу із його вимогами до зростання ролі наукової праці.

Значна частина науковців розривалися між необхідністю засудити культ особи, вказати на проблеми у керівництві країною, пов'язані із волюнтаризмом її лідера у прийнятті рішень, довести, що партія є монолітною організацією і здатна подолати будь-які труднощі на шляху комуністичного будівництва, а також знайти і покритикувати певні проблеми, що завдяки зусиллям партії на момент написання публікації вже або повністю розв'язані, або у їх вирішенні позначився безперечний прогрес. Звідси – певні протиріччя у творах науковців, які їх писали у різні часи розвитку радянської держави. Такі протиріччя були спричинені небажанням вчених співставляти діяльність вищих партійних лідерів різних часів між собою та порівнювати їхні висловлювання та обіцянки із програмними документами партії та творами класиків марксизму-ленінізму.

Недоліком праць радянських науковців, присвячених висвітленню ідеологічної роботи, була відсутність у частині з них наукового апарату. Особливо це стосувалося значної частини пропагандистських брошур з історії партії. Крім того, ряд вчених, посилаючись на архівні джерела, не зазначали характеру того чи іншого цитованого документу.

Прагнучи уникати гострих питань, пов'язаних із ідеологічною боротьбою, часто радянські вчені уникали говорити за чий інтереси

проводилася та чи інша боротьба, а вказували тільки проти кого вона велася. Так, позитивно оцінюючи інтернаціональне виховання радянських людей, вони зазначали, що його метою була боротьба з націоналізмом, або, коли мова йшла про необхідність об'єднання пролетарів усіх країн, то метою його називали боротьбу із світовим імперіалізмом, уникаючи говорити про те, які вигоди чи якої шкоди зазнавав СРСР в результаті такої боротьби.

Фактично у якості ворогів було обрано абстрактну силу, перемога над якою найближчим часом видавалася досить сумнівною, але необхідність боротьби із нею дозволяла пояснювати з вигідних правлячій партії позицій багато вчинків радянського уряду. Такий підхід дозволяв тривалий час маскувати справжні цілі СРСР, пов'язані із прагненням світового домінування. З іншого боку, постійна «необхідність боротьби» із зовнішніми ворогами, ідеологічне протистояння із країнами Заходу забезпечували певний час широкі можливості для ідеологічного згуртування населення власної країни. А відсутність конкретного ворога, дозволяла уникати чіткого визначення результатів ідеологічного протистояння.

Дослідження, присвячені різним аспектам ідеологічної боротьби були обмежені у можливості доведення їх результатів у плані визначення ефективності ведення ідеологічної боротьби за кордоном, тобто відсутність інформації про реальний вплив комуністичної ідеології за кордоном не дозволяв із упевненістю говорити про її значення у світовому масштабі. А вже один той факт, що ворожі ідеології продовжували існувати і з ними потрібно було боротися, доводив їхню «живучість».

Крім того, ідеологічна боротьба очолювана КПРС, у працях вітчизняних науковців радянського періоду поставала як боротьба комуністичної ідеології проти всіх інших ідеологічних напрямків без чіткого визначення різниці між ними. І, можливо, поступове її усвідомлення та сприйняття було однією з причин сучасної кризи комунізму з огляду на те, що єдина ідеологічна платформа не могла забезпечити безкінечно довге об'єднання людей, що належали до різних соціальних верств і страт.

Оцінка впливу ідеологічної роботи партії на населення республіки проводилася радянськими вченими дещо спрощено – за рахунок збільшення виробничих досягнень працівників промисловості і сільського господарства. Такий підхід не відокремлював ефективність власне ідеологічної роботи від збільшення продуктивності праці, досягнутого за рахунок вдосконалення знарядь праці та розширення виробничих площ. Нерідко вдосконалення системи організації праці у трудових колективах відносилося на рахунок успішності ідеологічної роботи партії, а не обґрунтовувалося чисто виробничими потребами.

Вдосконалення системи організації праці на виробництві вважалося досягненням ідеологічної роботи партії, яка забезпечила відповідний рівень комуністичної свідомості робітників, що прагнуть жити і працювати по-комуністичному. Але на вдосконалення системи організації праці впливали також чисто виробничі потреби країни, яка прагнула жити і виживати в економічному плані в умовах поширення науково-технічної революції. Тобто, існували також об'єктивні підстави для вдосконалення знарядь праці та її організації, а ідеологічна робота партії певною мірою спрямовувала зусилля частини працівників на покращення виробництва.

Возвеличуючи партійні досягнення в тій чи іншій сфері суспільного життя, радянські автори тривалий час успішно наводили читача на думку про велич і могутність радянської держави і Комуністичної партії, про гнучкість партійного керівництва країною та здатність її протистояти зовнішнім і внутрішнім ворогам. Тому, з точки зору ідеологічної роботи, більшість публікацій написані бездоганно. На жаль історична цінність їх у такому випадку суттєво зменшується, адже робота побудована на цитатах класиків марксизму-ленінізму з домішкою витягів із статей провідних газетних видань та мізерними власними розмірковуваннями автора (іноді кілька речень на 8-10 сторінок публікації) як дві краплі води схожа на багато інших подібних праць, історичні факти в яких тлумачилися однаково у відповідності до генеральної лінії партії певного періоду. Але з іншого боку масоване

вбивання у свідомість однакових суджень, вигідних правлячій партії, давало свої позитивні результати, особливо з точки зору ідеологічного впливу на молодих людей, які не бачили іншого способу життя, окрім соціалістичного, а в умовах існування “залізної завіси” і не могли про нього почути.

Наукові роботи, присвячені ідеологічній боротьбі КПРС, мали ще один мінус у структурі написання викликаних надмірною їх заідеологізованістю. Критикуючи буржуазних ідеологів, радянські науковці прагнули подати якомога менше їхніх думок та суджень, які пересічний читач міг би оцінити по-своєму. У такого типу працях подавалася лише оцінка творів зарубіжних авторів без викладення їх фактичного матеріалу. Поруч із цим широко наводилися тези, які мали б “відкидати”, “ідейно розгромити” судження іноземних авторів. Але іноді з тексту публікацій стає не зрозумілим проти яких саме ідей західних вчених “бореться” той чи інший радянський дослідник. Як правило, з творів іноземних вчених наводилися лише уривки, в яких підтверджувалася думка радянських істориків або проявлявся страх перед наступом чи розповсюдженням комуністичної ідеології.

З точки зору сучасності видаються найвними твердження, що у світі немає сил, які б могли підірвати або послабити непохитну вірність Комуністичної партії України, українського народу марксизму-ленінізму, їх безмежну відданість партії Леніна. Переконаність у вищості радянських людей над працівниками капіталістичного світу та доцільності у першу чергу моральних заохочень до праці, що впливали із суті ідеологічної роботи партії, вірогідно, були одними з причин погіршення стану економіки у подальші роки.

Серед досліджень радянських науковців, які вивчали процес ідеологізації української культури, варто відзначити роботи науковців В.Хижняка, В.Шкварця, В.Юрчука, А.Янюка та ін.

Праці сучасних науковців, зокрема В.Гриневича, В.Даниленка, Я.Калакури, С.Кульчицького, О.Лисенка, В.Литвина, А.Слюсаренка, Ю.Шаповала та ін., засвідчують ідеологічний диктат партії стосовно

працівників культурно-освітніх установ, втрату ними своїх справжніх функцій і перетворення на ідеологічний придатак партійних організацій.

У перспективних історичних дослідженнях можна було б звернути увагу на визначення зв'язку між посиленням ідеологічної роботи та змінами рівня злочинності у країні, а також на те, який вплив ідеологічна робота партії мала на формування у широких верств населення уявлення про злочинні дії взагалі. Оскільки до свідомості пересічних громадян прагнули донести образ, суть якого полягала у тому, що тяжкими злочинами розглядалися (і відповідно каралися) діяння проти соціалістичної держави, а не проти особи. Крім того, можливо доцільно було б звернути увагу на визначення рівня ефективності впливу ідеологічної роботи безпосередньо на партійне керівництво (в тому числі й вище) з метою оцінки усвідомлення ним того, що люди комуністичного майбутнього мали формуватися не тільки у робітничому середовищі.

Фактично вплив ідеологічної роботи на партійне керівництво українськими вченими досліджувався лише у зв'язку із висвітленням обставин прийняття тих чи інших важливих політичних рішень, а рівень впливу ідеологічної роботи та форми відображення у свідомості керівників вищої та середньої ланки постулатів ідеологічної боротьби та його зв'язок із спрямуванням їхніх вчинків у повсякденному житті практично не розглядалися зовсім. А між тим визначення рівня реального впливу комуністичної ідеології на партійне і радянське керівництво середньої та низької ланки дозволив би пильніше поглянути на визначення причин утворення родинно-земляцьких угруповань та мафіозних структур у низці радянських республік через визначення впливу на їх формування ідеології колективізму.

Доцільно було б критичніше розглянути негативні наслідки ідеологізації та русифікації української культури, викорінення з неї національного осердя, падіння суспільної моралі і загального культурно-естетичного рівня населення, особливо сільського.

РОЗДІЛ 5

ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ РОЛІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УРСР

Висвітлення вітчизняними вченими участі інтелігенції у суспільно-політичних процесах у роки радянської влади мало свої особливості, що впливали із владних позицій партії, яка створювалася як партія передусім робітничого класу. Навіть зміна статусу партії на початку 1950-х років на партію загальнонародну не змінила ставлення до інтелігенції, як до соціального прошарку, який потрібно «перевиховувати» з метою наближення до робітничого світогляду. У той же час радянська історіографія розглядала представників науково-педагогічної, інженерно-технічної та творчої інтелігенції як провідників політики партії і відводила їм ключову роль в ідеологічній роботі. Натомість професійна діяльність української інтелігенції нерідко залишалася поза увагою дослідників або висвітлювалася однобоко.

За роки, коли при владі був Й.В.Сталін, інтелігенція, як соціальний прошарок, суттєво трансформувалася. Тривалий час Російська держава прагнула сконцентрувати зусилля освічених прошарків суспільства на виконання обслуговуючих цю державу функцій. Але у свідомості інтелігенції до приходу до влади більшовиків комплекс служіння еволюціонував у бік усвідомлення служіння не монарху, а державі в цілому. Таким чином, представники інтелігенції виступали у якості основного джерела формування аристократичної верхівки суспільства, яка ставала носієм національної ідеї. Символом цієї ідеї тривалий час виступав монарх, як людина, що з дитинства готувалася стати керівником країни.

Більшовицька партія, побудована на класовій робітничій основі, неминуче повинна була прийти у протиріччя із можливістю її представників повноцінно замінити на керівних посадах осіб, які тривалий час готувалися

для професійного виконання ролі керівників, тобто ту частину інтелігенції, яка мала хист до державного керівництва. Зусилля більшовицького керівництва були спрямовані на знищення представників розумової праці, що були здатні тверезо оцінювати події, які відбувалися в країні. Це призвело до знищення у першу чергу представників суспільних наук, що мали достатню базу знань для такого аналізу. Тому в умовах сталінщини серед освічених верств населення на перше місце поступово висувалися представники точних наук, а інших, відповідно до існуючого стереотипу, потрібно було «перевиховати» для забезпечення «пролетарського розуміння» дійсності.

Через це поступово образ освіченої людини перестав відрізнятися від образу пересічного робітника, якого прагнули піднести на той же щабель. Таке становище яскраво продемонстрували німецькі завойовники у своїх аналізах стану справ на території України, відзначаючи «приглушеність» національних прагнень українців. А «інтелігенцією» стали називати осіб, які займалися вивченням, більшою мірою, гуманітарних наук та загалом сприймалися у якості «мислячих людей». Поступове відокремлення від інтелігенції інженерно-технічних працівників та представників партійного апарату управління, перші з яких розглядалися у якості міцної основи виконання рішень партії у сфері реконструкції промисловості, а другі підносилися над всіма радянськими людьми, призвело до формування певною мірою скептичного ставлення до представників розумової праці. Таке ставлення було викликано й кадровою політикою партії, основою якої було призначення на посади відданих партійному вождеві людей, але не обов'язково професіоналів. Цей підхід призвів до формування стереотипу керівника як людини вольової і здатної забезпечити виконання будь-яких партійних рішень, але не як особи, добре обізнаної із професійними особливостями своєї роботи.

Розуміння необхідності для керівництва оволодінням професійними знаннями своєї спеціальності поступово прийшло вже у 1960-х – 1970-х роках, що відбилося на спрямованості написання наукових праць про

представників інтелігенції. Однак, потреба у кваліфікованих спеціалістах розумової праці відчувалася у першу чергу стосовно технічних спеціальностей, оскільки представники гуманітарної освіти були приречені повторювати і обґрунтовувати чергові партійні рішення чи вказівки вождя в силу специфіки своєї наукової спрямованості.

Комуністична партія, сповідуючи класовий принцип побудови і видаючи себе за політичний авангард робітничого класу, в умовах науково-технічного прогресу мусила долучити до своїх рядів представників інтелігенції, ширше висувати їх на керівні пости партійного і державного життя, формувати так звану партійно-управлінську номенклатуру. Якщо за умов сталінщини серед управлінських кадрів основне місце займали представники інженерно-технічної інтелігенції, то в часи хрущовської “відлиги” на керівні посади активніше стали висуватися гуманітарії “робітничого і селянського походження”. Ця тенденція отримала досить широке висвітлення у радянській історіографії. У ній суспільно-політична активність інтелігенції представлена працями здебільшого двох напрямів. До першого, найбільш поширеного, належали публікації, в яких мова йшла про діяльність інженерно-технічних працівників, спрямовану на прискорення науково-технічного прогресу, піднесення загального науково-технічного рівня та впровадження досягнень науки і техніки у виробництво. До другого напрямку відносилися праці, присвячені роботі творчої і культурно-освітньої інтелігенції, її участі в ідеологічній діяльності партії. Починаючи з 1990-х років сформувався третій напрям, представлений дослідженнями опозиційної діяльності інтелігенції.

Повоєнна національна інтелігенція як і все українське суспільство вийшла з другої світової війни відмінною від попереднього періоду свого існування. На початку війни винищення зазнала партійна еліта та інтелігенція, яка щиро вірила в комуністичні ідеали. На окупованій території України залишалось 42598 комуністів, з них 15179 осіб зареєструвалось у окупаційної влади. На 1944 р. в Україні нараховувалось 60218 комуністів та

14975 кандидатів у члени ВКП(б), тоді як до війни кількість членів партії сягала 554645 осіб.⁴⁶⁹ Нищення партійної еліти привело до того, що в повоєнні роки на керівних посадах більшість комуністів не мала достатньої кваліфікованої освіти. З огляду на це, стають зрозумілими нарікання населення України на незадовільну роботу партійного і радянського активу. Вміло керувати суспільством і господарством заважали не лише брак досвіду, але й брак фахової освіти. Іншим об'єктом нищення стала та частина української еліти, особливо інтелігенції, яка відстоювала ідею створення Української держави. У цьому процесі активну участь брали як гітлерівці, так і представники радянського режиму.

Переможне завершення війни з Німеччиною та її союзниками стало причиною появи у частини населення СРСР надій на певне пом'якшення тиску правлячого режиму. Попередні роки тиску, репресій тоталітарного режиму багато в чому деформували суспільну думку, проте не позбавили населення можливості критично мислити. Окупаційний режим поглибив розкол в українському суспільстві на прихильників і противників радянської влади, що визначало ставлення населення України до радянської влади. Демографічні втрати українського народу у війні, приєднання до УРСР етнічних українських територій, що були в складі інших держав, змінили його соціальну та національну структуру, що також впливало на стан суспільної свідомості. Війна спричинила певне послаблення ідеологічного тиску, що стало причиною поширення вільнодумства серед населення України. Політична ситуація, що склалася в країні у 1945 р., зумовила утворення у суспільній свідомості феномену певної громадянської роздвоєності. З одного боку, більшість людей із радістю і вдячністю зустрічали Червону Армію, а з другого – з острахом чекали повернення радянської влади, не сподіваючись на значні поступки з її боку.

⁴⁶⁹ Див.: Ніколаєць Ю.О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941-липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999.

Перші післявоєнні роки українське суспільство перебувало в стані переможної ейфорії, а культ Й.Сталіна досяг свого апогею. Переважна частина українського народу підтримувала режим, або була стосовно нього аполітичною. Проте з часом бажання змін і надії на краще життя стали врозрід з реальним становищем, яке багато в чому визначалося політикою влади. Марність сподівань змін життя на краще була яскраво продемонстрована діяльністю репресивно-каральної системи, у поле зору якої вже в котре потрапили представники інтелектуальної праці та вищого апарату управління. Наприкінці 1940-х рр. в країні гучно відсвяткували ювілей «великого вождя». Міфологізація особистості служила духовною підвалиною диктатури. Прагнення «вождя народів» привласнити всі успіхи радянської країни у війні із затушовуванням ролі у перемозі своїх найближчих соратників призвело до нового розкручування репресій. Це вело до поширення критичних настроїв серед усіх верств населення. Знищивши частину української інтелігенції, поставивши в суворі рамки ідеологічного контролю іншу, радянська влада залишила український народ без оформленої критичної думки і визначила її стихійний характер у повоєнні роки.

Те, що в приціл вождя потрапили керівники великого масштабу, стало очевидним після XIX з'їзду КПРС (1952 р.). На першому ж пленумі ЦК Й.Сталін виголосив промову, спрямовану проти В.Молотова і А.Мікояна, звинувативши їх у нестійкості, боягузтві, капітулянстві. Останнім актом чистки став арешт кремлівських лікарів, звинувачених у вбивстві А.Жданова та О.Щербакова, замах на життя О.Василевського, Л.Говорова, С.Штеменка. Таким чином, представники інтелектуальної праці ставали заручниками у боротьбі Й.Сталіна проти вищого партійного і радянського керівництва.

Суспільно-політична діяльність представників розумової праці повоєнних років на території України в радянській історіографії висвітлювалася в основному через їх участь у проведенні «соціалістичних

перетворень» на території західноукраїнських областей, як участь у русі за відбудову народного господарства та відновленні радянської влади.

Участь української інтелігенції у процесі відбудови народного господарства найбільш докладно серед радянських вчених досліджував В.Юрчук.⁴⁷⁰ Автор проаналізував соціальний склад представників інтелектуальної праці, торкнувся висвітлення умов їхньої роботи, показав, яким чином повоєнна демографічна ситуація вплинула на формування цього суспільного прошарку.

Процес створення прошарку «радянської інтелігенції» на західноукраїнських землях досліджував О.К.Зубань, який розглядав його у якості наслідку проведення культурних перетворень.⁴⁷¹ У інших дослідженнях О.К.Зубань зробив висновок, що відбудова стала незаперечним свідченням бурхливого зростання найрізноманітніших галузей культури, а напружена праця радянської творчої інтелігенції приносила радість і естетичну насолоду багатьом мільйонам радянських людей та збагачення духовного життя народу-переможця.⁴⁷²

На початку 1980-х років процес виховання інтелігенції у повоєнні роки отримав у своєму висвітленні нові акценти. Вчені почали вести мову вже не тільки про необхідність посилити ідеологічну обробку представників інтелектуальної праці західноукраїнських областей, а й всіх інших регіонів республіки. Вважалося, що активне вивчення марксизму-ленінізму у вільний

⁴⁷⁰ Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1949-1952 рр.). – К., 1965.

⁴⁷¹ Зубань О.К. КП України на чолі культурного будівництва в західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 115-129.

⁴⁷² Зубань О.К. КП України на чолі культурного будівництва в західних областях України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 115-129; Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства. 1945-1952. – Львів, 1967; Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінських ідей культурної революції // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 124-138; Зубань О.К. Організаторська робота Компартії України по відновленню діяльності мистецьких закладів, творчих організацій і книговидавництва в республіці // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 56-63.

від основної роботи час може суттєво покращити викладання вченими гуманітарних дисциплін.⁴⁷³

Серед наукових досліджень участі інтелігенції УРСР у русі за відбудову народного господарства у повоєнні роки варто виділити роботу В.Юрчука і І.Кожукало, які звернули увагу в основному на доведення єдності народу і партії у цій справі та ефективності партійного керівництва її здійсненням.⁴⁷⁴

Для радянської історіографії участі представників інтелектуальної праці УРСР у суспільно-політичних процесах повоєнного періоду було загалом характерне певне применшення ролі інтелігенції у процесі відбудови народного господарства у порівнянні із робітниками та селянами. Навіть коли мова йшла про відновлення роботи або спорудження великих народногосподарських об'єктів у першу чергу возвеличувалися трудові зусилля робітників. Не відкидаючи їхньої героїчної праці варто наголосити, що ці зусилля залишилися б марними без плідної праці наукових та науково-дослідних установ, що розробляли проекти відбудови, створювали відповідну технічну документацію.

Переоцінка ролі інтелігенції у суспільно-політичних процесах другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років була здійснена вже після утворення незалежної Української держави, коли вчені почали висвітлення карально-репресивної політики влади по відношенню до представників розумової праці та перегини у ставленні влади до інтелігенції взагалі.

Про репресії щодо представників західноукраїнської інтелігенції у повоєнні роки писали на початку 1990-х років О.С.Рубльов та Ю.А.Черченко,

⁴⁷³ Кривой И.А., Сизоненко В.М. Деятельность партийных организаций Украины по повышению идеологического уровня профессорско-преподавательских кадров (1946-1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 70-75.

⁴⁷⁴ Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946-1950 гг.). – К.: Политиздат Украины, 1986.

розглядаючи такі дії сталінського керівництва як засіб винищення передусім національно свідомої частини освічених людей.⁴⁷⁵

Питання суспільно-політичної діяльності української інтелігенції в умовах продовження повоєнних репресій торкався Я.Й.Грицак, який показав складність шляху збереження національної самоідентифікації в умовах сталінського режиму, проаналізував наслідки репресивно-каральної політики радянського режиму стосовно представників української інтелектуальної праці.⁴⁷⁶

Становище та політичні настрої української інтелігенції повоєнного періоду певною мірою аналізували автори, які писали у своїх творах про діяльність Л.Кагановича в УРСР. Однак, як правило, у них лише констатувалися факти суперечок чи відвертої ворожнечі цього сталінського посланця із представниками освічених кіл республіки. В цілому ж представники пострадянської історіографії прийшли до висновку, що відкликання Л.Кагановича з України було спричинене саме несприйняттям його особи українською інтелігенцією.⁴⁷⁷

У дослідженнях пострадянських вчених поступово стало підніматися питання про долю репатрійованих громадян СРСР. У дослідженні Ю.Макара та С.Рудика зверталася увага на юридичне оформлення таких дій, певною мірою висвітлювався моральний стан цих людей після прибуття до Радянського Союзу. Причому автори вказували на розбіжність між обіцянками радянського керівництва щодо прийому та розміщення

⁴⁷⁵ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 3-15.

⁴⁷⁶ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації ХІХ-ХХ ст. – К., 1996.

⁴⁷⁷ Див.: Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К., 1994; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.

репатріантів та реальним станом справ, коли до абсолютної більшості з них ставилися мало не як до ворогів.⁴⁷⁸

Становище та настрої представників розумової праці в УРСР повоєнного періоду досліджував Л.Шевченко, який проаналізував згубну політику сталінського режиму проти кадрів української національної інтелігенції, звернувши увагу на причини і наслідки тиску влади на неї.⁴⁷⁹

Суспільно-політичну діяльність української інтелігенції доби агонії сталінізму певною мірою досліджував В.Кононенко. Його кандидатська дисертація присвячувалася висвітленню суспільно-політичних настроїв та морального стану населення України у повоєнний період. У її розділі «Оцінка населенням України подій суспільно-політичного життя повоєнного періоду» автор частково досліджував моральний стан представників розумової праці в умовах посилення тиску правлячого режиму. Можна погодитися із твердженням автора, що внаслідок агресивної пропаганди влади у населення формувалися настрої засудження антинародної діяльності «ворогів народу».⁴⁸⁰ Одна із його наступних робіт безпосередньо присвячувалася долі української інтелігенції повоєнного періоду. В ній автор проаналізував напрямки репресивної діяльності влади проти представників інтелектуальної праці, порівнявши їх втрати від діяльності каральних органів СРСР та Німеччини. Історик зробив висновок, що повоєнна національна інтелігенція, незважаючи на тиск влади, залишалась критично мислячою частиною суспільства, в ній зароджувався вірус непослуху, який у майбутньому став однією з причин десталінізації. Українська інтелігенція не

⁴⁷⁸ Макар Ю.І., Рудик С.Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. Випуск четвертий. Частина II. - Чернівці, 1995. – С.141-146.

⁴⁷⁹ Шевченко Л. Інтелігенція України і сталінізм (1945 – серед.50-х рр.) // Історія в школі. – 1999. – №7. – С.2-5.

⁴⁸⁰ Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – К., 2004.

тільки не втратила віру у національні ідеали, а навпаки змужніла у боротьбі з тоталітарним режимом.⁴⁸¹

Діяльність наукових установ повоєнного періоду, спрямовану на підвищення якості їх роботи, покращення зв'язку із виробничими колективами підприємств вивчала К.М.Ніколаєць, яка зробила висновок, що командно-адміністративна система сковувала ініціативу талановитих спеціалістів, перешкоджаючи розширенню діяльності наукових установ.⁴⁸²

Репресивна політика сталінського режиму проти представників вітчизняної інтелігенції на початку ХХІ ст. стала також предметом дослідження В.Даниленка,⁴⁸³ який докладно проаналізував радянську репресивну систему 1946-1953 рр., спрямовану проти тверезомислячих кіл національної української інтелігенції, боротьбу правлячого режиму проти «єврейського націоналізму», та Т.Марусик, чії праці присвячувалися репресивним заходам влади проти представників західноукраїнської гуманітарної інтелігенції.⁴⁸⁴

Динаміку кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР протягом першого повоєнного десятиліття досліджував О.А.Прохоренко. Він запропонував розширити поняття кількісно-якісних

⁴⁸¹ Кононенко В.В. Доля української інтелігенції у повоєнний період сталінського тоталітаризму (1945-1953 рр.) // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VIII. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С.203-208.

⁴⁸² Ніколаєць К.М. Підготовка наукових працівників у повоєнний період // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VIII. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 208-213.

⁴⁸³ Даниленко В. Боротьба сталінського режиму з «єврейським націоналізмом» в радянській Україні у повоєнний період (1946-1953 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 392-411; Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946-1953 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 406-420.

⁴⁸⁴ Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002; Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва вузів Західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 361-366.

показників, відносячи до них такі характеристики: чисельність; соціально-демографічні ознаки, а саме: національність, стать та вік; професійну та кваліфікаційну структури; партійну належність. Розширення кількісно-якісних показників дозволило автору більш детально проаналізувати структурні зміни науково-педагогічної інтелігенції та зробити висновок про відсутність достатньої кількості висококваліфікованих викладачів, що значною мірою ускладнювало підвищення якості учбово-методичної роботи в колективах вузів.⁴⁸⁵

На початку 2000-х років українські вчені почали зосереджувати увагу на особистостях з кіл інтелігенції, які виступали у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. проти радянської влади. Цій проблематиці присвячені дослідження В.Галаси, Н.Кляшторної, М.Когута, М.Куделі, А.Путько-Стеха, В.Сергійчука, М.Марущак.⁴⁸⁶

Участь представників інтелігенції у суспільно-політичних процесах повоєнного часу висвітлювалася у ряді дисертаційних досліджень: участь представників розумової праці в українському національно-патріотичному русі в УРСР досліджував І.М.Стасюк,⁴⁸⁷ роль загальноосвітньої школи УРСР в контексті суспільно-політичного життя – Н.Г.Красножон.⁴⁸⁸

Тут варто зазначити, що більшість сучасних наукових досліджень участі представників української інтелігенції у суспільно-політичних процесах

⁴⁸⁵ Прохоренко О.А. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945-1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 187-202.

⁴⁸⁶ Сергійчук В. Боротьба советської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвол. шлях. – 2000. – № 11. – С. 42-58; Галаса В. Світлій пам'яті Осипа Дяківа-«Горнового» (1921-1950) // Визвол. шлях. – 2000. – № 12. – С. 71-77; Кляшторна Н. «Запорожець – не машина, виселенець – не людина» // Пік. – 2001. – № 43. – С. 32-34; Когут М. Командир Різун. – Дрогобич, 2001; Куделя М. Юлій Головацький // Самост. Україна. – 2001. – Ч. 4. – С. 72-73; Путько-Стех А. У пам'ять єпископам і священникам-мученикам української греко-католицької церкви // Київ. церква. – 2001. – № 2-3. – С. 133-137; Марущак М. Тоталітаризм і доля вченого // Воля і Батьківщина. – 2004. – Ч. 1. – С. 116-123.

⁴⁸⁷ Стасюк І.М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років). – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Львів, 2002.

⁴⁸⁸ Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.). – Автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 2002.

повоєнного періоду присвячена тим її представникам, які проживали переважно у містах. Виключення становить ґрунтовне дослідження О.Ф.Нікілевим творення виробничої інтелігенції українського села, яке побачило світ у 2004 р.⁴⁸⁹

Вплив повідомлень західних засобів масової інформації на морально-політичний стан української інтелігенції у повоєнний час досліджував О.Рабенчук, який проаналізував матеріали колишніх «секретних папок» ЦК КП/б/У. Він зупинився на аналізі антирадянських висловлювань різних категорій людей, порівнявши їх відповідно до різних регіонів УРСР. Вчений охарактеризував ситуацію у суспільстві після смерті Й.Сталіна, вказуючи, що багато представників інтелігенції висловлювалися за можливість війни із західними країнами в цих умовах.⁴⁹⁰

Характеризуючи доробок пострадянської історіографії повоєнної суспільно-політичної діяльності української інтелігенції варто зазначити, що комплексного дослідження цієї теми ще не існує. Автори торкалися лише окремих її аспектів. В основному мова йшла про дослідження репресивної діяльності радянського уряду по відношенню до представників інтелектуальної праці УРСР та їх сприйняття повоєнної політики сталінського керівництва.

Сучасна українська історіографія має у своєму доробку низку праць, які стосуються певних суспільно-політичних процесів післявоєнного періоду сталінського тоталітаризму. Автори аналізували окремий комплекс подій цього періоду, що дає змогу встановити їх вплив на українське суспільство, в тому числі на систему його психологічних настанов. Однак, не дивлячись на зроблені в цьому напрямку кроки ця проблема ще потребує глибокого наукового осмислення. У наукових працях прослідковується двоїстість оцінок рівня політичної свідомості української інтелігенції. Одні дослідники

⁴⁸⁹ Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.: Монографія. – Дніпропетровськ, 2004.

⁴⁹⁰ Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Україна ХХ століття: 36. ст. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 324-339.

стверджували про її аполітичність, а інші наголошували на тому, що критичні настрої перетворилися на підґрунтя боротьби за десталінізації суспільства. Така двоїстість оцінок може бути подолана шляхом вивчення нових архівних документів. Висвітлити реальні політичні настрої широких кіл української інтелігенції можливо було б отримавши доступ до матеріалів справ спецслужб, які розслідували антирадянську діяльність цих людей.

Ще одним напрямком висвітлення участі представників інтелігенції УРСР у суспільно-політичних процесах були праці, присвячені роботі творчої і культурно-освітньої інтелігенції, яка неминуче пов'язувалася із ідеологічною діяльністю партії.

Насамперед, це фундаментальні узагальнюючі праці, що охоплювали великі хронологічні відрізки. Окремі вірні висновки та досить значний, хоч і тенденційно підібраний, фактологічний матеріал поєднувався в них із схематичним переказом ідеологічних настанов партійного керівництва, елементами затушовування реальних протиріч та іншими рисами, властивими суто пропагандистській літературі. Представники інтелектуальної праці виглядали слухняними виконавцями партійних рішень, а критика дозволялася лише по відношенню до використання певних конкретних методів роботи.⁴⁹¹

Автори підводять підсумки розвитку української культури за роки радянської влади: наводять різні показники досягнутих висот в сфері літератури, мистецтва, науки, освіти, культурноосвітньої роботи серед населення, розкривають питання взаємовпливу і взаємозбагачення культур союзних республік і зарубіжних країн, згадують про початий процес реабілітації діячів культури України. В кінці вони приходять до висновку про переростання в республіці соціалістичної культури в комуністичну, завдяки керівній ролі КПРС.

⁴⁹¹ Розвиток української культури за роки радянської влади. – К., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Розквіт культури. – У 5 кн. – Кн. 2. – К., 1967.

Одними з перших розвиток вищої освіти у республіці досліджували Ю.А.Курносів та А.Г.Бондар.⁴⁹² Вони показали особливості підготовки кадрів інтелігенції, на досвіді УРСР, проаналізували перебудову інженерно-технічної освіти, вдосконалення роботи університетів, вивчали зміни у комплектуванні вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Однак, ця праця була написана в основному на матеріалах поточних архівів та періодичної преси і не могла дати точної картини найважливіших проблем підготовки кадрів. У 1968 р. Ю.А.Курносів створив нову працю, де на базі більш широкого фактичного матеріалу досліджував роль інтелігенції у комуністичному вихованні трудящих.⁴⁹³ Цей вчений досліджував також внесок української інтелігенції у розвиток науково-технічного прогресу, наголошуючи на важливості допомоги представників розумової праці працівникам підприємств у забезпеченні виконання народногосподарських планів.⁴⁹⁴

Можна також виділити роботу Л.Шевченка,⁴⁹⁵ який показав роль інтелігенції у збільшенні культурно-освітнього рівня трудящих, змалювавши професійну діяльність діячів науки, освіти та культури. Звичайно, у його праці ці люди виступали у якості бойового загону партії, який забезпечував втілення у життя відповідних ідеологічних настанов.

Радянські науковці досліджували проблеми, пов'язані із діяльністю культурно-просвітницьких закладів у сільській місцевості, що було викликано партійними рішеннями щодо подолання суттєвих розбіжностей у розвитку культури міста та села. Одним із перших цю проблему досліджував В.Д.Добротвор.⁴⁹⁶ Він узагальнив досвід Компартії України у організації культурно-освітньої роботи у сільській місцевості впродовж 1959-1965 рр.

⁴⁹² Курносів Ю.О., Бондар А.Г. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. – К., 1964.

⁴⁹³ Курносів Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959-1965 рр.). – К., 1968.

⁴⁹⁴ Курносів Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959-1970 рр.). – К., 1975.

⁴⁹⁵ Шевченко Л.А. Розвиток української радянської культури в 1959-1965 рр. – К., 1967.

⁴⁹⁶ Добротвор В.Д. Культурно-освітня робота на селі. – К., 1967.

Автор виділив вузлові питання роботи партійних організацій: підготовку і виховання кадрів культурно-освітніх закладів, покращення змісту їх роботи та підвищення впливу на комуністичне виховання трудящих. Науковець прагнув довести єдність культурно-освітньої та ідеологічної роботи, яка спрямовувалася партійними організаціями. Однак, результативність цієї роботи показувалася ним лише у вигляді господарських показників працівників села.

Розгортання культурно-освітньої роботи на селі висвітлювалося у ряді статей, автори яких, переважно на матеріалах 1960-х років, показували роботу партійних організацій по мобілізації громадськості на будівництво нових клубів, палаців культури, бібліотек, покращенню якісного складу працівників культурно-освітніх закладів сіл, вдосконаленню форм культурно-просвітницької роботи.⁴⁹⁷ У цих працях показуються й характерні недоліки, що мали місце у діяльності культурно-освітніх закладів, але робота по подоланню цих недоліків висвітлена слабо. Іноді автори змушені були констатувати факт, що по результатах перевірок і виявленим недолікам приймалися рішення партійних комітетів і бюро, але вони не говорять про те, як втілювалися у життя намічені заходи.

У дослідженнях радянських вчених говориться про участь інтелігенції у роботі культурно-просвітницьких закладів та у збільшенні культурного рівня трудящих. У інших працях показано, яким чином Компартія впливала через інтелігенцію на формування світогляду трудівників, ідейно-політичну спрямованість їхніх культурно-освітніх заходів.⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ Швидак О.М. Діяльність партійних організацій України по поліпшенню культурно-освітньої роботи серед трудящих // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 10. – К., 1966. – С. 186-198; Маковій Г.М. Діяльність партійних організацій по поліпшенню культурно-освітньої роботи на селі (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 90-100; Собко Ф.Н. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по подъему культуры колхозного села (1961-1966 гг.) // Науч. работы по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 61-67.

⁴⁹⁸ Сауляк П.О. Роль сільської інтелігенції західних областей України в комуністичному будівництві // Вісник Львів. ун-ту. – Вип. 1. – 1966. – С. 42-47; Недо М.П. Сільська інтелігенція – активний помічник Комуністичної партії в культурно-виховній роботі на селі // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 10. – К., 1966. – С. 199-209.

У дослідженнях радянських вчених наголошувалося на великій допомозі працівників бібліотек у комуністичному вихованні мас, у пропаганді досягнень радянської науки та культури. В них висвітлювалися окремі форми діяльності масових бібліотек та керівництва ними з боку партійних організацій. Звертає на себе увагу той факт, що історики показували, головним чином, вплив партії на розвиток культури, а зворотній процес, тобто вплив зростаючого рівня культури трудящих, більш високого рівня роботи культурно-освітніх закладів на стиль, форми і методи партійної роботи виявлявся слабо.⁴⁹⁹

До групи публікацій про партійне керівництво діяльністю представників інтелектуальної праці культурно-освітніх установ логічно примикають монографії і статті так званого контрпропагандистського спрямування, тобто суто ідеологічного. Спрощений виклад позиції опонента, а інколи її перекручення, фронтальне відкидання його думок, рідкість аргументації (її часто підміняють цитуванням праць К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна та тодішніх партійних керівників), апологетика існуючого стану речей – все це загалом притаманне літературі подібного плану.⁵⁰⁰ Головним чином автори прагнули довести прогресивність партійного керівництва діяльністю інтелігенції та показати, що переважна більшість її представників із розумінням сприймали пряме втручання керівних партійних працівників у їхню професійну діяльність.

В.Ткаченко критикував буржуазних українознавців за те, що вони розділили українську інтелігенцію відповідно до їх у ролі у суспільстві, при цьому ведучу роль віддали інтелігенції апаратчиків – членів КППС і вбачали майбутню опозицію апаратчикам у решті інтелігенції, яка не мала таких прав.

⁴⁹⁹ Див.: Калакура Я.С. Комуністична партія України в умовах розвинутого соціалізму. Історіографія. – Дис... д-ра іст. наук. – К., 1979. – С. 336.

⁵⁰⁰ Добрускін М.Є. Радянська інтелігенція і націоналістичні фальсифікатори // Укр. істор. журн. – 1974. – № 2. – С. 22-29; Добрускін М.Є. Несостоятельность антикоммунистических концепций роли советской интеллигенции. – К., 1983; Варварцев Н.Н. Национализм в обличье советологии: (Критика современной буржуазной историографии Украины). – К., 1984; Ткаченко В.Н. Критика буржуазных фальсификаций развития культуры Украинской ССР. – К., 1984.

Він також критикував Р.Пайпса за його прогноз обов'язкового росту у радянському суспільстві тенденцій до формування окремих національних держав, що супроводжуватиметься підвищенням національної свідомості і національних особливостей культури. В.Ткаченко намагався розвінчати твердження радянологів про зведення української культури до рівня специфічної “субкультури”, що підкорена російській, хоча насправді це було саме так.

У роботі М.Добрускіна було піддано критиці книгу “Брожение на Украине”, написану українськими націоналістичними організаціями зі вступом англійського професора М.Готворда, в якій інтелігенція України поділялася на чотири групи. До першої належав так званий “новий клас”, куди входили члени партійного та радянського апарату, який виконував керівну і навіть експлуаторську функцію “номенклатурної еліти”. До другої належала “культурна еліта” – ті діячі культури і науки, що активно підтримували політику партії і вели боротьбу проти всіх форм буржуазної ідеології, будучи позбавлені всякої відповідальності перед народом. До третьої групи належала решта, яка мала низьку кваліфікацію, “страждала” моральною та державною відсталістю. Цю категорію можна вважати “відчуженою від народу”. До четвертої групи відносилася опозиція, якій не було байдуже майбутнє свого народу. Фактично дослідження пострадянських вчених підтвердили правдивість висновків науковців української діаспори і відкинули їх безпідставну критику радянською історіографією.⁵⁰¹

Відновлення діяльності України на міжнародній арені, пишне святкування 300-річчя «возз'єднання України з Росією» призвело до появи в радянській науковій літературі досліджень, автори яких висвітлювали міжнародні зв'язки української культурно-освітньої інтелігенції. В дослідженнях про активізацію міжнародних зв'язків України, поруч із названими успіхами в цьому процесі замовчувалися труднощі, які виникали

⁵⁰¹ Див.: Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ століття. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1996.

внаслідок обмеженості міжнародних контактів українських науковців планування діяльності такого роду з Москви.⁵⁰²

Всі вище названі публікації містили досить багатий фактичний матеріал, що відображав механізм відтворення інтелігенції як соціальної категорії, проблеми і напрямки її діяльності. Однак, зі зрозумілих причин поза увагою цих авторів залишались аспекти, пов'язані з реальними духовними процесами в радянському суспільстві, а також проблеми суспільно-політичного структурування інтелігенції України.

Надмірні акценти на негативних явищах культурно-освітньої діяльності української інтелігенції повоєнного періоду та доби «відлиги», посилена увага до етнічних особливостей та теми опору радянській системі, були характерними для публікацій вчених діаспори. У збірнику «В обороні української культури і народу»,⁵⁰³ виданому з матеріалів конференції Канадського НТШ, яка проходила в Торонто 6 червня 1965 р., основною ідеєю публікацій були твердження, що УРСР була організована завдяки московській окупації як інструмент для планового нищення української мови, державної ідеї і української нації взагалі. Інструментом російського панування в Україні проголошувалася окупаційна комуністична партія, яка перешкоджала вільному розвитку українських культурних діячів. Головним висновком збірника було твердження про те, що український народ терпів приниження національної гідності, обмеження вільного духовного розвитку, нищення його культурних надбань та історичних пам'яток, а також ізоляцію від зовнішнього світу і його творчих здобутків.

⁵⁰² Іваницький М.Н. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами демократії. – К., 1957; Гостроверхий І.І. Нашій дружбі міцніти. – К., 1964; Колосова К.А. Міжнародні культурні зв'язки України. – К., 1965; Гайворонюк В.А. Деятельность Компартии Украины по развитию культурных связей УРСР с европейскими социалистическими странами (1956-1965 гг.). – Львов, 1970; Духовний розквіт українського народу. – К., 1972; Україна і зарубіжний світ. – К., 1970.

⁵⁰³ В обороні української культури і народу: Зб. матеріалів наук. конф. КНТШ.-Торонто, 1966.

В книзі “Перший світовий конгрес вільних українців”⁵⁰⁴ вміщено статті Г.Васильовича, Ю.Бойка, Р.Смаль-Стоцького та інших, в яких подавалася характеристика політичного, економічного та культурного становища України на середину ХХ ст. Зокрема, висновки Р.Смаль-Стоцького схожі до попередніх і залишилися типовими для всіх статей збірника: ні українська мова та культура, ні сама нація не були панівними чинниками в республіці; окупаційна московська влада вела систематичну русифікацію української нації, мови, культури, науки, мистецтва; у власній українській державі українська нація засуджена разом з іншими неросійськими колоніальними націями СРСР на повільну смерть. Цей “процес” радянські апаратчики називали “відмиранням” національних мов у комуністичному суспільстві та виправдовували теорію “злиття націй” в один радянський народ. Сучасне значення терміну “Україна” залишалось по суті “Малоросія”, яка була перехідною стадією для знищення всіх мовних і культурних відмінностей української нації, а сам термін вживався для ошуканства політичної еміграції, ООН і вільних держав світу.

Ближче до соціальних та культурних процесів, їх об’єктивніше відображення спостерігалось у виступі О.Рогоча, що увійшов до збірника матеріалів V та VI великих зборів українських націоналістів.⁵⁰⁵ Він вказував на те, що в республіці почалася оборона національної мови, що боротьба за збереження чистоти української духовності найяскравіше проявлялася в літературі, а реабілітаційний процес, що почався після засудження культу особи, неповний, бо замовчувалася боротьба за самостійну Україну.

Оцінюючи дослідження вчених діаспори загалом позитивно, можна водночас відмітити, що їх увага зосереджувалася, головним чином, на політичних аспектах життєдіяльності української інтелігенції доби “відлиги”.

⁵⁰⁴ Перший світовий конгрес вільних українців.-Вінніпег-Нью-Йорк-Лондон, 1969.

⁵⁰⁵ Два етапи: Матеріали п’ятого і шостого великих зборів українських націоналістів.- Наклади ОУН. – 1966.

У 1960–1970-х роках значна кількість наукових досліджень представників радянської історіографії присвячувалася участі представників інтелектуальної праці у розвитку технічного прогресу в умовах НТР. Вчені почали з розумінням ставитися до піднесення ролі інтелігенції у суспільстві в умовах прискореного розвитку науки і техніки. Однак, партійна установка на першочергове значення робітництва у суспільно-політичному та економічному житті не дозволяла зробити вірних висновків щодо місця інтелігенції у житті суспільства. За словами М.Хрущова народу потрібні твори, які відображали пафос праці, зрозумілі народові. Метод соціалістичного реалізму забезпечував, на його думку, необмежені можливості для створення таких творів.⁵⁰⁶

У роботі Н.Давидової говорилося про нові досягнення виробничих колективів у боротьбі за виконання народногосподарських планів та підкреслювалося, що подальше прискорення науково-технічного прогресу знаходилося у прямій залежності від підвищення «боездатності партійних організацій», результатом чого мало бути піднесення комуністичного виховання трудящих у процесі праці. Роль інтелігенції у забезпеченні впровадження наукових пошуків у виробництво авторка визначала через зв'язки науково-дослідних установ із виробничими колективами, підкреслюючи роль робітників у перевірці на практиці технічних та технологічних новинок.⁵⁰⁷

Представники радянської історіографії приділяли певну увагу висвітленню участі представників інтелектуальної праці у «боротьбі за технічний прогрес» в різних галузях промисловості та сільського господарства. Питання забезпечення зв'язку науки з виробництвом на металургійних підприємствах досліджував Д.Шелест, який наголошував, що представники інтелігенції та робітництва мали плідно співпрацювати не лише у сфері впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, а й у

⁵⁰⁶ Хрущов М. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу // Вітчизна. – 1957. – № 10. – С. 10.

⁵⁰⁷ Давидова Н. У боротьбі за технічний прогрес. – К., 1963.

плані ідеологічної роботи.⁵⁰⁸ Зв'язок між науковими установами та працівниками металургійних підприємств досліджували також В.Коляда,⁵⁰⁹ А.Маковська, Л.Якименко,⁵¹⁰ П.Рущенко.⁵¹¹ Автори в основному звертали увагу на способи забезпечення прискорення впровадження новинок науки і техніки у виробництво, аналізували причини затримок у цій справі та відзначали працівників, що змогли добитися вражаючих результатів. У них були присутні твердження, що найкраще процес втілення у життя новітніх розробок вчених досягався за умови посилення ідеологічної роботи з ними. Така постановка питання фактично означала схвалення тиску адміністративно-командної системи на представників інтелектуальної праці.

У період 1970-х років з'явилися дослідження, автори яких висвітлювали процес «виховання» української інтелігенції, що здійснювався партією, пов'язуючи його із необхідністю прискорення впровадження досягнень науки і техніки у виробництво. Фактично замість аналізу економічних причин затримок інтенсифікації виробництва, що неминуче призвів би до необхідності критичного аналізу принципів роботи радянської економіки, вчені змушені були вдаватися до висвітлення ідеологічної роботи з інтелігенцією, як фактору інтенсифікації.

⁵⁰⁸ Шелест Д.С. КП України в боротьбі за зміцнення зв'язку науки з виробництвом (1959-1965 рр.): (З досвіду роботи парторганізацій металургійних підприємств республіки) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 3-13; Шелест Д.С. Розвиток творчої співдружності науковців і практиків-металургів (1959-1965 рр.) // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5; Шелест Д.С. Формирование коммунистического мировоззрения у рабочих-металлургов Украинской ССР в сети партийного просвещения (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 34-40; Шелест Д.С., Прокопенко Л.Л. Деятельность партийных организаций Украины по повышению ведущей роли рабочего класса в развитии социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 41-47.

⁵⁰⁹ Коляда В.М. Науково-технічний прогрес і виховання сільської молоді // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 93-99.

⁵¹⁰ Маковская А.М., Якименко Л.А. Партийные организации Донбасса в борьбе за технический прогресс и внедрение новой техники в металлургической промышленности в 1951-1961 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 95-103.

⁵¹¹ Рущенко П.Т. К вопросу о деятельности партийных организаций металлургических предприятий Украины по ускорению научно-технического прогресса (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 103-111.

У класовому розумінні комуністи завжди відмежовувалися від інтелігенції, справедливо вважаючи, що її представники не завжди схильні сприймати всі рішення вищого партійного керівництва. Така думка була виголошена В.О.Кравченком, який наголошував, на необхідності продовження роботи партії по роз'ясненню несумісності з радянською ідеологією проповіді національної замкнутості та обмеженості.⁵¹²

Серед українських вчених ставлення радянського керівництва до осіб розумової праці узагальнив В.К.Молочко, який вказував, що робітничий клас СРСР, керований Комуністичною партією, здійснив всесвітньо-історичну місію: створив свою власну, соціалістичну інтелігенцію. Він вважав, що кількісне зростання освічених людей у лавах Комуністичної партії було наслідком їх кількісного зростання в середовищі робітничого класу та колгоспного селянства, за рахунок яких партія переважно і поповнювала свої ряди.⁵¹³ Подібне ставлення до визначення основ поповнення кадрів представників інтелігенції призвело до появи досліджень, автори яких прагнули довести зв'язок формування цієї суспільної верстви у першу чергу із робітничим класом та селянством, спростовуючи необхідність формування кадрів інтелігенції як представників високоосвіченої аристократії.

Розгортання процесу «перевиховання» інтелігенції призвело до поступової появи робіт, автори яких прагнули визначити напрямки ідейно-політичної роботи з представниками розумової праці, вважаючи їх більш схильними до відступу від постулатів марксистсько-ленінської теорії.⁵¹⁴

⁵¹² Кравченко В.О. Діяльність Комуністичної партії по викриттю антинародної суті українського буржуазного націоналізму у західних областях України (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971. – С. 89.

⁵¹³ Молочко В.К. Ленінське вчення про класовість марксистської партії і сучасність // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971. – С. 59.

⁵¹⁴ Сауляк П.О. Діяльність Комуністичної партії по поліпшенню ідейно-політичного виховання сільської інтелігенції в системі партійної освіти // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 100-107; Абраменкова А.І. Підвищення ідейно-теоретичного рівня інженерно-технічної інтелігенції в роки семирічки: (На матеріалах машинобудівних підприємств м.Харкова) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 56-62; Киричук В.В. Діяльність партійних організацій західних областей України в справі ідейного виховання сільської інтелігенції в період між XXII і XXIV з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 62-67.

У 1970-х роках, у розквіт «застою», ідеологічна робота закономірно оголошувалася чи не найдієвішим засобом прискорення втілення у життя результатів науково-технічного прогресу.⁵¹⁵ Однак, фактично вчені плутали свідоме прагнення до впровадження результатів діяльності наукових установ у життя і партійну дисципліну, яка вимагала беззастережного виконання відповідних рішень. Науковці не бажали проаналізувати реальні наслідки некомпетентного втручання партійних органів у цей процес. З іншого боку, вчені підносили передовиків науки і виробництва, сприяючи формуванню позитивного уявлення про результати трудової діяльності.

Історики радянського періоду сформували спеціальний напрям досліджень, в яких аналізувалася співдружність представників науки і виробництва у справі впровадження новітніх розробок. Одним із виразів участі представників розумової праці в суспільно-політичних процесах була участь у русі новаторів виробництва. Її у період існування СРСР досліджували вчені, які прагнули довести єдність різних суспільних верств радянських людей у процесі побудови комуністичного суспільства.

Вивчаючи боротьбу партійних організацій України за піднесення творчої активності робітничого класу та інженерно-технічних працівників республіки у роки семирічки М.Л.Завіновський звернув увагу на такі форми технічної творчості як громадські рейди, ради новаторів, постійнодіючі виробничі наради та бюро економічного аналізу, які, на його думку, дозволили партії успішно керувати творчою активністю мас.⁵¹⁶

⁵¹⁵ Див.: Позняков К.И., Остапенко И.М. Историография деятельности КПСС по коммунистическому воспитанию рабочих-металлургов Украины в период развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 10; Шумаков В.К., Мельник И.Т. Деятельность КПСС по развитию трудовой и общественно-политической активности инженерно-технической интеллигенции: (На материалах партийных организаций промышленных предприятий Украинской ССР. 1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 118-123; Кривошея Г.М. Работа партийных организаций Украины по воспитанию коммунистической идейности инженерно-технических кадров (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 111-121.

⁵¹⁶ Завіновський М.Л. Партійні організації України в боротьбі за піднесення творчої активності робітничого класу та ІТП республіки (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 52-62.

Спільну діяльність новаторів виробництва та вчених науково-дослідних установ в рамках громадської співдружності вивчав В.І.Демидюк, який наголошував, що вона була великим внеском у створення матеріально-технічної бази комунізму. Вчений високо оцінював діяльність таких громадських форм співдружності науки з виробництвом, як громадські конструкторські бюро та громадські науково-дослідні інститути.⁵¹⁷ Але науковець практично не звертав уваги на те, що наукові установи, які створювалися на громадських засадах, практично не мали власної матеріальної бази і працювали на базі відповідних державних установ. Причому іноді така праця не передбачалася народногосподарськими планами.

Поступово наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років стає помітним захоплення вченими, при висвітленні участі інтелігенції в русі новаторів, аналізом створення та діяльності комплексних бригад та громадських конструкторських бюро. М.І.Тепер наголошувала, що для успішної роботи комплексних бригад необхідно, щоб ними керували інженерно-технічні працівники, чие керівництво було б основою дальшого удосконалення виробництва.⁵¹⁸ В.І.Демидюк вважав комплексні бригади основою налагодження плідної співдружності наукових працівників із виробництвом.⁵¹⁹ М.С.Журавльов наголошував, що комплексні бригади дозволили піднести на більш високий рівень всю справу раціоналізації та винахідництва.⁵²⁰ М.В.Белік підкреслював, що особливістю комплексних

⁵¹⁷ Демидюк В.І. Діяльність партійних організацій України в справі розвитку громадських форм співдружності науки з виробництвом (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 68-69.

⁵¹⁸ Тепер М.І. Діяльність партійних організацій по залученню інженерно-технічних працівників до активної участі в технічному прогресі 1959-1965 рр.: (На матеріалах підприємств кольорової металургії) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 31-32.

⁵¹⁹ Демидюк В.І. Діяльність партійних організацій України в справі розвитку громадських форм співдружності науки з виробництвом (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 69-70.

⁵²⁰ Журавльов М.С. Боротьба партійних організацій за розвиток технічного прогресу в хімічній промисловості України (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 82-83.

бригад було те, що вони не лише розробляли і вносили пропозиції, а й впроваджували їх у виробництво. Практика, на думку вченого, показала, що співдружність раціоналізаторів, винахідників і вчених давала змогу вирішувати складні технічні завдання, які не під силу одному навіть і талановитому раціоналізаторові.⁵²¹

У праці О.Ф.Вороніна та В.Ф.Гайдукова висвітлювався внесок працівників преси у розповсюдженні руху за створення наскрізних (або добових) бригад, як більш прогресивної форми організації праці, що мали прийти на зміну комплексним бригадам.⁵²²

Позитивно оцінюючи діяльність комплексних бригад на залізничному транспорті, О.С.Ватуля вказував, що їх створення підвищило рівень відповідальності залізничників.⁵²³

Підкреслюючи єдність всіх членів соціалістичного суспільства, яка на думку багатьох радянських дослідників полягала у масовій участі населення у всіх починаннях партії, українські вчені наголошували на участі великої кількості людей у процесі вдосконалення виробництва. О.Г.Пруцков вказував, що найважливішою закономірністю розвитку радянської науки є масова участь у ній широкого кола вчених.⁵²⁴

Підносячи партійне керівництво діяльністю винахідників і раціоналізаторів, О.І.Мартинів наголошував, що кращою практикою організації і керівництва рухом раціоналізаторів і винахідників були

⁵²¹ Белік М.В. Діяльність партійних організацій по піднесенню творчої активності металургів України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 177-190.

⁵²² Воронкін О.Ф., Гайдуков В.Ф. Роль партійної преси Донбасу в удосконаленні організації праці гірників (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 38.

⁵²³ Ватуля О.С. Здійснення партійними організаціями України ленінських ідей про електрифікацію залізничного транспорту (1956-1961 рр.): (На матеріалах Південної залізниці) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 54.

⁵²⁴ Пруцков О.Г. Діяльність комуністів по впровадженню результатів наукових досліджень у промислове виробництво 1959-1965 рр.: (На матеріалах Харківської області) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 121.

комплексні бригади, створення яких сприяло більш широкому залученню до раціоналізаторської роботи інтелігенції.⁵²⁵

Діяльність громадських конструкторських бюро та комплексних бригад раціоналізаторів вивчали Г.С.Дем'янов та Р.Г.Руденко, вказуючи, що вона сприяла підвищенню свідомості та творчої активності радянських людей, а також розвитку науково-технічного прогресу та участі в управлінні виробництвом.⁵²⁶ Такої ж думки притримувався В.М.Земляк, розподіляючи комплексні бригади на бригади інженерно-технічних працівників і новаторів виробництва та бригади раціоналізаторів.⁵²⁷ З цього приводу Г.С.Дем'янов писав, що пропаганда передового досвіду за допомогою діяльності комплексних бригад сприяла мобілізації мас на виконання поставлених завдань, а також загальній інтенсифікації виробництва.⁵²⁸

Можна погодитися із загальним твердженням українських радянських істориків, що співдружність працівників науки і виробництва сприяла прискоренню впровадження нових наукових розробок у виробництво, а також науковому вивіренню новаторських розробок. У той же час не варто перебільшувати загальний внесок новаторів у виробництво, оскільки їхні вдосконалення, що були результатом практичної діяльності, не могли замінити комплексних наукових досліджень та дослідної бази серйозних наукових установ. Новатори лише певним чином могли внести корективи у науково-дослідну діяльність, але замінити чи зрівнятися із науковими

⁵²⁵ Мартинов О.І. Парти́йне керівництво технічним прогресом у машинобудівній промисловості західних областей України (1951-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С.33.

⁵²⁶ Дем'янов Г.С., Руденко Р.Г. Діяльність партійних організацій України по розвитку раціоналізації і винахідництва між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 160.

⁵²⁷ Земляк В.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по зміцненню творчої співдружності працівників науки і виробництва в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 85.

⁵²⁸ Дем'янов Г.С. Діяльність партійних організацій України по пропаганді передового виробничого досвіду між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС: (На матеріалах металургійних підприємств УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1976. – С. 100-101.

установами не мали можливості. А у діяльності комплексних бригад було ще багато неузгодженостей.

У дослідженнях 1970-х років вченими висловлювалася думка про необхідність посилення зв'язків між працівниками науки і виробництва та діяльність партії по підтримці руху винахідників та раціоналізаторів.⁵²⁹ У їхніх дослідженнях цілком слушно містилося твердження, що сучасна наука була основою науково-технічного прогресу, що без її розвитку і тісного зв'язку із виробництвом було неможливим успішно розв'язувати партійні завдання. Але, з одного боку, вчені із розумінням сприймали те, що більшість цих завдань пов'язані із протистоянням капіталістичному світу, а з іншого – хибно стверджували, що для майбутнього комуністичного суспільства буде характерним перетворення всіх робітників на високоосвічених науковців, здатних здійснювати та втілювати у життя передові винаходи.

Поширення руху вчених і заводських дослідників за технічний прогрес під час Всесоюзного огляду науково-дослідних робіт у травні-грудні 1962 р., вивчали у своїй роботі Ф.С.Павлов та Д.С.Шелест, вказуючи, що він допоміг глибше аналізувати виконання планів створення і впровадження технічних новинок, зміцнювати співдружність вчених і робітників.⁵³⁰

⁵²⁹ Див.: Бабич І.І. Комуністи машинобудівної промисловості Львівщини у боротьбі за технічний прогрес (1961-1962 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 89-93; Герасимчук Н.М. Керівна роль партійних організацій Кременчуцького промислового району у боротьбі за технічний прогрес (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С. 102-106; Глогусь Я.С. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по зміцненню творчих зв'язків науки з виробництвом (1951-1955 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 94-98; Демидюк В.І. Боротьба партійних організацій України за розвиток і зміцнення зв'язків науки з виробництвом у важкій промисловості (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 34-40; Ковальський Б.П. Діяльність партійних організацій по впровадженню НОП, нової техніки і технології, передового досвіду в промисловості України (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С.125-131; Федорчак П.С. Партійне керівництво посиленням зв'язків між працівниками науки і підприємств важкої індустрії (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 40-45.

⁵³⁰ Павлов Ф.С., Шелест Д.С. КП України в боротьбі за зміцнення зв'язку науки з виробництвом (1959-1965 рр.): (З досвіду роботи парторганізацій металургійних підприємств республіки) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 12-13.

Суспільно-політичну діяльність новаторів виробництва та наукових працівників висвітлювали вчені, які вивчали процес впровадження їх досягнень у виробництво. Причому важливість значення такої діяльності вбачалася у демонстрації тісних зв'язків науки з виробництвом, широкій пропаганді передового досвіду як виразу переваги соціалістичного суспільства над капіталістичним з його конкуренцією, що начебто гальмувала процес впровадження досягнень науки у виробництво. Серед життєвих методів прискорення впровадження досвіду новаторів у виробництво називалося складання комплексних планів по вивченню, поширенню і впровадженню передового досвіду, технічної інформації та пропаганди, ознайомлення із прийомами роботи новаторів виробництва безпосередньо на робочому місці у рамках роботи шкіл передового досвіду та на галузевих нарадах, а також у процесі налагодження та розширення міжзаводських виробничих зв'язків у межах області, республіки, союзу та між підприємствами країн соціалістичної співдружності.⁵³¹

Тут можна виділити дослідження А.Г.Слюсаренка, монографія якого присвячувалася діяльності КППС по підвищенню ефективності науки.⁵³² У ній вміщено аналіз марксистсько-ленінського вчення про роль науки у соціалістичному суспільстві та про принципи партійного керівництва її розвитком, найважливіших документів партії з питань науки, конкретних заходів Компартії України по вдосконаленню розташування наукового потенціалу республіки, структури його закладів, зміцненню партійних організацій у сфері науки. Основна увага приділяється визначенню ролі

⁵³¹ Воскресенський О.О., Бузницька В.М. Виховання в процесі праці – одне з головних завдань партійних організацій: (На матеріалах промислових підприємств Харкова 1959-1963 рр.) // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 50; Руденко Р.Г. Робота партійних організацій по пропаганді та впровадженню досвіду новаторів на підприємствах машинобудівної промисловості України (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 126; Дем'янов Г.С. Діяльність партійних організацій України по пропаганді передового виробничого досвіду між XXII і XXIII з'їздами КППС: (На матеріалах металургійних підприємств УРСР) // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 16. – К., 1976. – С. 96-97.

⁵³² Слюсаренко А.И. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе. – К., 1978.

наукових закладів України у прискоренні науково-технічного прогресу та зміцнення зв'язків науки із виробництвом. Тут варто зазначити, що автор на перше місце ставив саме наукових працівників, не розглядаючи їх у якості помічників для забезпечення роботи робітників і селян.

У іншій роботі А.Г.Слюсаренка проаналізовано питання партійної роботи у наукових закладах, ролі їхніх первинних партійних організацій у ідейному загартуванні представників розумової праці, вдосконалення методів їх впливу на активізацію наукових досліджень та впровадження отриманих результатів у виробництво, підвищення рівня ідейно-виховної роботи серед наукової інтелігенції.⁵³³

Для визначення ступеня висвітлення в українській історіографії місця і ролі представників інтелектуальної праці у суспільно-політичних процесах варто зупинитися на аналізі наукових досліджень, автори яких вивчали процес відтворення інтелігенції як соціальної верстви. У радянській історіографії не було єдності серед вчених у визначенні джерел поповнення високоосвічених людей. Частина з них вважала достатнім певною мірою підвищити загальнонауковий рівень робітників, перетворюючи їх на представників інтелігенції, що й втілювалося в життя у СРСР. Інша частина вчених виступала за необхідність комплексно підходити до цього питання, наголошуючи на важливості всебічної підготовки високоосвічених людей, мотивуючи це потребами науково-технічного прогресу. Перший підхід поширився у науковій літературі завдяки діяльності М.Хрущова, який поєднував у собі якості надзвичайно талановитої, але недостатньо обізнаної з можливостями науки людини. Другий підхід отримав поширення в основному у роки правління Л.Брежнєва завдяки творчості обдарованих вчених, які розуміли нагальну потребу підготовки кадрів інтелігенції не тільки як «інженерно-технічних» чи «культурно-освітніх» працівників, а й у якості своєрідного аристократичного прошарку радянського суспільства.

⁵³³ Слюсаренко А.Г. Ідейне загартування наукових кадрів (1959-1971 рр.) // Укр. іст. журн. – 1976. – № 1. – С. 66-74.

Вони певною мірою скептично ставилися до тверджень про можливість повноцінного виробничо-технічного навчання й з розумінням відносилися до відокремлення у соціальному плані інтелігенції, як провідної верстви, яка мала пріоритетне значення в умовах НТП, від інших верств суспільства.

Таким чином, визначення становища інтелігенції у суспільстві та її впливу на його суспільно-політичне життя певною мірою пов'язувалося із вирішенням проблеми пріоритетності між працівниками, які отримали більшість своїх знань на практиці, але без фундаментальної вищої освіти, і представниками розумової праці, що мали ґрунтовну теоретичну підготовку. Частина вчених вважала за можливе здійснювати підготовку спеціалістів прямо на виробництві тим самим принижуючи роль вищих навчальних закладів як джерела підготовки кваліфікованих кадрів, применшуючи роль інтелігенції у забезпеченні науково-технічного прогресу. Вважалося, що такий спосіб підготовки кваліфікованих кадрів дозволить підвищити їхній рівень «ідеологічної підготовки», який у середовищі робітників вважався відносно високим. Так, А.Рудой високо оцінював можливості заводів-втузів у якості джерела підготовки високоосвічених спеціалістів.⁵³⁴ У радянській історіографії широко досліджувалися регіональні аспекти підготовки кваліфікованих спеціалістів на виробництві: на матеріалах гірничої промисловості це питання досліджували М.Тітенко та В.Чорна,⁵³⁵ у важкій промисловості – П.Федорчак,⁵³⁶ на залізничному транспорті – М.Ямаєв.⁵³⁷

⁵³⁴ Рудой А.Д. З історії організації заводів-втузів на Україні // Укр. істор. журн. – 1961. – № 5. – С. 63.

⁵³⁵ Тітенко М.П. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970. – С. 125; Чорна В.Г. З досвіду партійного керівництва підготовкою і вихованням кваліфікованих робітничих кадрів України: (На матеріалах гірничої промисловості України 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 149.

⁵³⁶ Федорчак П.С. Діяльність партійних організацій по підвищенню культурно-технічного рівня працівників важкої промисловості України (1959-1970 гг.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 26.

⁵³⁷ Ямаєв М.Я. Партійне керівництво технічним прогресом на залізничному транспорті в роки семирічки: (На матеріалах Львівської залізниці) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 25.

Вже у 1971 р. О.С.Ватуля у справі вдосконалення системи праці прирівнював робітників-раціоналізаторів до інженерів-конструкторів.⁵³⁸ У той же час П.Т.Рущенко та В.М.Бачинський, оцінюючи загальний рівень розвитку технічної естетики в республіці відзначали, що вітчизняні виробники відставали від своїх зарубіжних колег, через що багато промислових виробів не витримували порівняння із відповідними зарубіжними зразками, а робітники не могли за рівнем теоретичної підготовки піднятися до рівня наукових та інженерно-технічних працівників.⁵³⁹

У той же час В.І.Світличний, вивчаючи роботу партійних організацій Чорноморського пароплавства по добору, розміщенню, вихованню і підвищенню кваліфікації моряків у роки семирічки, наголошував на необхідності для парторганізацій посилити роботу із моряками для того, щоб вони оволоділи певними методами роботи з людьми і вміли керувати господарством не адміністративними, а економічними методами.⁵⁴⁰

Фактично число кількісних змін по вдосконаленню виробництва та техніки, яке здійснювалося так званими «практиками», прирівнювалося до якісного покращення виробництва, можливого лише за умови плідної праці широких верств інтелігенції. Проблема доцільності використання «практиків» у роботі підприємств була вирішена вченими радянського періоду досить оригінально. Якщо у працях 1960-1970-х років вони в основному нав'язували думку про доцільність використання комуністів по керівництву професійними робітниками, то пізніше стали виголошувати

⁵³⁸ Ватуля О.С. Діяльність Харківської партійної організації по підготовці кадрів і підвищенню культурно-технічного рівня працівників Південної залізниці (1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 110-112.

⁵³⁹ Рущенко П.Т. Про роботу партійних організацій УРСР по розвитку технічної естетики на промислових підприємствах в останні роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 83; Бачинський В.М. Піклування КПРС про поліпшення умов праці робітничого класу (1959-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 80-87.

⁵⁴⁰ Світличний В.І. Робота партійних організацій Чорноморського пароплавства по добору, розстановці, вихованню і підвищенню виробничої кваліфікації моряків (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 145-146.

думку про необхідність прийняття до лав партії робітників провідних професій.

Протилежну позицію у питанні використання на відповідальних ділянках працівників без вищої освіти відстоював Ю.Курносів, наголошуючи на невирішеності в СРСР питання про оптимальне співвідношення на виробництві між спеціалістами із вищою та середньою спеціальною освітою, що призводило до не виваженого заміщення інженерних посад техніками, до «розтрачання інженерних знань».⁵⁴¹ Про це також говорив В.М.Бачинський, який створював свої праці вже після відсторонення М.С.Хрущова від влади, в одній з них вказував, що виробниче навчання на практиці не виправдало себе.⁵⁴²

Роль практичної та теоретичної підготовки в процесі навчання кадрів для народного господарства була по-новому розглянута радянськими вченими вже в часи перебудови. І.А.Кривий, аналізуючи підготовку інженерно-технічних кадрів у роки семирічки, вже більш стримано відгукувався про підготовку кадрів на виробництві, віддаючи перевагу їх теоретичній підготовці за умови суттєвого покращення матеріально-технічного забезпечення вузів.⁵⁴³

Отже, поступово вітчизняні вчені відійшли від ідеалізації виробничого навчання. Це було зумовлене потребами науково-технічної революції, яка вимагала від працівників все більш високого рівня професійної підготовки, який передбачав перш за все теоретичні знання. Крім того, ініціатива трудящих щодо вдосконалення виробництва виходячи із практичних знань, отриманих на роботі вичерпала себе, оскільки ці вдосконалення носили

⁵⁴¹ Курносів Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959-1970 рр.). – К., 1975. – С. 183.

⁵⁴² Бачинський В.М. Боротьба КП України за підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 42-43; Бачинський В.М. Партийное руководство культурно-массовой работой в производственных коллективах промышленных предприятий Украины (1959-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – С. 81-86.

⁵⁴³ Кривой И.А. Ведущая роль партийных организаций Украины в расширении подготовки инженерно-технических кадров (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 134. – К., 1985. – С. 50-56.

дрібний характер, а для масової інтенсифікації виробництва потрібен був високий рівень теоретичних знань.

Окремо слід сказати про дослідження, в яких аналізувалися проблеми, пов'язані із участю представників інтелігенції у забезпеченні кваліфікованими кадрами сільськогосподарського виробництва. Особливо актуальним це питання виявилось в умовах переміщення великої кількості працівників з міст до сільської місцевості. Причому серед представників сільської інтелігенції українські радянські вчені незмінно виділяли у першу чергу голову колгоспу, прагнучи встановити його роль у піднесенні сільського господарства. Правомірність такого підходу викликає великий сумнів, як і сам факт віднесення цієї категорії працівників до повноцінних представників інтелектуальної праці. Тим не менше у радянській історіографії до представників сільської інтелігенції відносили не лише культурно-освітню, а й управлінську, відзначаючи її велику роль у втіленні в життя політики партії у сільській місцевості.

Так, підносили роль голів колгоспів у налагодженні сільськогосподарського виробництва, підвищенні рівня ідеологічної роботи серед колгоспників Г.К.Морозов,⁵⁴⁴ В.П.Столяренко, М.П.Топчій.⁵⁴⁵ А високо оцінювали можливості прискореної підготовки кваліфікованих сільськогосподарських керівників прямо на виробництві Ф.Белявін,⁵⁴⁶ С.Клапчук,⁵⁴⁷ Г.Морій⁵⁴⁸ та ін. Роль представників інтелігенції у підвищенні

⁵⁴⁴ Морозов Г.К. Боротьба партійних організацій Харківщини за кращу розстановку комуністів на виробництві (1962-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 13. – К., 1967. – С. 176-180.

⁵⁴⁵ Столяренко В.П., Топчій М.П. З досвіду роботи парторганізацій Тернопільщини по зміцненню колгоспів кадрами сільського господарства між XXI і XXIII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 5-7; Топчій М.П. Втілення ленінських принципів у роботі партійних організацій Тернопільщини по добору і розстановці кадрів сільського господарства (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 136-141.

⁵⁴⁶ Белявін Ф.К. КП України в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953-1960 рр.) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 4. – С. 23.

⁵⁴⁷ Клапчук С.М. Участь комсомолу України в піднесенні культурно-технічного рівня робітничої молоді (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 153-165.

рівня комуністичної свідомості в українському селі досліджували В.П.Столяренко та В.П.Шкварець, вказуючи, що велика культурно-просвітницька робота сприяла підвищенню рівня свідомості сільськогосподарських працівників.⁵⁴⁹

У сучасних дослідженнях показано, що не дивлячись на покращення рівня освіти серед робітників, низький рівень організації виробництва консервував цей якісний резерв росту продуктивності праці, що призводило до поширення нігілістичних настроїв та п'янства.⁵⁵⁰

У сучасний період ситуацію, яка склалася із підготовкою кваліфікованих працівників для сільського господарства у роки «відлиги» проаналізував І.М.Романюк. Констатуючи факт відносно низького рівня підготовки багатьох сільськогосподарських спеціалістів, він пояснював саме цим підвищений рівень детальності планування роботи сільгоспвиробників, вказуючи, що в період існування СРСР панувало переконання у необхідності деталізованої регламентації планових показників колгоспів як єдино можливого виходу із становища, коли в колгоспах не було своїх кваліфікованих кадрів і належного технічного рівня оснащення та культури виробництва, внаслідок чого здійснювати ефективне планування свого господарства колгоспи не могли.⁵⁵¹

Як вже було сказано вище, поруч із твердженнями про необхідність формування кадрів інтелігенції переважно з робітників та селян частина тверезомислячих науковців радянського періоду виголошувала думку про необхідність комплексної професійної підготовки працівників розумової праці.

⁵⁴⁸ Морій Г.П. Робота партійних організацій по вдосконаленню виробничого навчання трудівників села // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 85.

⁵⁴⁹ Столяренко В.П., Шкварець В.П. Здійснення Комуністичною партією ленінської політики в галузі культурного будівництва в українському селі (1956-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 87-100.

⁵⁵⁰ Економічна історія України / М.О.Уперенко, Е.А.Кузнєцов, П. Г.К.арієнко, Т.Х.Коломійчук, Л.В.Петришина, В.О.Мамонова. – Х., 2005. – С. 401.

⁵⁵¹ Романюк І.М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. – Вінниця, 2005. – С. 35.

Дослідженню різноманітних проблем підготовки наукових кадрів у Радянському Союзі присвячено багато наукових праць радянських істориків, правознавців та економістів, серед яких можна виділити роботи Г.М.Доброва та В.Н.Клименюка.⁵⁵² Ці вчені розглядали питання динаміки і структури наукових кадрів (кваліфікаційної, галузевої, вікової), організації праці в наукових та науково-дослідних колективах, професійної мобільності, питання підготовки наукових кадрів для наукових та науково-дослідних установ і т.д.

Існує цілий ряд робіт, які показують історію формування наукових кадрів республіки в названий період та історію окремих її вузів. У об'ємних дослідженнях радянських вчених, присвячених вивченню історії провідних наукових установ республіки, замовчувалася проблема надмірної заідеологізованості вузів, що знижувало фаховий рівень спеціалістів, проблема русифікації вищої школи, що значно впливало на розвиток національних особливостей республіки. І, навпаки, широко висвітлювалися видатні наукові досягнення, що мали практичне застосування.⁵⁵³

Тут варто виділити праці, що стосувалися висвітлення історії Академії наук УРСР, оскільки сам факт її існування і діяльності свідчив про високий рівень вітчизняних вчених, а висвітлення її у науковій літературі сприяло формуванню відповідних уявлень серед широких верств населення і сприяло згуртуванню провідних науковців республіки.⁵⁵⁴ Великий фактичний

⁵⁵² Г.М.Добров. Наука о науке. – К., 1966; Добров Г.М. Потенциал науки. – К., 1969; Клименюк В.Н. Управление развитием и использованием научного потенциала. – К., 1974.

⁵⁵³ Історія Київського університету, 1834-1959 рр. – К., 1959; Інститут общей и неорганической химии: История возникновения и становления. – К., 1980; Інститут физиологии им. А.А.Богомольца. История создания, структура, основные научные направления, важнейшие результаты исследования и перспективы дальнейшего развития. – К., 1984; Інститут гидробиологии: История ин-та. – К., 1984; Інститут экономики: Посвящается 50-летнему юбилею / Сост. В.Ф.Кифорак / АН УССР. – К., 1985; Інститут математики / АН УССР / Сост. Ю.А.Митропольский, Строк В.В.. – К., 1988; Інститут электросварки им. Е.О.Патона: История создания / АН УССР / Сост. А.И.Корниенко – К., 1987; История Днепропетровского университета / В.С.Савчук С.И.Полеков, Ю.А.Лопатин и др. / Отв. ред. В.Ф.Пресняков. – Днепропетровск, 1993.

⁵⁵⁴ Історія Академії наук Української РСР / Гол. ред. Б.Є.Патон. – У 2 кн. – К., 1967; Історія Академії наук Української ССР / Гл. ред. Б.Є.Патон. – К., 1979.

матеріал попри заідеологізовані висновки містився також в узагальнюючих працях з історії різних напрямків вітчизняної науки.⁵⁵⁵

Наукові дослідження з історії наукових закладів республіки, видані вже після проголошення незалежності, більше уваги приділяють аналізу проблем та труднощів у розвитку вітчизняної науки радянського періоду.⁵⁵⁶

Варто виділити монографію Н.С.Гурладій, яка зосередила увагу на вивченні питань зростання науково-педагогічних кадрів та покращення роботи кафедр суспільних наук.⁵⁵⁷

Окремо у радянській історіографії розглядалися питання підготовки кваліфікованих спеціалістів для загальноосвітніх шкіл. Питання налагодження високого рівня заочної освіти, підвищення уваги до рівня викладання у сільських школах та зміцнення їх матеріальної бази, а також проблеми підготовки вчителів до переходу на систему загальної середньої освіти висвітлювалися у статті П.І.Бакуменка та А.А.Лукашенка.⁵⁵⁸ М.Т.Бортнійчук та М.Ф.Довгань вивчали питання підготовки кадрів для загальноосвітніх шкіл впродовж 1961-1965 рр., відзначаючи, що завдяки партійним зусиллям на кінець семирічки більшість вчителів шкіл України отримали вищу освіту.⁵⁵⁹

О.С.Шуляк розглядав підготовку кадрів для викладання у професійних навчальних закладах як один із проявів зміцнення союзу між робітничим

⁵⁵⁵ Очерки истории высшего медицинского образования и научных кадров на Украине. – К., 1965; Пучко О.А. Развитие высшей технической освіти в Украинской РСР в роки четвертої п'ятирічки // Укр. іст. журн. – 1975. – № 3. – С. 73-79.

⁵⁵⁶ Історія Дніпропетровського Державного Аграрного Університету / Відп. ред. М.Т.Масюк. – Дніпропетровськ, 1997; Історія Донецького державного технічного університету / Голов. ред. О.А.Мінаєв. – Донецьк, 2001; Історія Дніпропетровського національного університету / Ю.А.Лопатін, В.Д.Мирончук, С.І.Світленко та ін. – Дніпропетровськ, 2003.

⁵⁵⁷ Гурладій Н. За ідеологічне озброєння мас: (Питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України 1956-1961 рр.). – Львів, 1968.

⁵⁵⁸ Бакуменко П.І., Лукашенко А.А. Керівна роль Комуністичної партії України в розвитку загальноосвітньої школи республіки (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 89-102.

⁵⁵⁹ Бортнійчук М.Т., Довгань М.Ф. Турбота Комуністичної партії та радянської держави про зміцнення матеріальної бази і кадрів загальноосвітніх шкіл на Україні (1961-1965 р.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 114–120, 117–120.

класом і селянством, а прагнення трудящих міста і села одержати вищу і середню спеціальну освіту без відриву від виробництва – як результат соціального прогресу радянського суспільства, його турботи про духовне зростання трудящих, створення необхідних матеріальних передумов для такого зростання.⁵⁶⁰

М.Й.Марущак вивчала діяльність технічних вузів республіки по вдосконаленню навчального процесу як важливого засобу підвищення якості підготовки спеціалістів, звертаючи увагу на роль партійних організацій у забезпеченні належної політичної спрямованості проведення занять.⁵⁶¹

Радянські науковці визначали кількісні та якісні показники підготовки вчителів. Вони звертали увагу на визначення рівня кваліфікації вчительських кадрів, зазначаючи, що він залишався вищим у міських навчальних закладах. Розглядалися питання підвищення життєвого рівня вчителів та їхнього працевлаштування.⁵⁶²

Підготовку та виховання кадрів суспільних наук в УРСР протягом 1945-1965 рр. досліджував П.Є.Литвин, наголошуючи, що для забезпечення відповідної кількості викладачів суспільних наук позитивну роль відіграло зобов'язання з серпня 1951 р. обкомів та міськкомів безпосередньо займатися питаннями комплектування кафедр суспільних наук, персонально

⁵⁶⁰ Шуляк О.С. Посилення партійного керівництва комплектуванням сільськогосподарських вузів і технікумів Української РСР у період між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 107-114.

⁵⁶¹ Марущак М.Й. Діяльність партійних організацій технічних вузів республіки по вдосконаленню навчального процесу (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 76-77; Марущак М.Й. До питання про партійне керівництво підготовкою науково-педагогічних кадрів для технічних вузів Української РСР (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 28-34.

⁵⁶² Мосяков В.Я. О некоторых вопросах школьного строительства в 1959-1966 гг.: (На материалах Запорожской области) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 21-26; Собко Ф.Н. Из опыта партийных организаций Украины по совершенствованию работы сельских общеобразовательных школ (1961-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 26-31;

розглядаючи кандидатуру працівника та звільняючи осіб, що за своїми політичними та діловими якостями не відповідали вимогам вищої школи.⁵⁶³

Надмірна заідеологізованість освіти в країні неодмінно тягнула за собою вивчення питань участі представників освітньої інтелігенції у ідеологічній обробці населення. Вважалося, що вони мають забезпечувати не лише високий рівень знань учнів, а й належним чином сприяти засвоєнню ними цінностей соціалістичного способу життя. Комуністичне виховання учнів розглядалося у якості одієї з найважливіших ділянок роботи вчителів. Критичне осмислення вченими доцільності проведення ідеологічної роботи в таких масштабах практично виключалося.⁵⁶⁴

Не варто вважати, що представники радянської історіографії не звертали увагу на висвітлення недоліків у системі підготовки представників інтелектуальної проці. Критичне сприйняття дійсності окремими з них дозволило створити дослідження, які повністю присвячувалися даній проблемі.

Так, В.Ф.Остафійчук констатував наявність значних недоліків в роботі науково-дослідних інститутів, проектних і конструкторських організацій, які протягом багатьох років не виконували завдань в галузі розробки нової техніки. Він вказував, що окремі науково-дослідні, проектно-конструкторські організації працювали розрізнено, у відриві від запитів народного господарства. Але наявність таких недоліків автор пояснював наявністю у

⁵⁶³ Литвин П.Е. Основные направления партийного руководства подготовкой и воспитанием кадров общественных наук в Украинской ССР в 1945-1965 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 84-91.

⁵⁶⁴ Романенко Н.И. О работе школьных партийных организаций республики по воспитанию учащихся в духе коммунистической морали (1961-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 86-90; Подсадная А.И. Партийное руководство воспитанием учащихся общеобразовательных школ в духе дружбы народов СССР в период между XXII и XXIII съездами КПСС: (На материалах Украины и Закавказских республик) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 90-95; Кузьминец А.В. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием учащихся общеобразовательных школ Украинской ССР (1961-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 100-105; Хохлов И.А. Совершенствование форм и методов работы партийных организаций общеобразовательных школ Украины в годы четвертой пятилетки // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 120-124.

останні роки правління Хрущова побудови системи управління промисловістю за територіальним принципом, що призвело до порушення виробничо-технічних зв'язків науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій з виробництвом та розосередження керівництва науковими закладами. Автор вказував також, що відсутність матеріальної зацікавленості вчених у швидкому використанні досягнень науки і техніки призводила до відкидання багатьох цінних пропозицій вчених, а деякі результати досліджень до моменту їх реалізації відразу ставали застарілими.⁵⁶⁵

Новий етап історичних досліджень, присвячених висвітленню підготовки кваліфікованих кадрів представників інтелектуальної праці та їх участі у суспільно-політичній діяльності почався після проголошення незалежності України. Представники пострадянської історіографії переглянули більшість висновків та коментарів своїх попередників.

Заслуговує на увагу монографія В.І.Онопрієнка "Історія української науки XIX-XX століть".⁵⁶⁶ У ній автор намагався показати цілісну картину становлення і розвитку української науки. В монографії висвітлено наслідки панування радянської моделі науки і перспективи її трансформації.

Недоліки та успіхи у підготовці вчительських кадрів у 1950-1960-х роках вивчав О.В.Логвиненко, який наголошував, що партія побудувала систему ідейно-політичного виховання вчителів, яка постійно давала можливість тримати їх під своїм впливом, використовуючи найбільш підготовлених вчителів для агітаційно-пропагандистської роботи серед населення.⁵⁶⁷

Новими підходами до висвітлення діяльності наукових установ, вищої школи України характеризуються дисертації, підготовлені в умовах

⁵⁶⁵ Остафійчук В.Ф. З досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств України по впровадженню у виробництво новітніх досягнень науки і техніки (1959-1966 рр.) // Наук. праці з історії КІРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 17-18.

⁵⁶⁶ Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX – XX століть: Навч. посібн. – К., 1998.

⁵⁶⁷ Логвиненко О.В. Підготовка вчителів та забезпечення ними шкіл України у 1950-1960 роках // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 203-213.

незалежності. Окремі напрямки діяльності вищої школи в Україні 1953-1964 рр. розглянуті в дисертаціях О.Замлинської, О.Сергійчук, Т.Сидорчук.⁵⁶⁸ В названих дослідженнях розглядалися проблеми русифікації вищої школи республіки, політизації навчально-виховного процесу, діяльність цензури в Україні та тиск її на вузівські видавництва. Однак автори меншою мірою висвітлювали проблеми, пов'язані із протестами науковців, викладачів та студентів проти русифікації вищих навчальних закладів, переслідування в роки «відлиги» інакомислячих та їх засудження.

Діяльність наукових та науково-педагогічних закладів УРСР в роки «відлиги» досліджувалась у дисертаційних роботах Ю.Легуна⁵⁶⁹ та К.Мельник,⁵⁷⁰ які зосередили увагу на вивченні успіхів діячів вітчизняної науки, проаналізували причини негараздів у роботі наукових установ, докладно зупинившись на негативному впливі надмірної заідеологізованості радянської науки на роботу вчених, коли вищі партійні працівники втручалися в роботу без відповідного розуміння всієї її складності та можливих наслідків свого впливу на діяльність вчених.

Загалом не дивлячись на появу окремих досліджень пострадянської історіографії, однією з «білих плям» у історії дослідження діяльності представників інтелігенції залишається її трансформація як суспільної верстви з метою «пролетаризації» в роки радянської влади. Тривалий час політика держави по відношенню до інтелігенції визначалася не тільки розвитком ситуації всередині країни та за її межами: її особливості також були пов'язані із змінами самої інтелігенції як соціального прошарку.

⁵⁶⁸ Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках. – Дис... канд. істор. наук. – К., 1995; Сидорчук Т.Г. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920-1970 рр.). – Дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1998; Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953-1964. – Дис... канд. істор. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2002.

⁵⁶⁹ Легун Ю.В. Розвиток науки в Україні у 60-х роках ХХ століття. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1995.

⁵⁷⁰ Мельник К.М. Розвиток науки в Україні у 1950-х роках ХХ століття. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1999.

Здійснювалося планомірне витіснення старої інтелігенції вихідцями з інших прошарків, тобто проводилася цілеспрямована пролетаризація освіченого прошарку. Цей процес до останнього часу не має однозначної оцінки та глибоких наукових досліджень. Але, безперечно, одним із його наслідків стало зниження загального інтелектуального рівня людей із вищою освітою. І, як наслідок, широке залучення до винахідницької роботи робітників і селян, чий загальний рівень підготовки не можна було порівняти із спеціалізованою вищою освітою.

Не дослідженим залишилося також питання, пов'язане із визначенням причин падіння престижу інтелектуальної праці взагалі, «старіння» науки та зростання неповаги до освічених людей з боку управлінського апарату, що поступово призвело до зниження його професійного рівня. Крім того, варто було б проаналізувати у цьому зв'язку вплив перекоосу у бік підготовки спеціалістів точних наук у порівнянні із гуманітарними та його вплив на формування світоглядних поглядів та переконань суспільства.

Одним із суспільно-політичних рухів періоду правління Хрущова був опозиційний рух, в якому найбільш активну участь брали представники інтелектуальної праці і не в останню чергу через можливість завдяки високому рівню освіти тверезо оцінювати становище у радянській державі. Цей рух в період свого існування не отримав ніякого висвітлення у працях радянських науковців, які взагалі не могли припустити сам факт наявності руху, пов'язаного із опором існуючому режиму, а випадки непокори автоматично відносили до «нечисленних».

Діючи терористичними засобами, сталінський режим на чверть століття «заморозив» українське суспільно-політичне життя. Проте, в роки «відлиги» виявилось, що радянське суспільство не було однорідною сірою масою. У ньому почали активно діяти люди – переважно дуже молоді, які були не згодні з дійсністю. Виховані режимом, вони спромоглися відійти від ортодоксальних істин комуністичної ідеології. Короткотривалої «відлиги» було достатньо, щоб на світ з'явилося ціле покоління шестидесятників, поява

якого стала свідченням духовного відродження нації. Ці люди відмежовувалися від офіційної лінії на боротьбу з окремими проявами культу особи. Державна десталінізація була жорстко контрольованим процесом, спрямованим на виживання тоталітарної системи в умовах, які склалися після другої світової війни. Шестидесятники добивалися радикальніших перетворень, аніж пропонувала правляча партійна верхівка. Вони відстоювали верховенство суспільства над державою, рівність усіх людей, включаючи вищих посадових осіб, перед законом, пріоритет прав людини, усунення регламентації творчого процесу. Для українських шестидесятників на першому місці стояли болючі національні проблеми.

Ідейне визрівання шестидесятників починалося з культурництва. Згуртовуючись, вони звертали свої погляди передусім на стан національної культури, бралися за захист рідної мови, популяризацію здобутків літератури і мистецтва в народі, вивчення і пропаганду вітчизняної історії, виступали проти ідеологічних штампів «соціалістичного реалізму». Як прийнято вважати у пострадянській історіографії, з кінця 1950-х років культурницький напрям переріс у політичну опозицію дисидентів радянському режиму. Не дивлячись на запевнення у січні 1959 р. на XXI з'їзді КПРС М.Хрущова про відсутність у СРСР фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини, репресивні акції проти дисидентів були масовим явищем. Фактично культурницька, політична та правозахисна діяльність представників опозиційного руху переплітаючись одна з іншою перетворилася на вагому складову суспільно-політичного життя років «відлиги».

Загальна позиція пострадянських істориків полягає в тому, що посилення опозиційного руху в роки хрущовської «відлиги» було викликане певним послабленням тиску радянських органів. Деякі вчені вважали, що надія на послаблення тиску радянського режиму і його лібералізацію

з'явилася вже після смерті “вождя народів” – Й.В.Сталіна.⁵⁷¹ В.П.Шевчук та М.Г.Тараненко вказували, що вже після його смерті в різних регіонах України виникли нелегальні групи, учасники яких за допомогою листів, заяв, маніфестів висловлювали свої сподівання на демократизацію суспільного життя.⁵⁷²

Інші науковці притримувалися думки, що саме певне послаблення тиску радянського режиму у часи правління М.С.Хрущова спричинило появу дисидентів. Так, В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко висловили думку, що внаслідок лібералізації суспільного і культурного життя для радянського суспільства більш доступнішими стали гуманістичні цінності західної культури. Під їхнім впливом серед інтелігенції все чіткіше викристалізовувалося, набирало реальних обрисів критичне ставлення до дійсності, до обмежених рамок “соціалістичного реалізму”. Маючи в своєму активі вищий інтелектуальний і культурний рівень, талант і смак, нове покоління української інтелігенції відчувало себе більш вільним і незалежним, соціально зобов'язаним подолати провінційність національної культури, вивести її з-під опіки “старшого брата” і органічно влити в контекст світової культури.⁵⁷³ Таким чином, наголошувалося на культурницькому аспекті дисидентського руху і появі цього феномену у вітчизняній історії завдяки поширенню ідей західної демократії в умовах “відлиги”.

Дещо інший акцент щодо причин появи дисидентів містився у роботі В.Кафарського, який вказував, що хрущовська “відлига” принесла надії і водночас породила розчарування у творчих колах української інтелігенції, оскільки процес демократизації і оновлення суспільства відбувався

⁵⁷¹ Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 196; Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 3-4.

⁵⁷² Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 417.

⁵⁷³ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3-х томах. – Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 501.

непослідовно. Саме незавершеність реформ породила, на його думку, дисидентський рух, представники якого прагнули до більш радикальних змін у суспільстві.⁵⁷⁴

Розчарування хрущовськими реформами, як причина появи дисидентів, визначалася у праці Ю.Данилюка і О.Бажана. Вони вважали, що невдачі у реформуванні економіки, відсутність будь-якої гнучкості у зовнішній політиці СРСР, грубість і безцеремонність прагнень вищого керівництва взяти під свій щільний контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства, ідеологічно заангажовані твердження про розв'язання в Радянському Союзі національного питання, здійснення обґрунтування єдиної спільності “радянського народу” на тлі розгулу російського великодержавницького шовінізму, насильницька русифікація союзних республік, штучне звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатовікових традицій народів, що входили до складу СРСР, та прагнення радянського керівництва, розколовши інтелігенцію, перетворити її на слухняний інструмент власної політики призвели у кінцевому рахунку до нестабільності суспільства, сприяли зростанню напруженості серед усіх прошарків населення.⁵⁷⁵

Певні розбіжності між пострадянськими вченими залишилися і у питаннях щодо визначення наскільки радикальними були надії дисидентів України в умовах послаблення тоталітарного тиску держави. Так, Ю.Д.Зайцев висловлював думку, що смерть Й.В.Сталіна та розвінчання його культу особи не лише виявило антигуманну суть тоталітаризму, а й посіяло в душі передових людей того часу сумнів у соціальній вартості побудованого в СРСР ладу, історичній цінності теорії, що його обґрунтовувала, і прогресивній ролі партії як носія цієї теорії.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 614.

⁵⁷⁵ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 16-17.

⁵⁷⁶ Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 196.

В.П.Шевчук і М.Г.Тараненко наголошували, що громадськість України все більше усвідомлювала необхідність існування власної держави, спроможної захистити націю від геноциду, зберегти генофонд українського народу. А вже після смерті Й.В.Сталіна в українському суспільстві з'являються надії на зміну політичного режиму.⁵⁷⁷ Отже, наголос робиться на політичному спрямуванні дисидентського руху. В.Кафарський підкреслював, що оскільки становище республіки після хрущовських реформ істотно не змінилося, то це змушувало шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету, розширення прав людини в СРСР.⁵⁷⁸ Б.Д.Лановик та М.В.Лазарович вважали, що дисиденти боролися “за національну свободу”.⁵⁷⁹

Більш поміркованими залишилися судження Ю.Данилюка та О.Бажана, які вказували, що друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменували собою відхід від принципів “казарменного” соціалізму, звільнення з в'язниць і таборів мільйонів наших співвітчизників. Реформаторські починання М.С.Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного і гуманного суспільства. Розтривожене рішеннями ХХ і ХХІІ з'їздів КПРС суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму.⁵⁸⁰

Частина сучасних істориків вважає, що дисиденти не боролися з радянським ладом, а прагнули оновити його через впровадження реформ. Серед них була популярна теза “соціалізм з людським обличчям”. Вони щиро вірили в те, що радянський і західноєвропейський соціалізм – це однопорядкові явища, що існуючому в СРСР суспільно-політичному ладу можна надати за допомогою реформ людське обличчя.⁵⁸¹ Тобто мова йде не про прагнення до створення незалежної Української держави, а про певні

⁵⁷⁷ Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 417.

⁵⁷⁸ Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 614.

⁵⁷⁹ Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. – К., 2003. – С. 566.

⁵⁸⁰ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 16.

⁵⁸¹ Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 403.

пом'якшення існуючого політичного режиму щодо українців. Подібної думки притримувався і В.Баран, вважаючи, що реформи Хрущова, які розширили права союзних республік, не зачіпали основ унітарної радянської держави, а про якусь федерацію вільних і рівних партнерів годі було мріяти.⁵⁸²

В.Баран вказував, що дисидентство сформувалося під впливом кількох взаємопов'язаних факторів: по-перше, поразки масового національного руху в західних областях України, яка показала безперспективність збройних методів боротьби в тоталітарній державі; по-друге, обмеженої лібералізації тоталітарного режиму, що відкрила надію на можливість поступового реформування діючої системи.⁵⁸³

Новим етапом опозиційного руху в Україні називав діяльність дисидентів С.В.Кульчицький, наголошуючи, що користуючись лібералізацією режиму, борці за незалежність України почали, по можливості, поєднувати підпільну роботу з легальними формами діяльності.⁵⁸⁴

Оцінюючи наслідки проведення XX з'їзду КПРС стосовно його впливу на поширення опозиційного руху в країні, В.Литвин вказував, що після нього учасники національно-визвольного руху, які повністю або частково відбули свій строк чи перебували на поселенні у віддалених регіонах СРСР, дістали можливість повернутися на батьківщину. Причому значну частину з 40 тис. осіб, що повернулися в Україну, репресії не зламали і вони були готові за сприятливих обставин розпочати боротьбу.⁵⁸⁵

Б.Д.Лановик та М.В.Лазарович, розрізняючи різні спрямування опозиційної діяльності в Україні, підкреслювали, що на зміну шістдесятництву, як правило, культурницькому, прийшов дисидентський рух. Гоніння на шістдесятників призвели до того, що частина з них

⁵⁸² Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 4.

⁵⁸³ Баран В. Україна 1950–1960-х рр. – Львів, 1996. – С. 135-136.

⁵⁸⁴ Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956 – 1964) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 93.

⁵⁸⁵ Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965 рр.). – К., 2004. – С. 176.

“переорієнтувалися”, ставши покірною режимові, інші відійшли від громадської діяльності й зайнялися суто фаховими справами, але й були такі, хто не відмовився від своєї позиції і пішов на загострення стосунків із владою.⁵⁸⁶

Таким чином, думки науковців розходяться щодо того, яка подія – смерть Сталіна чи реформи Хрущова – стали поштовхом до появи дисидентів, а також у тому, яка його складова – політична (прагнення боротьби із існуючим режимом та до утворення незалежної держави) чи національно-культурницька (відродження національної історії, мови та культури і боротьба проти русифікації) була більш важливою для відновлення опозиційного руху.

Крім того, розбіжності існують і у питанні визначення часу появи політичного дисидентства. Частина науковців констатують перехід від збройних методів політичної боротьби часів УПА до політичного дисидентства. Інші говорять про те, що дисиденти 1960-х виростили з культурництва, прагнення “шістдесятників” захищати свою рідну мову, популяризації здобутків літератури і мистецтва в народі, вивчення і пропаганди вітчизняної історії. Вони виступали проти закам’янілих штампів “соціалістичного реалізму”. Перша позиція ґрунтується на діяльності опозиційних владі сил у першу чергу на території Західної України, де певний час залишався сильним вплив ідей УПА, ідеологічну платформу якої і використовували у своїй боротьбі опозиціонери більш пізнього часу. Друга позиція спирається на еволюцію поглядів частини “шістдесятників”, що прийшли до розуміння необхідності політичної боротьби з режимом після невдач у пропаганді національних культурних цінностей.

Найбільш виважений варіант періодизації дисидентського руху запропонував В.Баран, який поділяв його на два етапи: 1) з кінця 1950-х до середини 60-х років, коли ще відчувався значний вплив повстанського руху ОУН-УПА і в той же час намітився перехід до легальних, конституційних

⁵⁸⁶ Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. – К., 2003. – С. 567.

методів боротьби; 2) з середини 60-х до початку 70-х років, коли прокотилась перша хвиля масових арештів у республіці і кристалізувались нові форми протесту – петиційні кампанії, самвидавна діяльність, продовжились спроби організованого опору.⁵⁸⁷

Вітчизняні дослідники сходяться на спільній думці щодо визначення напрямків дисидентського руху. Так, Ю.Д.Зайцев виділяв три напрямки: 1) правозахисний, або демократичний рух; 2) релігійне дисидентство, зокрема боротьба за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект; 3) національно орієнтоване дисидентство, часто поєднане з обома попередніми напрямками і найбільш поширене в Україні.⁵⁸⁸

В.П.Шевчук та М.Г.Тараненко розрізняли відкриту і підпільну боротьбу дисидентів, наголошуючи, що на офіційному рівні дисиденти 50-х років вимагали головним чином реабілітації невинно засуджених діячів культури і мистецтва, колишніх політичних діячів України, протестували проти утисків творчої інтелігенції, а підпільно намагалися поширювати свої погляди шляхом використання “самвидаву”.⁵⁸⁹

У середовищі вітчизняних науковців суперечки тривають стосовно того, наскільки масовим був рух дисидентів і яких результатів вдалося досягнути.

Вказуючи на некоректність постановки питання про численність дисидентів, Ю.Д.Зайцев зазначав, що дослідник української історії з Канади Богдан Кравченко склав список дисидентів 1960-1972 рр., у якому налічувалося 975 осіб, і в цілому більшість авторів притримуються думки, що дисидентів було близько тисячі чоловік, які репрезентували інтереси всіх регіонів України.⁵⁹⁰

⁵⁸⁷ Баран В. Україна 1950–1960-х рр. – Львів, 1996. – С. 136.

⁵⁸⁸ Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 196-197.

⁵⁸⁹ Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 418.

⁵⁹⁰ Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 200.

Оцінюючи діяльність дисидентів, Б.Д.Лановик та М.В.Лазарович називали їх появу найважливішою подією суспільно-політичного життя періоду “відлиги”.⁵⁹¹ На думку В.К.Барана висока політична активність населення, насамперед інтелігенції, викликала все більше занепокоєння у частини керівників.⁵⁹² В.Король вважав, що характерною ознакою дисидентства була і національно-просвітительська діяльність, яка вже за часів Л.Брежнєва поступово переросла у політичну боротьбу за права і свободи людини.⁵⁹³

Загалом високо оцінюючи діяльність дисидентів, їхній патріотизм та самопожертву сучасні вітчизняні дослідники неоднаково визначали здобуті результати. Частина з них вважала, що вплив дисидентів на суспільство був обмеженим завдяки діяльності репресивно-карального апарату та широкого проведення відповідної ідеологічної роботи партією. Інші наголошували, що діяльність дисидентів мала велике значення для подальшого розгортання національного руху українців.

У ґрунтовному дослідженні, яке вийшло в середині 1990-х років Ю.О.Курносів зачепив проблему формування опору радянському режиму у середовищі вітчизняної інтелігенції. Він розглядав інакомислення у якості важливого фактору, який розхитував радянську систему, а інтелігенцію – як суспільну верству, що завдяки своєму порівняно вищому інтелектуальному рівню могла критично сприймати політику радянської влади.⁵⁹⁴

Важливі узагальнення містилися у працях Б.Кравченка та А.Русначенка⁵⁹⁵, де розкривалися значимі аспекти суспільно-політичного життя та особливості молодіжного руху в умовах тоталітаризму. У роботі А.Русначенка проаналізовано окремі аспекти видавничої діяльності,

⁵⁹¹ Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. – К., 2003. – С. 566.

⁵⁹² Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 18-19.

⁵⁹³ Король В. Історія України. – К., 1995. – С. 191.

⁵⁹⁴ Див. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні: (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994.

⁵⁹⁵ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998.

розповсюдження творів самвидаву серед української інтелігенції. Автор зазначав, що основними каналами поширення самвидаву були організації наукової та творчої інтелігенції, студенти вищих навчальних закладів, частина українських службовців та робітників, які мали можливість розповсюдити український самвидав у місцях найбільшої концентрації людей.

Методи проведення політичних репресій проти вітчизняних дисидентів вивчав І.Винниченко, який висвітлював у першу чергу проведення репресій проти тих, хто боровся з владою перебуваючи у підпіллі.⁵⁹⁶ Процес продовження репресій у роки «відлиги» проаналізував Ю.І.Шаповал, наголошуючи, що М.С.Хрущов заохочував брутальні спроби «виховувати» творчу інтелігенцію, стимулював атаки проти тих, хто наважувався критикувати його за невиправданий ексцентризм і непослідовність у господарських і політичних реформах. Вчений зауважував, що, однак, репресивні акції Хрущова вже не мали таких кривавих масштабів, як ленінсько-сталінські.⁵⁹⁷

Найбільш повно процес протистояння влади і представників опозиційного руху представлений у роботі «Політичний терор і тероризм в Україні». Один із підрозділів дослідження, що має назву «Рецидиви терору в роки хрущовської «відлиги» присвячений саме цій проблемі. Тут показано механізм боротьби влади проти інакомислячих із аналізом діяльності агентурної мережі органів держбезпеки. У роботі проаналізовано наслідки втілення у життя наказу КДБ при Раді Міністрів СРСР від 28 липня 1962 р. «Про посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів». Вчені вказували на численні випадки засудження осіб за антирадянські виступи навіть у випадках, коли докази їхньої вини були відсутніми. Окремо проаналізовано механізм покарання у випадках

⁵⁹⁶ Див.: Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 86–87.

⁵⁹⁷ Шаповал Ю.І. Емблематична доповідь Микити Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 95-97.

використання трудящими конституційного права на звернення, коли за листи до відповідальних партійних працівників із проханнями допомоги в скрутному матеріальному становищі наставала кримінальна відповідальність. Тут, однак, вказувалося на не одностайність працівників держбезпеки та прокуратури щодо оцінок таких засуджень. Вчені зробили висновок про підготовку в роки правління М.Хрущова справ про засудження за антирадянську діяльність за старою сталінською схемою і наголошували, що «контрольований терор як легітимний засіб влади існував протягом всього «хрущовського ренесансу» і використовувався правлячою верхівкою здебільшого проти набираючої сили опозиції.⁵⁹⁸

Існують публікації вітчизняних авторів, у яких висвітлюється життєвий шлях найбільш відомих дисидентів. Так, короткі біографії П.Г.Григоренка, Л.Г.Лук'яненка, А.О.Горської, В.С.Стуса, Є.О.Сверстюка, В.А.Симоненка, І.О.Світличного, Л.В.Костенко, В.М.Чорновола, І.М.Дзюби, Ю.В.Бадзьо, та Л.С.Танюка вміщені у збірнику “Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети”, загальна редакція якої належить доктору юридичних наук, професору М.І.Панову.⁵⁹⁹

Дослідження участі української інтелігенції у дисидентському русі вітчизняними вченими можна поділити на кілька періодів. Перший період припадає на кінець 1980-х – першу половину 1990-х років, коли вчені почали відкрито критикувати радянську владу за переслідування дисидентів, охарактеризували дії репресивно-карального апарату влади у цьому напрямку та приділяли багато уваги персоналіям учасників руху.

Другий період визначається як друга половина 1990-х років, коли з'являються ґрунтовні узагальнюючі праці, автори яких аналізували опозиційний рух у контексті опору радянській тоталітарній системі та звертали увагу на національні його аспекти.

⁵⁹⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 788.

⁵⁹⁹ Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – Кн. 1. – К., 2002. – С. 436-469.

Третій період припадає на початок ХХІ ст., коли вчені стали більш детально розглядати морально-політичний стан учасників руху та вплив їхніх поглядів на розгортання опозиційного руху проти панування комуністичної системи.

Серед вітчизняних дослідників радянського періоду, які вивчали участь представників інтелігенції у суспільно-політичних процесах в республіці, варто виділити праці 1970-1980 рр. С.Клапчука, Ю.Курносова, А.Слюсаренка, М.Тітенка та ін., а також роботи пострадянських вчених О.Бажана, В.Барана, В.Даниленка, Ю.Данилюка, В.Литвина, Т.Марусик, О.Нікілєва, О.Рубльова, А.Русначенка та ін. під кутом зору висвітлення в них участі представників інтелігенції у суспільно-політичних процесах в УРСР.

На жаль, комплексних досліджень суспільно-політичної діяльності представників різних сфер інтелігенції, які увібрали в себе аналіз роботи як лояльних до влади її представників, так і опозиційно налаштованих, із порівнянням кількісних характеристик обох груп та рівнем їхнього впливу на інші суспільні верстви, до останнього часу практично не створено. Ще недостатньо осмислено витoki і політичний компонент українського шістдесятництва, діяльність фундаторів “другого українського відродження”.

Вітчизняні дослідники залишили ще багато так званих “білих плям” у історії діяльності дисидентів. Ця тема потребує великої кількості спеціальних історичних досліджень, оскільки певна частина інформації про дисидентів міститься у відповідних главах книг чи брошур, які висвітлюють значно ширший історичний період, а тому тема дисидентства тут подається лише оглядово. А найменше досліджено власне не діяльність дисидентів, а її вплив на широкі верстви населення в Україні, адже думки поділилися досить полярно: від судження, що діяльність обмеженої кількості дисидентів не мала суттєвого впливу на суспільно-політичне життя, і до думки, що вона була черговим етапом національного руху і спричинила його посилення вже у період правління Л.І.Брежнєва.

Аналіз настроїв населення, дослідження творів «самвидаву» дозволило б також краще усвідомити роль і значення опозиційного руху, який поширився у період «відлиги» і був в першу чергу пов'язаний із діяльністю провідних верств вітчизняної інтелігенції.

Поступове зрощення представників інтелігенції із партійним апаратом, початок якому поклали хрущовські реформи системи управління, призвело до появи праць, автори яких прагнули відмежувати представників розумової праці від партапарату виходячи з вищості робітничого класу у радянському суспільстві. Вони вступали у суперечки із західними вченими щодо визначення ролі інтелігенції в роки «відлиги», відкидаючи твердження про зведення української культури до рівня специфічної “субкультури”, що підкорена російській.

Загалом аналіз публікацій вітчизняних авторів, які досліджували різні аспекти дисидентського руху, свідчить, що абсолютна більшість праць з цієї проблеми була написана і опублікована вже після проголошення незалежності України. Діяльність тих, хто відстоював національні права українців, протестуючи проти шовіністичних дій радянської влади, переслідувалася за часів існування СРСР.

Публікації частини сучасних російських авторів з цієї теми позначені нотками зверхності щодо діячів українського національного руху, і власне ця тема в часи перебудови та у сучасний період у Росії звучить як “правозахисний рух” у роки “відлиги”. Тобто автори обмежуються лише висвітленням одного з напрямків дисидентського руху тих часів. До «білих плям» дослідження діяльності інтелігенції віднесені наслідки її «пролетаризації» в повоєнні роки, “перевиховання” творчої інтелігенції, боротьби з відхиленнями від принципів соціалістичного реалізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Потребує глибшого аналізу політика цілеспрямованого витіснення старої інтелігенції, особливо у західних областях України, заміна її спеціалістами, що направлялися на роботу із східних областей республіки і Російської

Федерації, а також особливості підготовки місцевої інтелігенції з числа вихідців із робітників та селян. Не дослідженими залишаються також питання, пов'язані з аналізом причин падіння престижу інтелектуальної праці, «старіння» науки та наростання неповаги до освічених людей з боку партійно-управлінського апарату.

РОЗДІЛ 6

ВИСВІТЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЦТВА

Роль робітників у суспільно-політичному житті в радянській історіографії розглядалася в основному у якості пріоритетного напрямку розвитку науки у порівнянні із участю у цьому процесі інших верств населення. Така ситуація була зумовлена пануванням у державі партії, яка утворювалася як патія робітників. Навіть після проголошення КПРС партією всього народу у радянській історичній науці було помітним прагнення довести вищість робітничого класу у порівнянні із селянством чи інтелігенцією.

Авангардність робітничого класу в суспільно-політичних процесах традиційно виводилася радянською історіографією з марксистських догм і підкріплювалася фактажем про участь робітників у різноманітних суспільно-політичних рухах, роботі громадських організацій, в соціалістичному змаганні. Особлива увага приділялася ролі робітників в утвердженні ідеології пролетарського інтернаціоналізму. Увага у науковій літературі акцентувалася на зростанні питомої ваги робітників у складі партії, їх участі в діяльності Рад, профспілок, комсомолу, інших громадських організацій. Водночас автори публікацій доводили, що керівна роль партії була неодмінною умовою збереження високого рівня суспільно-політичної активності робітників. Акцент радянських істориків на висвітленні керівної і спрямовуючої ролі партії у суспільно-політичному житті фактично призводив до применшення значення робітництва, його реальної участі в житті суспільства. Ця тенденція була характерна для повоєнних років, віддзеркалюючи прагнення «вождя народів» приписати перемоги і здобутки, отримані у роки війни та в період відбудови народного господарства країни, собі. В роки «відлиги» підкреслення керівної ролі партії у суспільно-

політичному житті диктувалося прагненням представити її колективним вождем суспільства, що відбивало особливості партійної пропаганди в рамках подолання культу особи.

Домінуюче місце у працях радянських науковців відводилося так званій трудовій активності робітничого класу, його участі у соціалістичному змаганні, русі ударників. Якщо у провідних західних країнах робився акцент на автоматизацію виробництва за рахунок впровадження нової техніки та підвищення рівня кваліфікації робітників, то в СРСР наголос було зроблено на інтенсифікацію праці. У партійних директивах, а відтак у працях істориків зверталася увага на зростання трудової активності робітників, ударництво, перевиконання норм тощо. Тому й з'являлися дослідження, автори яких прагнули довести, що завдяки самовідданій праці робітників, її кращій організації можна значно підвищити продуктивність і покращити виробничі показники. Фактично соціалістичне змагання, спрямоване на широке залучення безоплатної праці та перетворення винаходів одного працівника чи колективу на надбання суспільства оголошувалося символом переваг радянського ладу. У якості вершини соціалістичного змагання подавався рух за комуністичне ставлення до праці, різні аспекти якого дістали відображення у переважній більшості досліджень радянського періоду.

Найбільш масовою участю представників робітничого класу у суспільно-політичному житті вважалася участь у поширенні різного роду суспільно-політичних рухів. Однак, обов'язковість збереження партійного керівництва суспільно-політичними рухами призводила до неминучого перегляду загальноприйнятого визначення суспільно-політичного руху.

Відповідно до прийнятого в сучасній політології визначення суспільно-політичний рух являє собою різноманітні форми громадянської активності, спрямованої на досягнення певних суспільно-значимих цілей, через тиск на владні структури та мобілізацію масової підтримки на користь вироблених у рамках руху програм. За своєю суттю рух виглядає як стихійне явище, яке

об'єднує людей для досягнення певної чітко визначеної мети протягом відносно короткого проміжку часу. В умовах радянської дійсності уявлення про суспільно-політичний рух суттєво відрізнялося від прийнятого в сучасний період. Відмінності стосувалися визначення можливим керівництва рухами з боку партії із відкиданням їх стихійної суті та можливості тиску за допомогою рухів на владні органи, що в умовах повного партійного диктату перетворювалося на фікцію.

Фактично всі суспільно-політичні рухи в СРСР, які на той час визнавалися офіційно, не висували будь-яких претензій до влади, а діяли лише на її підтримку. Виключення можуть становити опозиційні націоналістичні рухи, які розглядалися виключно як протиправна діяльність. З іншого боку, розгортання і підтримка масових рухів у масштабах країни вимагала використання значних ресурсів та виведення їх на політичний рівень, коли цілі рухів, пов'язані із тиском на владу, формувалися такими, що протиставлялися політичній системі або її окремим елементам країн Заходу. Така двоїстість у оцінках суспільно-політичних рухів, продиктована правлячою верхівкою, фактично визначала думки та судження вчених, що створювали свої праці протягом існування СРСР.

Розвиток народного господарства у СРСР з моменту його створення супроводжувався широким розгортанням соціалістичного змагання, яке, як вважалося, значно посилилося у повоєнний період спочатку через необхідність прискореної відбудови господарства, а пізніше у зв'язку із початком побудови комуністичного суспільства. Організоване правлячою партією для задоволення своїх владних інтересів соціалістичне змагання, з одного боку, залишалося штучною справою, про що свідчать численні партійні документи щодо необхідності його посилення чи розгортання, а з іншого – поживляло трудовий ентузіазм частини радянських людей.

Висвітлення та аналіз позитивних сторін соціалістичного змагання вітчизняними науковцями окрім суто наукового мало також виховне значення та виступало часто у вигляді морального стимулювання трудових

колективів чи працівників, які ставали його переможцями. З іншого боку, існування командно-бюрократичної системи управління в країні призводило до своєрідної гонитви за збільшенням напрямків соцзмагання, завданням чого було вчасно відрепортувати про його поширення. Такого типу напрямки соціалістичного змагання на сторінках наукових праць українських науковців, як правило, висвітлювалися поверхово, без будь-якого аналізу, а тільки у якості констатації факту. Адже серед архівних матеріалів складно було відшукати відображення наслідків організації подібного «змагання» через відсутність таких.

За ідеологічну основу при написанні праць, присвячених поширенню соцзмагання, радянські науковці брали відповідні твори класиків марксизму-ленінізму. Виходячи з ленінської позиції у період існування СРСР соціалістичним змаганням називали патріотичний рух, заснований на ініціативі трудящих. Разом з тим його розглядали як могутній засіб їх мобілізації на втілення у життя планів комуністичного будівництва. Вважалося, що прагненням людей до змагання можна керувати залежно від чийогось бажання. Отже, з одного боку прагнення до участі у соцзмаганні повинно було мати місце у середовищі трудових колективів, а з іншого комуністична партія розглядала його як один із засобів реалізації власних економічних планів. Прагнення частини робітників до підвищення результативності своєї праці мало бути спрямоване у кероване адміністративно-командною системою русло.

Висвітлення соцзмагання у середовищі робітничих колективів перших повоєнних років проходило у тісному зв'язку із дослідженням його впливу на процес відбудови народного господарства. Причому налагодження змагання розглядалося у якості вагомого засобу прискорення цього процесу. Вітчизняні вчені розглядали участь працівників у змаганні по галузях промисловості, а також вивчали його розвиток по регіонах республіки. Однак, якщо налагодження змагання на території центральних і східних районів України розглядалося як «природне» явище в світлі повернення

радянської влади, то по відношенню до західних областей УРСР змагання розглядалося ще й у якості прикладу підтримки широкими верствами населення політики правлячої партії на противагу намаганням «буржуазних націоналістів» зірвати процес зміцнення радянської влади у регіоні.

У наукових працях, створених у другій половині 1940-х років розгортання соцзмагання пов'язувалося із прагненням трудящих привітати Й.Сталіна з його ювілеєм. Слідом за російськими вченими українські науковці наголошували, що саме цей стимул був основою забезпечення небаченого трудового ентузіазму радянських людей.⁶⁰⁰

Написання досліджень, пов'язаних із висвітленням соцзмагання у перші повоєнні роки, ускладнювалося у той час необхідністю подолання наслідків війни та відновлення діяльності наукових закладів республіки. Тому переважна більшість робіт була написана у більш пізній період. Поштовхом до написання праць, присвячених висвітленню різних аспектів організації соціалістичного змагання протягом повоєнного двадцятиліття стало проголошення партією курсу на побудову комуністичного суспільства. У цьому зв'язку стало необхідним представити на сторінках наукових видань матеріали, що свідчили б про давні традиції налагодження соцзмагання, яке оголошувалося обов'язковим елементом майбутнього комуністичного суспільства. Тому у більшості праць, написаних у 1950-1970-х роках прослідковувалося прагнення вчених розкрити динаміку змагання у середині 1940-х – середині 1960-х років, шукаючи причинно-наслідкові зв'язки у організації змагання у перші повоєнні роки та у часи «відлиги».

Особливої різниці у працях радянських дослідників, написаних у другій половині 1940-х – першій половині 1980-х років щодо проблеми організації соцзмагання, практично не було за виключенням зауважень, що в період правління Сталіна на соцзмаганні негативно відбився культ особи, а у часи

⁶⁰⁰ Демидов С.Ф. Развитие сельского хозяйства в послевоенное пятилетие. – М., 1946; Каневський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К., 1947; Окладной Т.М. Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную сталинскую пятилетку. – Харьков, 1948; Кошелев Ф. Послевоенный пятилетний план и пути его досрочного выполнения. – М., 1949.

Хрущова – волюнтаризм та суб'єктивізм, негативні наслідки яких було ліквідовано вже в середині 1960-х років.

Основні аспекти налагодження соціалістичного змагання після завершення бойових дій розкривалися у ґрунтовних дослідженнях з історії України, автори яких представляли його як виключно керований партією процес.⁶⁰¹ Суспільно-політична діяльність робітників представлена у них через участь у русі за відбудову зруйнованої на війні промисловості. Характерною особливістю залишалось висвітлення діяльності трудящих на рівні окремих епізодів без узагальнень щодо визначення їх морального стану та рівня політичної свідомості. Це було цілком логічно з огляду на визначення партією курсу на стандартизацію суспільно-політичного життя, коли трудящі принципово не повинні були мати інших політичних поглядів, ніж вище партійне керівництво.

У 1960-х – 1980-х роках на сторінках наукових видань широко представлялася трудова активність робітництва повоєнних років як участь у відновленні діяльності промислових підприємств. Героїчними прикладами праці трудящих повоєнного періоду фактично маскувалися промахи, прорахунки та злочинні дії вищого радянського керівництва, які були широко представлені різного роду економічними експериментами та розгалуженою мережею репресивно-каральних закладів. Можна погодитися з думкою про бажання широких верств робітників якомога швидше відновити діяльність промислових підприємств, оскільки швидкість відновлення нормальної роботи народного господарства впливала на загальний життєвий рівень населення. Однак, вчені уникали говорити про суспільно-політичні настрої широких верств трудящих щодо оцінки повоєнної політики партії.

Детально досліджували розвиток соцзмагання у період відбудови народного господарства вчені, які вивчали його особливості у різних регіонах

⁶⁰¹ Див.: Історія Української РСР: У 8-ми томах. – Т.8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки). – К., 1979; История Украинской ССР: Краткий очерк. – К., 1982. – С. 420-435.

республіки чи галузях народного господарства. Причому висвітлення соцзмагання робітничих колективів проходило в основному у плані вивчення його налагодження та поширення серед працівників важкої промисловості, яка розглядалася у якості основи розбудови економіки.

Розгортання соцзмагання на території західноукраїнських областей як вагомий доказ підтримки місцевим населенням політики правлячої партії розглядали М.А.Черниш, Г.Д.Джімшіашвілі, Т.І.Жуков, Г.О.Карасик, І.Я.Шевчук.⁶⁰² Слід зазначити, що вчені принципово не розрізняли ставлення до поширення соцзмагання серед місцевих робітників і тих, які прибули з інших областей УРСР чи з Росії. Твердження про включення всіх трудящих західноукраїнських областей у соцзмагання не відповідали дійсності, а приклади самовідданої роботи трудящих не відбивали всього трагізму подій в цій частині України. Насадження соцзмагання у якості одного із атрибутів соціалістичного суспільства не сприймалося значною частиною місцевих робітників. Воно виступало як свого роду засіб радянської західноукраїнських областей і тиску на їх працівників, адже невиконання взятих на себе підвищених зобов'язань по виконанню певної роботи дозволяло застосовувати примус, мотивуючи його саботуванням рішень влади і трудового народу. А власне сам процес взяття зобов'язань був організований як добровільно-примусова справа. Тому твердження радянських вчених про успіхи соцзмагання на території західноукраїнських областей були фактично прагненням видати бажане за дійсне.

Прискорена відбудова важкої промисловості як пріоритетної галузі радянської економіки призвела до появи численних наукових розробок цієї тематики. Практично у всіх загальних працях з історії УРСР вчені звертали

⁶⁰² Черниш М.А., Джімшіашвілі Г.Д. Комуністична партія України у боротьбі за здійснення ленінського плану індустріалізації західних областей УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 75-88; Жуков Т.І., Карасик Г.О. Комуністична партія – організатор формування нового загону робітничого класу в західних областях УРСР у роки радянської влади // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 89-101; Шевчук І.Я. Боротьба партійних організацій за розвиток Львівської залізниці (1939-1945 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 37-44.

увагу на участь трудящих перш за все у відбудові підприємств важкої промисловості, наголошуючи на важливості цієї справи для відбудови зруйнованого війною народного господарства в цілому. У 1960-х – 1970-х роках з'явилися спеціальні дослідження, автори яких висвітлювали розвиток соцзмагання у роки п'ятої п'ятирічки серед робітників вугільної та металургійної промисловості Донбасу.⁶⁰³ Піднесення ролі партії у керівництві процесом відбудови забезпечувало, на перший погляд, підтримку твердження про єдність партії та народу. Але вміщення у наукових творах прикладів активного втручання керівників парторганізацій республіканського, обласного чи районного масштабу у роботу працівників з метою прискорення темпів відбудови наводило на думку про здійснення партійними функціонерами контрольних функцій. А із врахуванням того, що велика частина з вищих керівників мала лише приблизне уявлення про виробничі процеси, можна здогадатися про недоцільність багатьох спроб такого втручання.

Окремо вивчалася роль комсомольських організацій у відбудові та подальшому розвитку підприємств Донбасу, причому вчені особливо наголошували на важливості праці молодих людей для прискорення процесу відновлення діяльності підприємств та шахт.⁶⁰⁴

С.Л.Петліцин писав про розгортання соціалістичного змагання серед моряків, портовиків та судноремонтників Чорноморсько-Азовського басейну

⁶⁰³ Арамбалик М.В. Партійні організації на чолі соціалістичного змагання робітників вугільної та металургійної промисловості Донецької області в роки п'ятої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 110-122; Воробйов О.П. Боротьба Комуністичної партії України за завершення відбудови і дальший розвиток вугільно-металургійної бази Донбасу між XVI і XVII з'їздами КП(б)У (1949-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 73; Белік М.В. Діяльність партійних організацій по піднесенню творчої активності металургів України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 179; Рибалко В.А. Воплощение в жизнь ленинских идей развития тяжелой промышленности: (На материалах Донбасса, 1946-1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 134. – К., 1985. – С. 115-116.

⁶⁰⁴ Серіщев Я.М. Вклад комсомолу України у створення матеріально-технічної бази комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 181; Хорошайлов М.Ф. Комсомол України – активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за відбудову промисловості Донбасу (1943-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 127-139.

у 1944-1950 рр.⁶⁰⁵ Цей процес у Криму досліджував І.А.Яценко.⁶⁰⁶ Перебіг соцзмагання повоєнного періоду у електроенергетичній промисловості вивчав Г.Гальченко,⁶⁰⁷ на підприємствах легкої промисловості – К.Бессарабова,⁶⁰⁸ у харчовій промисловості – Н.Подольська.⁶⁰⁹

У названих дослідженнях вчені прагнули створити враження, що пересічні робітники з великою охотою включалися у соцзмагання. У той же час вони доводили необхідність постійного партійного контролю за його поширенням. Ці твердження фактично виключали одне одного. А їх наявність у наукових працях залишилася черговим свідченням підконтрольності історичної науки правлячій партії.

Заходи партії з поширення соціалістичного змагання у повоєнний період стали предметом спеціальних історичних досліджень, автори яких вказували на необхідність різкого збільшення кількості комуністів на виробництві з метою забезпечення вказівок партії по розширенню кількості робітників, які активно включалися у змагання. Наявність подібних тверджень і сам факт аналізу зростання чисельності первинних партійних організацій у зв'язку із поширенням змагання на виробництві свідчили про примусовий його

⁶⁰⁵ Петліцин С.Л. Роль преси у відбудові і розвитку Чорноморсько-Азовського басейну в післявоєнний період (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 64. – К., 1973. – С. 18-23.

⁶⁰⁶ Яценко І.А. Партійне керівництво організацією соціалістичного змагання в промисловості Криму (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 110.

⁶⁰⁷ Гальченко Г.Я. Діяльність партійних організацій по відбудові і розвитку електроенергетики Донбасу в 1946-1950 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 61-71.

⁶⁰⁸ Бессарабова К.С. Боротьба КП України за розвиток соціалістичного змагання на підприємствах легкої промисловості в 1946-1950 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 94-101; Бессарабова К.С. Діяльність Комуністичної партії по забезпеченню технічного прогресу на підприємствах легкої промисловості України у роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 101-102.

⁶⁰⁹ Подольська Н.В. Партійні організації на чолі соціалістичного змагання працівників харчової промисловості України в роки 4-ї п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 59.

характер. Однак, у історичних роботах ці факти обігрувалися виключно у якості партійної турботи про відбудову промисловості.⁶¹⁰

Певною мірою негаразди у справі налагодження соціалістичного змагання у повоєнний період розкривалися у праці Я.Калакури та М.Матвійчука, хоча комплексне переосмислення ролі соціалістичного змагання у розвитку радянської промисловості було здійснене вже після розпаду СРСР.⁶¹¹

Окремо слід виділити праці, присвячені висвітленню ролі друкованих засобів масової інформації у забезпеченні виконання партійних рішень трудовими колективами. Роль преси у розгортанні соціалістичного змагання на Донбасі у 1943-1950 рр. вивчав М.П.Парінов, вважаючи, що висвітлюючи хід соціалістичного змагання, газети тим самим виховували у трудящих почуття патріотизму, закликали їх на трудові звершення, а велике виховне значення мали критичні матеріали з питань змагання, оскільки борючись із недоліками в роботі колективів підприємств, газети виховували у робітників почуття відповідальності, дисциплінували їх, мобілізували кожного на пошуки резервів виробництва із пропагандою індивідуального соціалістичного змагання.⁶¹²

Роль преси у розвитку соціалістичного змагання у післявоєнний період на півдні України досліджував В.Б.Бабенко, який підкреслював, що

⁶¹⁰ Див.: Хорошайлов М.Ф. Масово-політична робота на вугільних шахтах Донбасу в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 84; Рибалко В.А. Зміцнення партійних організацій Донбасу в післявоєнний період // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 99-101; Рыбалко В.А., Захаров Г.И. Укрепление первичных партийных организаций Донбасса и повышение их боеспособности в 1946-1950 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 101. – К., 1979. – С. 70-77.

⁶¹¹ Калакура Я.С., Матвійчук М.М. Діяльність Комуністичної партії по відбудові народного господарства і дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Утворення і зміцнення світової системи соціалізму (1945-1961 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – № 1. – С. 85-96.

⁶¹² Парінов М.П. Роль преси у трудовому вихованні робітничих кадрів Донбасу (1943-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 59. – К., 1973. – С. 115.

радянська преса відіграла важливу роль у пошуку резервів виробництва та піднесенні продуктивності праці.⁶¹³

Одним із напрямків наукових досліджень вчених радянського періоду, присвячених висвітленню суспільно-політичної активності радянських людей, було вивчення міжреспубліканської допомоги у проведенні відбудови із висвітленням прикладів міжреспубліканського соціалістичного змагання. Практично аж до кінця існування СРСР вона розглядалася як один із аспектів успішності внутрішньополітичного курсу партії, оскільки надання робітниками такої допомоги представлялось у якості їх підтримки партійної політики.⁶¹⁴ Роль партії у розгортанні всенародного руху за надання допомоги республікам та областям, що постраждали від фашистської окупації, висвітлювали В.І.Юрчук та І.П.Кожукало, наголошуючи, що саме це дало можливість у поєднанні із високим рівнем політичної свідомості населення радянської країни за короткий час відновити зруйноване війною народне господарство, що було б неможливим за такі строки у жодній капіталістичній країні.⁶¹⁵

Таким чином, висвітлення участі трудящих у соціалістичному змаганні протягом повоєнних років подавалося як їх бурхливий потяг до якомога швидшого відновлення мирного життя та народного господарства. Але вчені радянського періоду уникали говорити про ціну проведення відбудови прискореними темпами. Висновки вчених щодо посилення соцзмагання у 1947 р. на честь ювілею приходу більшовиків до влади виглядають, м'яко кажучи, не виваженими з огляду на панування у цей час голоду у республіці.

⁶¹³ Бабенко В.Б. Роль преси в пропаганді передового досвіду і розвитку соціалістичного змагання в післявоєнний період // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 95-100.

⁶¹⁴ Котлов П.Ю. Партійне керівництво розгортанням взаємодопомоги трудівників сільського господарства УРСР та братніх радянських республік (1952-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 47; Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 80-87.

⁶¹⁵ Див.: Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946-1950 гг.). – К., 1986. – С. 17-21.

У дослідженнях, написаних після смерті Сталіна історики вже уникали наголошувати на його особистому виключному внеску у організацію соціалістичного змагання.

На відміну від досліджень, присвячених відновленню та розвитку соцзмагання у перші повоєнні роки, висвітлюючи цей суспільно-політичний рух радянських трудящих у роки хрущовської «відлиги», вчені звертали більше уваги на різноманітність його форм, прагнули продемонструвати зростання кількості учасників, позитивні результати організації та поширення. Крім того, у працях практично зникло розмежування між організацією соцзмагання на території східних, центральних та південних областей України, з одного боку, та західних – з іншого, що практично свідчило про успішне завершення процесу «радянзації» та посилення позицій радянської влади на цій території.

Одними з перших про соцзмагання у роки хрущовської «відлиги» почали писати у 1950-х роках робітники-новатори виробництва.⁶¹⁶ Їх твори мали для дослідника певне значення, оскільки написані безпосередніми учасниками подій, творцями трудових починів і рекордів. Хоча багато в чому вони зберігали на собі відбиток тогочасних уявлень про виробництво, без серйозного аналізу причин невдач та швидкого згасання багатьох масових починів.

Поступово у радянській історіографії почали аналізуватися різні аспекти інтенсифікації виробництва за допомогою соціалістичного змагання. Залучення до нього якомога більшої кількості працівників розглядалося у якості показника успіху налагодження виробництва. Взяття робітниками підвищених зобов'язань стало розглядатися як норма для соціалістичного суспільства. Фактично мова йшла про «економічне обґрунтування» широкого використання безоплатної праці, оскільки перевиконання плану не означало

⁶¹⁶ Гургаль В.Й. На великих швидкостях. – Львів, 1953; Северинов К.М. Жить и работать по-коммунистически. – Донецк, 1958; Кольчик А., Бирюк В., Ляш В. В ногу с жизнью. – Донецк, 1958; Гургаль В.Й. Мій досвід комплексної токарної обробки металів. – К., 1960; Гургаль В.Й. Сторінки робітничого життя. – К., 1963.

автоматичного підвищення заробітної плати. Моральна винагорода у цьому випадку для багатьох працівників, як показала практика згасання багатьох передових починань, не важила більше за матеріальні блага. Однак, завданням вчених було створення «наукового підґрунтя» корисності в цілому для суспільства роботи на громадських засадах. У ґрунтовних дослідженнях історики доводили історичну обумовленість широкого розповсюдження соціалістичного змагання у країнах соціалізму.⁶¹⁷ Економічну доцільність передачі передового досвіду учасниками соцзмагання науковці доводили через зростання виробничих показників в цілому по країні, вважаючи, що безоплатний обмін між працівниками інформацією про методи досягнення успіхів на виробництві дозволить забезпечити прискорену модернізацію техніки. Така економічна спрямованість державної політики висвітлювалася у рамках досліджень технічної політики партії.⁶¹⁸ Тут варто зазначити, що в радянській історіографії це питання розглядалося всупереч світовій економічній теорії, що розглядає вагомим фактором інтенсифікації виробництва конкуренцію. Штучне створення керованої конкурентної боротьби між виробничими колективами в рамках організації масового соціалістичного змагання не могло замінити конкурентної боротьби, заснованої на принципах отримання матеріальної вигоди та благополуччя від праці.

У дослідженнях В.В.Скрябіна, О.Г.Мітюкова⁶¹⁹ містилося припущення, що успіхи радянської держави на шляху соціалістичного і комуністичного будівництва могли б бути набагато більшими, якби всі працівники країни

⁶¹⁷ Історія робітничого класу Української РСР. – К., 1967.

⁶¹⁸ Остафійчук В.Ф., Кусок Л.М. Деякі питання технічної політики КПРС в умовах розгортання науково-технічної революції // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 13-18; Остафійчук В.Ф., Качковский М.И. Деятельность партийных организаций Украины по осуществлению технической политики КПСС в условиях развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 92. – К., 1978. – С. 121-127.

⁶¹⁹ Скрябін В.В. Нове в роботі парторганізацій по керівництву промисловістю. – К., 1960; Мітюков О.Г. Творчою працею робітника: (Роль робітничого класу в технічному прогресі промисловості України). – К., 1963; Мітюков О.Г. П'ятиденка в Запоріжжі. – К., 1967.

включилися у соцзмагання, взявши на себе підвищені зобов'язання по випуску продукції.

Серед вчених радянської доби, які досліджували питання поширення соцзмагання, варто виділити роботи П.Рудого, який тісно пов'язував проблему впровадження передового досвіду у виробництво із організацією соціалістичного змагання. Аналізуючи зростання виробничих потужностей підприємств він стверджував, що цей процес був результатом успішності організації змагання. Тобто інтенсифікація виробництва як об'єктивна необхідність розвитку економіки в умовах конкурентної боротьби поступалася першістю суб'єктивним зусиллям частини суспільства, що активно включалася у змагання за нарощування об'ємів готової продукції та її кращу якість.⁶²⁰

Окремі аспекти соцзмагання робітників УРСР у період хрущовської “відлиги” розкривалися у дослідженнях їх виробничої діяльності, де ставилися питання по перебудові управління промисловістю і будівництвом, впровадженню досягнень науково-технічного прогресу.⁶²¹ Доцільність партійного керівництва соціалістичним змаганням мали доводити дослідження, автори яких вивчали його поширення на честь ювілеїв у житті радянського суспільства чи чергового з'їзду партії.⁶²² Однак, перспективність соцзмагання доводилася шляхом наведення загальних показників розвитку промисловості, а штучне визначення хронологічних меж історичних

⁶²⁰ Рудой П.Є. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили. – К., 1958; Рудой П.Є. Радянська Україна – високо розвинута індустріальна держава. – К., 1959; Рудой П.Є. Роль бригад комуністичної праці у формуванні комуністичного ставлення до праці. – К., 1959; Рудой П.Є. Рух за комуністичну працю і економіка. – К., 1963; Рудой П.Є. Індустріальна могутність України. – К., 1967.

⁶²¹ Денисенко І.С. Керівництво партійних організацій України соціалістичним змаганням робітничого класу республіки в період між ХІХ і ХХ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 104-108; Марискевич Г.Ф. Партійні і профспілкові організації західних областей УРСР на чолі соціалістичного змагання робітничого класу (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 43-50.

⁶²² Котенко В.О. Діяльність Харківської партійної організації по активізації ролі профспілок у боротьбі за зростання продуктивності праці в промисловості (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 154.

досліджень змушувало вчених певною мірою прикрашати динаміку цього процесу або навіть взагалі вигадувати її.

Серед праць цього спрямування можна виділити дослідження М.Матвійчука, який вивчав розвиток творчої активності робітничого класу та заходи партії по пріоритетному розвитку важкої промисловості.⁶²³

У роботах В.Полуреца⁶²⁴ та В.Шевчука⁶²⁵ висвітлювалися заходи партії по керівництву трудовою та творчою активністю робітників. Автори зупинялися на особливостях організації та поширення соціалістичного змагання по різних регіонах УРСР та ставили у пряму залежність рівень активності робітничого класу від зусиль партії у цьому напрямку.

Серед дисертаційних досліджень виділяються ґрунтовні роботи М.Шепети та М.Плюща, які вивчали можливості вдосконалення робітниками виробничих потужностей підприємств за рахунок втілення у життя досягнень науково-технічного прогресу. Соціалістичне змагання розглядалося ними як величне досягнення в організації праці, можливе лише за умов соціалістичного суспільства.⁶²⁶

Трактування організації партією соціалістичного змагання к найкращого засобу зв'язку партії з народом містилося у роботі Ю.Сергієнка.⁶²⁷ Певною мірою можна погодитися із висновком автора, що змагання було своєрідним індикатором підтримки робітниками партійних рішень. Але він розглядав

⁶²³ Матвійчук М.М. Заходи КПРС по проведенню в життя генеральної лінії партії на переважний розвиток важкої промисловості. – К., 1957; Матвейчук Н.М. Руководство Коммунистической партии развитием творческой активности рабочего класса (Опыт партийной организации Украины в 1951-1958 гг.). – Автореф. дис... д-ра истор. наук. – К., 1966.

⁶²⁴ Полурез В.І. Комуністична партія України – організатор трудової активності робітничого класу. – К., 1969.

⁶²⁵ Шевчук В.П. На вирішальному напрямі. – К., 1970.

⁶²⁶ Шепета М.Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951-1958 гг.). – Автореф. дис... докт. истор. наук. – К., 1974; Плющ Н.Р. Вклад рабочего класса Украинской ССР в ускорение научно-технического прогресса в промышленности (50–70-е годы. – Автореф. дис... д-ра ист. наук. – К., 1983.

⁶²⁷ Сергиенко Ю.Г. Руководство социалистическим соревнованием в промышленности – важнейшая форма связи партии с массами (1951-1955 гг.): (На материалах Украинской ССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 101. – К., 1979. – С. 134-137.

лише випадки підтримки працівниками партійних починань, оскільки реальний аналіз стану справ із організацією соцзмагання неминуче виявив би протиріччя між офіційною оцінкою цих заходів і реальним станов справ у суспільстві, коли певна частина успіхів у змаганні залишалася лише частиною «паперових воєн» чиновників.

Радянські науковці, подаючи інформацію про різні аспекти соціалістичного змагання, нав'язували думку, що воно є чи не найкращим способом інтенсифікації виробництва. Саме необхідність керованого соціалістичного змагання прагнули довести історики у ті часи. Подібні твори сприяли поширенню ілюзії, відповідно до якої людей треба виховати, надихнути на змагання для отримання ще більших результатів. При цьому не враховувалося, що маса, на відміну від авангарду, не мала такої високої свідомості і моральних установок на безкоштовну по суті працю.

Значна кількість наукових праць присвячувалася поширенню соцзмагання серед працівників різних галузей народного господарства, автори яких, в основному, використовували матеріали певної області, економічного району або навіть одного чи кількох підприємств. Таке обмежене коло джерел дозволяло їм, з одного боку, уникати серйозного аналізу розвитку змагання, а з іншого – давало можливість виокремити досягнуті результати за відносно короткий проміжок часу. Цей підхід не дозволяв провести серйозний аналіз отриманих в результаті соцзмагання результатів та відокремити досягнуті в результаті його поширення наслідки від запланованих. Адаже порівняння досягнутих за певний короткий термін позитивних результатів у трудовій діяльності, які пов'язувалися із поширенням змагання, не дозволяло визначити причин невиконання економічних планів у стратегічному масштабі. Крім того, пишучи про передові підприємства, які ставали переможцями у певних видах змагання, радянські науковці уникали аналізувати стан справ у відстаючих трудових колективах, що призводило до необ'єктивності у висновках щодо впливу організації соцзмагання загалом на всіх трудящих.

Змагання за збільшення продуктивності праці на автомобільному транспорті вивчав В.І.Клименко.⁶²⁸

Питання шефства з боку міських та сільських комсомольських організацій над вугільною промисловістю Донбасу у рамках розгортання соціалістичного змагання зачіпав у своїх дослідженнях Я.М.Серіщев. Саме успішність шефства над шахтами Донбасу, на думку вченого була поштовхом розширення шефської допомоги комсомольців, які перейшли від шефства над окремими об'єктами до шефства над цілими галузями промисловості і насамперед – металургійної, гірничорудної, хімічної, енергетичної.⁶²⁹ Більш детально це питання висвітлювали у своїх працях Б.І.Стеля та В.Я.Філімоненко, які звернули увагу на будівництво комсомольських шахт та домен.⁶³⁰ Значення шефської допомоги комсомольців у будівництві шахт Донбасу в 1956-1959 рр. оцінив П.Г.Дяченко, вказуючи, що за допомогою партійних організацій вдалося залучити комсомольців до участі у новобудовах, результатом чого було подолання відставання вугільної галузі Донбасу.⁶³¹

О.Д.Горбул писав про виникнення на морському флоті змагання за відкриття “Особових рахунків комуністичних справ”, яке забезпечило, на його думку, дальше підвищення продуктивності праці, дотримання режиму суворої економії і принесло державі великі кошти понадпланових надходжень. Крім того, автор стверджував, що широкого розмаху у роки

⁶²⁸ Клименко В.И. Соревнование за коммунистический труд на предприятиях автомобильного транспорта Украины. – К., 1964.

⁶²⁹ Серіщев Я.М. Вклад комсомолу України у створення матеріально-технічної бази комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 181-182.

⁶³⁰ Стеля Б.И. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор патриотических подвигов комсомола в угольной промышленности Донбасса в период между XX и XXI съездами КПСС. – К., 1960; Филимоненко В.Я. Ленинский комсомол – верный помощник Коммунистической партии в борьбе за дальнейшее развитие угольной и металлургической промышленности Донбасса (1953-1958 гг.). – К., 1963.

⁶³¹ Дяченко П.Г. Партійні організації Донбасу – організатори зміцнення матеріально-технічної бази вугільної промисловості (1956-1959 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 93-100.

семирічки набуло змагання за економію робочого часу під девізом “сім – за шість”, яке було кроком моряків до виконання семирічки за шість років.⁶³²

У статті В.І.Касьяна розглядалися деякі найбільш характерні форми соціалістичного змагання в металургії, машинобудуванні, вугільній промисловості у роки п'ятої п'ятирічки, зокрема: за краще використання техніки, дострокове освоєння проектних потужностей підприємств, рух швидкісників, впровадження графіка циклічності, зниження ваги машин при збільшенні їх якості, зниження собівартості продукції на кожній виробничій операції, за індивідуальні та колективні стахановські плани, зниження собівартості продукції та підвищення продуктивності праці.⁶³³

Партійне керівництво організацією соцзмагання та налагодженням перевірки виконання взятих зобов'язань на енергобудовах України у роки “відлиги” висвітлювалося у статті Б.Білика та Н.Костриці. Автори наголошували на позитивній стороні соцзмагання, яка полягала у допомозі одних будівельників іншим, в процесі чого «розширювалися інтернаціональні зв'язки, зміцнювалася братерська дружба, де кожен колектив вносив свій вклад у загальну справу організації комуністичної праці».⁶³⁴

Налагодження соцзмагання на електроенергетичних підприємствах України в роки семирічки вивчали Б.І.Білик та В.М.Приходько, акцентуючи увагу на гласності його проведення та впровадження ленінських принципів його організації.⁶³⁵ В.П.Корзун писав про розвиток соціалістичного змагання

⁶³² Горбул О.Д. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню у працівників морського транспорту комуністичного ставлення до праці (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 48-60.

⁶³³ Касьян В.І. Партійні організації України в боротьбі за розвиток соціалістичного змагання в промисловості в роки 5-ї п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 127-133.

⁶³⁴ Білик Б.І., Костриця Н.Ю. Діяльність партійних організацій енергобудов України по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 47. – К., 1971. – С. 104-105.

⁶³⁵ Білик Б.І., Приходько В.М. Партійне керівництво соціалістичним змаганням на електроенергетичних підприємствах України (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 148.

за дострокове виконання семирічного плану, відзначаючи велику роль партійних організацій у його налагодженні.⁶³⁶ П.Ю.Бурак досліджував поширення соцзмагання у західних областях України в роки семирічки, наголошуючи, що завдяки партійним зусиллям змагання передовиків виробництва перетворилося із змагання одинаків-новаторів, окремих бригад у масовий рух.⁶³⁷ Партійне керівництво поширенням соцзмагання за прискорення технічного прогресу на хімічних підприємствах досліджували М.А.Предтечин та Л.С.Цицельонок, вказуючи, що завдяки партійним зусиллям робітники взяли на себе додаткові зобов'язання напередодні XXII з'їзду КПРС, що сприяло впровадженню нової техніки на хімічних підприємствах.⁶³⁸ Організацію соцзмагання за впровадження передових методів праці на металургійних підприємствах у роки семирічки досліджували М.М.Миколенко та І.Ф.Бабич, наголошуючи на плідній у цій сфері діяльності парткомів підприємств.⁶³⁹ Поширення соціалістичного змагання у гірничій промисловості досліджував В.Павченко.⁶⁴⁰

У своїх висновках щодо ролі соцзмагання у суспільно-політичному житті радянського суспільства радянські вчені прагнули відстояти думку про

⁶³⁶ Корзун В.П. Партійні організації машинобудівних підприємств Донбасу на чолі соціалістичного змагання за дострокове виконання семирічного плану // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 51-58.

⁶³⁷ Бурак П.Ю. Діяльність КП України по дальшому поліпшенню організації соціалістичного змагання та пропаганди передового досвіду: (За матеріалами західних областей України 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 113-119.

⁶³⁸ Предтечин М.А., Цицеленок Л.С. Партийные организации Украины во главе социалистического соревнования за ускорение технического прогресса на химических предприятиях в 1959-1965 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 54-58.

⁶³⁹ Мыколенко Н.Н., Бабич И.Ф. Партийное руководство развитием творческой активности металлургов Украины по внедрению передовых методов труда (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 58-64.

⁶⁴⁰ Павченко В.М. Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению роли партийных групп в развитии социалистического соревнования на предприятиях горнорудной промышленности (1951-1958 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 101. – К., 1979. – С. 65-70; Павченко В.М. Руководство партийных организаций профсоюзами по развитию социалистического соревнования на горнорудных предприятиях Украины (1951-1958 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 96-101.

можливість дійсно масової самовідданої праці трудящих на благо держави без врахування соціальної стратифікації. У цьому плані їхні історичні дослідження виступали вже не тільки як суто наукові, а й у якості пропагандистських праць із використанням пропагандистського прийому, відомого сучасним політологам, як “створення образів”. Створенням образів є інформація про відомих осіб, організації чи взагалі сфери діяльності людей, яка постійно повторюється в різних варіантах, але із збереженням головної лінії їх оцінки.

Загалом однаково високо оцінюючи значення організації та поширення соціалістичного змагання радянські вчені все-таки розставляли різні акценти у своїх висновках щодо нього. М.В.Арамбалик вказував, що прагнення виконати і перевиконати накреслені партією завдання викликало небачене піднесення творчої енергії трудящих в результаті високого рівня їх політичної свідомості.⁶⁴¹ Доводячи переваги комуністичної ідеології, В.І.Юрчук наголошував, що соцзмагання під керівництвом партії, яке так критикували західні вчені, з року в рік набувало все ширшого розмаху, перетворившись у могутній засіб мобілізації трудящих на здійснення п'ятирічки.⁶⁴² О.П.Воробйов, оцінюючи значення налагодження соціалістичного змагання, наголошував, що практичним результатом його впровадження була ліквідація відставання окремих підприємств та загальне піднесення промислового виробництва.⁶⁴³ Оцінюючи соцзмагання як засіб підвищення продуктивності праці, у своїх монографіях І.О.Гуржій та О.С.Кудлай зробили спробу узагальнити методи поширення передового досвіду робітниками республіки та розгортання різних форм соціалістичного змагання, наголошуючи, що широка пропаганда прикладу передовиків

⁶⁴¹ Арамбалик М.В. Партійні організації на чолі соціалістичного змагання робітників вугільної та металургійної промисловості Донецької області в роки п'ятої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 110-111.

⁶⁴² Юрчук В.І. Проти буржуазної фальсифікації історії Комуністичної партії України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969. – С. 26.

⁶⁴³ Воробйов О.П. Соціалістичне змагання в промисловості Донбасу в роки завершення відбудови і дальшого розвитку народного господарства (1949-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 82.

виробництва мала сприяти загальному поширенню змагання за право називатися передовими виробничими колективами.⁶⁴⁴ В.Д.Білококос прагнув довести, що саме гласність змагання найбільше сприяла формуванню у радянських людей комуністичного ставлення до праці. Гласність він розглядав не тільки як широкі повідомлення у засобах масової інформації про патріотичні починання і досвід новаторів виробництва, а й як процес залучення трудящих до вироблення соціалістичних зобов'язань.⁶⁴⁵ А О.М.Бистрієвський прагнув довести, що соцзмагання було могутнім фактором підвищення дисципліни робітників, оскільки було засноване на колективності виробництва.⁶⁴⁶ Саме колективність праці в умовах розгортання соцзмагання, на думку В.С.Чистякова, була запорукою виконання народногосподарського плану семирічки.⁶⁴⁷

Загалом можна стверджувати, що оцінки значення соцзмагання виходили передусім з визначення його економічної доцільності та корисності в соціалістичному суспільстві. Такий підхід призводив до певних перекосів у думках та судженнях, оскільки невивченим залишалося питання реального впливу участі в змаганні з точки зору його значення для визначення рівня політичної свідомості суспільства. Адже до учасників змагання автоматично зараховували майже всіх працівників. Однак, поруч із тими, хто самовіддано працював на виробництві, існували й особи, що недобросовісно ставилися до виконання своїх службових обов'язків. Фактично офіційна звітність про масову участь трудящих у соцзмаганні не відбивала реального стану речей щодо визначення рівня суспільно-політичної активності населення країни.

⁶⁴⁴ Кудлай О.С. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період. – К., 1965; Гуржій І.О., Кудлай О.С. Героїчне минуле і славне сучасне робітничого класу України. – К., 1971; Кудлай О.С. Радянський народ – нова історична спільність людей. – К., 1972.

⁶⁴⁵ Білококос В.Д. Боротьба партійних організацій Донбасу за виконання ленінського принципу гласності соціалістичного змагання: (На матеріалах важкої промисловості – 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 112.

⁶⁴⁶ Бистрієвський О.М. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням на промислових підприємствах і будовах Української РСР у 1959-1970 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 3-4.

⁶⁴⁷ Чистяков В.С. Керівництво партійних організацій України соціалістичним змаганням у промисловості (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 19.

Наприкінці 1950-х років серед масових суспільно-політичних рухів в СРСР виділявся рух за комуністичну працю, який розглядався у якості вищої форми соціалістичного змагання та руху радянських людей, які вступили у період будівництва комуністичного суспільства. Він стихійно виник наприкінці 1950-х років за ініціативи рядових працівників, більшість яких були молодими людьми. Вони прагнули шляхом покращення трудової дисципліни, впровадження новітніх технологій і техніки у виробництво домогтися збільшення продуктивності праці. Ця ініціатива була підхоплена партією, яка зробила усе можливе для включення до числа учасників руху якомога більшої кількості осіб. З іншого боку, слід відзначити і той факт, що виникнення та поширення руху за комуністичну працю практично співпало із партійними рішеннями про початок будівництва комуністичного суспільства, яке мало завершитися у 1980 р.

Вже травневий 1959 р. Пленум ЦК Компартії України зобов'язав науковців висвітлювати успіхи будівництва комунізму у СРСР, країнах народної демократії, розкривати протиріччя капіталізму через досягнення радянських людей на шляху комуністичного будівництва, основою яких проголошувалася праця на користь суспільства, оцінена у якості головного критерію визначення комуністичної свідомості кожного громадянина, його відданості справі комунізму.⁶⁴⁸

Трудові досягнення учасників руху за комуністичну працю широко висвітлювалися у засобах масової інформації, відіграючи роль морального стимулювання передовиків виробництва. Значних успіхів на трудовій ниві досягли трудящі України, внесок яких у загальносоюзну економіку був досить вагомим. Значна частина новобудов тих часів успішно використовується і у сучасний період. Виконуючи відповідні партійні

⁶⁴⁸ Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 19-20 мая 1959 г. «Задачи партийных организаций Украины по усилению массово-политической работы среди трудящихся» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К., 1977. – С. 669.

рішення, радянські історики у своїх працях досліджували різноманітні аспекти появи і поширення руху за комуністичну працю.

Поштовхом до активного вивчення вченими питань комуністичного будівництва в республіці можна вважати постанову квітневого 1960 р. Пленуму ЦК Компартії України, в якій містилася критика діяльності АН СРСР та Інституту історії партії ЦК КП України і вказівка терміново узагальнити досвід комуністичного будівництва в УРСР.⁶⁴⁹

Одними з перших в республіці співробітники Інституту історії АН УРСР В.П.Сидоренко, К.А.Прилипка, В.Д.Калита систематизували виклад подій комуністичного будівництва в Україні. Упорядники, використавши союзні, республіканські, обласні та міські газети, відібрали найважливіші, на їх думку, події в політичному, економічному і культурному житті трудящих Української РСР і виклали ці події в хронологічній послідовності із посиланнями на джерела.⁶⁵⁰

У перших працях, присвячених аналізу руху за комуністичну працю, науковці намагалися “визначити” його історичні корені, висвітлювали початкові прояви руху у вигляді бригад комуністичної праці.⁶⁵¹

Радянські науковці того часу не прийшли до згоди щодо визначення терміну початку руху за комуністичну працю. Частина з них, беручи за вихідну дату почин трудівників станції Москва-Сортувальна, називали 1958 р. початковим у поширенні руху.⁶⁵² Інші притримувалися загальноприйнятої

⁶⁴⁹ Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 26-27 апреля 1960 г. «О состоянии идеологической работы на Украине и мерах по ее улучшению» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К., 1977. – С. 707.

⁶⁵⁰ Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1959-1961) / АН УРСР, Ін-т історії; Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1962; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1961-1962) / АН УРСР, Ін-т історії; Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1964.

⁶⁵¹ Сидоренко В.П. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. – К., 1959; Работать и жить по-коммунистически. – Симферополь, 1958; Зірниці майбутнього. – К., 1959; Шляхами слави. – Львів, 1959; Люди коммунистического труда. – Симферополь, 1959; Блох Б., Рущенко П., Чирков М. Глибше узагальнювати досвід руху за комуністичну працю // Комунист України. – 1964. – № 7. – С. 90-94.

⁶⁵² Лихолобова З.Г. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості: (На матеріалах підприємств Сталінського раднаргоспу) // Укр. іст. журн. –

думки, що рух почався у 1959 р. після проголошення початку розгорнутого соціалістичного будівництва. Але практично всі радянські дослідники сходилися на думці, що починаючи з 1961 р. рух за комуністичну працю набрав дійсно масового розмаху.⁶⁵³ Таке твердження швидше скидалося на прагнення видати бажане за дійсне, оскільки відсутність економічного зацікавлення від участі у русі швидко призвела до того, що він, започаткований дійсно ударниками праці, переріс за допомогою радянської бюрократичної машини у роздмухане різноманітними приписками явище.

Причини виникнення руху вітчизняні науковці певною мірою пов'язували з різними суспільно-економічними чинниками. Так, В.Ю.Білан стверджувала, що рух за комуністичну працю виник у зв'язку із необхідністю виконати завдання семирічки та підвищити продуктивність праці завдяки досягненням науково-технічного прогресу.⁶⁵⁴ Є.С.Побережний пов'язував виникнення руху за комуністичну працю у колгоспах України із підвищенням культурно-технічного рівня та агротехнічних знань його учасників.⁶⁵⁵

Через певний час після початку і розгортання руху за комуністичну працю радянські вчені почали доводити його історичну обумовленість для соціалістичного суспільства, що перейшло у фазу початку будівництва комунізму. Так, свого часу В.К.Палішко прагнув довести, що різні форми соціалістичного змагання відповідали певному рівню розвитку продуктивних

1961. – № 4. – С. 13-21; Лихолобова З.Г. О периодизации движения за коммунистический труд // История СССР. – 1965. – № 2. – С. 237.

⁶⁵³ Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К., 1967. – С. 72.

⁶⁵⁴ Білан В.Ю. Комуністи на чолі змагання за комуністичну працю в металургійній промисловості України в перші роки семирічки (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 90.

⁶⁵⁵ Побережний Е.С. Партийные организации Украины в борьбе за внедрение передовых форм труда в сельскохозяйственном производстве. – К., 1967; Побережний Є.С. Виникнення і розвиток руху за комуністичне ставлення до праці в колгоспах України. – К., 1968; Побережний Е.С. Деятельность партийных организаций Украины по повышению культурно-технического уровня и агротехнических знаний участников движения за коммунистический труд (1959-1965 гг.). – К., 1968.

сил радянського суспільства і тим завданням, які вирішувала партія на кожному етапі будівництва соціалізму і комунізму.⁶⁵⁶

Основні особливості руху за комуністичну працю зробили спробу визначити у своїй роботі Л.І.Берлін та Х.Т.Славутська. Вони вказували, що нова форма змагання виникла із вступом країни у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, коли вирішального значення набуло підвищення продуктивності праці. Тому характерною рисою нового руху оголошувалася участь ударників комуністичної праці у раціоналізаторській роботі, в тому числі участі бригад комуністичної праці у колективній розробці пропозицій, перехід передовиків виробництва на відстаючі ділянки з метою покращення на них роботи.⁶⁵⁷

Вітчизняні науковці, вивчаючи різні аспекти розвитку радянської економіки в умовах поширення руху за комуністичну працю, свого часу стверджували, що для учасників руху було правилом повсякденне перевиконання виробничих завдань.⁶⁵⁸ С.М.Журавльов відводив велику роль у розгортанні руху за комуністичну працю школам досвіду комуністичної праці, які сприяли відносно швидкій передачі виробничого досвіду.⁶⁵⁹

Однією з важливих умов плідної участі робітників у боротьбі за технічний прогрес та виховання робітників комуністичного майбутнього було проголошено високий рівень економічної освіти, яка, на думку радянських вчених, суттєво сприяла розвитку трудової та політичної

⁶⁵⁶ Палішко В.К. Комуністична партія України у боротьбі за розвиток соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 9. – К., 1966. – С. 56-70.

⁶⁵⁷ Берлін Л.І., Славутська Х.Т. Рух колективів і ударників комуністичної праці // Укр. іст. журн. – 1960. – № 4. – С. 8-11.

⁶⁵⁸ Берлін Л.І., Славутська Х.Т. Рух колективів і ударників комуністичної праці // Укр. іст. журн. – 1960. – № 4. – С. 8-11; Лихолобова З.Г. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості: (На матеріалах підприємств Сталінського раднаргоспу) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 4. – С. 15; Ямаєв М.Я. Партійне керівництво технічним прогресом на залізничному транспорті в роки семирічки (На матеріалах Львівської залізниці) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 22-27.

⁶⁵⁹ Журавльов М.С. Боротьба партійних організацій за розвиток технічного прогресу в хімічній промисловості України (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 85.

активності трудящих.⁶⁶⁰ Підготовку кваліфікованих робітників у професійно-технічних училищах як запоруку отримання ними високого рівня професійної підготовки досліджували В.Бачинський та С.Черніченко.⁶⁶¹

Принагідно зазначимо, що сучасні українські вчені розцінюють підвищення загальної освіти населення і значний ріст кількості вчених як причину зростання недовіри до пануючої в суспільстві комуністичної ідеології і її економічного механізму у зв'язку із розширенням можливості критичного аналізу дій уряду.⁶⁶²

А.Коросташ, О.С.Кудлай, О.Г.Мітюков, А.Ткач, М.Гуревичов зробили спробу визначити етапи руху за комуністичну працю в УРСР. За основу для визначення періодів руху вони брали виникнення нових починів і якісні межі зростання інтенсивності руху.⁶⁶³

У 1965 р. А.Коросташ підбив підсумки руху за п'ять років, розкрив його динаміку у спеціальній таблиці, коротко охарактеризував загальні особливості розвитку у різних галузях життя.⁶⁶⁴ Наприкінці 1965 р. вийшла з друку узагальнююча монографія О.Г.Мітюкова, присвячена діяльності

⁶⁶⁰ Шумаков В.К., Мельник И.Т. Деятельность КПСС по развитию трудовой и общественно-политической активности инженерно-технической интеллигенции: (На материалах партийных организаций промышленных предприятий Украинской ССР, 1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 123; Торшина С.П. Роль идейно-воспитательной работы партийных организаций в развитии трудовой и политической активности рабочего класса Украины в 1961-1965 гг.: (На материалах Днепропетровской и Запорожской областей) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 28.

⁶⁶¹ Бачинський В.М. Піклування партії про підготовку кваліфікованих кадрів робітничого класу в навчальних закладах професійно-технічної освіти УРСР (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 61; Черніченко С.А. Удосконалення навчально-виробничої діяльності професійно-технічних училищ Харківської області у 1961-1965 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 132-137;

⁶⁶² Економічна історія України / М.О.Уперенко, Е.А.Кузнецов, Г.К.Парієнко, Т.Х.Коломійчук, Л.В.Петришина, В.О.Мамонова. – Х., 2005. – С. 393.

⁶⁶³ Кудлай О.С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. – К., 1961; Мітюков О.Г. На шляху до перемоги комуністичної праці. – К., 1961; Ткач А., Гуревичов М. Новый этап социалистического соревнования. Бригады коммунистического труда. – Харьков, 1962; Коросташ А. Успіхи руху за комуністичну працю в республіці // Економіка Радянської України. – 1963. – № 5. – С. 79 – 83.

⁶⁶⁴ Коросташ А. Успіхи руху за комуністичну працю в республіці // Економіка Радянської України. – 1963. – № 5. – С. 79-83.

робітників УРСР в 1956-1961 рр.⁶⁶⁵ У ній відзначалося підвищення ролі робітників в управлінні промисловістю у постійнодіючих виробничих нарадах, комісіях партійно-державного контролю завдяки активній участі у русі за комуністичну працю.

Серед наукових досліджень, написаних у часи існування СРСР до початку перебудови, про рух за комуністичну працю можна виділити декілька напрямків. Переважна більшість науковців досліджували роль партійних організацій у поширенні руху. Частина авторів приділяла більше уваги економічним особливостям руху та наслідкам його впливу на розвиток промисловості і сільського господарства. Інші вчені акцентували увагу на виховних властивостях руху та підвищенні культурно-технічного рівня його учасників.

Роль партійних організацій у поширенні руху за комуністичну працю висвітлювали С.Журавльов, І.Пінегін, Ю.Курносів, І.Ніколаєнко, А.Мужицький.⁶⁶⁶

Причому представники радянської історіографії не зупинилися на висвітленні лише позитивних аспектів руху, а й прагнули проаналізувати негативні моменти у його розгортанні.

Л.І.Берлін та Х.Т.Славутська до недоліків у розгортанні руху за комуністичну працю відносили штучне об'єднання робітників у бригади, автоматичне оголошення бригад робітників бригадами комуністичної праці, члени яких на момент прийняття відповідних зобов'язань вже повинні мати ідеальні якості, висунення ідеї зрівняльного розподілу заробітної плати. Спочатку також не було зрозуміло, хто має право присвоювати виробничим

⁶⁶⁵ Митюков А.Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956-1961 гг.). – К., 1965.

⁶⁶⁶ Журавльов С., Пінегін І. На чолі змагання за комуністичну працю // Комунист України. – 1961. – № 6. – С. 25-33; Курносів Ю.О. Партійні організації Львівщини на чолі руху колективів і ударників комуністичної праці // Укр. іст. журн. – 1961. – № 6. – С. 22-30; Ніколаєнко І.І. Керівна роль Комунистичної партії України у розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості // Укр. іст. журн. – 1964. – № 6. – С. 12-25; Мужичький А. Рух за комуністичну працю – школа масового трудового героїзму // Комунист України. – 1964. – № 4. – С. 38-45.

колективам звання комуністичних, що призводило до формалізму і породжувало невдоволення у самих учасників змагання.⁶⁶⁷ А у статті М.М.Миколенка, написаній пізніше, вказувалося на позитивні зміни у проведенні соцзмагання у зв'язку із зміною порядку підведення його підсумків. Якщо раніше арбітрами були міністерство і ЦК профспілки, то пізніше переможця визначали ті, хто змагається.⁶⁶⁸

Так, П.М.Шарапа та П.Д.Васильченко підкреслювали, що на деяких підприємствах бригадам звання комуністичних присвоювалось передчасно і без достатнього аналізу виконання ними взятих зобов'язань. При цьому враховувалася лише виробнича діяльність колективів. На окремих підприємствах не проводилася достатня організаторська робота по залученню робітників до руху бригад комуністичної праці. Серйозним недоліком у керівництві змаганням було й те, що у ряді випадків не створювалося елементарних умов для виконання взятих на себе зобов'язань.⁶⁶⁹

Стаття Ш.Ф.Агєєва та П.Д.Топілко практично цілком присвячена висвітленню боротьби із негативними явищами у розгортанні руху за комуністичну працю.⁶⁷⁰

Б.І.Білик та В.М.Приходько, аналізуючи розгортання руху за комуністичну працю на електроенергетичних підприємствах України, називали цілий ряд недоліків, а саме: у ряді випадків виробничі колективи включались до руху без належної виробничої, організаційної та ідейної підготовки, тому і після вступу у змагання за комуністичну працю вони

⁶⁶⁷ Берлін Л.І., Славутська Х.Т. Рух колективів і ударників комуністичної праці // Укр. іст. журн. – 1960. – № 4. – С. 12-13.

⁶⁶⁸ Миколенко М.М. Виховання металургів і гірників у дусі соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971. – С. 91.

⁶⁶⁹ Шарапа П.М., Васильченко П.Д. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму: (На матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 2. – С. 25.

⁶⁷⁰ Агєєв Ш.Ф., Топілко П.Д. Преса Донбасу у боротьбі проти недоліків в організації та розвитку руху за комуністичну працю (1958-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 21. – К., 1968. – С. 137-148.

працювали по-старому, а їх зобов'язання нічим не відрізнялися від зобов'язань колективів, які не боролися за це звання. А у багатьох колективах додаткові зобов'язання не націлювали на досягнення високої продуктивності праці, зниження витрат на виробництво, підвищення культурно-технічного рівня, поліпшення поведінки на виробництві і в побуті.⁶⁷¹

Фактично у радянській історіографії аналізувалися так би мовити «тактичні» недоліки поширення руху за комуністичну працю. У стратегічному плані із визначенням перспектив розвитку радянської економіки, частково орієнтованої на безоплатну працю, недоліки організації руху не вивчалися. Тут можна вказати, що радянська система господарювання, побудована за принципом виконання вказівок керівництва за будь-яку ціну, постійно потребувала економічної підтримки у вигляді безоплатної праці: то у виглядів працівників ГУЛАГу, то – ударників комуністичної праці. Така організація давала можливість за рахунок трудового ентузіазму меншості маскувати байдужість до виконання службових обов'язків певної частини працівників та не виваженість економічних реформ вищого керівництва.

Регіональні аспекти розгортання руху досліджували Л.І.Берлін, Х.Т.Славутська, П.М.Шарапа, П.Д.Васильченко, М.Нагорний, О.Руденко, З.Г.Лихолобова, С.Чуйкін, С.Башарін, В.Чистяков, М.Кошарний.⁶⁷²

⁶⁷¹ Білик Б.І., Приходько В.М. Парти́йне керівництво соціалістичним змаганням на електроенергетичних підприємствах України (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 151.

⁶⁷² Берлін Л.І., Славутська Х.Т. Рух колективів і ударників комуністичної праці: (На матеріалах партійної організації м.Харкова) // Укр. іст. журн. – 1960. – № 4. – С. 3-14; Шарапа П.М., Васильченко П.Д. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму: (На матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 2. – С. 16-26; Нагорний М.Д., Руденко О.Ф. Комуністи – організатори трудової активності шахтарів Донбасу // Укр. іст. журн. – 1961. – № 6. – С. 11-21; Лихолобова З.Г. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості: (На матеріалах підприємств Сталінського раднаргоспу) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 4. – С. 13-21; Чуйкін С., Башарін С. Парти́йна організація і змагання за комуністичну працю [у Керчі] // Кому́ніст України. – 1963. – № 12. – С. 28-34; Чистяков В.С. Комуністи Донбасу – організатори соціалістичного змагання в промисловості (1956-1965 рр.) // Наук. праці з

Однією з проблем висвітлення руху за комуністичну працю було визначення рівня винагороди за сумлінну працю. Оцінки і твердження вчених у цьому питанні могли суттєво відрізнятися: від підтримки ідеї лише моральної винагороди у різних варіантах, до визначення ролі матеріальної допомоги у розгортанні руху.

У якості моральної винагороди можна виділити твори Б.Ярославцева, який писав їх особисто знайомлячись із передовиками виробництва на місцях їхньої праці. Він присвятив свої твори будівельникам Каховського гідровузла,⁶⁷³ працівникам ужгородського заводу «Перемога»,⁶⁷⁴ меблевому майстру Л.Варзі.⁶⁷⁵ Являючись самі по собі винагородою за сумлінну працю, ці роботи давали можливість уявити спрямування життєвого шляху робітників, які присвятили своє життя комуністичній праці.

Роботу партійних організацій України по моральному стимулюванню праці робітників металургійних підприємств у 1961-1965 рр. досліджував Р.Р.Агабабов, який зробив висновок, що моральна зацікавленість робітників у результатах своєї праці поступово зростала, що сприяло підвищенню творчої їх активності, розгортанню між ними соціалістичного змагання, спрямованого на виконання промисловістю республіки народногосподарських планів.⁶⁷⁶ В.М.Пронь та А.М.Кауфман зробили спробу визначити роль телебачення у моральному стимулюванні робітників,

історії КПРС. – Вип.31. – К., 1969. – С. 3-12; Кошарний М.Я. Партійні організації Львівсько-Волинського вугільного басейну на чолі нових форм соціалістичного змагання (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.43. – К., 1971. – С. 53-62.

⁶⁷³ Ярославцев Б. На Каховском плацдарме: Очерки. – Ужгород, 1951.

⁶⁷⁴ Ярославцев Б. На маленьком заводе. – Ужгород, 1956.

⁶⁷⁵ Ярославцев Б. Призвание. – Ужгород, 1955.

⁶⁷⁶ Агабабов Р.Р. Работа парторганизаций Украины по моральному стимулированию труда рабочих металлургических предприятий в 1961-1965 гг.: (На материалах Днепропетровской и Запорожской областей) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 76.

вказуючи, що саме представники пролетаріату були головними героями суспільно-політичного телебачення у роки семирічки.⁶⁷⁷

Оцінки руху за комуністичну працю у дослідженнях радянського періоду не особливо відрізняються. Спільним у характеристиці руху було те, що його радянські науковці розглядали у якості вищої форми соціалістичного змагання. Акценти у оцінках руху відрізнялися відповідно до теми роботи авторів та її зв'язку із висвітленням окремих аспектів руху.

Наприклад, Л.Ф.Гайдуков вважав, що рух за комуністичну працю найбільш вдало і повно поєднав в собі боротьбу за високу продуктивність праці з підвищенням свідомості трудящих, вихованням будівників комуністичного суспільства.⁶⁷⁸ В.С.Чистяков свого часу робив висновок, що завдяки розгортанню руху за комуністичну працю починаючи з 1959 року весь приріст видобутку вугілля на Донбасі в основному забезпечувався за рахунок зростання продуктивності праці.⁶⁷⁹ Г.Ф.Марискевич розглядав рух за комуністичну працю як вираз великого трудового ентузіазму робітників і наголошував, що він сприяв не лише успішному виконанню народногосподарських завдань, але й був школою комуністичного виховання трудящих.⁶⁸⁰

Загальним недоліком наукових праць щодо вивчення поширення соцзмагання та руху за комуністичну працю на території України, написаних у часи існування СРСР, можна також назвати відсутність ґрунтовних досліджень, в яких би було проаналізовано особливості та стан його

⁶⁷⁷ Пронь В.М., Кауфман А.М, Советский рабочий класс – главный герой общественно–политических передач телевидения Украины (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 76-82.

⁶⁷⁸ Гайдуков Л.Ф. Піклування партійних організацій України про розвиток трудової активності робітничого класу в роки семирічки (1959-1965 рр.): (На матеріалах партійних організацій хімічної промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 84.

⁶⁷⁹ Чистяков В.С. Діяльність партійних організацій Донбасу з узагальнення і поширення досвіду новаторів вугільної промисловості (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 135.

⁶⁸⁰ Марискевич Г.Ф. Партійні і профспілкові організації західних областей УРСР на чолі соціалістичного змагання робітничого класу (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 49.

поширення в різних областях та регіонах республіки. Відсутній також порівняльний аналіз розгортання змагання по різних областях УРСР.

Фактично радянські вчені уникали пов'язувати труднощі організації змагання із розвитком власне радянської економіки, адже вважалося, що соціалістична економіка та соціалістичне змагання в рамках її розвитку були невід'ємними. Але соціалістичне змагання за перевиконання планів було приречене на занепад, окрім всього іншого, і внаслідок плановості радянської економіки. Адже виготовлення понадпланової продукції призводило до появи проблем із постачанням сировини, перевезенням продукції (для неї не планували відповідну кількість транспортних засобів) та збутом.

Виконання соціалістичних зобов'язань, взятих на себе працівниками одного підприємства, залежало також від постачальників сировини або частин чи механізмів, які вироблялися на іншому підприємстві. У багатьох випадках невиконання зобов'язань пояснювалося саме проблемами в роботі суміжних виробників. Таким чином, доводилося з ідеологічних мотивів всіляко вихвалити передовиків соцзмагання, які брали на себе додаткові зобов'язання, а потім затушовувати невдачі у їх виконанні, які виникали нерідко не з вини передових робітників. Відомо, що за невиконання планів передбачалося покарання і іноді досить суворе. Тому ініціатива передовиків виробництва, успіхи соціалістичного змагання часто вироджувалися у приписки та формалізм, коли для існування на підприємстві бодай одного передовика виробництва у його актив записували роботу кількох робітників.

Безкоштовний обмін досвідом працівників різних промислових підприємств, які брали участь у соцзмаганні, дозволяв зменшити нераціональні витрати на виробництво, вдосконалити його технологію, що залишається досить проблематичним в капіталістичному суспільстві із його жорстокою конкурентною боротьбою. З іншого боку матеріальна зацікавленість робітників в умовах панування ринкових відносин призводить до більш швидкого впровадження у виробництво більшої кількості наукових винаходів та раціоналізаторських пропозицій, ніж в умовах командно-

бюрократичної економіки колишніх соціалістичних країн. У перспективних дослідженнях можна було б звернути більше уваги на участь у соцзмаганні робітників різних регіонів України та спробувати виокремити внесок власне змагання у підвищення продуктивності праці у порівнянні із загальним її зростанням внаслідок вдосконалення технічних знарядь праці. Крім того, доцільно було б порівняти вплив на інтенсифікацію виробництва соцзмагання та конкуренції між виробниками, яка впливає із поваги до певного виду продукції чи торгівельної марки виробника за високий рівень якості виробів.

Окремі суспільно-політичні рухи, в яких активну участь брали широкі верстви робітників, були пов'язані із вимогами науково-технічного прогресу, що вимагав вдосконалення виробництва, прискореного впровадження наукових досягнень та швидкого освоєння нової техніки і промислових потужностей. Великий масив наукових досліджень, присвячених участі робітників у суспільно-політичному житті, становлять праці, автори яких вивчали участь представників робітничого класу у русі винахідників та раціоналізаторів, який розглядався у якості одного з важливих складових руху за комуністичну працю.

У радянській історіографії розрізнялися поняття «новатор виробництва» та «винахідник-раціоналізатор». До першої категорії осіб радянські науковці, як правило, відносили працівників, що були причетні до запровадження суттєвого покращення організації виробництва чи методів праці та застосовували його у повсякденній виробничій діяльності. До другої категорії відносилися працівники, які внесли пропозицію щодо покращення виробництва, але вона могла бути за різних причин і не втілена у життя. Таким чином, поняття «новатор виробництва» трактувалося певною мірою ширше по відношенню до окремо взятого робітника, аніж «винахідник-раціоналізатор». У практичній діяльності отримати статус новатора, в тому числі й юридичний, було набагато складніше, ніж «винахідника-раціоналізатора». Тому у дослідженнях науковців прослідковувалася

тенденція до возвеличення обмеженої кількості новаторів та до показу масовості винахідників-раціоналізаторів. Через це у роботах вчених радянського періоду прослідковується певне прагнення розмежувати рухи передовиків виробництва та раціоналізаторів-винахідників. З одного боку його можна пояснити специфікою роботи вказаних вище категорій робітників, а з іншого – бажанням продемонструвати високий рівень суспільно-політичної активності трудящих.

Спрямування наукових досліджень діяльності винахідників-раціоналізаторів та новаторів виробництва у повоєнний час визначалося партійними вказівками, які у першу чергу відображалися у засобах масової інформації. Вже в березні 1946 р. у “Правді” було опубліковано передову статтю про необхідність швидкого розвитку науки і техніки.⁶⁸¹ Така необхідність обумовлювалася потребами науково-технічного прогресу і прагненням до швидкої відбудови зруйнованого війною народного господарства. Швидко забезпечити країну необхідною кількістю кваліфікованих інженерно-технічних кадрів у стислі строки було надзвичайно складно. Виходом у даній ситуації було проголошення курсу на широке використання результатів праці раціоналізаторів і винахідників.

З огляду на загострення протистояння між капіталістичними і соціалістичними країнами в умовах початку “холодної війни” радянські науковці прагнули довести, що масовий рух винахідників і раціоналізаторів міг виникнути саме в умовах соціалістичного суспільства, члени якого мали вищий моральний рівень та ступінь відповідальності за загальнодержавні справи, аніж ті, хто жив в умовах капіталізму. У роки „відлиги” рухи винахідників і раціоналізаторів та новаторів виробництва фактично почали розглядати у якості ілюстрації високого рівня суспільно-політичної свідомості робітників, що брали активну участь у русі за комуністичну працю.

⁶⁸¹ Правда. – 1964. – 20 бер.

Поступово у дослідженнях вітчизняних вчених партійне керівництво розгортанням руху винахідників і раціоналізаторів отримувало все більш райдушні оцінки. Так, у 1961 р. І.В.Шульга та В.І.Юрчук відносили до заслуг партії те, що вже у 1959 р. в республіці нараховувалося 300 тис. винахідників і раціоналізаторів, в 1960 – 400 тис. за два роки вони внесли 1,1 млн. раціоналізаторських пропозицій.⁶⁸² У 1968 р. високо оцінюючи роль Комуністичної партії у керівництві рухом раціоналізаторів і винахідників, Я.В.Підпригорщук підтверджував свою думку даними статистики, відповідно до яких на кінець 1965 р. кількість раціоналізаторів і винахідників у республіці досягла 535,2 тис. чол., що дали економію країні в 1965 р. 415,8 млн. крб.⁶⁸³ А у 1971 р. О.О.Воскресенський та В.М.Бузницька вже з піднесенням констатували факт, що на окремих підприємствах кожен третій робітник оголошувався раціоналізатором.⁶⁸⁴ Таким чином, успішність партійного керівництва рухом пов'язувалась в основному із збільшенням кількості його учасників чи зростанням числа раціоналізаторських пропозицій. Такий підхід не дозволяв оцінити реальне співвідношення кількості поданих пропозицій із тими з них, що були втілені у життя, та визначити роль партійного бюрократичного апарату у „нарощуванні кількості раціоналізаторських пропозицій” на папері.

Дослідження причин розгортання руху винахідників та раціоналізаторів приводило з одного боку до розуміння об'єктивних закономірностей, які сприяли цьому процесу, а з іншого – до перебільшення ролі партії у поширенні руху із обмеженням вивчення негативних аспектів партійного впливу на діяльність передових робітників. Високо оцінюючи партійне керівництво рухом, частина вчених висловлювали думку, що не тільки

⁶⁸² Шульга І.В., Юрчук В.І. Партійні організації України в боротьбі за здійснення рішень XXI з'їзду КПРС // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 19.

⁶⁸³ Підпригорщук Я.В. Комуністична партія – організатор творчості робітничого класу України в роки V п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 117.

⁶⁸⁴ Воскресенський О.О., Бузницька В.М, Виховання в процесі праці – одне з головних завдань партійних організацій: (На матеріалах промислових підприємств Харкова 1959-1963 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 53.

виключно втручання партійних органів сприяло його поширенню. В.П.Турченко пов'язував активізацію руху винахідників і раціоналізаторів із діяльністю профспілок, а зростання кількості учасників руху та економічної ефективності його результатів сприяло створенню в січні 1958 року Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, керівництво яким було доручено профспілковим організаціям.⁶⁸⁵

У 1960-х-1970-х роках, висвітлюючи різні аспекти розгортання руху винахідників та раціоналізаторів у роки семирічки, українські вчені певною мірою розходилися у визначенні того, яке стимулювання – моральне чи матеріальне – мало стати основою для подальшого розгортання руху. Прихильники першої точки зору мотивували свою думку тезою про винятковий характер винахідництва за соціалізму, вказуючи, що масове раціоналізаторство та винахідництво могло народитися тільки в соціалістичному суспільстві.⁶⁸⁶

Використання у якості винагороди морального стимулювання праці пояснювалося зростанням свідомості радянських людей, розумінням ними громадського значення праці, спрямованої на побудову комуністичного суспільства.⁶⁸⁷

У якості моральної винагороди за участь у русі винахідників та раціоналізаторів пропонувалося створення навколо передовиків і новаторів

⁶⁸⁵ Турченко В.П. Діяльність Комуністичної партії України щодо посилення ролі профспілок у розвитку технічного прогресу в роки шостої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 93.

⁶⁸⁶ Див.: Гайдуков Л.Ф. Діяльність парторганізацій України по зміцненню творчої співдружності працівників науки та виробництва в роки семирічки (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С. 135; Підпригорщук Я.В. Комуністична партія – організатор творчості робітничого класу України в роки V п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 111; Тітенко М.П. Діяльність партійних організацій Донбасу в галузі розвитку руху раціоналізаторів і винахідників (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 99.

⁶⁸⁷ Воскресенський О.О., Бузницька В.М. Виховання в процесі праці – одне з головних завдань партійних організацій (На матеріалах промислових підприємств Харкова 1959-1963 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 50.

виробництва атмосфери поваги і пошани,⁶⁸⁸ прийом їх до складу партійних організацій.⁶⁸⁹ Такі твердження давали можливість державі з мінімальними витратами привласнювати досягнення винахідників та раціоналізаторів.

Відомо, що науково-технічний прогрес неминуче пов'язаний із збільшенням кількості наукових відкриттів, головною метою яких є інтенсифікація виробництва. У країнах капіталізму наукові винаходи, які приносять реальну користь виробникам, патентуються, а їх автори отримують певну винагороду. За часів існування СРСР в умовах тотального одержавлення життя громадян країни, їхні наукові винаходи та раціоналізаторські пропозиції привласнювалися державою. Матеріальна винагорода за наукові відкриття чи раціоналізаторські пропозиції не йшла ні у яке порівняння із відповідною нагородою у капіталістичних країнах. З метою підвищення вагомості моральної винагороди для раціоналізаторів і винахідників радянський уряд заохочував написання наукових праць про цих людей. Таким чином, написання наукових досліджень, в яких би висвітлювалась діяльність раціоналізаторів і винахідників, мало не тільки суто наукове, а й, певною мірою, політичне значення.

Частина радянських авторів зосереджували свою увагу на позитивних аспектах не тільки морального, а й матеріального стимулювання учасників руху винахідників та раціоналізаторів. У 1967 р. І.Н.Баканов висловлювався за необхідність уважніше ставитися до проблем раціоналізаторів-винахідників, оперативніше реагувати на їх пропозиції та своєчасно виплачувати авторам винагороди.⁶⁹⁰ У 1969 р. подібна думка була обґрунтована В.П.Шевчуком, який вказував на об'єктивну обумовленість

⁶⁸⁸ Бєлік М.В. Діяльність партійних організацій по піднесенню творчої активності металургів України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 186; Завіновський М.Л. Партійні організації України в боротьбі за піднесення творчої активності робітничого класу та ІТП республіки (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 52-53.

⁶⁸⁹ Мірошніченко М.В. Діяльність партійних організацій підприємств хімії України по поліпшенню якісного складу своїх рядів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 33. – К., 1969. – С. 131.

⁶⁹⁰ Баканов І.Н. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 145.

матеріального стимулювання праці, оскільки умови і характер розумової та фізичної, кваліфікованої і некваліфікованої, важкої і легкої праці визначали неоднаковість величини трудового внеску робітників, а ця обставина вимагала неоднакової оплати.⁶⁹¹

Частина українських вчених взагалі пов'язували рівень суспільно-політичної активності населення із відповідним рівнем матеріального добробуту, стверджуючи, що піклування про добробут трудящих завжди було головним у діяльності Комуністичної партії. А наслідком такого піклування розглядалася підтримка широкими верствами населення політики партії.⁶⁹²

Акценти у загальних оцінках руху раціоналізаторів та винахідників, зроблених вітчизняними науковцями, відрізняються лише у специфіці трактування тих чи інших проблем розгортання руху. В основному рух оцінювався як один із засобів інтенсифікації та пошуку резервів виробництва.⁶⁹³

У якості позитивних наслідків діяльності винахідників та раціоналізаторів наводилися показники, що свідчили про зростання рівня виробництва, збільшення кількості винаходів чи раціоналізаторських пропозицій, а також показники, які визначали економічний ефект від даних пропозицій у карбованцях. Аналізуючи такі показники, робився висновок про

⁶⁹¹ Шевчук В.П. Ленінські принципи розвитку активності мас у діяльності Комуністичної партії (1965-1968 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 128-129.

⁶⁹² Вітрук Л.Д. Боротьба Комуністичної партії за поліпшення умов життя трудящих у роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 66-74; Кравцов С.М. До питання про діяльність партійних організацій Донбасу по поліпшенню матеріального добробуту трудящих у післявоєнний період 1946-1950 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 75-79.

⁶⁹³ Див.: Білан В.Ю. Боротьба партійних організацій металургійних підприємств України за технічний прогрес у першому році семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 22; Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після ХХ з'їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 95; Дем'янов Г.С., Руденко Р.Г. Діяльність партійних організацій України по розвитку раціоналізації і винахідництва між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 159; Остапущенко О.Т. Боротьба партійних організацій Донбасу за розвиток технічної творчості робітників-будівельників (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 122;.

масовий характер руху, про зростання творчої активності трудящих, про постійне підвищення кваліфікації робітників, їх зрілість і технічну освіченість.⁶⁹⁴

Частина вчених радянського періоду, подаючи оцінки руху винахідників-раціоналізаторів, враховувала не тільки суто економічні його наслідки, а й певне політичне значення. Так, оцінюючи діяльність новаторів та раціоналізаторів, О.І.Мартинов вказував, що воно мало не лише технічне значення, а в умовах економічного змагання соціалізму з капіталізмом набирало великої політичної ваги.⁶⁹⁵ В.Г.Чорна наголошувала, що піднесення трудової активності робітників було обумовлене, в першу чергу, збільшенням арсеналу засобів ідейно-виховної роботи в роки семирічки з боку партійних організацій, завдяки чому робітники краще усвідомили свою керівну роль в суспільному процесі.⁶⁹⁶ Р.Г.Руденко відзначав, що ініціатива новаторів, які прокладали нові шляхи в техніці і технології, в організації праці, мала велике мобілізуюче і виховне значення.⁶⁹⁷

Загалом радянські автори замовчували, що більшість пропозицій винахідників і раціоналізаторів залишалася на папері і не могла бути втілена у життя через панування планової економіки, яка значно стримує втілення у життя раніше не запланованих змін у розвитку народного господарства. Сам

⁶⁹⁴ Див.: Мартинов О.І. Партійне керівництво технічним прогресом у машинобудівній промисловості західних областей України (1951-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С.33-34; Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після XX з'їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 96; Зверев С.М. Впровадження технічних досягнень науково-технічного прогресу – важлива передумова створення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 20-28.

⁶⁹⁵ Мартинов О.І. Партійне керівництво технічним прогресом у машинобудівній промисловості західних областей України (1951-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 29.

⁶⁹⁶ Чорна В.Г. Комуністичне виховання робітничого класу в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму (1959-1965 рр.): (На матеріалах гірничої промисловості України) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 76.

⁶⁹⁷ Руденко Р.Г. Робота партійних організацій по пропаганді та впровадженню досвіду новаторів на підприємствах машинобудівної промисловості України (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 126.

факт економії матеріалів чи електроенергії без шкоди виробництву в умовах планової економіки викликає ряд питань до системи планування. Якщо об'єм виділеної сировини дозволяв виготовити з неї більше продукції, аніж передбачалося планом, то безперечно існували хиби в системі планування або ж частково зменшувалася якість виготовленої продукції.

Можна припустити, що раціоналізаторські пропозиції щодо економії сировини чи енергії були своєрідним засобом коригування планів розвитку господарства, способом пошуку і виправлення помилок у них, а також давали можливість відшукати певні резерви виробництва, які часто приховували керівники підприємств будучи обтяженими, окрім планових завдань, необхідністю надання шефської допомоги.

У історичних дослідженнях вітчизняних науковців широко висвітлювалися питання, пов'язані із участю робітників у русі новаторів виробництва. Прагнучи продемонструвати високий рівень трудової активності населення, радянські вчені висвітлювали та узагальнювали різного роду новаторські починання трудящих. На відміну від досліджень діяльності винахідників-раціоналізаторів кількість робітників-новаторів, чия діяльність широко висвітлювалася на сторінках наукових робіт, відносно невелика. І якщо по відношенню до ефективності діяльності раціоналізаторів називалася кількість їхніх пропозицій, то ефективність новаторства, як правило, обґрунтовувалася конкретними прикладами вдосконалення виробництва. Але у той же час вчені залишали поза увагою результати багатьох трудових починань та уникали аналізувати причини згасання частини передових починів.

У працях дослідників широко пропагувався почин вишневолоцької ткалі В.Гаганової, яка, як передовик виробництва, перейшла на відстаючу ділянку і вивела її у передові.⁶⁹⁸ У вивченні руху, започаткованого В.Гагановою, у історичних дослідженнях прослідковувалося два напрямки. Одна частина

⁶⁹⁸ За почином Гаганової. – К., 1959; За прикладом Валентини Гаганової. – К., 1959.

вчених акцентувала увагу на його значенні у масовому підвищенні продуктивності праці, а інша – вивчала його зв'язок із ефективністю морального стимулювання виробництва.

Позитивно оцінюючи вчинок В.Гаганової, А.В.Санцевич наголошував у 1967 р., що перехід передовиків виробництва на відстаючі ділянки на певний час вів до зниження заробітків ентузіастів. Це підкреслювало насамперед ідейні, а не матеріальні мотиви дій цих людей, що мало велике виховне значення.⁶⁹⁹ В.Н.Кравченко вивчав поширення гаганівського руху на підприємствах легкої промисловості західних областей УРСР, вважаючи, що він сприяв підвищенню продуктивності праці.⁷⁰⁰ Г.Ф.Марискевич досліджував поширення гаганівського руху на промислових підприємствах західних областей УРСР, вказуючи, що він допоміг вдосконалити технологію виробництва.⁷⁰¹

Переоцінка значення руху, започаткованого В.Гагановою була здійснена вже у часи перебудови. У 1990 р. Ю.В.Сиволоб притримувався думки, що про гаганівський рух, який виник у 1959 р., вже наприкінці 1960-х років забули. Адже вияв високої свідомості В.І.Гаганової та її перших послідовників не був підкріплений матеріальною та соціальною зацікавленістю всіх інших в переході на відстаючі ділянки, а головне – такою системою організації економіки, при якій особистість керівника не відіграє вирішальної ролі у здобутках колективу, системою, що робить неякісну роботу просто не вигідною для всіх членів колективу. Вчений стверджував, що гаганівський рух міг би дати багато не у командно-бюрократичній системі організації суспільного виробництва, а у економічній,

⁶⁹⁹ Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К., 1967. – С. 68.

⁷⁰⁰ Кравченко В.Н. Діяльність партійних організацій по збільшенню виробництва товарів народного споживання в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 126.

⁷⁰¹ Марискевич Г.Ф. Партійні і профспілкові організації західних областей УРСР на чолі соціалістичного змагання робітничого класу (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 45.

що саморегулюється.⁷⁰² Аналізуючи суспільні настрої часів «відлиги» О.Ю.Зубкова з цього приводу відзначала, що хоча рух за комуністичну працю народився на хвилі політичного піднесення, але перші спроби реально поєднати ентузіазм і економічний інтерес (початок бригадного підряду) сприймалися головним чином як явища «корисливості», «рвацтва» і мало не «капіталізму» в економіці.⁷⁰³

Г.М.Кравченко та М.А.Черниш відзначали почини токаря Львівського автобусного заводу А.Откупчика, який виступив ініціатором боротьби за виконання двох-трьох річних норм, фрезерувальника заводу Г.Кіромасова, що запропонував скласти плани технічних заходів і передових методів праці на кожному робочому місці, та почин токаря Львівського заводу автотранспорту А.Борисова, що виступив з ініціативою виконання шостого п'ятирічного плану по підвищенню продуктивності праці за два з половиною роки.⁷⁰⁴ Про почин токаря-розточника Донецького машинобудівного заводу імені 15-річчя ЛКСМУ Івана Гапченка щодо боротьби за звання ударника комуністичної праці писав І.Н.Баканов, який стверджував, що рух за комуністичну працю в Україні розпочався саме з Донеччини.⁷⁰⁵ П.Ю.Бурак писав про передові почини на Львівщині токаря машинобудівного заводу В.Гургаля, слюсаря автобусного заводу В.Пилипова, слюсаря паровозоремонтного заводу В.Мурги, закрійниці взуттєвої фабрики К.Лисак та машиніста П.Тоцького, які започаткували рух за комуністичну працю на Львівщині.⁷⁰⁶

⁷⁰² Сиволоб Ю.В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3. – С. 19.

⁷⁰³ Зубкова О.Ю. Досвід і уроки незавершених поворотів 1956 і 1965 рр. // Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. – К., 1990. – С. 371-372.

⁷⁰⁴ Кравченко Г.М., Черниш М.А. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і дальший розвиток промисловості західних областей УРСР (1944-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 11.

⁷⁰⁵ Баканов І.Н. Агітаційно-масова робота партійних організацій Донбасу в галузі забезпечення соціалістичного змагання в період ХХ-ХХІІ з'їздів КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 108.

⁷⁰⁶ Бурак П.Ю. Діяльність партійних комітетів по організаційному зміцненню первинних партійних організацій і підвищенню їх боєздатності (1959-1965 рр.): (На матеріалах західних областей УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 48.

Широко пропагувалася діяльність краснодонського вибійника шахти № 2 “Північна” М.Мамая, суть якої полягала у щоденному перевиконанні виробничих норм, відповідно до чого кожен гірник мав видобувати за зміну понад 1 т вугілля.⁷⁰⁷ Тут на фоні інших радянських досліджень певною мірою виділялася робота В.С.Чистякова, який, вивчаючи діяльність партійних організацій Донбасу з узагальнення і поширення досвіду новаторів вугільної промисловості, вказував, на протистояння між партійними організаціями шахти та так званими «господарниками», що замість підтримки почину новаторів робили ставку на збільшення штату робітників та збільшення плану кращим колективам для досягнення виконання плану всім підприємством.⁷⁰⁸

Також багато писалося про бригаду О.Кольчика з чистяківської шахти ім.Лутугіна, яка боролася за зниження собівартості палива, що видобувалося.⁷⁰⁹ О.Ф.Воронкін та В.Ф.Гайдуков вказували, що перевага нової організації праці полягала не тільки в тому, що значно підвищувалися всі показники й заробітна плата, але і в тому, що забезпечувалося позитивне

⁷⁰⁷ Давидова Г.С., Мартинов О.І. Партійні організації західних областей УРСР на чолі боротьби за дострокове виконання семирічного плану в галузі промисловості // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 21; Баканов І.Н. Агітаційно-масова робота партійних організацій Донбасу в галузі забезпечення соціалістичного змагання в період ХХ-ХХІІ з’їздів КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 107; Савостенко І.А. Комуністи Донбасу – організатори соціалістичного змагання у вугільній промисловості в період завершення соціалістичного будівництва (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 96; Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після ХХ з’їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 92.

⁷⁰⁸ Чистяков В.С. Діяльність партійних організацій Донбасу з узагальнення і поширення досвіду новаторів вугільної промисловості (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 124-128.

⁷⁰⁹ Єрмаков О.П. Діяльність Чистяківської (Торезької) партійної організації по дальшому піднесенню вугільної промисловості міста у 1950-1958 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 154-156; Чистяков В.С. Діяльність партійних організацій Донбасу з узагальнення і поширення досвіду новаторів вугільної промисловості (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 129-131; Горбул О.Д., Шевчук В.П. З досвіду роботи партійних організацій України по пропаганді передового виробничого досвіду (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 161.

ставлення до праці та виховувався колективізм.⁷¹⁰ Оцінюючи діяльність гірників шахти ім.Лутугіна, І.А.Савостенко вказував, що саме запровадження особистих і колективних новаторських планів дозволило досягнути таких вагомих результатів.⁷¹¹ В.Д.Білоколос притримувався думки, що гласність прийняття додаткових зобов'язань бригадою О.Кольчика сприяла підвищенню продуктивності її праці.⁷¹²

Про роботу новаторів у вугільній промисловості Донбасу писав Г.І.Захаров, відзначаючи почин І.Бридько, що став зачинателем багатоциклічної роботи дільниці.⁷¹³ Оцінюючи діяльність І.Бридько, Л.А.Якименко підкреслював, що вона дозволила перетворити більшість шахт Донбасу на шахти суцільної циклічності, а це дало змогу на повну потужність використовувати машини і механізми.⁷¹⁴ А І.А.Савостенко з цього приводу наголошував, що методи праці І.Бридько дозволили на півроку раніше виконати завдання четвертої п'ятирічки.⁷¹⁵

Л.А.Якименко високо оцінював новаторство машиніста вугільного комбайна Т.Михайлова, що став ініціатором складання персональних стаханівських планів підвищення продуктивності праці.⁷¹⁶

⁷¹⁰ Воронкін О.Ф., Гайдуков В.Ф. Роль партійної преси Донбасу в удосконаленні організації праці гірників (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 38.

⁷¹¹ Савостенко І.А. Комунисти Донбасу – організатори соціалістичного змагання у вугільній промисловості в період завершення соціалістичного будівництва (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 94.

⁷¹² Білоколос В.Д. Боротьба партійних організацій Донбасу за виконання ленінського принципу гласності соціалістичного змагання: (На матеріалах важкої промисловості – 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 112-113.

⁷¹³ Захаров Г.І. Партійні організації Донецької області на чолі соціалістичного змагання в промисловості в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 72.

⁷¹⁴ Якименко Л.А. Комунисти Донбасу в авангарді боротьби трудящих за розгортання соціалістичного змагання у важкій промисловості // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 84.

⁷¹⁵ Савостенко І.А. Комунисти Донбасу – організатори соціалістичного змагання у вугільній промисловості в період завершення соціалістичного будівництва (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 91.

⁷¹⁶ Якименко Л.А. Комунисти Донбасу в авангарді боротьби трудящих за розгортання соціалістичного змагання у важкій промисловості // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 86.

Одним із новаторських суспільно-політичних рухів був рух за прискорене освоєння нових виробничих потужностей та оволодіння новою технікою. Новаторська діяльність трудящих була пов'язана із прагненням кращих із них швидше освоювати нову техніку. Особливо великим такий ентузіазм був у молоді. О.П.Воробйов писав про передовий почин шахтаря В.Воропаєва який ще у 1949 р. започаткував соціалістичне змагання за швидкісне оволодіння та якнайпродуктивніше використання нової техніки, що надходила працівникам галузі.⁷¹⁷

Л.А.Якименко вказував на передовий почин комуністів шахти № 5-біс “Трудівська”, які, обговорюючи підсумки XIX з'їзду КПРС, запропонували розпочати змагання за дострокове освоєння потужності підприємств. Автор також високо оцінював передовий почин машиніста вугільного комбайна Т.Михайлова, що став ініціатором складання персональних стаханівських планів підвищення продуктивності праці, а серед прохідників почин Михайлова вилився у рух так званих “швидкісників”.⁷¹⁸

Г.С.Давидова та О.І.Мартинів, відзначаючи, що значних успіхів у боротьбі за дострокове освоєння потужностей досягли колективи багатьох промислових підприємств, наголошували на ролі партії у цьому процесі. Вчені високо оцінювали почин луганських робітників, які через газету “Правда України” звернулися до трудівників республіки із закликом виконувати завдання на годину раніше строку, а в заощаджений час випускати надпланову продукцію. Згодом, стверджували вчені, цей почин переріс у рух за “українську годину”.⁷¹⁹ Про участь трудящих хімічної промисловості України у русі за «українську годину» писав Л.Ф.Гайдуков,

⁷¹⁷ Воробйов О.П. Соціалістичне змагання в промисловості Донбасу в роки завершення відбудови і дальшого розвитку народного господарства (1949-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 78.

⁷¹⁸ Якименко Л.А. Комуністи Донбасу в авангарді боротьби трудящих за розгортання соціалістичного змагання у важкій промисловості // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 86.

⁷¹⁹ Давидова Г.С., Мартинів О.І. Партійні організації західних областей УРСР на чолі боротьби за дострокове виконання семирічного плану в галузі промисловості // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 21-23.

вказуючи, що масовість цієї участі була забезпечена за рахунок зусиль партійних організацій.⁷²⁰

Г.С.Давидова та О.І.Мартинів, відзначаючи, що значних успіхів у боротьбі за дострокове освоєння потужностей досягли колективи багатьох промислових підприємств, наголошували на ролі партії у цьому процесі. Вчені високо оцінювали почин луганських робітників, які через газету “Правда України” звернулися до трудівників республіки із закликом виконувати завдання на годину раніше строку, а в заощаджений час випускати надпланову продукцію. Згодом, стверджували вчені, цей почин переріс у рух за “українську годину”.⁷²¹ Про участь трудящих хімічної промисловості України у русі за «українську годину» писав Л.Ф.Гайдуков, вказуючи, що масовість цієї участі була забезпечена за рахунок зусиль партійних організацій.⁷²² Роль преси у пропаганді досягнень новаторів виробництва вивчав М.П.Парінов,⁷²³ а роль профспілок – В.П.Турченко.⁷²⁴

Загалом у дослідженнях, присвячених партійному керівництву розвитком промисловості, йшлося про підтримку партією передових починів, поширення передового досвіду. Вказувалося, що у діяльності партійних організацій стало системою регулярне проведення зльотів стахановців і ударників, науково-технічних конференцій, зборів робітників і інтелігенції, читання лекцій технічної тематики, випуск книг, брошур, плакатів, листівок,

⁷²⁰ Гайдуков Л.Ф. Піклування партійних організацій України про розвиток трудової активності робітничого класу в роки семирічки (1959-1956 рр.): (На матеріалах партійних організацій хімічної промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 93.

⁷²¹ Давидова Г.С., Мартинів О.І. Партійні організації західних областей УРСР на чолі боротьби за дострокове виконання семирічного плану в галузі промисловості // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 21-23.

⁷²² Гайдуков Л.Ф. Піклування партійних організацій України про розвиток трудової активності робітничого класу в роки семирічки (1959-1956 рр.): (На матеріалах партійних організацій хімічної промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 93.

⁷²³ Парінов М.П. Деятельность Компартии Украины по повышению роли печати в дальнейшем развитии творческой активности рабочего класса (1959-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 65-69.

⁷²⁴ Турченко В.П. Діяльність Комуністичної партії України щодо посилення ролі профспілок у розвитку технічного прогресу в роки шостої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 90.

що широко популяризували передовий досвід праці. Вчені в основному сходилися на думці, що діяльність новаторів дозволила ще глибше розкрити резерви виробництва. Однак, у них практично не дається чіткої відповіді на питання: що було дійсною причиною втілення у життя досвіду новаторів – партійні зусилля, прагнення самих робітників працювати по-комуністичному чи виробничі потреби, які вимагали постійного підвищення рівня продуктивності праці? А виявлення новаторами резервів виробництва, фактично, зменшує вагомість радянської системи планування, яка такі резерви не могла врахувати у повному обсязі.

Поступово у 1960-х – 1980-х роках вчені перейшли від досліджень діяльності окремих передовиків виробництва до діяльності передових колективів. В.Ф.Остафійчук писав про великі досягнення бригад сприяння технічному прогресові та їх швидке поширення на промислових підприємствах.⁷²⁵ Б.І.Білик вважав, що комісії сприяння технічному прогресу, які забезпечували високий рівень партійного контролю над виробництвом, дозволяли краще використовувати виробничі потужності, уникати недоліків, своєчасно завершувати ремонт і вводити в дію нові споруди.⁷²⁶ А І.Н.Баканов, В.Ю.Білан, М.М.Меженін наголошували на позитивних аспектах діяльності комісій сприяння технічному прогресу, вказуючи на вирішальну роль у них рядових комуністів.⁷²⁷

⁷²⁵ Остафійчук В.Ф. З досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств України по впровадженню у виробництво новітніх досягнень науки і техніки (1959-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 11.

⁷²⁶ Див.: Білик Б.І. Партійні організації України в боротьбі за здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 25-40; Білик Б.І. Комуністична партія – організатор всенародної допомоги українському народові у відбудові й дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 35-42.

⁷²⁷ Баканов І.Н. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 142; Білан В.Ю., Меженін Н.М. Роль первичних партійних організацій промислових підприємств в здійсненні технічної політики КПРС // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 129. – К., 1984. – С. 66-67.

Прагнучи продемонструвати високий рівень суспільно-політичної активності населення, радянські вчені окрім руху за комуністичну працю висвітлювали початок та розвиток численних суспільно-політичних рухів. Однак, у період існування СРСР увага зверталася в основному на ті з них, які були пов'язані із трудовою діяльністю населення. З одного боку наголошувалося, що ініціаторами їх були пересічні робітники, а з іншого – мова йшла про партійне керівництво суспільно-політичним життям республіки та про велику заслугу партії у справі підвищення суспільно-політичної активності трудящих. Дослідники замовчували наявність національного руху, а діяльність ОУН-УПА розглядали виключно у негативному ключі, тавруючи їх членів як “зрадників” українського народу.

К.С.Бессарабова зробила спробу проаналізувати рух за складання планів впровадження передових методів праці на підприємствах легкої промисловості України, реалізація яких давала великий ефект, вважаючи, що він відкрив нові додаткові резерви росту продуктивності праці.⁷²⁸

В.Є.Малишева вивчала рух за перегляд застарілих норм виробітку та рух за наукову організацію праці.⁷²⁹ Вивчаючи ці рухи у середовищі українських металургів, М.В.Белік вказував, що він був одним із уособлень комуністичного ставлення до праці та виразом високої свідомості робітничого класу республіки.⁷³⁰

В.М.Земляк констатував факт наявності руху за поширення творчої співдружності, який переріс у Всесоюзне змагання, ініціаторами чого в березні 1949 року виступили вчені Ленінграду. А це дало можливість партійним організаціям промислових підприємств значно активізувати свою

⁷²⁸ Бессарабова К.С. Боротьба КП України за розвиток соціалістичного змагання на підприємствах легкої промисловості в 1946-1950 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 96.

⁷²⁹ Малишева В.Є. Комуністи в авангарді руху новаторів за впровадження прогресивної організації праці (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 142-143.

⁷³⁰ Белік М.В. Діяльність партійних організацій по піднесенню творчої активності металургів України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 185-186.

діяльність по зміцненню творчої співдружності новаторів, технологів, конструкторів, вчених по поліпшенню роботи заводських лабораторій і дослідницьких груп.⁷³¹ В.Б.Бабенко, вказуючи, що рух швидкісників примусив інженерів і конструкторів поліпшувати конструкцію машин і створювати верстати, які б працювали у швидкісних режимах, писав, що боротьба за технічний прогрес, впровадження у народне господарство нової техніки і підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу викликали до життя рух за творчу співдружність працівників науки і виробництва.⁷³² Більш детально досліджував цей рух В.Ф.Остафійчук, відзначаючи велику роль у його розгортанні партійних зусиль по створенню комплексних бригад із працівників науки і виробництва.⁷³³ І.А.Міцкан у своїй праці зачіпав рух за надпланове зниження собівартості продукції.⁷³⁴

У радянській історіографії вивчалася участь працівників у русі за підвищення рівня контролю за якістю виробництва.⁷³⁵ Частина вчених вивчала рух за посилення контролю за діяльністю місцевої адміністрації.⁷³⁶

⁷³¹ Земляк В.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по зміцненню творчої співдружності працівників науки і виробництва в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 87.

⁷³² Бабенко В.Б. Роль преси в пропаганді передового досвіду і розвитку соціалістичного змагання в післявоєнний період // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 98.

⁷³³ Остафійчук В.Ф. Деятельность партийных организаций Украины по укреплению творческого содружества работников науки и производства (1959-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 93. – К., 1978. – С. 103.

⁷³⁴ Міцкан І.А. Партійні організації промислових підприємств України в боротьбі за підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 11.

⁷³⁵ Див.: Сергієнко В.І. Діяльність партійних організацій в справі залучення комсомолу до здійснення громадського контролю на ударних будовах гірничорудної промисловості Кривбасу в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 12-20; Ланчуківська Л.І. Розвиток змагання серед молоді республіки в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 86; Карасик Г.О. Керівництво КП України роботою комсомолу республіки по залученню молоді до управління промисловим виробництвом у перші роки семирічки (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 80-86.

⁷³⁶ Рущенко П.Т. Діяльність комісій партійного контролю за впровадженням нової техніки і прогресивної технології на промислових підприємствах Української РСР (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 23-24; Тепер М.І. Діяльність партійних організацій щодо посилення ролі народного контролю в боротьбі за виконання семирічного плану: (На матеріалах підприємств кольорової металургії) // Наук. праці з

Парадоксальними рухами в умовах соціалістичного суспільства залишилися рухи по контролю за діяльністю місцевої адміністрації чи керівництва підприємств. Започатковані на хвилі розширення повноважень первинних партійних організацій, вони розглядалися у радянській історіографії у якості вагомого фактору підвищення продуктивності праці. Виконання невластивих робітникам контрольних функцій за діяльністю адміністрації створювало небезпечні прецеденти некваліфікованого втручання у роботу керівних органів. Вчені, які досліджували подібні рухи, фактично не замислювалися, що вони суперечать певною мірою створеному ними ж ідеалу соціалістичного суспільства, де кожен виконував ту роботу, до якої був найбільше здатний. Виходило, що керівні органи представлені особами, які не відповідають займаній посаді, якщо їхню роботу мають контролювати підлеглі. Возвеличення принципової можливості втручання у виробничий процес некомпетентних людей створювало у свідомості пересічних людей хибне уявлення про демократичність такого роду дій. З іншого боку, возведення в абсолют партисипітарної концепції демократії лише створювало ілюзію реальної можливості робітників брати активну участь у керівництві промисловими підприємствами в умовах тотального партійного контролю за діяльністю промисловості.

Для праць науковців радянського періоду, що писали про діяльність новаторів виробництва, були характерними кілька рис. По-перше, всі вони наголошували, що партійні організації підприємств, де трудящі виступали із новаторськими пропозиціями, схвалювали такі починання, зобов'язували партійні органи налагоджувати роботу по їх пропаганді. Новаторські починання часто не пов'язувалися із загальним розвитком виробництва, можливостями інших працівників їх підтримати. Уникаючи говорити про соціальну стратифікацію, вчені часто прагнули довести, що новаторство

поступово ставало нормою діяльності переважної більшості працівників. Вчені не замислювалися над відповідністю взятих на себе зобов'язань економічним можливостям робітників і підприємств. У багатьох дослідженнях відсутня інформація про те, скільки робітників стали надійною опорою новаторів виробництва. По-друге, говорячи про успіхи новаторів виробництва у трудовій діяльності, як правило, радянські дослідники уникали говорити про їх особисте життя та соціальний статус. Практично відсутня інформація про те, як жили ці люди після завершення трудової діяльності. Ніде не говориться, що саме професійна діяльність на виробництві забезпечила їм певний комфорт після переходу на пенсію. У якості винагороди за трудові подвиги передовиків виробництва радянські науковці називали моральну винагороду, передусім визнання трудовим колективом. У їхніх дослідженнях практично відсутні дані про підвищення особистого добробуту, достатку в результаті виконання взятих на себе додаткових зобов'язань, запровадження передових починань. Зате багато уваги приділялося визначенню того, яку користь держава отримала від цієї діяльності робітників.

Етатизм у роботах радянських істориків проявлявся і у тому, що вони наголошували на загальнодержавній користі за умови прискореного виконання планів розвитку виробництва, і зовсім нічого не говорили про зв'язок виконання цих планів і підвищення матеріального добробуту населення, його купівельної спроможності. У їх дослідженнях немає інформації про соціально-побутові умови життя передовиків. Однак, тут присутній справжній культ праці, шани рядовому трудівникові, визнання важливості його роботи та успіхів у ній. Віддаючи шану передовикам виробництва, радянські науковці сприяли формуванню у нових поколінь світогляду людини, орієнтованої на плідну працю на благо держави. Така структурна побудова досліджень справляла тривалий час великий пропагандистський вплив на широкі верстви суспільства, що високо оцінювало у моральному плані працю рядових трудівників без необхідності

забезпечення для них соціально-побутових умов високого рівня. Фактично пропагувався образ робітника, який “горить” на роботі, а його “домашні” проблеми розглядалися у якості другорядних.

Крім того, висвітлювалися переважно передові почини рядових робітників та наголошувалося на тому, що саме робітничий клас є до кінця революційним і прогресивним. Читача таких праць поступово наштотували на думку, що пересічний робітник, здатний суттєво підвищити продуктивність своєї праці, варто йому докласти до цього певних зусиль. Передові почини практично не пов’язувалися із загальним розвитком виробництва, можливостями інших працівників підтримати відповідний передовий почин. Вчені не замислювалися над відповідністю починань і взятих на себе зобов’язань економічним можливостям робітників і підприємств. “Гонитва передових починів” та взяття підвищених зобов’язань не завжди означали позитивний економічний ефект, адже в умовах плановості економіки, скажімо, не можна було передбачити всіх наслідків виготовлення понадпланової продукції, включаючи проблеми з її перевезенням, зберіганням та реалізацією.

Спроби по-новому, об’єктивно висвітлити участь робітників у русі за комуністичну працю, русі винахідників та раціоналізаторів і новаторів виробництва були здійснені вже у період перебудови. Причиною появи руху за комуністичну працю було названо науково-технічну революцію, що вступила наприкінці 50-х років у нову фазу і зумовила необхідність піднесення професійного і загальнокультурного рівня трудящих, розвитку колективних форм організації праці, підвищення відповідальності за її результати.⁷³⁷

Критично оцінюючи систему організації праці в СРСР М.Коваль та І.Кожукало з одного боку відзначали важливість соціалістичного змагання для забезпечення виконання народногосподарських планів, а з іншого – вказували на низький рівень матеріальної зацікавленості багатьох його

⁷³⁷ Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. – К., 1986.

учасників у результатах своєї праці. Вчені вважали, що в умовах забезпечення належного рівня заробітної плати соціалістичне змагання могло б дати набагато кращі результати.⁷³⁸

Грунтовно питання організації масового трудового змагання досліджував Ю.Сиволоб. Значним недоліком у налагодженні соцзмагання він називав відсутність економічних, матеріальних стимулів його продовження. Саме відсутність матеріальної зацікавленості і стала, на думку вченого, причиною того, що в країні, де ряди учасників змагання офіційно складала 99 % від усіх працюючих, економіка фактично перебувала у стані стагнації.⁷³⁹

У сучасних вітчизняних вчених вже помічається прагнення оцінити економічне, соціально-політичне значення діяльності новаторів загалом. Вітчизняні науковці сучасного періоду вже дещо по-іншому оцінювали передові починання трудящих. Відмінність їх праць, що зачіпають ці проблеми, полягає, у першу чергу, в тому, що в них вже практично відсутнє прагнення “відшукати” передовий почин нового типу з його рекламою у якості вагомого чинника інтенсифікації виробництва.

У 1994 р. Н.А.Ткачук вказувала, що негативно на поширення передових починань впливала важка ноша консервації суспільних структур, потяг до збереження або відродження системи ідеологічних орієнтацій і політичних настанов, характерних для сталінського соціалізму. Дослідниця наголошувала, що нові підходи до розуміння соціально-економічної стратегії зустрічали стійкий опір прихильників адміністративно-командних методів управління, вихованих на традиціях сталінської школи й здатних лише проводити волю “верхів”.⁷⁴⁰

⁷³⁸ Коваль М.В. Українська РСР в період перебудови і розвитку народного господарства (1945-1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 80-87; Кожукало І.П. Компартія України в добу “відлиги” // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11.

⁷³⁹ Сиволоб Ю.В. Ведущая роль рабочего класса в социалистическом соревновании на этапе развитого социализма: (На материалах Украинской ССР). – Дис... д-ра. ист. наук. – К., 1985.

⁷⁴⁰ Ткачук Н.А. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953-1958 рр.). – Дис... канд. істор. наук. – К., 1994.

У дослідженнях постарадянських вчених масове соціалістичне змагання розглядається у якості утопії. Доведено, що до соцзмагання долучалися робітники за допомогою ідеологічної роботи партії, а не через економічні стимули.⁷⁴¹

У новітніх дослідженнях проаналізовано дискусії серед радянських економістів з приводу звернення харківського професора О.Лібермана до М.Хрущова щодо відмови від доктринальних настанов і можливості поєднання директивного планування з об'єктивними закономірностями вільного ринку, введенням економічного стимулювання виробництва. Вказувалося, що перспективним напрямом, відповідно до «ліберманізації радянської економіки» було реформування народного господарства не шляхом вдосконалення управління, а з використанням для оптимізації економічних показників товарно-грошових відносин.⁷⁴² Тут варто наголосити, що аналіз позиції харківського економіста О.Лібермана щодо можливості реформування радянської економіки був свого часу глибоко проаналізований вченими української діаспори.⁷⁴³

У 2004 р. вийшла друком ґрунтовна робота В.Литвина, де автор вказував, що партія використовувала ентузіазм патріотично настроєних переважно молодих людей, які ставали новаторами виробництва, для досягнення своїх цілей.⁷⁴⁴

У працях сучасних українських економістів підкреслюється, що організація соціалістичного змагання не була гарантією зростання продуктивності праці. Перехід на інтенсивні методи розвитку народного господарства затримувався, неефективно використовувалися людські,

⁷⁴¹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 93-114.

⁷⁴² Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 401-402.

⁷⁴³ Маркус В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР (1954-1964) // Український історик. – 1975. – № 3-4. – С. 31.

⁷⁴⁴ Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004. – С. 104.

матеріальні, сировинні та енергетичні ресурси, що стало причиною економічної кризи.⁷⁴⁵

Сучасні вчені довели, що специфіка радянської системи господарювання передбачала лише силове впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво.⁷⁴⁶ Командно-адміністративна система на рівні підприємств стримувала процес освоєння нових видів машинобудівної продукції. Стимулювання виконання звичайних планових завдань не сприяло освоєнню виробництва нової техніки, що потребувало технологічних змін і тривалого недовиконання планів. Механізм стимулювання інновацій на низовому рівні був недосконалим, а процес їх впровадження високо затратним. З цих причин винахідництво не знаходило у багатьох випадках належної підтримки.⁷⁴⁷

Окремо слід сказати про дослідження пострадянських істориків участі робітників у опозиційному русі та про діяльність радянських репресивно-каральних органів по відношенню до робітництва.

У дослідженні вже згудувалося про поширення критичних настроїв серед населення України після завершення другої світової війни внаслідок поступового розуміння марності сподівань на послаблення тиску правлячого режиму. Серед пострадянських вчених багато уваги цьому питанню приділяв В.Кононенко, дисертаційне дослідження якого присвячувалося вивченню суспільно-політичних настроїв та морального стану населення України у повоєнний період. Автор показав причини наростання критичних настроїв в суспільстві, зокрема серед робітників, висвітлив окремі їх прояви та

⁷⁴⁵ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 2005. – С. 439.

⁷⁴⁶ Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 401.

⁷⁴⁷ Економічна історія України / М.О.Уперенко, Е.А.Кузнецов, Г.К.Парієнко, Т.Х.Коломійчук, Л.В.Петришина, В.О.Мамонова. – Х., 2005. – С. 401.

проаналізував наслідки для формування певного типу політичної свідомості населення.⁷⁴⁸

У інших публікаціях автор звернув увагу на регіональні аспекти антирадянських виступів із показом специфіки їх вираження в окремих частинах республіки. Аналізуючи антирадянські виступи та наростання критичних настроїв у суспільстві В.Кононенко змалював механізм репресивної політики влади по відношенню до інакомислячих.⁷⁴⁹ Він також показав реакцію населення на проведення повоєнної цінової політики із аналізом причин негативної реакції людей на дії радянського уряду.⁷⁵⁰ Варто також відзначити дослідження В.Кононенком впливу на настрої населення повоєнної зовнішньої політики радянського уряду.⁷⁵¹

Певною мірою політичні настрої робітництва повоєнного періоду відображувалися у новітніх дослідженнях О.Рабенчука, який останнім часом зосередив свою увагу на аналізі проблем голоду 1946-1947 рр.⁷⁵²

⁷⁴⁸ Див.: Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.). – Дис... канд. істор. науки. – К., 2004;

⁷⁴⁹ Див, наприклад: Кононенко В.В. Антирадянські виступи на території Вінницької області в перші післявоєнні роки (1945-1947 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2001. – С. 127-130.

⁷⁵⁰ Кононенко В.В. Вплив на настрої населення України повоєнної цінової політики в СРСР (1945-1953 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. Вип. 1. – Вінниця, 2003. – С. 24-25; Кононенко В.В. Настрої населення Вінниччини у перші післявоєнні роки (1945-1950 рр.) // Вінниччина: історія та сучасність. Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції “Вінниччина очима молодих істориків”. – Вінниця, 2002. – С.86-92; Кононенко В.В. Настрої населення України в умовах повоєнної декларативної радянської демократії // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VI. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С. 75-80; Кононенко В.В. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення УРСР у повоєнний період // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VII. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 67-71.

⁷⁵¹ Кононенко В.В. Міжнародна політика СРСР у перші післявоєнні роки (1945-1950) та її оцінка населенням України // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта 2003”. Том. 18. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – С. 25-27.

⁷⁵² Рабенчук О. Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946-1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 368-384; Його ж. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 87-100.

Загалом більше уваги в сучасній українській історіографії приділено висвітленню та аналізу опозиційного руху в роки хрущовської «відлиги». Протягом тривалого часу як у літературі, так і у відкритих для дослідників документах не виправдано замовчувалося наявність серйозного невдоволення в середовищі робітничого класу. В матеріалах вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління робилася спроба надати їм часткового вузько локального характеру. Спростувало це твердження ґрунтовне дослідження Данилюка та О.Бажана, частина якого присвячувалася аналізу участі робітництва у русі опору. Автори цілком справедливо зробили висновок, що основною причиною поширення робітничого руху в Україні у кінці 50–80-х рр. були насамперед серйозні прорахунки в сфері економічної політики, поступове зубожіння робітників промислових, будівельних і транспортних підприємств.⁷⁵³

У літературі більш-менш повно висвітлено акції протесту в Новочеркаську, що призвело до відкритої сутички демонстрантів з міліцією і застосування танків. У роботах сучасних вчених проаналізовано свідчення, вміщені у зведеннях КДБ при РМ СРСР про вияви відкритого невдоволення населення політикою властей у великих населених пунктах та обласних центрах республіки, які впливали на настрої цілих трудових колективів.⁷⁵⁴

Більшість сучасних авторів поки що обмежується показом механізму репресій, визначенням їх демографічних наслідків. Поза увагою залишається ставлення широких верств робітників різних регіонів республіки до політики репресивного режиму, участь частини з них у її реалізації, а також антидемократична сутність самої політичної системи. Компаративний аналіз наявних праць дозволив установити, що поза увагою дослідників залишилися питання, пов'язані із з'ясуванням впливу політики сталінського режиму на

⁷⁵³ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 38-39, 386-389.

⁷⁵⁴ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 785.

настрої пересічних робітників, роль «відлиги» у піднесенні їх суспільно-політичної активності та наслідки цього процесу.

Серед представників радянської історіографії, у працях яких вивчення суспільно-політичної активності робітників займало пріоритетне місце, можна виділити Л.Гайдукова, З.Лихолобову, О.Мітюкова, П.Рудого, Ю.Сиволоба, В.Скрябіна, М.Шепету та ін. Пострадянські студії В.Барана, В.Даниленка, С.Кульчицького, В.Литвина та ін., в яких показано суперечливість участі робітництва у суспільно-політичних процесах, висвітлюють численні «білі плями», які залишилися у спадок від радянської історичної науки.

Загалом історія ще чекає дослідників, які б відповіли на питання: чи обов'язково ідейна криза комунізму мала б означати економічну кризу країни, де прагнули його побудувати. Практично не досліджувалися соціально-побутові умови життя передовиків, реальна роль їх починань у вихованні людини “майбутнього комуністичного суспільства”. Крім того, вчені ще остаточно не визначили чия ініціатива була переважною – партійна чи особиста – у передових починаннях, а також наскільки добровільною була така ініціатива, не досить зрозумілим залишається питання про відгук молоді на нові починання, поширення певних починів по всій республіці, діапазон охоплення ними трудящих.

Глибшого дослідження потребує вплив зовнішньої політики СРСР на формування суспільно-політичної активності громадян, визначення відмінностей у політичній свідомості населення різних регіонів України та наслідків «радянзації» західноукраїнських областей. Вивчення вимагає також вплив масових депортацій населення та голоду 1946-1947 рр. на суспільно-політичний розвиток республіки.

РОЗДІЛ 7

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Тривалий час суспільно-політична активність селян у порівнянні із робітничим класом залишалася на узбіччі радянської історіографії, що пояснювалося слабкістю позицій правлячої партії, її ідеології в середовищі селянства. У партійних документах, у висловлюваннях тогочасних лідерів партії, у матеріалах преси, а відтак і в наукових публікаціях червоною ниткою проходила думка про необхідність «перевиховання» селянства, подолання приватновласницьких пережитків, «переведення його на позиції робітничого класу».

Радянська історіографія трактувала посилення впливу партії на селянство як закономірний процес, наголошувала на нових формах і методах його забезпечення упродовж повоєнного двадцятиліття, в тому числі шляхом цілеспрямованого збільшення кількості комуністів у сільській місцевості та масованої ідеологічної обробки населення. Це, у свою чергу, стало передумовою для розширення «соціальної бази» партії та проголошення її авангардом усього народу. Переведення селян на соціальні позиції робітництва супроводжувалося його розселянням, підривом економічної самобутності села, в тому числі і за допомогою штучного голоду 1946-1947 рр., масштабною боротьбою із підсобним господарством, яке давало селянам певну незалежність від влади.

Праці радянських науковців були переповнені матеріалами на доказ підтримки селянами політики партії, яка, на думку авторів, виражалася в успішному та беззаперечному виконанні народногосподарських планів, забезпеченню ліквідації різниці між містом та селом, активній участі у розгортанні суспільно-політичних рухів, пов'язаних із трудовою діяльністю, прискореному створенню колгоспної системи на території західноукраїнських областей.

Повоєнне сільське господарство опинилося у особливо важкому стані, оскільки як і раніше воно несло на собі основний тягар формування коштів для розвитку важкої промисловості. Незважаючи на явні хронічні проблеми колгоспів, радянське керівництво рішуче відновило політику колективізації.

Критика західними вченими колгоспного ладу як економічно необґрунтованого способу ведення сільського господарства призводила до появи «контраргументів» у працях українських вчених. У якості переваги тотального державного регулювання сільськогосподарського виробництва наводилися успіхи у проведенні колективізації, які розглядалися як показник підтримки селянами дій влади, а також досягнення по прискореному відновленню зруйнованого війною господарства.

Утворення колгоспів після повернення радянської влади проводилося по всій території України, але у висвітленні цього процесу у наукових працях того часу вчені по-різному розставляли акценти щодо його оцінок. Відновлення колгоспів на території центральної та східної частини республіки подавалося як суто економічна діяльність, пов'язана із відновленням народного господарства. Але на західноукраїнських землях процес утворення колгоспів розглядався паралельно із боротьбою проти «українських буржуазних націоналістів». В цьому виявлялося своєрідне відношення радянських вчених до західноукраїнських областей, де радянська влада певний час почувала себе не досить впевнено, а найменші успіхи у будівництві сталінського варіанту соціалізму із широким застосуванням насильства по відношенню до місцевих жителів часто розглядалися у якості суспільно-політичної активності населення, яке підтримувало процес «радянізації».

Як відомо, під час війни і на початку післявоєнного періоду колгоспні землі були передані у тимчасове користування окремим організаціям та громадянам. Не маючи певний час можливості контролювати ситуацію із перерозподілом земельного фонду України, після війни радянська влада зробила спробу повернути всі земельні ділянки до колгоспів. Була видана

постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП/б/ від 19 вересня 1946 р. “Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах”. Починаючи з 1946 р. держава стала зменшувати розміри присадибних ділянок і обкладати господарства великими грошовими податками. Як і до війни товарообмін між містом і селом залишався нееквівалентним, що призводило до кризових явищ у розвитку сільського господарства. У радянській історіографії практично відсутні праці, автори яких би аналізували згубну для селян політику «ножиць цін» між містом та селом і використання сільського господарства у якості донора засобів для прискореного розвитку промисловості. Успіхи у відбудові промисловості та проведенні індустріалізації західноукраїнських областей супроводжувалися посиленням економічних проблем сільського господарства. Наукового осмислення ще потребує проблема, чи можна позитивно оцінювати здобутки у розвитку промисловості за рахунок зубожіння селян посиленого штучними голодоморами.

Дослідження процесу колективізації селянських господарств почалося вже у перші роки після відновлення радянської влади на території західної України, але перші праці з цього питання більше скидалися на пропагандистські брошури, ніж на ґрунтовні історичні дослідження. Одним із перших вивчення цього питання розпочав В.Л.Варецький, який пропагував досягнення радянського ладу, приєднання західноукраїнських земель до Радянської України, допомогу радянської країни західноукраїнським областям та таврував противників радянської влади.⁷⁵⁵

Можна виділити роботу К.Сироцинського,⁷⁵⁶ який одним із перших зробив спробу узагальнити досягнуті радянською владою результати у справі проведення колективізації селянських господарств західної частини України. Сам процес насильницької колективізації автор розглядав у якості

⁷⁵⁵ Варецький В. Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР. – К., 1946.

⁷⁵⁶ Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К., 1953.

прогресивного процесу, успішність якого була начебто гарантована масовою підтримкою місцевим населенням політики уряду.

У монографіях радянських науковців, написаних у період правління М.С.Хрущова, акценти у висвітленні проведення колективізації західноукраїнських земель певною мірою було змінено. Процес організаційно-господарського становлення колгоспів та роль партійних організацій у соціалістичному перетворенні сільського господарства в західних областях України у повоєнний період висвітлювалися як підготовка до забезпечення «крутого піднесення» сільського господарства, курс на яке було проголошено тогочасним радянським керівництвом. А, крім того, широке висвітлення на сторінках наукових праць отримали заходи партії по боротьбі із противниками соціалістичних перетворень на території західної частини України, у якій особисту участь певний час приймав М.С.Хрущов.

Поступово радянські науковці кваліфікували користування колишньою колгоспною земельною власністю у перші повоєнні місяці, як незаконне захоплення колгоспних земель.⁷⁵⁷ Насправді ж йшлося переважно про присадибні ділянки землі та індивідуальні підсобні господарства, створені в умовах воєнного часу і покликані забезпечити виживання мешканців України у складних умовах.

Висвітлення керівної ролі партії у проведенні соціалістичних перетворень на території західноукраїнських областей містилося у ґрунтовних узагальнюючих працях з історії партії та сільського господарства

⁷⁵⁷ Див.: Мельников Л. Поширення трудового досвіду у сільському господарстві // Більшовик України. – 1950. – № 12. – С. 21-29; Тронько П. Підвищувати рівень політико-виховної роботи на селі // Комуніст України. – 1955. – № 3. – С. 45-50; Різун М.І, Полтавська обласна партійна організація в боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів у післявоєнний період (1945-1952 рр.) // Наук. записки Полтавського ін-ту. – Т. ІХ. – 1957. – С. 43-67; Сапожников А.І. Борьба колхозных партийных организаций за дальнейшее организационно-хозяйственное укрепление колхозов в годы четвертой пятилетки // Труды Донецк. индустр. ин-та. – Т. XXX. – Вып. 1. – 1958. – С. 129-151; Ващенко Я.Д. Деякі питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів // Наук. записки Житомир. с.-г. ін-ту. – Т. V. – 1958. – С. 97-115.

України.⁷⁵⁸ Їх автори прагнули довести доцільність і прогресивність ініційованих партійним керівництвом змін у суспільстві та показати всебічну підтримку політики партії місцевим населенням.

Проведення колективізації як історично обумовлений процес подавалося у ряді нарисів історії обласних партійних організацій, написаних, в основному, у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років, чиї автори прагнули довести, що возз'єднання західноукраїнських областей у складі УРСР дало змогу здійснити соціалістичні перетворення у більш стислі строки.⁷⁵⁹

У 1970 р. вийшли друком матеріали республіканської наукової конференції, присвячені 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, де також висвітлювався процес проведення колективізації на території Закарпаття і наголошувалося, що лише у складі СРСР почався його дійсний економічний та культурний розквіт.⁷⁶⁰

Роль партійних організацій у проведенні колективізації, їх боротьбу проти приватновласницьких настроїв населення та його релігійних вірувань досліджували І.Тетерін, В.Мороз, В.Задорожний, М.Паламарчук, які намагалися довести доцільність проведення колективізації на численних

⁷⁵⁸ Історія селянства Української РСР. – Т. II. – К., 1967; Розвиток народного господарства УРСР (1917-1967). – У 2-х томах. – К., 1967; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – К., 1968; Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1971.

⁷⁵⁹ Нариси історії Львівська обласна партійна організація: Короткий нарис. – Львів, 1961; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1968; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – К., 1968; Львівської обласної партійної організації. – Львів, 1969; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород, 1979; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. – Львів, 1980; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. – Ужгород, 1980; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. – Львів, 1981.

⁷⁶⁰ Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: Матеріали Республіканської наукової конференції, присвяченої 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945-1970) / Відп. ред. І.Г.Шульга. – Ужгород, 1970.

прикладях зростання добробуту населення у роки панування радянської влади.⁷⁶¹

Економічну обумовленість та прогресивність проведення колективізації на території західноукраїнських областей доводили Я.Левченко, А.Дремчук, Ф.Якімцев, які аналізували економічні здобутки, пов'язані із «радянізацією».⁷⁶²

Забезпечення завершення проведення колективізації шляхом посилення парторганізацій на місцях після прийняття рішення про укрупнення колгоспів у 1950-1952 рр. досліджував М.В.Тимчук, який вважав, що збільшення числа партійних організацій дозволило краще розставити комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва, здійснювати дійову допомогу й контроль над господарською діяльністю правління колгоспів.⁷⁶³ У інших своїх працях М.В.Тимчук досліджував зростання ролі первинних партійних організацій у суспільно-політичному житті.⁷⁶⁴ Однак, питання розвитку внутріпартійної демократії у післявоєнні роки він трактував дещо спрощено, вважаючи достатнім для нього відновлення регулярного проведення пленумів партійних комітетів, зборів партійно-

⁷⁶¹ Тетерін І. Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей України. – К., 1954; Мороз В.И. Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии в борьбе за социалистическое преобразование сельского хозяйства западных областей Украины (1944-1950 гг.). – К., 1955; Задорожний В.К. Соціалістичні перетворення і зростання добробуту трудящих західних областей УРСР. – К., 1959; Задорожний В., Паламарчук М. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР. – К., 1960;.

⁷⁶² Левченко Я.Г. Социалистические преобразования сельского хозяйства Львовской области (1939-1953 гг.) // Сб. науч. трудов Львов. ветеринарно-зоотехнического института. – 1953. – С. 58-75; Якимцев Ф.Ф. Социалистические преобразования сельского хозяйства в западных областях Украины // Сб. науч. работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения Львов. Гос. мед. ин-та. – Львов, 1957. – С. 129-143; Дремчук А.А. Социалистические преобразования сельского хозяйства во Львовской области // Науч. записки Львов. торгово-эк. ин-та. – 1958. – Вып. IV. – С. 82-93.

⁷⁶³ Тимчук М.В. Організаційне зміцнення партійних організацій укрупнених колгоспів (1950-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 131.

⁷⁶⁴ Тимчук М.В. Організаційне зміцнення партійних організацій укрупнених колгоспів (1950-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 130-137; Тимчук М.В. Підготовка і перепідготовка партійних і радянських кадрів в українській партійній організації в післявоєнний період (1945-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 174-180.

господарського активу, а також дотримання статутних термінів звітності та виборів керівних органів.⁷⁶⁵

Оцінки процесу проведення колективізації західноукраїнських земель у працях науковців радянського періоду відрізнялися несуттєво. Оцінка колективізації як основи процесу соціалістичних перетворень у сільській місцевості містилася у роботі І.Богодиста.⁷⁶⁶

М.Івасюта розглядав її проведення як підґрунтя для подальшого крутого піднесення сільськогосподарського виробництва.⁷⁶⁷ У інших своїх працях цей вчений також стверджував, що шляхом проведення колективізації і загалом соціалістичних перетворень на території західноукраїнських земель партії вдалося не тільки подолати опір класово ворожих елементів, а й вирвати населення із віковічних злиднів та залежності від гнобителів і домогтися розквіту соціалістичної культури.⁷⁶⁸

В.П.Столяренко та Г.А.Стецюра стверджували, що за допомогою суцільної колективізації вдалося забезпечити механізацію праці у сільському господарстві.⁷⁶⁹

Б.Ф.Білецький наголошував, що проведення колективізації дозволило здійснити електрифікацію на селі шляхом прискорення будівництва електростанцій, поліпшення якості робіт, раціонального використання коштів і робочої сили.⁷⁷⁰

⁷⁶⁵ Тимчук М.В. Діяльність Компартії України по дальшому розвитку внутріпартійної демократії у 1945-1952 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 45-50.

⁷⁶⁶ Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. – К., 1961.

⁷⁶⁷ Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962. – С. 9.

⁷⁶⁸ Івасюта М.К. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939-1950 рр.). – К., 1958; Івасюта М.К. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К., 1960; Івасюта М.К. Розвиток народного господарства і розквіт культури західних областей України. – К., 1969; Івасюта М.К. В сім'ї вольній, новій. – К., 1979.

⁷⁶⁹ Столяренко В.П., Стецюра Г.А. Торжество ленінського кооперативного плану на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 118-123.

⁷⁷⁰ Білецький Б.Ф. Діяльність Комуністичної партії по здійсненню міжколгоспного електроенергетичного будівництва в 1951-1958 рр.: (На матеріалах Української РСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 106; Білецький Б.Ф. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по наданню допомоги селу в

Аналізуючи аграрні відносини на території західноукраїнських земель у перші повоєнні роки В.Г.Кіпаренко вважав колективізацію поверненням селянам землі, що була відібрана у них експлуататорськими класами.⁷⁷¹

Заходи партії, спрямовані на «круте піднесення» сільського господарства, досліджували Є.Талан та Н.М.Галкіна, розглядаючи колективізацію як спосіб забезпечення впровадження нової техніки перед освоєнням нових посівних площ.⁷⁷² В.М.Малишко та М.І.Сирота розглядали зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів шляхом проведення колективізації у якості основи для радянізації західних земель.⁷⁷³

Процес відновлення колгоспного господарства певною мірою зачіпав у своїй праці М.В.Коваль, який вказував, що колгоспне господарство не могло забезпечити громадянам потрібний для прожиття рівень прибутків, що примушувало їх активно займатися підсобним господарством, яке серйозно підтримало радянських людей у перші повоєнні роки.⁷⁷⁴

З одного боку можна погодитися із думкою радянських вчених, що бурхливий економічний розвиток західноукраїнських земель почався після входження їх до складу Радянської країни, але з іншого боку – занадто багато «білих плям» залишили вони, не говорячи про те, якою була ціна цих перетворень і яким чином вони реально проводилися.

завершенні суцільної електрифікації (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 16-21.

⁷⁷¹ Кіпаренко В.Г. О работе партийных организаций западных областей Украины по политическому воспитанию крестьянства (1944-1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 82-83.

⁷⁷² Талан Є.П. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958-1961 рр.) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 39-48; Галкіна Н.М. Класики марксизму-ленінізму про вплив науково-технічного прогресу на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 29-38.

⁷⁷³ Малишко В.М., Сирота Н.И. Деятельность компартии Украины по созданию и укреплению материально-технической базы сельского хозяйства: (Из опыта работы в западных областях УССР 1946-1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 74-81.

⁷⁷⁴ Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 81.

За трудовим ентузіазмом рядових працівників, які за короткий строк здійснили колосальний об'єм роботи, частина радянських науковців прагнула заховати репресивно-каральну систему Країни Рад та дійсне ставлення її керівників до рядових трудівників. Крім того, недослідженою залишилася проблема трудової міграції на територію західної частини України, роль робітників зі східних та центральних областей у забезпеченні «радянзації» краю, у зміні політичної свідомості та настроїв населення західноукраїнських земель.

Сучасні українські вчені спростували багато хибних тверджень своїх попередників щодо успішності та прогресивності проведення процесу колективізації селянських господарств. Ними було зроблено висновок про примусовість проведення колективізації, яка була здійснена виключно за рахунок широкого застосування репресивно-каральних заходів спрямованих на подолання опору місцевого селянства створенню колективних господарств.⁷⁷⁵

Пострадянськими істориками проаналізовано співвідношення прибутків селян з роботи на присадибному господарстві і в колгоспах і зроблено висновок, що оплата праці на селі була майже символічною, а селяни, по суті не маючи прибутку з колгоспної праці, жили зі свого присадибного господарства. Колгоспи повоєнного періоду, як і в роки індустріалізації, віддавали все, що вирощувалося, державі за вкрай низькими заготівельними цінами. Критикуючи відновлення колгоспної системи, вчені вказували, що нормальному розвитку сільського господарства заважала також надзвичайно

⁷⁷⁵ Див.: Гаврилюк О.Н. Репресії тоталітарного режиму як засіб вирішення економічних проблем західноукраїнського села (кінець 40-х – початок 50-х рр.) // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 вересня 1994 р. – К., 1998. – С. 111-120; Ленартович О. Селянство західної України у національно-визвольному русі 1944-1950 рр. – Луцьк, 1998; Когут П.В. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000.

роздута структура органів керівництва сільськогосподарським виробництвом.⁷⁷⁶

Відновлення колгоспного господарювання у повоєнні роки, відповідно до висновків В.Барана та В.Даниленка, було пов'язане із прагненням забезпечити для держави спрощений варіант отримання джерел фінансування надмірної індустріалізації радянського суспільства із застосуванням методів примусу по відношенню до колгоспників.⁷⁷⁷

Найбільш повно процес функціонування репресивно-карального апарату в Україні в процесі колективізації західноукраїнських земель висвітлено у праці «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.: Історичні нариси», автори якої показали процес примусової колективізації через призму боротьби українських повстанців за незалежність, вказуючи, що колективізація і розкуркулення та заслання були засобами підризу могутності повстанців за рахунок економічного послаблення їхньої головної опори – місцевого селянства.⁷⁷⁸

Економічну недоцільність відновлення колгоспного господарювання в УРСР у повоєнний період довели сучасні українські економісти, вказуючи, що вона була основним гальмом на шляху інтенсивного розвитку сільського господарства.⁷⁷⁹ Можна повністю погодитися із їх висновком, що колгоспна система виявила свою цілковиту неспроможність до ефективного господарювання.⁷⁸⁰

Окремо слід сказати про висвітлення в історичній літературі проблеми реорганізації сільських поселень після війни. Незважаючи на хронічні

⁷⁷⁶ Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: ХХ століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К., 1992. – С. 362-363.

⁷⁷⁷ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – 37.

⁷⁷⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 744-772.

⁷⁷⁹ Див.: Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 2005. – С. 439-440.

⁷⁸⁰ Економічна історія України / М.О.Уперенко, Е.А.Кузнецов, Г.К.Парієнко, Т.Х.Коломійчук, Л.В.Петришина В.О., Мамонова. – Х., 2005. – С. 385.

проблеми колгоспів і труднощі під час відновлення їх діяльності у 1947 р. М.Хрущов розпочав в Україні гучний проект, спрямований на розв'язання аграрних проблем. Він передбачав об'єднання колгоспів у гігантські «агроміста», що теоретично мало сприяти високоефективному використанню гостродефіцитної сільськогосподарської техніки. Водночас кожне село мало забезпечити близько 5 тисяч мешканців усіма благами міського життя. Проект також передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких селяни, як відомо, отримували більшу частину продуктів харчування. Нарешті, він обіцяв надати режимові право ще суворішого контролю над сільським населенням.

Оцінюючи сприйняття селянами нововведення О.Субтельний зазначав, що оголосивши про ліквідацію крихітних, але таких життєво необхідних для селян ділянок, режим зайшов дуже далеко: опір і гучні протести набрали такого розмаху, що уряд мусив відмовитися від проекту «агроміст», а породжені цим проектом хаос і невдоволення лише перешкождали виробництву зерна.⁷⁸¹

Процес ліквідації «неперспективних» поселень детально проаналізований І.М.Романюком, який розглядав його як причину загострення соціальної напруги у сільській місцевості.⁷⁸²

Загалом пострадянські вчені сходяться на думці, що участь селян у повоєнному русі за відбудову зруйнованого народного господарства поширювалася не лише власне на сільське господарство, а й на певне забезпечення фінансування відбудови промисловості, що потягнуло за собою погіршення стану справ у сільському господарстві та призвело до повоєнного

⁷⁸¹ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 422.

⁷⁸² Романюк І.М. Дискримінаційна політика держави стосовно малих сільських поселень в Україні в 50-і – на початку 60-х рр. // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 132-134; Романюк І.М. Законодавчі документи щодо політики перспективних і неперспективних сіл у 1950–90-ті роки // Матеріали наук. конф. викладачів іст. ф-ту. – Вінниця, 2002. – С. 36-38; Романюк І.М. Втілення ідеї агроміст в українському селі в кінці 40-х – середині 50-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 8. – К., 2003. – С. 411-418; Романюк І.М. Політика ліквідації «неперспективних» сіл в Україні (середина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.) // Вісник Київ. славістичного ун-ту. – 2003. – № 14. – С. 155-160.

голоду 1946-1947 рр. У їхніх дослідженнях колгоспне селянство виступає як об'єкт різного роду експериментів радянського уряду у сфері економічній та соціально-політичній сферах. Характеризуючи політичну активність селян, вчені вказували на проблеми із юридичним оформленням громадянства у зв'язку із відсутністю протягом повоєнного періоду паспортів, що фактично «прикріплювало» їх до постійного місця проживання.

Дослідження потребує морально-політичний стан повоєнного селянства із визначенням спрямованості його політичної орієнтації по різних регіонах УРСР. Варто також звернути увагу на роль колишніх фронтовиків, які брали участь у боях в Європі і могли оцінити існуючий там стан речей, на формування політичних настроїв повоєнного селянства.

На висвітлення суспільно-політичної активності селян вітчизняними вченими великий вплив справили рішення XIX з'їзду КПРС, який відбувся у 1952 р. і став першим повоєнним з'їздом, де разом із перейменуванням партії, вона була оголошена партією всього радянського народу. Як стверджували радянські вчені це мало місце не тому, що партія відійшла від пролетарських позицій на певні народницькі, а внаслідок того, що партія змогла підняти весь народ на позиції робітничого класу, на позиції його авангарду – тобто власне самої партії.

Для українських дослідників особливо актуальною була необхідність довести, що селянство справді стало мислити по-пролетарському. З одного боку їм доводилося обґрунтовувати значне розширення офіційної соціальної бази правлячої партії, а з іншого – миритися із перебільшенням рівня суспільно-політичної активності робітників і заниження значення дій селян у справі розбудови соціалістичної держави, коли вчені були змушені доводити вищість робітничого класу над селянством та об'єктивність переходу селянства на політичні позиції робітничого класу.⁷⁸³ У республіці, де існував

⁷⁸³ Див.: Плисюк В.П. Роль міст республіки в зміцненні сільського господарства керівними кадрами (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 78-91; Богатирьов В.М. Творчий розвиток КПРС ленінського вчення про соціалістичну державу // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 116; Молочко В.К.

відносно великий прошарок сільського населення, така постановка питання призводила до уникнення аналізу політичних настроїв селянства та сприяла підтасовуванню фактів під висновок, що всі селяни перейшли на позиції робітничого класу. Однак, використання тези про ліквідацію підсобних господарств у якості доказу такого твердження виглядає з позицій сучасності невиваженим.

З позиції сьогодення видається недоцільним твердження І.В.Шульги, яке демонструвало офіційне визначення стосунків між робітничим класом і селянством, що робітничий клас крок за кроком виривав селянство з «ідіотизму сільського життя», перетворював селянина – дрібного власника у свідомого трудівника колгоспно-радгоспного виробництва, залучав його до політичного і культурного життя суспільства.⁷⁸⁴ Вже у сучасний період І.М.Романюк вказував, що наближення соціальної позиції селянства до робітничого класу проходило внаслідок занепаду села завдяки «ножицям цін» на сільськогосподарську і промислову продукцію із перетворенням землероба в найманого робітника із «пролетарською психологією».⁷⁸⁵ Таким чином, можна стверджувати, що пролетаризація селянства у повоєнні роки являла собою один із напрямків внутрішньої політики правлячої партії і була явищем суб'єктивного характеру, яке впливало із загального політичного спрямування курсу КПРС. Таке спрямування визначало особливості написання наукових досліджень, у яких

Ленінське вчення про класовість марксистської партії і сучасність // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971. – С. 51; Плисюк В.П. Діяльність партії по зміцненню економічного союзу робітничого класу і селянства (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 3-11; Котигоренко В.А. Некоторые аспекты исследования социальной базы КПСС периода развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 130. – К., 1984. – С. 11.

⁷⁸⁴ Шульга І.В. Розвиток ХХІІ з'їздом партії марксистсько-ленінського вчення про зростання керівної ролі робітничого класу в союзі з селянством // Наук. записки з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 5; Шульга І.В. Робітничий клас – провідна сила інтернаціоналізації радянського суспільства. – К., 1976.

⁷⁸⁵ Романюк І.М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. – Вінниця, 2005. – С. 40.

висвітлювалися різні аспекти участі селян УРСР у суспільно-політичних процесах.

Хрущовська «відлига» принесла нові експерименти радянського уряду у сфері сільського господарства. У розвитку аграрної політики певне значення відігравали пленуми ЦК КПРС, які відбулися в 1953-1955 рр. У 1953 р. з колгоспів списали всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулі роки. Вирішено було не доводити до окремих районів і колгоспів завдань щодо поголів'я тих видів худоби і птиці, розведення яких у даних умовах виявилось економічно не вигідним. Вжиті заходи сприяли певному піднесенню сільського господарства й поліпшенню становища трудящих. Серед найважливіших кроків М.Хрущова було підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного й кадрового забезпечення господарств. Протягом 1953-1958 рр. істотно зросли закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. На початку 1954 р. пленум ЦК КПРС ухвалив постанову про освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. Це викликало потужну трудову міграцію в тому числі й з УРСР, яка у радянській історіографії висвітлювалася як рух за освоєння цілинних земель.

П.Д.Оробінський та А.М.Мукажанова зробили спробу проаналізувати партійні зусилля з поширення всенародного патріотичного руху за освоєння цілини у роки п'ятої п'ятирічки.⁷⁸⁶ Роль студентських будівельних організацій у ньому досліджував А.П.Гаврищук, вказуючи, що активна участь студентів у освоєнні цілини свідчила про їхню активну громадянську

⁷⁸⁶ Оробінський П.Д. "Правда" – бойовий помічник партії в організації патріотичного руху радянських людей за освоєння цілинних земель у роки п'ятої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 21. – К., 1968. – С. 109-121; Мукажанова А.М. Братерська допомога народів СРСР хліборобам Казахстану (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 51-60.

позицію. Вчений високо оцінював почин студентів Київського університету, які започаткували цей рух в Україні.⁷⁸⁷

Як спосіб зміцнення дружби радянських народів розглядали рух за освоєння цілини Н.Є.Беспалов, Е.А.Зайцева, В.А.Рибалко.⁷⁸⁸ Більш детально цей рух вивчали Л.Ю.Беренштейн та В.В.Горак.⁷⁸⁹

Загалом у радянській історіографії рух за освоєння цілинних земель висвітлювався виключно у рожевих тонах в основному у роки правління М.Хрущова. Через деякий час успіхи освоєння цілини прискореними методами обернулися серйозними проблемами у розвитку сільського господарства інших регіонів країни. Тому у роки правління Л.Брежнєва увага до висвітлення цього руху певною мірою поменшала.

Переоцінка значення руху для освоєння цілини відбулася у пострадянський період. Одним з перших її здійснив В.Баран, який зробав висновок, що цілинна програма хоча й дозволила розширити зернове виробництво, але надовго законсервувала екстенсивний характер сільського господарства.⁷⁹⁰ Доповнюючи цей висновок у більш пізньому дослідженні В.Барана та В.Даниленка містився аналіз кількісного складу працівників, які брали участь у освоєні цілинних земель з України.⁷⁹¹

В.Шевчук та М.Тараненко розглядали освоєння цілинних земель як частину заходів, спрямованих на зупинення деградації сільського господарства шляхом реформації виробничих відносин, які розглядалися як

⁷⁸⁷ Гавришук А.П. Некоторые аспекты деятельности первичных партийных организаций вузов по совершенствованию коммунистического воспитания студенческой молодежи (1951-1961 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 129. – К., 1984. – С. 78.

⁷⁸⁸ Беспалов Н.Е., Зайцева Е.А., Рыбалко В.А. В.И.Ленин, КПСС о принципах пролетарского интернационализма и воплощении их в хозяйственной политике // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 118. – К., 1982. – С. 9.

⁷⁸⁹ Беренштейн Л.Ю., Горак В.В. Україна – цілинним землям. – К., 1962.

⁷⁹⁰ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 157.

⁷⁹¹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 83-84.

соціалістичні, за рахунок певних послаблень у податковій політиці, ціноутворенні та розширення посівних площ.⁷⁹²

Пострадянські вчені зазначали, що поглинення великої кількості ресурсів під час освоєння цілини негативно вплинуло через деякий час на розвиток сільського господарства інших районів країни. Монокультурна експлуатація цілинних земель призвела до великої ерозії останніх, унаслідок чого врожаї зменшилися порівняно з першими роками на дві третини. Трудовий ентузіазм працівників був перекреслений недалекоглядними планами вищого партійного керівництва. Історики підраховали, що з 360 тис. механізаторів і фахівців, які приїхали на постійну роботу до Казахстану, близько 80 тис. чол. були вихідцями з України, які організували на цілині 54 радгоспи.⁷⁹³

С.І.Білокінь оцінював партійне керівництво рухом за освоєння цілини, як спосіб, у який М.С.Хрущов позбувся найбільш енергійної частини молоді, що могла критично оцінювати рівень боротьби з культом особи та реформи радянського керівництва.⁷⁹⁴ Відповідно до цього твердження варто провести ґрунтовні наукові розвідки, які б дозволили відповісти на питання, чи можна розглядати планомірну діяльність партії по поширенню руху за освоєння цілини елементом карально-репресивної діяльності, спрямованої на примусову депортацію частини інакомислячих.

Загалом ця тема потребує ще подальшого вивчення з метою з'ясування того, чи був рух за освоєння цілинних земель патріотичним починанням народу, чи він являв собою чергове примусове дійство, організоване партією. Крім того, у окремих засобах масової інформації у 2006 р. висловлювалася думка про те, що освоєння цілинних земель було вдалою спробою

⁷⁹² Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К., 1999. – С. 412.

⁷⁹³ Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 397.

⁷⁹⁴ Білокінь С.І. ХХ з'їзд КПРС на півсторічній відстані // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 105.

радянського керівництва тривалий час маскувати будівництво ракетного комплексу на Байконурі, а широке коло будівельників та землеробів примусово залучалося до цих робіт.

Під час візиту до США М.Хрущов побачив, як широко американські фермери вирощували кукурудзу. Після повернення він почав кампанію за різке збільшення посівів цієї культури. Надмірне захоплення вирощуванням кукурудзи у роки «відлиги» обернулося новими проблемами у розвитку сільського господарства, особливо в тих районах, де погодні умови не дозволяли успішно здійснювати вирощування кукурудзи. Висвітлення у наукових дослідженнях селянського руху за збільшення врожаїв кукурудзи яскраво демонструвало залежне становище історичної науки в УРСР, коли слідом за рішенням вищого керівництва з'являлися праці, автори яких «обґрунтовували» його.

В радянській історіографії проблема збільшення врожаїв кукурудзи пов'язувалася із докладенням спільних зусиль представників робітничих і селянських професій для отримання кращого результату. Відомо, що поряд із організаційно-господарською і технічною допомогою робітники, інженерно-технічні працівники, службовці і студенти учбових закладів під керівництвом партійних організацій подавали велику допомогу у догляді за посівами і збиранні врожаю, головним чином кукурудзи. Така форма шефської допомоги мала місце через невелику кількість спеціалізованої сільськогосподарської техніки, діяльність якої доводилося замінити великою кількістю робочих рук. Причому, за словами М.С.Хрущова, ця допомога “дуже дорого обходиться державі”.⁷⁹⁵

В.П.Попсуєв, розглядаючи таку допомогу як тимчасову, наголошував на її необхідності і корисності, мотивуючи її необхідність різким збільшенням посівів кукурудзи.⁷⁹⁶ С.М.Зверев з цього приводу стверджував, що шефська допомога колгоспам свідчила про зростання відповідальності робітників,

⁷⁹⁵ Радянська Україна. – 1959. – 12 травня.

⁷⁹⁶ Попсуєв В.П. Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953-1960 рр.: (на матеріалах Дніпропетровської області) // Укр. іст. журн. – 1960. – № 5. – С. 71.

інженерно-технічних працівників за виконання рішень партії, спрямованих на піднесення усіх галузей сільського господарства.⁷⁹⁷ Подібні думки щодо необхідності посилення шефської допомоги у зв'язку із бажанням розширення збирання кукурудзи висловлював В.Кос, наголошуючи на необхідності зміцнення з цією метою матеріально-технічної бази колгоспів.⁷⁹⁸ В.О.Солодько наголошував, що в 50-60-х роках розвиток шефства по збиранню кукурудзи був обумовлений необхідністю швидкого піднесення сільського господарства, а тому воно в цей період було спрямоване на зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, МТС і радгоспів.⁷⁹⁹ Таким чином, не дивлячись на зростання кількості сучасної техніки у колгоспах, її було недостатньо для своєчасного ефективного збирання врожаю і радянські автори вміло маскували цю ситуацію через піднесення суспільно-політичної та трудової активності трудящих.

Грунтовний аналіз негативного впливу на економіку різкого збільшення посівів кукурудзи у пострадянський період було зроблено В.Бараном, який розглядав цей процес як одну із причин різкого скорочення посівів зернових культур і, відповідно, причину серйозної зернової проблеми, в результаті якої країна опинилася у залежності від імпорту зерна. Боротьба за «велику кукурудзу» призвела до нераціонального використання значної кількості посівних площ, оскільки відповідна кампанія здійснювалася майже повсюдно і часто без належного економічного обґрунтування.⁸⁰⁰

Як переконливо довели пострадянські вчені кукурудзяна епопея свідчила, що аграрна політика компартійно-радянського керівництва залишалася суто волюнтаристською. Причому власну недолугість у сфері

⁷⁹⁷ Зверев С.М. Комуністична партія – організатор шефської допомоги робітничого класу селу на завершальному етапі будівництва соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 75.

⁷⁹⁸ Кос В.І. Партійні організації України – організатори шефської допомоги міста селу (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 125-133.

⁷⁹⁹ Солодько В.О. Про партійне керівництво шефською допомогою робітничого класу колгоспному селянству в 50–60-х роках в українській історіографії // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С. 91.

⁸⁰⁰ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 157.

сільського господарства М.Хрущов погіршував «допомогою» далеких від науки осіб, серед яких особливо «виділився» Т.Лисенко.⁸⁰¹

Негативне сприйняття населенням України «кукурудзяної» кампанії оцінювалося у роботі В.Литвина, який звертав увагу на поширення антирадянських висловлювань внаслідок різкого збільшення вмісту кукурудзяного борошна у хлібі.⁸⁰²

Висвітлюючи участь широких верств селянства у суспільно-політичних процесах в УРСР, вчені радянського періоду багато уваги приділяли вивченню поширення соціалістичного змагання у сільській місцевості. Однак, на відміну від висвітлення участі робітників у цьому процесі, дослідження участі колгоспного селянства у соцзмаганні мали ряд відмінностей у плані визначення напрямків історичних робіт.

Помітним було прагнення науковців поєднати вивчення економічних результатів поширення змагання із наслідками використання соцзмагання з метою забезпечення відповідного виховного впливу на селянство та довести зв'язок між широким розповсюдженням соцзмагання серед колгоспників і забезпеченням крутого піднесення сільського господарства. Крім того, соцзмагання у сільській місцевості розглядалося у якості вагомого доказу підтримки селянами політики партії.

Поступово українські науковці під тиском влади почали «доводити» «виховну» доцільність та економічну об'єктивну обґрунтованість соціалістичного змагання в умовах соціалістичного суспільства. Такі погляди поруч із твердженням щодо необхідності різкого збільшення комуністів у сільськогосподарському виробництві були представлені у загальних працях з історії українського селянства, автори яких приділяли багато уваги аналізу

⁸⁰¹ Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 396.

⁸⁰² Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004. – С. 137.

організаторської та ідейно-виховної роботи комуністів серед колгоспників і працівників радгоспів.⁸⁰³

Доцільність використання соціалістичного змагання для комуністичного виховання трудівників села доводили у своїх працях Л.Ю.Беренштейн, Б.П.Ковалевський, П.Ю.Котлов, П.Костик.⁸⁰⁴ Автори вважали, що шляхом концентрації партійних зусиль можна домогтися беззастережного виконання колгоспниками взятих на себе зобов'язань у рамках соціалістичного змагання, яке розглядалося ними у якості вагомого засобу інтенсифікації виробництва у сільському господарстві. Причому вчені із розумінням сприймали необхідність застосування партійними органами тиску на селян для покращення результатів праці і пропагували певну жорсткість керівників для виконання поставлених партією завдань.

В.В.Діденко та В.Ф.Остафійчук вивчали партійне керівництво соціалістичним змаганням у сільській місцевості, наголошуючи, що воно стало постійно діючим фактором будівництва комунізму. Автори прагнули показати, яким чином сільські комуністи сприяли взяттю колгоспниками додаткових трудових зобов'язань, забезпечували гласність їх виконання, розповсюджували передовий досвід, а також вдосконалювали систему матеріального та морального стимулювання.⁸⁰⁵

⁸⁰³ Історія селянства Української РСР. – У 2-х томах. – Т. 2. – К., 1967; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – У 2-х томах. – Т. 2. – К., 1968; Історія Української РСР. У 8-ми томах, 10 кн. – Т. 8. – К., 1979; Історія народного господарства УРСР. – У 3-х томах, 4 кн. – Т. 3. – К., 1987; Развитие аграрной экономики УССР. – К.: Урожай, 1987; Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. – К., 1987.

⁸⁰⁴ Беренштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС). – К., 1968; Ковалевський Б.П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959-1970 гг. (на материалах Украинской ССР). – К., 1972; Котлов П.Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951-1958 рр.). – Харків, 1974; Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939-1975). – Львів, 1980.

⁸⁰⁵ Діденко В.В., Остафійчук В.Ф. Партійне керівництво розвитком соціалістичного змагання на селі // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. С. 69-80.

В.П.Шкварець, вивчаючи налагодження соціалістичного змагання на селі в роки семирічки, визначив його особливістю в цей період економічну обґрунтованість та науковий характер, мотивуючи це визначення тим, що при підведенні підсумків змагання і визначенні переможців почали враховувати підвищення рентабельності та фондівіддачі, збільшення прибутку, прискорення темпів зростання продуктивності праці.⁸⁰⁶

На початку 1980-х років вийшли друком роботи П.П.Панченка⁸⁰⁷, який зосередив свою увагу на висвітленні суспільно-політичного розвитку українського села і прагнув показати колгоспи справжньою школою комуністичного виховання шляхом широкого запровадження соцзмагання. Автором замовчувалося, що у сільськогосподарському виробництві широко застосовувалися екстенсивні методи ведення господарства, а соціалістичне ставлення до праці вироблялося часто за допомогою різного роду примусу.

У той же час частина українських вчених виступала за підвищення рівня матеріального стимулювання праці колгоспників, вважаючи, що це може суттєво покращити їхню зацікавленість у результатах своєї праці в рамках організації соціалістичного змагання. Тобто мова йшла про обмеженість уявлення про ідеологічний характер соціалістичного змагання як засобу обробки політичної свідомості населення та про розуміння необхідності поєднання ідеологічних постулатів щодо самовідданої праці на благо соціалістичного суспільства із елементами ринкової економіки, що виражалося у посиленні уваги до визначення необхідного рівня матеріальної зацікавленості сільгоспвиробників.

Партійне керівництво впровадженням прогресивних форм організації та оплати праці в колгоспах України в роки семирічки досліджував

⁸⁰⁶ Шкварець В.П. Діяльність партійних організацій України щодо поліпшення соціалістичного змагання на селі (1959-1972 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 41.

⁸⁰⁷ Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959-1980). – К., 1980; Панченко П.П., Євтушенко А.П. Радгоспи: шлях становлення і розвитку. 1917-1980. – К., 1982; Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960-1984. – К., 1985.

Л.Ю.Беренштейн, який наголошував, що значному поліпшенню організації та оплати праці в колгоспах і радгоспах республіки сприяло впровадження господарського розрахунку у 1957-1958 рр. та введення гарантованої оплати праці з 1966 р.⁸⁰⁸

Підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства як важливішу передумову зростання його культурного рівня розглядали у своїй праці Ф.М.Роботько та Є.І.Ліскун. Вчені наголошували, що зміцнення економіки колгоспів сприяло зростанню доходів і підвищенню оплати праці, а практика підтвердила, що чим ширше і послідовніше застосовувався в колгоспах принцип матеріальної зацікавленості, тим більше активності розробці передових починань та праці проявляли селяни.⁸⁰⁹

Про важливість матеріального та морального стимулювання праці під час поширення соцзмагання у радгоспах України писав також М.В.Стеценко, вказуючи, що встановлення призвів і премій на честь знатних трудівників села мало також велике виховне значення для молоді.⁸¹⁰

Окремі науковці взагалі ставили у залежність рівень суспільно-політичної активності населення від дій радянського керівництва у сфері матеріального забезпечення трудящих. Причому для забезпечення всебічної підтримки дій партії селянами достатнім рівнем їх матеріального достатку вважався такий, який забезпечував не тільки бурхливий економічний розвиток, а й культурно-освітній.

Радянські вчені прагнули довести постійне зростання матеріального і побутового добробуту радянських громадян у роки семирічки, наголошуючи

⁸⁰⁸ Беренштейн Л.Ю. Партійне керівництво впровадженням прогресивних форм організації та оплати праці в колгоспах України (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 82.

⁸⁰⁹ Роботько Ф.М., Ліскун Є.І. Підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства – важливіша передумова зростання його культурного рівня (1959-1965 рр): (На матеріалах Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 168.

⁸¹⁰ Стеценко М.В. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням працівників радгоспів України (1959-1972 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 31-32.

на важливості і доцільності проведення хрущовських реформ.⁸¹¹ В основному мова йшла про збільшення темпів будівництва житлових приміщень, оскільки саме цей показний давав можливість у роки правління М.Хрущова говорити про певну успішність соціальної політики.

Одним із наслідків успішності реформ М.Хрущова називалося зближення рівня життя міських і сільських жителів.⁸¹² Однак, способи цього «наближення» відповідали загальній ідеї радянського уряду щодо «пролетаризації» сільських жителів. Цей процес розумівся як позбавлення їх певної економічної незалежності від влади, яка певний час забезпечувалася за рахунок особистого підсобного господарства та утримування худоби. Тому у наукових дослідженнях деякі вчені із розумінням сприймали рішення про скорочення у 1955 р. присадибних ділянок вдвічі, та поступове скорочення поголів'я селянської худоби.

Через певний час після відставки М.Хрущова вчені, вже не висловлюючи захоплення реформами часів «відлиги», все ж сходилися на думці, що завдяки партійним зусиллям рівень матеріального добробуту населення невпинно зростає. Так, І.П.Пророченко вважав запорукою подальшого позитивного розвитку сільського господарства усунення проявів суб'єктивізму в керівництві і здійснення системи економічних та

⁸¹¹ Вітковська В.М. Турбота партії про зростання життєвого рівня трудящих в період розвинутого соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 109-114; Гиравець Т.О. Діяльність Київської партійної організації по підвищенню матеріального добробуту трудящих в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 100-108; Кравченко В.Н. Діяльність партійних організацій західних областей України по поліпшенню житлових умов трудящих (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 87-93.

⁸¹² Чернявський М.Я. Піклування Комуністичної партії про зближення життєвого рівня міського і сільського населення в період соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 133-140; Колесниченко В.О. Здійснення Компартією України ленінських принципів матеріальної заінтересованості в колгоспному виробництві (1961-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 93-99; Колесниченко В.А. О деятельности Коммунистической партии по укреплению экономики колхозного производства в условиях развитого социализма (1961-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 36 – 43.

організаційних заходів, які сприяли інтенсифікації землеробства.⁸¹³ С.П.Бритченко, досліджуючи роль КПРС у зміцненні соціалістичної законності при здійсненні членами колгоспів права на ведення особистого підсобного господарства, проаналізував рішення радянського уряду з цього питання, відзначаючи, що по відношенню до селян у період правління Хрущова було допущено багато помилок.⁸¹⁴

Комплексне дослідження соціально-побутових умов населення Української РСР із визначенням їх впливу на суспільно-політичну активність громадян було здійснене наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. Л.Д.Вітрук.⁸¹⁵ Вважалося, що нововведення М.Хрущова у соціальній сфері змогли послабити напругу у багатьох питаннях соціального забезпечення трудящих. Однак, й до останнього часу вчені не проаналізували зв'язок між поширенням соціалістичного змагання із пріоритетом суспільної праці, соціальною політикою, спрямованою на певне позбавлення людей економічної незалежності шляхом їх переміщення до державного житла, а також із планомірним знищенням підсобного господарства. Такий аналіз дозволив би визначити механізм знищення основ можливості будівництва у майбутньому громадянського суспільства в СРСР. Таке твердження має сенс через те, що однією з основ громадянського суспільства вважається приватна власність, яка забезпечує незалежність від влади у прийнятті політичних рішень та формуванні політичної свідомості населення. Особливо актуальним це питання у роки правління М.Хрущова було стосовно сільських жителів, оскільки міщани за роки існування радянської влади практично повністю втратили економічну незалежність від неї, повністю будучи залежними у постачанні продуктів харчування, енергоносіїв тощо.

⁸¹³ Пророченко І.П. Економічна політика КПРС у сільському господарстві на сучасному етапі // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 13-20.

⁸¹⁴ Бритченко С.П. Роль КПСС в укреплении социалистической законности при осуществлении членами колхозов права на ведение личного подсобного хозяйства // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 126. – К., 1983. – С. 86-93.

⁸¹⁵ Вітрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60-80-е гг.). – К., 1986.

Втрата економічної незалежності від державних органів відбивалася й на організації праці у суспільстві, яка базувалася на позаекономічних примусах. Використання соціалістичного змагання у якості засобу інтенсифікації виробництва не могло забезпечити масового інтересу людей до праці як джерела власного існування порівняно із ефектом у цій справі ринкових відносин.

Загальним недоліком наукових досліджень, в яких висвітлювалося поширення соцзмагання у сільській місцевості, можна назвати відсутність в них чіткого розмежування наслідків організації власне соцзмагання із впливом на його результати шефської допомоги промислових підприємств та держави в цілому. Адже не вивченим залишилося питання про те, яку роль у перемозі в соцзмаганні колгоспів та радгоспів відігравала шефська та державна допомога частині з них. А, крім того, поверхово було висвітлене питання щодо участі у соцзмаганнях різних категорій сільськогосподарських робітників так, як це вдалося зробити по відношенню до працівників різних галузей промисловості.

У працях радянських вчених було відсутнім пряме порівняння стану організації соцзмагання серед працівників промисловості та сільського господарства. А, отже, й ґрунтовний аналіз причин існування певних особливостей його організацій у містах та у сільській місцевості. Цей аналіз практично не здійснений і сучасними вітчизняними вченими. Але на відміну від своїх попередників вони зробили багато для оцінки проведення змагання загалом та його ролі у згуртуванні радянського суспільства. У подальших дослідженнях варто звернути увагу на визначення зв'язку між успіхами у соціалістичному змаганні та матеріальним становищем колективів чи особистостей, які домоглися найкращих результатів. Крім того, варто було б оцінити його роль у забезпеченні можливості для держави маніпулювати цінами на сільгосппродукцію шляхом масового використання безоплатної праці і в рамках пошуків резервів виробництва під час соцзмагання.

Так само як і під час висвітлення участі робітників у соцзмаганні його вершиною тривалий час вважався рух за комуністичну працю. Правда оцінки участі селян у ньому були дещо обережнішими у порівнянні із оцінками вкладу робітництва, оскільки селянство розглядалося у якості соціальної верстви, яку потрібно було «виховувати» шляхом переходу до праці по-комуністичному. І якщо по відношенню до робітництва рух оцінювався як один із засобів забезпечення поширення комуністичної ідеології у селянському середовищі, то висвітлення виховного аспекту руху за комуністичну працю на селі здійснювалося лише з точки зору успіхів передових колгоспів по відношенню до відстаючих. Тобто якщо робітники окрім себе виховували ще й селян шляхом залучення їх до руху, то сільгоспвиробники мушили доводити успішність здійснення такого виховання на чолі із партійними органами своєю власною працею.

В аграрній політиці М.Хрущова завжди співіснували ідеологічна та прагматична тенденція, і найчастіше перемагала перша. Керуючись комуністичною доктриною, перший секретар ЦК КПРС прагнув відштовхнути колгоспників від присадибної ділянки, щоб вона не заважала працювати їм у суспільному господарстві. Тому висвітлення в радянській історіографії біографій передових колгоспників відіграло велику роль у створенні образу успішної людини, яка досягла певного становища у суспільстві завдяки власним зусиллям і у рамках моральних принципів соціалістичного суспільства. Висвітлюючи суспільно корисну діяльність передовиків сільськогосподарського виробництва вчені уникали аналізувати причини наявності великої кількості соціальних проблем у цій сфері. Не варто також забувати, що окремі «рекорди» у радянські часи забезпечувалися працею відносно великих трудових колективів, які працювали на імідж певної людини чи господарства.

Висвітлення участі колгоспного селянства у русі за комуністичну працю певною мірою відрізнялося від вивчення участі в ньому робітництва. Якщо висвітлюючи участь робітників у цьому процесі вчені радянського періоду

вивчали діяльність передових підприємств, виробничих колективів чи об'єднань певної галузі промисловості, то стосовно дослідження ролі у ньому селян краще показано участь у русі окремих передовиків виробництва, праця яких сприяла досягненню видатних виробничих результатів. Причому більше висвітлювали діяльність керівної ланки колгоспного виробництва.

Відомо, що сільськогосподарська праця залежить значною мірою від погодних умов, є менш прибутковою, аніж промислове виробництво, отримання прибутку в якому набагато менше залежить від природи. Забезпечення дотацій працівникам сільського господарства у розвинених країнах відбувається за рахунок прогресивного оподаткування, що дає змогу перерозподіляти кошти в середині держави. Цінова політика держави, що встановлює граничні межі цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, також сприяє зменшенню різниці у прибутках між містом і селом.

За відсутності ринкових механізмів регулювання економіки в країні, але розуміючи необхідність державної підтримки сільгоспвиробників, радянське керівництво у якості однієї з форм такої підтримки використовувало шефську допомогу промислових підприємств працівникам сільського господарства. Однак, підприємства зобов'язували допомагати селу за рахунок внутрішніх резервів. Їх отримання або забезпечення повинно було відбуватися не зважаючи на виконання загального плану виготовлення продукції. Тобто, отримуючи додаткове навантаження на економічні потужності підприємства, його керівник був змушений шукати шляхи зворотної допомоги з боку сільських жителів. Примусове закріплення за підприємствами підшефних колгоспів (як правило відстаючих) також впливало на якість шефської допомоги, коли працівники підприємства виконували свої зобов'язання перед підшефними з метою лише відзвітувати про надання допомоги перед вищим керівництвом. Але не дивлячись на закони економічного розвитку у вітчизняній історіографії шефська допомога міста селу за часів існування СРСР подавалася, як правило, у “рожевих тонах”, і значна кількість наукових

досліджень цієї проблематики була написана стосовно періоду хрущовської «відлиги», коли був проголошений курс на «круте піднесення» сільського господарства.

За часів існування СРСР співробітництво міських і сільських жителів відбувалося відповідно до рішень Комуністичної партії, програма якої містила твердження, що історичну місію творця комуністичного суспільства робітничий клас може виконати тільки в міцному союзі із непролетарськими трудящими масами, насамперед з селянством. Цей підхід до зв'язків робітничого класу із іншими суспільними верствами породив таке явище, як шефство, у рамках якого значна кількість працівників переводилися на постійну роботу або ж виконувала тимчасові завдання у сільській місцевості. Причому переїзд на постійне проживання до села розглядався у якості прикладу відданості партійним ідеям та високого рівня комуністичної свідомості трудящих, оскільки рівень життя сільгоспвиробників був нижчим, аніж міських жителів.

Вересневий 1953 р. Пленум ЦК КПРС наголошував на необхідності підвищення масово-політичної роботи серед колгоспників. Газети швидко відреагували на партійне рішення, подаючи матеріал про кількість та тематику прочитаних передовиками виробництва у сільській місцевості лекцій, про допомогу партійних організацій робітничих колективів колгоспам у організаційно-партійній роботі. Позитивні відгуки, що лунали у газетних публікаціях, підносили ідею шефської допомоги, як таку, що сприяла піднесенню сільського господарства.

Жовтневий 1953 р. Пленум ЦК Компартії України вже зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми партії «організовувати шефство промислових підприємств над колгоспами, радгоспами і машино-тракторними станціями». Партійні організації швидко розподілили підшефні колгоспи між промисловими підприємствами, зробивши це у наказовому порядку.

Поступово шефська допомога, а отже і наукові праці, присвячені висвітленню її різних аспектів, розділилися на два напрямки. З одного боку

вчені аналізували наслідки економічної допомоги, а з іншого робили висновки щодо ефективності проведення ідеологічної роботи працівниками промислових підприємств у сільській місцевості в рамках надання шефської допомоги.

Питання партійного керівництва шефською допомогою міста селу періоду хрущовської «відлиги» в українській історіографії одними з перших розглядали Л.Ю.Беренштейн та В.І.Юрчук.⁸¹⁶ Стаття В.І.Юрчука, присвячена історіографії Комуністичної партії післявоєнного періоду, певною мірою зачіпала ці питання, але висвітлювала тільки період 1945-1953 рр.⁸¹⁷ Більш детально у історіографічному плані це питання проаналізовано у праці А.В.Санцевича⁸¹⁸, де автор подав аналіз літератури з даної проблеми з 1946 по 1965 рр. У статті С.М.Зверева показано в основному керівництво Комуністичної партії України розвитком сільського господарства і колгоспного ладу. Частково автор торкається аналізу праць, в яких висвітлюється участь партії у забезпеченні шефської допомоги.⁸¹⁹

Стаття В.О.Солодько була присвячена аналізу літератури про партійне керівництво шефською допомогою робітничого класу колгоспному селянству, в якій автор зробив висновок, що партія постійно боролася за те, щоб шефська допомога міста стимулювала розвиток сільського господарства, а не перетворювалася на добродійність, тобто безоплатну допомогу, яку подають підприємства господарствам. Причому В.О.Солодько зробив

⁸¹⁶ Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1943-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 6. – К., 1966.

⁸¹⁷ Юрчук В.І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду // Укр. іст. журн. – 1964. – № 2. – С. 123-130.

⁸¹⁸ Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду у радянській історіографії. – К., 1967.

⁸¹⁹ Зверев С.М. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 42. – К., 1970. – С. 87-98.

висновок, що розвиток шефства у 50-60-ті роки був обумовлений необхідністю швидкого піднесення сільського господарства.⁸²⁰

У радянській історіографії перехід робітників на постійну роботу до колгоспів розглядався у якості відповідного суспільно-політичного руху із певними відмінностями щодо оцінок його значення для розвитку радянського суспільства. Вчені доводили економічну обґрунтованість переміщення значної частини робітників на постійну роботу у сільську місцевість. Причому таке добровільно-примусове переведення подавалося як вираз високого рівня соціалістичної свідомості мас. У наукових працях вільно вживалися твердження про партійну «мобілізацію» робітників для роботи у колгоспах та про їх «добровільність» переходу на роботу у сільську місцевість.

В.П.Плисюк зробив спробу визначити роль міст республіки у зміцненні сільського господарства керівними кадрами у 1951-1958 рр. Вчений наголошував, що робітничий клас сприйняв як свою кровну справу боротьбу за подолання відставання сільського господарства в країні, що розгорнулася після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, який зобов'язав місцеві партійні організації відібрати і послати на село для зміцнення партійного і радянського керівництва кращих працівників з обласних, крайових і республіканських організацій. Постанова партії про відбір з промисловості інженерно-технічних працівників для роботи на селі, на думку вченого, викликала хвилю патріотичного піднесення.⁸²¹

Оцінюючи роль шефської допомоги міст селу кваліфікованими кадрами Є.П.Талан з одного боку стверджувала, що така допомога дозволила повернути до колгоспів значну частину колишніх колгоспників, які пішли працювати в інші галузі народного господарства, але з іншого – засуджувала

⁸²⁰ Солодько В.О. Про партійне керівництво шефською допомогою робітничого класу колгоспному селянству в 50–60-х роках в українській історіографії // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С. 89-98.

⁸²¹ Плисюк В.П. Роль міст республіки в зміцненні сільського господарства керівними кадрами (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1968. – С. 82.

кадрову політику М.С.Хрущова, вважаючи, що його суб'єктивізм, пов'язаний в даному випадку із частими кадровими переміщеннями, призвів до безвідповідальності та нервозності в роботі.⁸²²

С.М.Зверев наголошував, що шефська допомога робітників відіграла велику роль у соціалістичній перебудові села. Він вказував, що наприкінці 1950-х років на перше місце у шефській роботі висувалася робітнича допомога, яка перш за все направлялась у МТС, а через них – колгоспам. Колективи промислових підприємств, беручи шефство над МТС, передавали свою індустріальну практику передової заводської технології, підвищення кваліфікації кадрів МТС і навчання працівників у порядку шефської допомоги на заводах, здійснювали будівництво виробничих і культурно-побутових приміщень. Основні завдання шефської допомоги в колгоспах були спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази виробництва, на механізацію трудомістких процесів, будівництво тваринницьких ферм та інших виробничих приміщень і будівель, на поліпшення організації праці.⁸²³

Участь інженерно-технічних працівників промислових підприємств Київської області у допомозі кадрами сільгоспвиробникам висвітлював О.С.Шуляк, вказуючи, що рух за таку допомогу виник завдяки зростанню комуністичної свідомості радянських людей.⁸²⁴

Т.В.Садов та В.С.Лещенко у своїй роботі писали про рух, який започаткував робітник-комуніст Гергель, що зголосився перейти на роботу з міста до сільської місцевості з метою зміцнення підшефного колгоспу керівниками з числа кращих робітників заводу. Автори стверджували, що близько 19 тис. робітників в Україні виявили бажання поїхати на постійну роботу в село, а всього по країні до сільської місцевості було відправлено 120

⁸²² Талан Є.П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958 рр.). – К., 1966. – С. 155-156.

⁸²³ Зверев С.М. Комуністична партія – організатор шефської допомоги робітничого класу селу на завершальному етапі будівництва соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 69-70.

⁸²⁴ Шуляк О.С. Турбота партійних організацій України про зміцнення колгоспів інженерно-технічними кадрами в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 66-67.

тис. фахівців.⁸²⁵ Але у роботі О.Н.Коноплі та Г.І.Захарова такі дії представлені як спроба мобілізації партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями на постійну роботу до колгоспів та радгоспів кадрових робітників-комуністів, що були здатні розв'язувати складні питання організації праці, здійснювати політичне виховання на селі.⁸²⁶ Подібні думки висловлені з цього приводу і у статті М.Т.Шепети.⁸²⁷

М.М.Кватира пояснював необхідність відрядження у сільську місцевість шефських бригад механізаторів, ремонтників тощо зростанням технічної озброєності, інтенсифікацією та механізацією сільськогосподарського виробництва, що вимагало більшої кількості висококваліфікованих кадрів.⁸²⁸

Г.Денисенко розглядав шефство як один із способів мобілізації трудівників села на виконання своїх виробничих завдань.⁸²⁹ Надання шефської допомоги промислових підприємств колгоспам В.А.Самохвалов та Г.І.Трофанчук розглядали як важливу справу, спрямовану на подальший прискорений розвиток всієї радянської економіки.⁸³⁰

По відношенню до періоду «відлиги» шефська допомога поступово почала вбирати в себе все більший зміст. До неї почали зараховувати не тільки допомогу промислових підприємств сільгоспвиробникам, а й допомогу одних колгоспів іншим, допомогу студентських загонів у вирішенні народногосподарських проблем тощо.

⁸²⁵ Садов Т.В., Лещенко В.С. Роль міських партійних організацій Донбасу в зміцненні колгоспів і радгоспів керівними кадрами і в підготовці спеціалістів масових професій (1956-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 107.

⁸²⁶ Конопля О.Н., Захаров Г.І. Роль 25-тисячників Донбасу в соціалістичному перетворенні сільського господарства // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 131-132.

⁸²⁷ Шепета М.Т. Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення МТС кваліфікованими кадрами (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 75-83.

⁸²⁸ Кватира М.М. Участь промислових підприємств у дальшому зміцненні оснащеності колгоспів (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 44.

⁸²⁹ Денисенко Г.С. Посилення шефської допомоги робітничого класу України колгоспному селу на основі рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 43-44.

⁸³⁰ Самохвалов В.А., Трофанчук Г.И. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по повышению ведущей роли рабочего класса в интенсификации сельскохозяйственного производства в 60–70-е годы // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 130. – К., 1984. – С. 24-29.

Практично всі науковці радянського періоду сходилися на думці, що шефська допомога міста селу була явищем тимчасовим, а її метою розглядалася необхідність надати допомогу сільгоспвиробникам подолати певні труднощі у налагодженні чи розширенні виробництва. Висвітлення та аналіз подання шефської допомоги у різні часи мали певні особливості. Так, науковці, які писали про налагодження шефської допомоги у повоєнні роки розглядали її по-перше виключно як безоплатну допомогу, викликану необхідністю якнайскорішого відновлення сільського господарства та промисловості. Причому не у всіх дослідженнях така допомога розглядалася у якості шефської, оскільки тоді ще не було тотального закріплення одних підприємств за іншими у якості підшефних. Адже значна кількість могутніх підприємств, які у майбутньому стали відповідальними шефами, у перші повоєнні роки ще не була відбудована. Тому висвітлюючи різноманітні питання налагодження шефської допомоги у перші повоєнні роки радянські вчені у якості шефської визначали у першу чергу допомогу робітників східної, південної та центральної України своїм західноукраїнським колегам.

Радянські дослідники в основному поділяли думку, що ініціаторами шефської допомоги колгоспам в роки «відлиги» виступили робітники московських підприємств. Першими в Україні їх підтримали машинобудівники Краматорська і Донецька та металурги Жданова.

Загалом рух за допомогу сільгоспвиробникам, який передбачав масовий переїзд працівників з міст у сільську місцевість як керований державою міграційний процес досліджено ще недостатньо. Практично відсутні праці, автори яких розглядали б моральний стан більшості робітників, що були переведені на роботу у села та значення такої допомоги для успіхів селян у соціалістичному змаганні та виконанні народногосподарських планів.

Частина вчених вважали, що саме робітники, які перейшли на роботу в село з міст республіки започаткували у сільській місцевості рух за

оволодіння новою технікою.⁸³¹ Т.В.Садов, В.Н.Матюхін, М.П.Тітенко та М.Т.Шепета писали про цей рух, як про засіб інтенсифікації розвитку сільськогосподарського виробництва.⁸³²

Цей рух був поширений у сільській місцевості внаслідок зростання кількості новітніх машин та механізмів, які передавалися до колгоспів з метою забезпечення зростання продуктивності праці сільського господарства. О.М.Іващенко результатом поширення цього руху називав більш продуктивне використання техніки та загальне зростання культурно-технічного рівня колгоспних кадрів.⁸³³ Участь комсомольців у русі за оволодіння новою технікою та роль комсомольських організацій у справі підвищення культурно-технічного рівня молодих робітників досліджував

⁸³¹ Шуляк О.С. Діяльність Комуністичної партії України в справі зміцнення кадрів голів колгоспів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 41; Волос Є.М., Юрій Є.І. Діяльність партійних організацій України щодо поширення та впровадження передового досвіду серед сільських механізаторів (1953-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 71-78; Столяренко В.П., Топчій М.П. З досвіду роботи парторганізацій Тернопільщини по зміцненню колгоспів кадрами сільського господарства між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 15-16; Собко Ф.М. З досвіду роботи партійних організацій України по підвищенню культурно-технічного рівня трудівників села (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 87; Собко Ф.Н. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по подъему культуры колхозного села (1961-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 61-67; Дмитроченко М.Ф., Мохненко С.С. Некоторые вопросы руководства партийных организаций Украины интенсификацией сельскохозяйственного производства (1961-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 16.

⁸³² Матюхін В.Н. Діяльність парторганізацій Донбасу по зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства (1952-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 185-186; Садов Т.В. Діяльність партійних організацій Донбасу по збільшенню випуску сільськогосподарських машин і механізмів (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 171-184; Тітенко М.П. Діяльність партійних організацій України по підвищенню виробничо-технічного рівня робітників (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 102; Шепета М.Т. Комуністична партія України – організатор шефства колективів промислових підприємств над селом (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 31-32.

⁸³³ Іващенко О.М. Технічний всеобуч колгоспних кадрів – важлива ланка в діяльності партійних організацій України по піднесенню культурно-технічного рівня трудівників села (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 61-68; Іващенко О.М. Діяльність КП України по розробці та впровадженню єдиного плану комплексної механізації тваринництва (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 54-63.

С.М.Клапчук, який пояснював необхідність постійного підвищення рівня знань молоді небувалим піднесенням науки та техніки.⁸³⁴

Про участь міських робітників у створенні та розвитку об'єднань «Сільгосптехніка» писав І.П.Лисинчук, вважаючи, що створення у 1961 р. єдиної централізованої організації «Союз сільгосптехніка» та її органів на місцях було важливим кроком у зміцненні виробничих зв'язків колгоспів з державним сектором народного господарства, що обумовлювалося єдністю виробничого процесу.⁸³⁵

Роль комсомольців у поширенні руху за раціональне використання техніки зачіпав у своїй праці П.С.Федорчак, який вказував, що їх діяльність дозволила ввести в дію механізми, що використовувалися не належним чином. Однак, сам факт наявності таких механізмів на території промислових підприємств і введення їх в дію за допомогою комсомольців свідчили не тільки про успішність дій останніх, а й про безгосподарність керівництва підприємств.⁸³⁶

Участь дівчат України у русі за оволодіння новою технікою досліджував В.Д.Бовкун, який поруч із успіхами партії в поширенні цього руху в роки семирічки констатував, що рівень забезпечення кваліфікованими кадрами сільського господарства не відповідав його потребам, що змусило Раду Міністрів СРСР прийняти у 1969 р. постанову «Про більш широке залучення жінок до участі у кваліфікованій праці в сільському господарстві».⁸³⁷

Невизначеною у справі поширення руху за прискорене оволодіння новою технікою на сучасний момент залишається роль партійних органів. Не

⁸³⁴ Клапчук С.М. Участь комсомолу України в піднесенні культурно-технічного рівня робітничої молоді (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 153-154.

⁸³⁵ Лисинчук І.П. Діяльність партійних організацій України по піднесенню ролі об'єднань «Сільгосптехніка» в зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 47-53.

⁸³⁶ Федорчак П.С. Діяльність партійних організацій по прискоренню науково-технічного прогресу у важкій промисловості (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 47.

⁸³⁷ Бовкун В.Д. Діяльність парторганізацій України щодо підвищення культурно-технічного рівня сільської молоді (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 110.

дивлячись на численні публікації вчених про активну участь комуністів у пропаганді корисності технічних знань, професійна гордість рядових працівників ставала у багатьох випадках набагато кращим стимулом для оволодіння новими сільськогосподарськими машинами. Крім того, світові тенденції потягу до механізації та автоматизації селянської праці були об'єктивною причиною появи і поширення подібного руху в УРСР. Таким чином вирішальна роль партії у його розповсюдженні видається певною мірою сумнівною.

Українські вчені розглядали широку участь студентів у суспільно-політичних рухах, пов'язаних із трудовою діяльністю, як наслідок посилення партійного керівництва комсомольськими організаціями.⁸³⁸ А у якості підвищення ефективності керівництва комсомолом А.Т.Давидюк взагалі називав зміцнення партійного ядра у його складі.⁸³⁹ З цього приводу В.І.Шабельников та М.П.Арсентьев наголошували на важливості діяльності працівників ДТСААФ по згуртуванню молоді.⁸⁴⁰ Таким чином, з одного боку участь молоді у суспільно-політичних рухах вважалася справою добровільною, але з іншого боку говорилося про необхідність серйознішої роботи партії по забезпеченню масовості цієї участі.

А.П.Ігнатенко у своїй праці зачіпав питання налагодження шефства з боку комсомольських організацій над шкільними установами, наголошуючи,

⁸³⁸ Федорчак П.С. Партійне керівництво доббором, розміщенням і вихованням партійних, радянських і господарських кадрів на вирішальних ділянках комуністичного будівництва : (На матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 17; Падалко А.І., Залізко В.О. Діяльність КП України щодо підвищення ролі комсомолу в патріотичному вихованні молоді (1961-1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 60. – К., 1973. – С. 145.

⁸³⁹ Давидюк А.Т. Из опыта работы Компартии Украины по укреплению партийного ядра в комсомоле // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 107.

⁸⁴⁰ Шабельников В.І., Арсентьев М.П. Партійне керівництво діяльністю громадських організацій по патріотичному вихованню молоді на героїчних традиціях Комуністичної партії і радянського народу: (На матеріалах парторганізацій Донбасу. 1961-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 29-36.

що особливої уваги надавали комсомольські організації допомозі школам робітничої і сільської молоді.⁸⁴¹

І.І.Дерев'янку у якості суспільно-політичного руху розглядав розгортання будівництва у республіці культурно-освітніх закладів силами громадськості, вказуючи, що цей патріотичний рух, започаткований на Житомирщині, набув дійсно всенародного розмаху, коли 58 % культурно-освітніх установ було споруджено методом народної будови, проте все ж найбільші об'єкти споруджувалися за рахунок держави.⁸⁴²

Серед досліджень радянських авторів виділяються ті, в яких аналізувалася допомога одних колгоспів іншим. Ця проблема стала предметом дослідження О.С.Шуляка, який вивчав надання шефської допомоги відстаючим колгоспам економічно сильними господарствами, вказуючи, що на кінець семирічки у цій справі брали участь понад 1200 передових господарств республіки, в результаті чого багато економічно слабких господарств зуміли подолати своє відставання і самі почали здійснювати шефство над відстаючими.⁸⁴³

Узагальнення досвіду практичної роботи по налагодженню шефської допомоги колективів промислових підприємств, організацій, установ трудівникам села містилося у дослідженнях І.В.Шульги, Є.Г.Гуменюка, О.О.Пантелейчука, О.І.Семківа.⁸⁴⁴ Як правило, мова йшла про технічну

⁸⁴¹ Ігнатенко А.П. Комсомол – активний помічник КППС у здійсненні рішень XXII з'їзду партії в галузі культурного будівництва: (На матеріалах УРСР) // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 114-122.

⁸⁴² Дерев'янку І.І. Керівництво Компартії України культурно-освітніми установами в роки четвертої п'ятирічки (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 154.

⁸⁴³ Шуляк О.С. Діяльність Комуністичної партії України в справі зміцнення кадрів голів колгоспів у роки семирічки // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 41.

⁸⁴⁴ Шульга І.В. КП України – організатор допомоги робочого класу колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства республики (1953-1955 гг.). – Автореф. дис... канд. истор. наук. – К., 1959; Шульга І.В. Зміцнюємо союз Серпа і Молота. – К., 1967; Шульга І.В. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку промисловості і сільського господарства (1953-1955 рр.). – К., 1959; Гуменюк Е.Г. Коммунистическая партия Украины – организатор помощи трудящихся города колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства (1959-1961 гг.). –

допомогу та участь робітників промислових підприємств у проведенні сільськогосподарських робіт, менше – про будівництво сільськогосподарських споруд за допомогою шефів.

Окремо слід виділити дослідження, у яких автори висвітлювали різні аспекти шефства по регіонах України і галузях промисловості та сільського господарства із відповідними оцінками її ролі у розвитку цих галузей. Роль шефської допомоги міста селу на Донбасі у справі зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства досліджував В.П.Матюхін, який розглядав шефство у якості важливого засобу зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства поряд із централізованими державними заходами. Шефська допомога, на думку В.П.Матюхіна, набувала виняткового значення, тому що багато колгоспів внаслідок їх економічної слабкості і низької технічної оснащеності не могли на той час самостійно вирішувати ряд питань механізації виробництва.⁸⁴⁵

Роль шефської допомоги у справі електрифікації сільського господарства спробували визначити у своєму дослідженні П.П.Панченко та Т.В.Тарадкевич, які вказували, що важливу роль у виконанні завдань по електрифікації села відіграла практична шефська допомога промислових підприємств, яку вони надавали за рахунок економії матеріальних ресурсів.⁸⁴⁶

Автореф. дис... канд. истор. наук. – К., 1963; Шульга І.В. Трудящі міста Києва – колгоспному селу. – К., 1964; Пантелейчук А.А. Руководящая роль Коммунистической партии в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства (1952-1958 гг.). – Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1965; Шульга І.В. Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951-1965 рр.). – К., 1971; Семків О.І. Коммунистическая партия Украины – организатор шефской помощи города селу в годы семилетки (1959-1965 гг.). – Автореф. дис... канд. истор. наук. – Львов, 1971; Шульга І.В. Ленінський союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в умовах розвинутого соціалізму. – К., 1977.

⁸⁴⁵ Матюхін В.Н. Діяльність парторганізацій Донбасу по зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства (1952-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 188.

⁸⁴⁶ Панченко П.П., Тарадкевич Т.В. Соціально-економічні наслідки діяльності парторганізацій України в справі електрифікації сільського господарства (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 67.

Обмежена критика економічної організації шефської допомоги у радянській історіографії з'явилася внаслідок відповідних рішень вищого партійного керівництва. Вже січневий 1955 р. Пленум ЦК КПРС засудив практику безоплатної допомоги підшефним колгоспам, як таку, що суперечить державним інтересам.⁸⁴⁷ Проте і в подальшому нерідко використовувалася безоплатна допомога шефів, які своїми силами проводили будівництво сільськогосподарських споруд, яке широко розгорнулося вже після XXII з'їзду КПРС. Таку негативну практику організації шефської допомоги проаналізував у своїй монографії Б.П.Ковалевський, вказуючи, що вона супроводжувалася незаконним використанням державних засобів, матеріалів, породжувала у частини колгоспників споживацькі настрої.⁸⁴⁸

Вагомим недоліком праць про організацію шефства було те, що науковці практично не розглядали наслідки примусового обтяження шефською діяльністю промислових підприємств для розвитку промисловості взагалі, а також відсутність у їхніх працях порівняння ефективності надання шефської допомоги у різних регіонах України.

Радянські автори, безсумнівно, праві в тому, що без втручання партії в умовах планового розвитку господарства держави, шефська допомога робітників колгоспам була б практично неможливою. Певною мірою перевищувалося значення її доцільності в умовах панування командно-адміністративної економіки, але досліджень, в яких би порівнювалися результати, що їх вдалося досягнути шляхом організації шефської допомоги колгоспам, із тими, які досягалися у західних країнах шляхом державної допомоги розвитку сільського господарства, але в умовах збереження ринкових важелів керування економікою, практично не здійснювалося.

⁸⁴⁷ Про збільшення виробництва продуктів тваринництва. Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 31 січня 1955 р. – К., 1955. – С. 28.

⁸⁴⁸ Див.: Ковалевский Б.П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959-1970 гг.: (на материалах Украинской ССР). – К., 1972. – С. 78-94.

Праці радянських дослідників, які вивчали різноманітні аспекти шефської допомоги сільгоспвиробникам, мали ряд спільних моментів. Один із них визначив ще у 1976 р. Я.С.Калакура. Мова йде про недостатній рівень висвітлення допомоги села місту з огляду на те, що, відповідно до установок партії, шефські зв'язки робітничого класу і селянства носили двобічний характер і мали базуватися на взаємодопомозі.⁸⁴⁹ Тут варто додати, що у перспективних дослідженнях варто було б також звернути увагу на визначення ролі шефської допомоги у формуванні нееквівалентного обміну між містом та селом, адже у дослідженнях сучасних українських вчених присутнє твердження про те, що село було виключно джерелом отримання коштів для розвитку промисловості.

Окрім економічної спрямованості шефської допомоги у радянській історіографії широко предствелене її «виховне» по відношенню до селянства спрямування. Практично у всіх наукових дослідженнях шефська допомога міста селу розглядалася у якості засобу дальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Вчені згадували, що ідея шефства належала В.І.Леніну, а Комуністична партія лише пристосовувала її відповідно до вимог часу. Взагалі організаторська діяльність партії у справі налагодження шефської допомоги зачіпалася майже у всіх публікаціях. Однак, ті з них, які були написані вже після завершення “відлиги” містили, як правило, коротке речення про те, що раніше суттєвою вадою у цій справі був “суб’єктивізм”. Хоча, конкретних наслідків його прояву чи висновків щодо подолання негативних наслідків у працях немає, а присутнє лише твердження про те, що сучасному керівництву партії вже вдалося подолати згубні наслідки суб’єктивізму.

⁸⁴⁹ Калакура Я.С. Радянська історіографія боротьби Компартії України за інтенсифікацію сільського господарства (1959-1975 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 22.

Щодо визначення доцільності посилення ідеологічної роботи на селі шляхом використання різних аспектів шефської допомоги, то практично всі радянські дослідники стверджували її надзвичайну цінність.⁸⁵⁰

Грунтовно діяльність Компартії України по організації шефства колективів промислових підприємств над селом у поєднанні із посиленням ідеологічної роботи серед сільгоспвиробників протягом 1953-1958 рр. досліджував М.Т.Шепета.⁸⁵¹ Він визначав шефську допомогу міста селу як важливу умову зміцнення союзу робітничого класу і селянства, здійснення керівної ролі робітничого класу в будівництві комуністичного суспільства.⁸⁵²

Оцінюючи ідеологічне значення шефської допомоги В.І.Кос вказував, що налагодження її говорило про високе почуття відповідальності робітничого класу, радянської інтелігенції за втілення в життя заходів партії і уряду, які спрямовувались на піднесення сільськогосподарського виробництва, на підвищення матеріального і культурного рівня трудящих, а життя повністю підтвердило важливість шефства міста над селом, оскільки воно було життєвою формою виробничого, технічного і культурного зв'язку між робітничим класом і колгоспним селянством, сприяло підвищенню творчої ініціативи і трудової активності колгоспного селянства.⁸⁵³

З цього приводу М.М.Кватира вказував, що шефська допомога у справі піднесення матеріально-технічного рівня сільського господарства займала лише “певне місце” у порівнянні із державною підтримкою сільгоспвиробників, але посланці робітничого класу передавали селянам кращі трудові традиції, збагачували їх досвідом, “збуджували творчу думку,

⁸⁵⁰ Див.: Шульга І.В. Історіографія деяких питань діяльності КП України по дальшому підвищенню ролі робітничого класу у зміцненні колгоспного ладу (1951-1965) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 42. – К., 1970. – С. 99-115.

⁸⁵¹ Шепета М.Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу в боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951-1958 рр.). – Чернівці, 1970.

⁸⁵² Шепета М.Т. Комуністична партія України – організатор шефства колективів промислових підприємств над селом (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 30.

⁸⁵³ Кос В.І. Партійні організації України – організатори шефської допомоги міста селу (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 132.

сприяли підвищенню культури виробництва і зміцнювали дисципліну праці”.⁸⁵⁴ Фактично у даному випадку на перше місце ставилася ідеологічна складова організації шефської допомоги.

Ще далі пішов у своїх висновках Г.С.Денисенко, який зазначав, що всебічна шефська допомога робітничого класу республіки колгоспному селу сприяла піднесенню сільськогосподарського виробництва, поліпшенню роботи по комуністичному вихованню трудівників села, підвищенню їх політичної свідомості і громадської та виробничої активності, зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства, який забезпечує все нові і нові перемоги на шляху комуністичного будівництва.⁸⁵⁵

Шефська допомога підприємств інших республік СРСР у справі відбудови і дальшого розвитку промисловості та сільського господарства України досліджувалася Б.І.Біликом, який розглядав її як результат діяльності партії по інтернаціональному вихованню радянських людей.⁸⁵⁶ М.М.Кватира, вивчаючи роль шефської допомоги міст України в дальшому піднесенні масово-політичної і культурно-освітньої роботи на селі в роки семирічки, розглядав її у якості вагомого засобу пропаганди комуністичних ідей на селі.⁸⁵⁷

У роботах Т.В.Тарадкевич висвітлювалася шефська допомога робітників західних областей УРСР у справі електрифікації сільського господарства в роки семирічки, де авторка наголошувала, що шефство промислових підприємств над колгоспами включало в себе, крім матеріальної допомоги, і

⁸⁵⁴ Кватира М.М. Участь промислових підприємств у дальшому зміцненні оснащеності колгоспів (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 39, 45.

⁸⁵⁵ Денисенко Г.С. Посилення шефської допомоги робітничого класу України колгоспному селу на основі рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 46.

⁸⁵⁶ Білик Б.І. Комуністична партія – організатор всенародної допомоги українському народові у відбудові й дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 35-42.

⁸⁵⁷ Кватира М.М. Роль шефської допомоги міст України в дальшому піднесенні масово-політичної і культурно-освітньої роботи на селі в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 44-50.

значну ідейно-політичну роботу на селі, яка сприяла зміцненню колгоспних партійних і комсомольських організацій.⁸⁵⁸

У статті І.В.Шульги та В.Ф.Салабая містилося радикальне твердження, відповідно до якого у процесі тривалого спілкування селян з робітничим класом у ході будівництва безкласового суспільства, під впливом соціалістичної дійсності ліквідовуються пережитки минулого, утверджуються нові традиції і звичаї.⁸⁵⁹

Варто виокремити дослідження істориків української діаспори, які розглядали різке збільшення кількості робітників-росіян в УРСР і їх участь у шефській допомозі селянам у якості одного із важелів русифікації.⁸⁶⁰ Однак, не дивлячись на певні кроки у напрямку вивчення зв'язку шефської допомоги із процесом русифікації ця тематика потребує ще ґрунтовних наукових пошуків.

Переосмислення участі колгоспного та радгоспного селянства у соціалістичному будівництві впродовж повоєнного двадцятиліття відбулося вже після проголошення незалежності України. Величезний простір для наукових пошуків відкрився пострадянським історикам в умовах можливості опрацювання багатьох раніше недоступних документів. На основі їх аналізу з'явилися нові дослідження історії селянства, автори яких критично сприймали доробок радянських вчених та пропонували у багатьох випадках протилежні оцінки подій та явищ історичного минулого. Тут варто зазначити, що участь сільського населення у суспільно-політичних процесах

⁸⁵⁸ Тарадкевич Т.В. Діяльність Комуністичної партії України по здійсненню ленінських ідей електрифікації сільського господарства (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 69-71; Тарадкевич Т.В. Роль рабочего класса в укреплении материально-технической базы электрификации сельского хозяйства (1960-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 56-61.

⁸⁵⁹ Шульга І.В., Салабай В.Ф. Керівництво КПРС дальшим зміцненням союзу робітничого класу з селянством в умовах розвинутого соціалістичного суспільства // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 32.

⁸⁶⁰ Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959-1969 рр. // Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 27-42; Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 422-423.

повоєнного періоду пострадянськими вченими досліджена порівняно слабше, аніж у період хрущовської «відлиги».

Стосовно висвітлення суспільно-політичної активності селянства повоєнного періоду, то у пострадянській історіографії вона в основному вивчалася через переосмислення морально-політичного стану населення після завершення другої світової війни та у період голоду 1946-1947 рр. Певною мірою менше аналізувалася участь селян у русі за відбудову народного господарства, соціалістичному змаганні, русі новаторів виробництва.

Свавілля властей по відношенню до сільського населення у зв'язку із прийняттям у 1948 р. указу «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть паразитичний спосіб життя» висвітлив у своїй роботі Ю.І.Шаповал, який проаналізував кількісні показники виселених, показавши процес виселення як засіб розправи місцевих керівників із непокірними. Автор наголошував на незаконності виселень, мотивуючи свою думку скасуванням 17 % вироків по переселенню із загальної кількості 11991 «громадського вироку».⁸⁶¹

Суперечливий характер грошової реформи 1947 р. показаний у роботі А.Чухно, який, відзначаючи її певну економічну ефективність, вказував, що вона сприяла розповсюдженню різноманітних чуток серед населення та зростанню недовіри до фінансової діяльності радянського керівництва.⁸⁶²

Політичні настрої селян певною мірою висвітлювалися у роботі В.Барана та В.Даниленка, які проаналізували відображення у політичній свідомості репресивних заходів уряду, спрямованих на підвищення продуктивності праці у сільському господарстві під страхом примусового

⁸⁶¹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 273.

⁸⁶² Чухно А.А. Передумови і наслідки грошових реформ у післявоєнний період. // Фінанси України. – 1997. – № 2. – С. 9.

переселення осіб, які «злісно ухилялися» від трудової діяльності у сільськогосподарському виробництві.⁸⁶³

Морально-політичний стан повоєнного українського селянства досліджував В.Кононенко. Автор зосередив увагу на аналізі настроїв населення стосовно цінової політики уряду, розглядаючи її у якості причини посилення напруги в сільській місцевості завдяки неоднозначності грошової реформи 1947 р.⁸⁶⁴ Вчений справедливо відзначав, що не варто критикувати радянську грошову реформу 1947 р. лише тому, що вона пов'язана з ім'ям Сталіна, періодом тоталітаризму. Проте на фоні реформ в західноєвропейських країнах була помітна поспішність, недостатнє планування реформи в СРСР. Складається враження, що головним завданням постанови уряду і партії від 14 грудня 1947 року було справити певний ідеологічний ефект. Вона показувала, що головною метою радянського уряду була турбота про людину, а якщо врахувати, що Радянський Союз першим серед країн, що воювали у другій світовій війні, пішов на скасування карткової системи, то пропагандистське значення цієї акції залишалося надзвичайно високим. Автор проаналізував негативні наслідки прискореного обміну грошей, відзначаючи поширення порушень фінансового права під час цієї процедури. Скасування карткової системи він розглядав у якості відмови держави турбуватися про найменш забезпечені верстви населення, знімаючи з себе відповідальність по забезпеченню їх всім необхідним за картками.

Окремо В.Кононенко проаналізував зміни у політичних настроях населення Вінниччини у зв'язку із цими діями радянського керівництва, зазначаючи, що посилення антирадянських настроїв було характерним для селян більшості районів області.⁸⁶⁵ У дослідженнях відзначалися численні

⁸⁶³ Див.: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 38-41.

⁸⁶⁴ Кононенко В.В. Вплив на настрої населення України повоєнної цінової політики в СРСР (1945-1953 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. Наук. праць. Вип. 1. – Вінниця: ВДПУ, 2003. – С. 24-25.

⁸⁶⁵ Кононенко В.В. Антирадянські виступи на території Вінницької області в перші післявоєнні роки (1945-1947 рр.) // Наук. Зап. Вінницьк. Держ. Пед. Ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Зб. Наук. праць. – Вінниця, 2001. – С. 127-130;

факти спекуляцій банківських працівників, які прагнули особистого збагачення шляхом використання обміну грошей, завчасно вкладаючи обезцінені гроші у товари або виписуючи собі чи своїм родичам позики заднім числом.

Політичні настрої сільського населення Вінниччини у перші повоєнні роки певною мірою висвітлив І.Романюк, який зазначив посилення критичних висловлювань серед громадян у зв'язку із проголошенням ідеї створення агроміст.⁸⁶⁶

Повоєнні політичні настрої населення України певною мірою проаналізовані В.Гриневичем, В.Даниленком, С.Кульчицьким, О.Лисенком. Автори наголошували на неоднозначності ставлення пересічних українців до відновлення радянської влади. Найчастіше антирадянські прояви фіксувалися з боку червоноармійців-селян. У той же час нацистський окупаційний режим викликав жах і ненависть за перспективу лишитися назавжди німецьким рабом. Вчені вказували, що повернення Червоної Армії означало, з одного боку, отримання сталої роботи й платні, налагодження притаманної радянській системі соціальної допомоги (пайків, допомоги сім'ям фронтовиків, медичного обслуговування тощо), а з іншого, значна частина населення очікувала на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність, причому українських селян хвилювала перспектива повернення до старої колгоспної системи. Науковці відзначали також і поширення сподівань щодо часткового повернення до порядків колишньої Російської імперії через відновлення у армії її військових атрибутів. Можна погодитися із їх висновком, що після війни українці в СРСР виступали не як формоутворюючий етнос, а як пасивний – імперонаповнюючий і

Кононенко В.В. Настрої населення Вінниччини у перші післявоєнні роки (1945-1950 рр.) // Вінниччина: історія та сучасність. Матеріали обл. іст.-краєзн.ї конф. "Вінниччина очима молодих істориків". – Вінниця, 2002. – С.86-92; Кононенко В.В. Проведення грошової реформи 1947 р. на Вінниччині // Наук. Зап. Вінницьк. Держ. Пед. Ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2002. – С. 152-155.

⁸⁶⁶ Романюк І.М. Сільське господарство Вінниччини в перші повоєнні роки // Наук. Зап. Вінницьк. Держ. Пед. Ун-ту імені Михайла Коцюбинського. – Вип. I. Серія: Історія. – Вінниця, 1999. – С. 130-133.

імпероутримуючий етнос, який брав активну участь у будівництві російських районів.⁸⁶⁷

Частково опір селян проведенню примусової політики хлібозаготівель та економічні наслідки такої діяльності представників радянської влади висвітлювався у дослідженнях з економічної історії України, автори яких наголошували на необґрунтованості форсованого розширення оброблюваних площ без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів та за умови збереження низького рівня агротехнічного виробництва. У цих працях автори характеризували стан сільськогосподарського виробництва повоєнного часу, вказуючи, що, з одного боку, трудівники ж села у повоєнний час всупереч всім труднощам, своєю працею у надзвичайно важких умовах забезпечували основні потреби країни у продуктах харчування. А з іншого – внаслідок серйозного відставання сільського господарства дуже повільно підвищувався матеріальний добробут народу. Не вдалося досягнути наміченого рівня житлового будівництва у сільських поселеннях.⁸⁶⁸ Такий дисбаланс у стані справ на селі дозволив зробити висновок, що радянський уряд успішно отримував з селян все необхідне, а взамін обмежувався лише частковими заходами щодо покращення умов життя у сільській місцевості.

Загалом висвітлення у пострадянській історіографії історії українського повоєнного селянства на жаль залишається фрагментарним. Комплексних узагальнюючих праць з цієї тематики ще не створено. Хоча аналіз повоєнних політичних настроїв українства дозволив би відповісти на питання, чому Й.Сталіну та його оточенню вдалося на певний час відновити найбільш одіозні форми свого карально-репресивного режиму після війни. Уточнення потребує і повоєнне ставлення радянського уряду до українців, як до нації, оскільки частина вищих керівників вважала всіх мешканців республіки

⁸⁶⁷ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 399.

⁸⁶⁸ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 2005. – С. 439-441; Економічна історія України / М.О.Уперенко, Е.А.Кузнецов, Г.К.Парієнко, Т.Х.Коломійчук, Л.В.Петришина, В.О.Мамонова. – Х., 2005. – С. 384-386.

зрадниками, які співпрацювали з ворогом і нелояльно ставилися до боротьби СРСР проти Німеччини.

Суспільно-політична активність українського селянства в пострадянській історіографії краще висвітлена стосовно періоду хрущовської «відлиги». Особливо великий інтерес становить відновлення антирадянської діяльності в середовищі селянства та його участь у русі шестидесятників та дисидентів. Крім того, розкриваються численні аспекти участі селян у суспільно-політичних рухах, пов'язаних із трудовою діяльністю із визначенням ставлення колгоспників до різного роду експериментів радянського уряду у сфері сільського господарства.

Одним з перших у пострадянській історіографії переосмислити спрямованість суспільно-політичної активності сільського населення УРСР зробив спробу С.Кульчицький, який проаналізував певною мірою вплив хрущовських реформ у сільському господарстві на політичні настрої населення. Вчений справедливо вказував, що спроби М.Хрущова підвищити віддачу від села організаційними заходами із укрупненням колгоспів, перетворенням їх у радгоспи, ліквідацією «неперспективних сіл» або розорюванням цілинних земель чи ліквідацією травопільної системи не давали бажаного результату через обмеженість зацікавлення селян у результатах своєї праці на благо соціалістичної батьківщини. А обмеження присадибного господарства не збільшило ефективності праці у громадському виробництві і призвело до зростання цін та небажаного страждання інтересів споживачів.⁸⁶⁹

На рубежі 1990-х років з'явилися написані з нових позицій дослідження П.П.Панченка, Г.І.Сургая.⁸⁷⁰ Вчені сходилися на думці, що трудовий

⁸⁶⁹ Кульчицький С.В. Новітня історія України // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – 18-19.

⁸⁷⁰ Сургай Г.І, Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991; Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К., 1995; Панченко П.П. Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60-80 рр. ХХ ст.) // Матеріали всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. У 2-х ч. – Ч. 2. – К., 1996. – С. 114-117.

ентузіазм українських селян під час соціалістичного змагання міг би бути використаний набагато успішніше в умовах ринкової економіки. Дослідники також критикували радянське керівництво за введення штучних обмежень переміщенню сільських жителів, що не сприяло розвитку економіки та обмежувало можливості їх участі у суспільно-політичному житті.

Ставлення селян України до рішення радянського уряду про скорочення присадибних ділянок та усупільнення худоби певною мірою проаналізував В.Баран, який зробив вірний висновок про надмірну заідеологізованість цього рішення, його несприйняття більшістю селян та економічну невідповідність відповідних дій керівництва, оскільки особисті підсобні господарства забезпечували значну частину продуктів харчування в республіці. Можна погодитися із твердженням автора, що в 1950–60-х роках аграрна політика в СРСР зазнала певних змін, що відображали еволюцію радянського тоталітаризму. В даний період відбувся частковий відхід від розверсткової, реквізиційної практики сталінщини, зокрема у сфері заготівель, планової, цінової і податкової політики. Протягом 1953-1958 рр. посилювався прагматичний підхід до проблем сільського господарства, почалася громадянська і соціально-економічна емансипація колгоспного селянства. Проте поряд із прагматичною лінією в державній політиці існувала набагато потужніша – ідеологічна тенденція, яка швидко стала домінуючою і визначала загальний напрям розвитку сільського господарства.⁸⁷¹

І.В.Рибак довів, що в умовах тоталітаризму не вдалося втілити в життя курс правлячої партії на ліквідацію протягом двох десятиліть (з 1961 р.) істотних відмінностей між містом і селом, у тому числі і у соціальній сфері. Ця обставина спричинила розвиток інтенсивної безповоротної міграції

⁸⁷¹ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 165.

сільських жителів до міст, що призводило до знелюднення та запусіння багатьох українських сіл.⁸⁷²

У своєму дослідженні проаналізував механізм створення показових сіл для демонстрації культурного піднесення українського села з метою доказу знищення різниці між містом та селом Г.Кривчик. Автор показав процес уніфікації культурного розвитку села у роки «відлиги», вважаючи, що сподівання широких верств населення на неминучість відродження духовності батьківщини відіграли не останню роль у піднесенні національного руху і падінні режиму, який гальмував розвиток національної культури.⁸⁷³

Комплексний аналіз впливу реформ М.Хрущова на становище та розвиток селянства України вміщено у роботі І.Бубко, який визначив позитивні та негативні зрушення у галузі сільського господарства в 1953-1964 рр. Окремо автор зупинився на висвітленні ставлення селян до обмеження присадибного господарства та прагнення влади скоротити кількість тварин в індивідуальній власності колгоспників, наголошуючи на негативній реакції людей на ці нововведення.⁸⁷⁴

Абсурдність спрямування соціалістичного змагання у сільському господарстві з метою за короткий час наздогнати за обсягами виробництва провідні країни світу довів В.Литвин, проаналізувавши методи отримання «передових» результатів у сільськогосподарській праці і можливості селян виконати рішення радянського уряду.⁸⁷⁵

Певною мірою досліджено вплив демографічних процесів на суспільно-політичну активність селянства в роки «відлиги» у роботі В.Гриневича, В.Даниленка, С.Кульчицького, О.Лисенка. У підрозділі «Соціально-

⁸⁷² Див.: Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.). – К., 1997.

⁸⁷³ Кривчик Г.Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 24-34.

⁸⁷⁴ Див.: Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М.Хрущова та їх вплив на українське село (1953-1964 рр.). – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Донецьк, 2002.

⁸⁷⁵ Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004. – С. 128-145.

демографічне «розщеплення» вчені показали механізм заселення українських земель представниками інших націй, і в першу чергу росіянами, що призвело в кінцевому рахунку до зміни соціальної структури України у бік поліетнічності із поступовим руйнуванням української національної спільності. Елементом русифікації вчені розглядали заохочення процесу урбанізації, який призводив до знелюднення частини українських сіл, що переходили у розряд «неперспективних», а їх вихідці швидко потрапляли під вплив русифікаторської політики радянського уряду у містах. З іншого боку, політика урбанізації, на думку науковців, призводила до масового переселення селян, переважно носіїв національної самосвідомості, до міст, що певний час сприяло підтриманню їх «українськості».⁸⁷⁶

Певною мірою визначив особливості радянської паспортної системи, що стояли на перешкоді зміни місця проживання селянами І.Романюк.⁸⁷⁷ Вчений також зупинився на особливостях політики М.Хрущова стосовно сільського населення, відзначаючи, що цей лідер неухильно і наполегливо обстоював непопулярну у народі лінію на створення великих господарств на селі, в чому він вбачав паростки комуністичних ознак господарювання.⁸⁷⁸ У цьому контексті історик проаналізував місце особистого підсобного господарства України в аграрному виробництві 1950-х – першої половини 60-х рр. ХХ століття, відзначаючи, що курс на ліквідацію присадибних ділянок був елементом радянської політики «розселення», не дивлячись на те, що

⁸⁷⁶ Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – К., 2004. – С. С. 432-448.

⁸⁷⁷ Романюк І.М. Селянство і радянська паспортна система // Вісник Української Академії історичних наук. – 2001. – № 1. – С. 88-94; Романюк І.М. Українське село в лещатах паспортної системи // Історія в школі. – 2001. – № 7. – С. 10-17.

⁸⁷⁸ Романюк І.М. М.С.Хрущов і система планування сільського господарства України на початку 1950-х рр. // Наук. Зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. – Вип. II. Серія: Історія. – Вінниця, 2000. – С. 182-186; Романюк І.М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-60-х рр. ХХ ст. // Український селянин. – 2003. – № 2. – С. 161-163; Романюк І.М. Проблеми реалізації аграрної політики радянської держави в 1950-ті – першій половині 60-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Вінниця, 2005. – С. 32-34.

присадибне господарство залишалося самим вигідним і надійним засобом самозабезпечення селянської сім'ї.⁸⁷⁹

У своїй монографії І.М.Романюк комплексно проаналізував стан розвитку українського села у 1950-х – середині 1960-х років, зупиняючись на окремих питаннях участі його мешканців у суспільно-політичних процесах.⁸⁸⁰

Певною мірою суспільно-політична активність українського селянства висвітлена у новітньому дослідженні історії селянства, яке вийшло друком у 2006 р. Автори показали зміни у настроях селян у зв'язку із проведенням реформ М.Хрущова, сприйняття ними політики партії стосовно сільгоспвиробників в цілому. Вчені змалювали деякі антирадянські виступи селян, подали свій варіант їх оцінки.⁸⁸¹

Окремо варто сказати про дослідження у пострадянській історіографії проблеми антирадянського руху у сільській місцевості УРСР в період «відлиги». Певною мірою ще на початку 1990-х років це питання розглядав В.Баран, який показав поширення тут культурницького напрямку.⁸⁸² Більш детально вчений розглянув це питання у наступних своїх публікаціях, зосередивши увагу на проявах антирадянських настроїв у різних регіонах республіки, які були одним із чинників утвердження нової морально-психологічної атмосфери, породженої критикою «культу особи».⁸⁸³

Варто виділити працю Ю.Данилюка та О.Бажана, цілком присвячену висвітленню та аналізу опозиційного руху в Україні. Її автори зупинилися на вивченні різних форм антирадянської боротьби, залучаючи до дослідження й виступи у сільській місцевості. Вони відзначали відносно велику активність у

⁸⁷⁹ Романюк І. Місце особистого підсобного господарства України в аграрному виробництві 1950-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. Х. Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – С. 164-167.

⁸⁸⁰ Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця, 2005.

⁸⁸¹ Див.: Історія українського селянства: Нариси. – В 2 т. – Т. 2. – К., 2006.

⁸⁸² Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 43-57.

⁸⁸³ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 152.

цій справі серед селян західноукраїнських областей і на основі матеріалів архівів створили хронологію антирадянських виступів.⁸⁸⁴

Найбільш повно питання участі селянства України у опозиційному русі викладено у праці «Терор і тероризм в Україні», автори якої проаналізували негативне ставлення людей до вторгнення СРСР на територію Угорщини, вказуючи, що для багатьох громадян протиправні дії СРСР у сусідній країні стали тією відправною точкою, яка поставила їх в опозицію до правлячого режиму. Вчені проаналізували характер звинувачень за карними справами проти окремих селян, які висловлювалися проти існуючого режиму, зробивши висновок, що у більшості випадків суворі вироки диктувалися не наявністю вини, а політичними мотивами.⁸⁸⁵

Доцільним видається вивчення проблеми співвідношення прорадянських і антирадянських настроїв серед селян із визначенням чинників, які вирішальним чином впливали на кристалізацію громадянської позиції сільських мешканців. Варто також визначити вплив радикально настроєних представників дисидентства з середовища інтелігенції на формування політичної свідомості селян та спрямування їхньої суспільно-політичної активності. Дослідження потребує й проблема визначення рівня організованості опозиційного руху у сільській місцевості та можливості його організаційного структурування.

З поміж праць радянських учених, які досліджували участь селянства УРСР у суспільно-політичних процесах, в дисертації виділено публікації М.Івасюти, Є.Талан, І.Шульги та ін., які зібрали величезний матеріал про участь селян у суспільно-політичному житті, однак, їхні висновки залишилися суб'єктивними, а проаналізовані факти не відбивали всієї повноти цього процесу і підганялися під загально розповсюджені штампи.

⁸⁸⁴ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 151-157, 390-540.

⁸⁸⁵ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 784-787.

У працях сучасних дослідників В.Барана, В.Даниленка, О.Лисенка, І.Романюка та ін. простежується прагнення правдиво із залученням до наукового обігу великої кількості документів та матеріалів висвітлити суспільно-політичний розвиток повоєнного села, проаналізувати негативний вплив тоталітарної системи на суспільно-політичні настрої селянства та пояснити, чому партія намагалася за допомогою примусу забезпечити участь колгоспників у реалізації свого політичного курсу.

Загалом участь селянства України у суспільно-політичних процесах першого повоєнного двадцятиліття українськими вченими досліджувалася за кількома основними напрямками, які на жаль поки що не дають повної уяви про цей процес. Мова йде про те, що у період існування СРСР вчені в основному зосереджували свою увагу на висвітленні підтримки селянами політики правлячої партії, яка, на їх думку, виражалася в успішному виконанні народно-господарських планів та активній участі у розгортанні суспільно-політичних рухів, пов'язаних із трудовою діяльністю. У працях сучасних дослідників простежується бажання проаналізувати негативний вплив радянської тоталітарної системи на суспільно-політичні настрої та пояснити яким чином за допомогою примусу участь колгоспників у суспільно-політичному житті республіки штучно обмежувалася. Крім того, у сучасній науковій літературі практично відсутні спеціальні дослідження участі селян у суспільно-політичних процесах, які б охоплювали період середини 1940-х – середини 1960-х років. А тому відсутній аналіз змін, що відбулися протягом повоєнної зміни керівництва країною.

Невирішеною залишається проблема визначення впливу на політичні настрої селянства примусових переселень та планомірного здійснення трудових міграцій населення у сільській місцевості та стосунки, що склалися між колгоспниками східної та західної частин УРСР. Крім того, потребує детального вивчення проблема впливу на можливість селян брати участь у політичному житті республіки, штучне обмеження їх права на пересування за

відсутності можливості отримати паспорт, адже більшість з них втрачала можливість вільно обирати місце для проживання.

Хоча останнім часом у наукових публікаціях почали з'являтися згадки про виникнення вогнищ опору політиці влади у середовищі селян, причому не тільки на західноукраїнських землях. Поки що такий спосіб участі селян у суспільно-політичному житті достатньо не проаналізований. Потребують свого подальшого поглибленого вивчення окремі течії в національних та релігійних рухах, теоретична та епістолярна спадщина найбільш активних діячів опозиції. Спеціального розгляду вимагають нелегальні організації, групи і формування, що діяли в різних регіонах України. Висвітлення потребують багато злочинів радянського режиму із визначенням їх політичної та правової оцінки та впливу на формування політичних поглядів широких верств населення.

Варто також більше звернути уваги на визначення ролі існування колгоспної системи у плані її впливу на можливість для селян брати участь у суспільно-політичних процесах. Адже колгоспна система по суті поставила хрест на селянській самостійності і залишалася всеосяжною вже тому, що ніколи раніше держава не втручалася настільки жорстко у всі сфери сільського життя. Вищі органи влади остаточно присвоїли собі право вирішувати долю села. Для них відкрилися широкі можливості втручання в господарське життя колгоспів. Знявши із селян, у зв'язку із організацією колгоспів, господарські повноваження і передавши їх партійним органам та керівництву колгоспів, керівництво партії видавало це за велике благо.

У майбутніх історичних дослідженнях варто було б зупинитися на висвітленні та аналізі українського селянського традиціоналізму, як одного з чинників збереження національної самоідентифікації українства та засобу боротьби проти уніфікації політичної свідомості населення республіки. Важливо було б прослідкувати зміни у політичній свідомості українського селянства у зв'язку з спланованими трудовими міграціями в рамках програми по змішуванню націй в СРСР.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз досліджень українських вчених, присвячених висвітленню суспільно-політичних процесів в УРСР періоду другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років, дозволяє зробити кілька висновків загальнотеоретичного та конкретно-історіографічного змісту.

Дослідження підтвердило одну із важливих тенденцій історіографічного процесу – його залежність від характеру і рівня демократичності політичного режиму. Радянський тоталітаризм суттєво обмежував потенціал творчості істориків, звужував історіографічний простір і диктував тематику досліджень суспільно-політичних процесів, що призводило до їх профанації та спотворення історичної правди.

Українська радянська історіографія під тиском правлячого режиму перетворилася, за виключенням окремих науковців, на інструмент ідеологічної роботи та коментування його політики. Тематика досліджень, у тому числі з питань суспільно-політичних процесів в УРСР в повоєнному двадцятиріччі, їх ідейна спрямованість визначались замовленням директивних органів із заздальгідь запроектованими висновками та оцінками, що штучно обмежувало поле наукових пошуків. Заохочення або ж примусовість дослідження проблем сучасності, включаючи суспільно-політичні процеси, за умов відсутності свободи творчості, обмеженості доступу до архівних матеріалів, створювала перешкоди радянським науковцям нагромаджувати і об'єктивно оцінювати джерельні свідчення, правдиво відтворювати історичну дійсність.

Для подолання протиріччя між історичною правдою та необхідністю створення і підтримання певного іміджу держави, виправдовування політики правлячої партії радянські історики перетворювались в її “ідеологічних бійців”, замовчували небажані для влади події і факти, уникали заборонених тем, створюючи численні «білі плями», тяжіли до штучних ідеологічних

штампів, які не виходили за межі догм марксизму-ленінізму та директивних настанов КПРС.

Історіографічна ситуація радянської доби спонукала до спрощення та формалізації схеми історичного дослідження суспільно-політичних процесів. Їх розгляд без об'єктивного аналізу реальної політичної свідомості населення та чинників, які впливали на формування світогляду пересічної людини, що визначав її ставлення до дій владних органів, необмінно віддалявся від об'єктивного аналізу історичної дійсності. Науковий апарат багатьох публікацій радянських авторів викликає певні сумніви у ньому, як у достатньому джерелі для мотивованих висновків, оскільки частина радянських авторів писала свої твори беручи за основу публікації періодичної преси (в основному газетні) і не використовувала матеріали навіть поточних архівів. Використання у радянській історіографії опублікованих статистичних досліджень (частина з них подавалася у окремих публікаціях) часто не сприяло формуванню виважених висновків, оскільки нерідко дані офіційної статистики “коригувалися” відповідно до вказівок партійних вождів, а порівняти опубліковані статистичні дані із іншими джерелами не було можливості з огляду на те, що значна кількість документів не видавалася широкому колу дослідників.

У дослідженнях істориків партії обов'язково була присутня думка, що завдяки зусиллям партії або окремих її лідерів на момент написання праці вказані в ній недоліки у розвитку економіки вже вдалося виправити. Такі твердження мали навести читача на думку про партію, як про монолітну організацію, яка, вірна заповітам Леніна та вказівкам ЦК, сумлінно боролася за побудову комунізму в країні. Однак, радянські дослідники практично оминали увагою той факт, що певні негаразди у економіці були спричинені саме недалекою політикою правлячої партійної верхівки. Крім того, певні недоліки на виробництві, які, як було прийнято вважати, долалися завдяки партійним зусиллям, породжувалися безгосподарністю, безвідповідальністю, а то й просто низьким рівнем кваліфікації керівників

підприємств, які, в умовах того часу, не могли бути у переважній більшості випадків не членами партії. Отож виходило, що одна частина партії – більш прогресивна і передова – боролася за подолання недоліків, спричинених діяльністю інших членів партії, які не відповідали займаній посаді. Тому й з'явився штамп про боротьбу партії загалом з окремими конкретними недоліками суспільно-політичного та економічного життя.

Особливістю представлення у радянській історіографії суспільно-політичної моделі комуністичного режиму в СРСР було обґрунтування формальності поліфонічної картини громадського суспільного життя в умовах необхідності доведення правомірності здійснення партійного керівництва всіма сферами суспільного життя. Обґрунтована ідеологічно, вона, в тому числі й стараннями науковців, перетворилася в аксіому, дозволивши партійному апарату поширити контроль на органи влади та недержавні структури. «Доведення» радянськими вченими необхідності підпорядкування партійним структурам більшості форм суспільної активності населення дозволяло залишати комсомол та інші громадські інституції слухняними знаряддям у руках партійної номенклатури. Захист вченими суспільно-політичної доктрини радянського керівництва сприяв уніфікації суспільної свідомості, певному подоланню опозиційності й інакомислення, перетворенню народу на натовп, підвладний інстинктам і механізмам охлократії. Серед причин, які створили передумови для активної участі більшості істориків радянського періоду у процесі деформації суспільної свідомості можна назвати тривалу відсутність демократичних традицій у суспільстві, брак досвіду громадської самодіяльності.

Найбільш широко представлено на сторінках праць радянських вчених було суть теорії елітаризму із доведенням об'єктивності права партійної еліти здійснювати тотальне керівництво суспільством, яке мало беззастережно виконувати партійні вказівки. Реальні потреби радянських людей, визначення рівня їх участі у суспільно-політичних процесах відокремлювалося від образу трудящого, який був сформований у

вітчизняній науковій літературі. Фактично дослідження життя пересічних людей було спрямоване не на вивчення того, яким воно в дійсності було, а на те, яким воно мало бути. А висвітлення зростання рівня матеріального добробуту здійснювалося не на основі порівняння із рівнем життя передових країн світу, а із рівнем забезпеченості населення радянської країни (або навіть Російської імперії) у минулому. Такий підхід дозволяв маскувати відставання рівня життя радянського суспільства від рівня матеріального добробуту населення передових капіталістичних держав.

Радянська історична наука тяжіла до широких ідеологічних узагальнень, що мали продемонструвати непорушність основ марксизму-ленінізму та наукову виваженість політики КПРС. Однак, насправді узагальнення, побудовані на неадекватному аналізі наукового матеріалу, були одним із способів маскування історичному правди, оскільки, напротивагу «дрібнотем'ю», давали можливість відійти від неприємних для правлячого режиму фактів історії. Власне самі подібні узагальнення були продиктовані відповідними настановами вищого керівництва країни.

Глорифікація комуністичного режиму, російського чинника у історії негативно впливала на національну самосвідомість українства, спотворюючи його уявлення про власну історію із створенням міфу про «старшого брата», який сприяв поширенню комплексу меншовартості серед українців. Виконання науковцями партійних настанов по «переписуванню історії», «поновленню оцінок» певних історичних періодів чи діяльності окремих політичних діячів негативно впливали на розвиток та імідж історичної науки. Такі дії призводили до позитивного сприйняття можливості використання історичних подій у якості забезпечення ідеологічної боротьби, що неминуче призводило до вибіркості висвітлення історичних фактів та фрагментарного вивчення подій, яке стало основою розвитку української радянської історіографії.

Глорифікація висвітлення та аналізу діяльності партійної верхівки сприяла цілеспрямованій тотальній обробці масової свідомості радянських

людей, що забезпечувало значний інерційний ефект: навіть очевидні злочини більшовицької верхівки проти власного народу тривалий час не змогли істотно вплинути на ставлення переважаючої частини населення країни до вищого радянського керівництва.

Праця радянських науковців була підпорядкована інтернаціональному вихованню, боротьбі із «буржуазно-націоналістичними» проявами. Фальшування історії та маніпулювання національною та історичною свідомістю народів розглядалося як пріоритетний компонент ідеологічної роботи, що мало служити асиміляційним процесам.

Радянські науковці, визначаючи актуальність свого дослідження, наводили відповідні рішення партії, виконання яких мали на меті продемонструвати, у якості достатньої причини для написання роботи. Це було однією з причин написання однотипних досліджень, у яких повторювалися цілі блоки інформації. Наприклад, якщо у певний час широко висвітлювався певний передовий почин чи звершення, то практично однакову інформацію про нього можна зустріти у роботах переважної більшості науковців, які займалися вивченням цього періоду.

В радянській історіографії найбільш повно була представлена проблематика про участь у суспільно-політичних процесах вторинних суб'єктів політики (комуністичної партії, державних інститутів). Діяльність первинних суб'єктів політики (народу, нації, соціальних верств) представлено досить поверхово, а роль безпосередніх суб'єктів (політиків), окрім лідерів партії, фактично не висвітлювалася.

Більшість праць радянських істориків, присвячених висвітленню суспільно-політичної активності трудящих, стосувалася діяльності робітників, які розглядалися у якості найбільш передового класу, за допомогою якого забезпечувалася перевага в економічному розвитку країни в цілому. У дослідженнях суспільно-політичної діяльності робітників України увага авторів переважно була прикута до тих з них, які працювали у великих промислових районах республіки, як правило – у східних. Набагато менше

праць радянських науковців стосувалося участі у суспільно-політичних процесах селянства, яке часто представлялося як об'єкт для посиленої ідеологічної обробки з метою забезпечення виконання сільгоспвиробниками партійних рішень.

У зв'язку із певною мірою упередженим ставленням до людей розумової праці в роки радянської влади кількість наукових досліджень, присвячених висвітленню різних аспектів діяльності інтелігенції у порівнянні із дослідженнями роботи робітників та селян залишалася відносно невеликою. Крім того, у часи існування СРСР у рамках розгляду участі інтелігенції у суспільно-політичних процесах до висвітлення цього питання не включався аналіз діяльності партійної еліти, яка висвітлювалася відособлено. Практично й до останнього часу не вивчалася діяльність представників партійної еліти як діяльність представників розумової праці. Поза увагою вчених залишалися й особливості кадрової підготовки вищих партійних працівників та професійні якості, які забезпечували їм можливість брати активну участь у суспільно-політичному житті. Також поверхово висвітлена діяльність депутатів різного рівня та виборчі технології радянських часів, як один із можливих варіантів перетворення широких верств населення на суб'єктів політики під час проведення виборів.

Повоєнні загальносвітові процеси демократизації, неможливість керувати країною шляхом постійного застосування терору проти населення, яке перемогло у війні, була причиною поступової відмови від сталінського стилю керівництва та спричинила критику культу його особи. Необхідність одночасного обґрунтування критики культу особи та демонстрації широкої боротьби з ним з одного боку та збереження авторитету партії з іншого стала причиною появи досліджень, в яких розглядалася роль особи в історії і возвеличувався авторитет пересічних комуністів та первинних парторганізацій. Подальша відмова від рішучих заходів по подоланню наслідків культу особи через страх вищого партійного керівництва перед викриттям власної участі у проведенні репресій та падінням партійного

авторитету спричинила те, що тривалий час вчені не аналізували причин появи сталінського культу особи в радянській історії.

Розвінчання культу особи у роки «відлиги» призвело до необхідності “наукового доведення” переваг соціалізму для того, щоб населення укріпилося в думці, що культ особи в радянській історії – явище епізодичне, Комуністична партія рішуче бореться з подоланням його наслідків, а сама ідея створення і розбудови держави робітників і селян залишається бездоганною. Сучасні ж вчені прийшли до висновку, що власне визнання культу особи у якості явища, а не окремого епізоду, у історії Радянського Союзу було початком падіння цієї держави.

Українська зарубіжна історіографія, на відміну від радянської, зберігала і збагачувала національні традиції, намагалася відстоювати правду і об’єктивність, спростовувала ідеологічні інсинуації комуністичної пропаганди, творчо переймаючи досвід західноєвропейської і світової історичної науки. До найбільш відомих вчених української діаспори, чії дослідження певною мірою стосувалися висвітлення суспільно-політичних процесів в УРСР повоєнного двадцятиліття чи характеризували стан розвитку української радянської історіографії цього періоду, можна віднести Л.Винара, О.Оглюбліна, О.Субтельного та ін.

З відновленням незалежності України насаджений етатизм, який панував у радянській історіографії, поступово відходить у минуле, йому на зміну приходять наукові праці об’єктивного характеру, утверджуються нові методологічні орієнтири і сучасні методи дослідження. Переважна більшість радянських істориків, позбуваючись ідеологічних доктрин, так званого партійно-класового підходу до аналізу суспільно-політичних процесів, повернулася до історіософії позитивізму. Вони поставили за мету на основі різноманітних джерел відтворити історичну правду про перебіг суспільно-політичного життя в УРСР і, за активної участі науковців, які сформувалися вже у пострадянський період, певною мірою справилися з цим завданням.

Відбувається своєрідне «Відродження», коли інтереси дослідників спрямовуються на вивчення потреб людини з її переживаннями та прагненнями. Засилля аналізу інтересів та потреб держави поступово поступається місцем аналізу свідомості людини та вивченням відображення в ній політичних реалій. Зосередження уваги на вивченні морального стану суспільства минулого та дослідженні політичної свідомості населення стає помітним в українській історіографії починаючи з ХХІ ст. завдяки зусиллям провідних вчених Інституту історії України НАН України, які активно розробляють різні напрямки соціальної історії.

У сучасних умовах відроджуються національні традиції української історіографії, а зусилля дослідників спрямовуються на системне вивчення всіх періодів та етапів історії України, включаючи повоєнне двадцятиріччя. Дослідники переглянули традиційні для радянської історіографії позитивні оцінки партійного керівництва суспільно-політичними процесами в УРСР, розкрили асиміляторську спрямованість компартійного курсу на інтернаціоналізацію суспільного життя, пов'язаного із активним застосуванням русифікаторської політики.

Відійшла у минуле практика широкого використання висловів класиків марксизму-ленінізму при написанні наукових творів. Їх структура, затверджена ВАКом України стала більш чіткою і відповідає світовим стандартам написання наукових праць із обов'язковим зазначенням новизни досліджуваної проблеми та історіографічним аналізом доробку попередників з теми дослідження. У той же час відчуття ностальгії у частини сучасних дослідників викликає колишній радянський колективізм, підтримка і допомога різних верств населення один одному. У той же час засуджується відсутність реальної свободи слова, обмеженість інших демократичних свобод.

Однією з провідних тенденцій новітніх історичних досліджень є їх персоніфікація. Поряд із колективними роботами помітно збільшилася питома вага індивідуальних досліджень. В Україні сформувався досить

потужний колектив дослідників суспільно-політичного життя республіки, який активно працює над висвітленням «білих плям» її історії. До найбільш авторитетних з них можна віднести О.Бажана, В.Барана, В.Гриневича, В.Даниленка, Ю.Данилюка, Я.Калакуру, С.Кульчицького, О.Лисенка, В.Литвина, Т.Марусик, О.Рафальського, А.Русначенка, В.Сергійчука, А.Слюсаренка, Ю.Шаповала та ін. Дедалі активніше заявляє про себе молода генерація вчених, серед яких варто назвати Л.Ведмідь, О.Вишиванюка, Р.Дудку, В.Кононенко, Ю.Легуна, К.Мельник, О.Рабенчука, О.Сергійчук, Н.Сердюк, І.Стасюк та ін.

Для новітньої історіографії властиве посилення уваги до вивчення суспільно-політичних процесів минулого під кутом зору очищення сучасної політичної системи від нашарувань тоталітаризму та підвищення дієвості демократичних процедур в умовах утвердження партисипітарної концепції демократії.

Українська радянська історіографія суспільно-політичних процесів в УРСР була фактично заполітизованим варіантом їх висвітлення, спрямованим на збереження існуючого стану речей у суспільстві та уніфікації його суспільно-політичного розвитку. Роботи істориків української діаспори залишилися спробою неупередженого розгляду проблеми на основі вільного використання методів досліджень та певною мірою обмеженої джерельної бази із виконанням функції критики української радянської історіографії. Важливі дослідження окремих напрямків суспільно-політичного життя здійснені вже представниками сучасної української історіографії, які здійснюють цю роботу із використанням новітніх методів досліджень та на основі широкої бази доступних для вивчення джерел. Однак дослідження цієї проблеми до останнього часу залишається фрагментарним.

Сучасний зріз знань про реальні суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. висвітлив низку недосліджених або спотворених проблем, які потребують нового, по-справжньому наукового осмислення та висвітлення. Пріоритетне місце серед

них займає поглиблене дослідження особливостей радянського тоталітаризму, морально-психологічного стану населення в повоєнні роки і в добу хрущовської “відлиги”.

У творах сучасних українських вчених широко представлений аналіз проведення масштабних політичних репресій радянською владою. Однак для більшої повноти такого аналізу варто було б звернути увагу на формування у свідомості населення атмосфери страху перед владою та її вплив на суспільно-політичну активність людей.

Ще потребує спеціальних наукових досліджень «масовість» участі пересічних громадян у суспільно-політичних процесах в період існування СРСР, метою яких може стати визначення його ролі у спрямуванні суспільно-політичних процесів. Визначення доцільного співвідношення колективних та індивідуальних цінностей у свідомості пересічних громадян важливе й для визначення успішності тих чи інших напрямків проведення внутрішньої та зовнішньої державної політики.

В сучасних умовах залишається актуальним вивчення та аналіз позитивного ставлення до праці взагалі та до людей праці, яке культивувалося у радянській історіографії. Збереження колективної взаємодопомоги із заохоченням особистої ініціативи дозволило б зберегти загальну взаємоповагу членів колективу один до одного та до держави в цілому.

Для повноцінного висвітлення політичних настроїв українців обов’язковим має бути використання антропологічного підходу до вивчення історії із застосуванням методів досліджень, які широко використовуються у політичних науках. Це дозволило б глибоко проаналізувати причини та характер деформації суспільної свідомості у радянський період і створити механізм, за допомогою якого можна було б уникнути подібних негативних явищ у майбутньому. Основою такого механізму має стати використання принципу плюралізму у подачі інформації про політичні події для населення, в тому числі й при написанні наукових історичних творів. Тривале панування

моністичного підходу щодо визначення методики досліджень призвело до суб'єктивного обмеження методики наукових пошуків. Плюралістичний підхід до визначення методики наукових пошуків можливий в умовах збільшення суми знань за рахунок розширення кола історіографічних досліджень.

Завданням науковців залишається повне та всебічне відтворення історії суспільно-політичних процесів в республіці, вивчення політичної свідомості та настроїв різних соціальних груп та прошарків із визначенням важелів, за допомогою яких може бути забезпечений високий рівень їх національної і політичної свідомості та політичної активності з метою участі у розбудові Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Публікації документів

1. Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам 18-21 декабря 1962 г. – М.: Наука, 1964. – 518 с.
2. Записка о состоянии и развитии исследований по проблеме “История исторической науки в Украинской ССР” / Редкол.: Ф.П.Шевченко, В.Г.Сарбей, Е.Ф.Белинский. – К.: Політвидав України, 1967. – 23 с.
3. Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 1 – 2 июля 1963 г. «Задачи Коммунистической партии Украины по выполнению решений июньского пленума ЦК КПСС о дальнейшем подъеме идеологической работы» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К.: Политиздат Украины, 1977. – С. 800-809.
4. Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 19-20 мая 1959 г. «Задачи партийных организаций Украины по усилению массово-политической работы среди трудящихся» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К.: Политиздат Украины, 1977. – С. 659-673.
5. Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 27 – 28 февраля 1953 г. «О состоянии и мерах улучшения идеологической работы в Киевской городской партийной организации» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К.: Политиздат Украины, 1977. – С. 450-464.

6. Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 26-27 апреля 1960 г. «О состоянии идеологической работы на Украине и мерах по ее улучшению» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К.: Политиздат Украины, 1977. – С. 704-711.
7. Постановление Пленума ЦК КП/б/У 28 февраля – 3 марта 1951 г. «Об итогах отчетов и выборов руководящих партийных органов и мерах по дальнейшему улучшению организационно-партийной и массово-политической работы партийных организаций Украины» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – В 2 т. – Т. 2: 1941-1976. – К.: Политиздат Украины, 1977. – С. 390-406.
8. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954 гг.). – М.: Госполитиздат, 1954. – 32 с.
9. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956 рр.): Збірн. докум. матер.: У 2-х ч. / НАН України, Ін-т історії України; Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Б.в., 1996. – Ч. 1. – 144 с.; Ч. 2. – 245 с.

ЛІТЕРАТУРА

10. Абраменкова А.І. Підвищення ідейно-теоретичного рівня інженерно-технічної інтелігенції в роки семирічки: (На матеріалах машинобудівних підприємств м.Харкова) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 56-62.
11. Агабабов Р.Р. Работа парторганизаций Украины по моральному стимулированию труда рабочих металлургических предприятий в 1961-1965 гг.: (На материалах Днепропетровской и Запорожской областей) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 69-76.

12. Агеєв Ш.Ф., Топілко П.Д. Преса Донбасу у боротьбі проти недоліків в організації та розвитку руху за комуністичну працю (1958-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 21. – К., 1968. – С. 137-148.
13. Адамовський Й.Г. Євген Блажевський. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1960. – 59 с.
14. Адамська Л.Д. Про атеїстичну пропаганду на промислових підприємствах Дніпропетровщини // Укр. іст. журн. – 1971. – № 2. – С. 91-92.
15. Аніров П.М., Сульженко В.К. Під інтернаціональним прапором Комуністичної партії у братній сім'ї народів СРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 130-151.
16. Антонюк А.Е., Карабанов М.М. Деятельность Компартии Украины по регулированию роста и улучшению качественного состава своих рядов (1952-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 104-111.
17. Антоша В.С. Давид Бойко. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1959. – 56 с.
18. Арамбалик М.В. Партійні організації на чолі соціалістичного змагання робітників вугільної та металургійної промисловості Донецької області в роки п'ятої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 110-122.
19. Бабенко В.Б. Роль преси в пропаганді передового досвіду і розвитку соціалістичного змагання в післявоєнний період // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 95-100.
20. Бабий В.С., Шиманович В.Г. О работе парторганизаций Украины по коммунистическому воспитанию студентов сельскохозяйственных вузов (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 127-136.
21. Бабич І.І. Комуністи машинобудівної промисловості Львівщини у боротьбі за технічний прогрес (1961-1962 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 89-93.

22. Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історії в советській Україні // Український історик. – 1981. – № 1-4. – С. 83-97; 1982. – № 1-2. – С. 54-64.
23. Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К.: Таксон, 1996. – 400 с.
24. Бажан О.Г. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 112-117.
25. Баканов І.Н. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці і вихованню кадрів у період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970. – С. 130-137.
26. Баканов І.Н. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 137-148.
27. Баканов І.Н. Агітаційно-масова робота партійних організацій Донбасу в галузі забезпечення соціалістичного змагання в період ХХ-ХХІІ з'їздів КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 107-112.
28. Бакуменко П.І., Лукашенко А.А. Керівна роль Комуністичної партії України в розвитку загальноосвітньої школи республіки (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 89-102.
29. Баран В.К. Україна 1950-х – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1996. – 447 с.
30. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
31. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.

32. Бардагова Л.Е., Кладина М.А., Остапенко И.М. О работе партийных организаций Украины по коммунистическому воспитанию трудящихся: (Историография вопроса) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 119-123.
33. Бачинский А.Д. В семье советской: Социалистическое строительство в придунайских землях Украинской ССР. – К.: Одеса, 1984. – 192 с.
34. Бачинський В.М. Боротьба КП України за підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 41-51.
35. Бачинський В.М. Діяльність Компартії України у справі комуністичного світогляду робітничого класу в період між XXI-XXIII з'їздами КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 26-32.
36. Бачинський В.М. Партийное руководство культурно-массовой работой в производственных коллективах промышленных предприятий Украины (1959-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – С. 81-86.
37. Бачинський В.М. Піклування КПРС про поліпшення умов праці робітничого класу (1959-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 80-87.
38. Бачинський В.М. Піклування партії про підготовку кваліфікованих кадрів робітничого класу в навчальних закладах професійно-технічної освіти УРСР (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 55-69.
39. Безпалко Є.Я. Деякі питання масово-політичної роботи сільських партійних організацій України // Укр. іст. журн. – 1967. – № 8. – С. 38-44.
40. Безпалко Є.Я. Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 90-104.
41. Беренштейн Л.Ю. Авангард радянського народу. – К.: Знання, 1966. – 41 с.

42. Беренштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села: (Колгосп. і радгосп. парт. організації України між XX і XXIII з'їздами КПРС). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 210 с.
43. Беренштейн Л.Ю. КПРС – партія усього радянського народу. – К., Знання, 1964. – 41 с.
44. Беренштейн Л.Ю. КПРС – ядро політичної системи радянського суспільства. – К.: Знання, 1979. – 49 с.
45. Беренштейн Л.Ю. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку соціалістичного сільського господарства // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 3-14.
46. Беренштейн Л.Е. В.И.Ленин – організатор и вождь Коммунистической партии. – К: Знание, 1965. – 21 с.
47. Беренштейн Л.Ю. Партійне керівництво впровадженням прогресивних форм організації та оплати праці в колгоспах України (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 81-89.
48. Беренштейн Л.Ю., Горак В.В. Україна – цілиним землям. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 83 с.
49. Беренштейн Л., Мольченко В. Поліпшення умов життя трудящих Київщини за роки Радянської влади. – К.: Тов-во поширення політ. і наук. знань УРСР, 1957. – 23 с.
50. Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1943-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 6. – К., 1966. – С. 3-16.
51. Беренштейн Л., Корольов Б. Славні традиції. – К.: Знання, 1966. – 40 с.
52. Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку колгоспно-радгоспного виробництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 3-12.

53. Берлін Л.І., Славутська Х.Т. Рух колективів і ударників комуністичної праці: (На матеріалах партійної організації м.Харкова) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 4. – С. 3-14.
54. Беспалов Н.Е., Зайцева Е.А., Рыбалко В.А. В.И.Ленин, КПСС о принципах пролетарского интернационализма и воплощении их в хозяйственной политике // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 118. – К., 1982. – С. 3-11.
55. Бессарабова К.С. Боротьба КП України за розвиток соціалістичного змагання на підприємствах легкої промисловості в 1946-1950 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 94-101.
56. Бессарабова К.С. Діяльність Комуністичної партії по забезпеченню технічного прогресу на підприємствах легкої промисловості України у роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 99-103.
57. Белан В.Ю. Деятельность КПСС по коммунистическому воспитанию трудящихся в период между XXII съездами партии: (На материалах металлургических предприятий УССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 93-99.
58. Белан В.Ю., Меженин Н.М. Роль первичных партийных организаций промышленных предприятий в осуществлении технической политики КПСС (1952-1961 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 129. – К., 1984. – С. 62-68.
59. Белік М.В. Діяльність партійних організацій по піднесенню творчої активності металургів України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 177-190.
60. Беявін Ф.К. Деякі питання масово-політичної роботи парторганізацій на селі (1959-1966 рр.): (На матеріалах Кіровоградської області) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 114-118.

61. Белявін Ф.К. Діяльність партійних органів по зміцненню сільських партійних організацій 1959-1966 рр.: (На матеріалах Кіровоградської області) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 61-67.
62. Білан В.Ю. Боротьба партійних організацій металургійних підприємств України за технічний прогрес у першому році семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 13-24.
63. Білан В.Ю. Комунисти на чолі змагання за комуністичну працю в металургійній промисловості України в перші роки семирічки (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 89-97.
64. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн.1. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.; Кн.. 2. – 686 с.
65. Білецький Б.Ф. Діяльність Комуністичної партії по здійсненню міжколгоспного електроенергетичного будівництва в 1951-1958 рр.: (На матеріалах Української РСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 102-110.
66. Білецький Б.Ф. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по наданню допомоги селу в завершенні суцільної електрифікації (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 16-21.
67. Білик Б.І. Комуністична партія – організатор всенародної допомоги українському народові у відбудові й дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 35-42.
68. Білик Б.І. Партійні організації України в боротьбі за здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 25-40.
69. Білик Б.І., Костриця Н.Ю. Діяльність партійних організацій енергобудов України по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 47. – К., 1971. – С. 95-106.

70. Білик Б.І., Приходько В.М. Партійне керівництво соціалістичним змаганням на електроенергетичних підприємствах України (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 142-152.
71. Білокінь С.І. XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 100-111.
72. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик. – 1990. – № 1-4. – С. 138-144.
73. Білоколот В.Д. Боротьба партійних організацій Донбасу за виконання ленінського принципу гласності соціалістичного змагання: (На матеріалах важкої промисловості – 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 107-114.
74. Білоусов М. За мир і загальну безпеку: (Зовнішньополітична діяльність Української РСР в 1959-1963 рр.). – К., 1964. – 46 с.
75. Бистрієвський О.М. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням на промислових підприємствах і будовах Української РСР у 1959-1970 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 3-16.
76. Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Деятельность партийных организаций промышленных предприятий Донбасса по развитию межреспубликанского социалистического соревнования в годы пятой пятилетки // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 118. – К., 1982. – С. 71-76.
77. Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після XX з'їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 90-98.
78. Блох Б., Рущенко П., Чирков М. Глибше узагальнювати досвід руху за комуністичну працю // Комуніст України. – 1964. – № 7. – С. 90-94.

79. Бобошко К.К. Марія Князева: (Бригадир виноградарського радгоспу «Судак», Кримської обл.). – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1960.
80. Бовкун В.Д. Діяльність парторганізацій України щодо підвищення культурно-технічного рівня сільської молоді (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 101-114.
81. Богатирьов В.М. Творчий розвиток КПРС ленінського вчення про соціалістичну державу // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 112-122.
82. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1961. – 176 с.
83. Бондарев Є.О. Діяльність Компартії України по зміцненню керівними кадрами сільськогосподарського виробництва (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 102-106.
84. Бондарчук П.М. Релігійна політика в Україні: нормативні акти і практична реалізація (середина 1950-х – середина 1960-х років) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 164-177.
85. Борковський П.А. Діяльність партійних організацій західних областей УРСР по керівництву профспілками і посиленню їх ролі у відбудові народного господарства (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 76. – К., 1975. – С. 115-121.
86. Борковський П.А. Партійне керівництво комсомольськими організаціями в західних областях УРСР в період відбудови і дальшого розвитку народного господарства (1944–1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 55-62.
87. Борський Є. Міста призначають побачення // Всесвіт. – 1964. – № 8. – С. 136-139.
88. Бортнійчук М.Т., Довгань М.Ф. Турбота Комуністичної партії та радянської держави про зміцнення матеріальної бази і кадрів

загальноосвітніх шкіл на Україні (1961-1965 р.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 114-120.

89. Бортнійчук М.Т., Ліскун Є.І. Масово-політична робота партійних організацій серед колгоспного селянства: (З досвіду партійних організацій Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей, 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 152-161.
90. Бритченко С.П. Роль КПСС в укріпленні соціалістическої законності при здійсненні членами колхозов права на ведення особистого господарства // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 126. – К., 1983. – С. 86-93.
91. Брызгалова В.К., Кукель Э.М. Великая Октябрьская социалистическая революция и начало становления социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 17-23.
92. Бугаев Е.И. Беседы о партии. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 382 с.
93. Бугаев Е.И, Лейбзон Б.М. Беседы об Уставе КПСС. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1964. – 237 с.
94. Бугаев Е.И. КПСС – организатор коммунистического строительства в СССР. – М.: Знание, 1967. – 47 с.
95. Бугаев Е.И. Молодежи о партии. – Изд. 2-е. – М.: Мол. гвардия, 1974. – 366 с.
96. Бугаев Е.И. Наша ленинская партия. – М.: Политиздат, 1963. – 144 с.
97. Бугаев Е.И. О некоторых закономерностях развития КПСС. – М.: Знание, 1969. – 46 с.
98. Бугаев Е.И. О некоторых закономерностях развития марксистско-ленинской партии. – М.: Знание, 1961. – 48 с.
99. Бугаев Е.И. Роль Коммунистической партии в жизни советского общества. – М.: Знание, 1967. – 48 с.
100. Бугаев Е.И. Что надо знать о развитии общества. – М.: Политиздат, 1965. – 63 с.

101. Бугай М.Ф. Депортація населення України (30-50-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 32-38.
102. Бударкевич И.М., Калакура Я.С. Некоторые вопросы организаторской деятельности Компартии Украины на этапе развитого социализма в советской историографии // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 58-64.
103. Бурак П.Ю. Діяльність КП України по дальшому поліпшенню організації соціалістичного змагання та пропаганди передового досвіду: (За матеріалами західних областей України 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 113-119.
104. Бурак П.Ю. Діяльність партійних комітетів по організаційному зміцненню первинних партійних організацій і підвищенню їх боєздатності (1959-1965 рр.): (На матеріалах західних областей УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 42-53.
105. Бурак П.Ю. Діяльність партійних комітетів по розвитку внутріпартійної демократії у роки семирічки: (На матеріалах західних областей УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 3-9.
106. Бухало С.М. Освіта на Україні. – М.: Б.В., 1945. – 180 с.
107. Буцько О. Українсько-польське переселення 1944-1946 рр. // Історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 73-79.
108. Буцько М.О., Гончаренко С.В. З досвіду роботи партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих у період між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 167-181.
109. Буцько М.О., Сульженко В.К. Діяльність партійних організацій України по вихованню трудящих республіки в дусі дружби народів та пролетарського інтернаціоналізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 24. – К., 1968. – С. 162-172.

110. Буцько М.О., Сульженко В.К. Ленінська національна політика КПРС та буржуазні фальсифікатори // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969. – С. 125-138.
111. Варавва В.М., Маленко Е.Е. Молодость столетнего завода: Очерк истории Конотопского паровозо-вагоноремонтного завода. – Харьков: Прапор, 1970. – 176 с.
112. Варварцев Н.Н. Национализм в обличье советологии: (Критика современной буржуазной историографии Украины). – К.: Наук. думка, 1984. – 262 с.
113. Варецький В. Видатна подія в житті українського народу. – К.: Знання, 1964. – 35 с.
114. Варецький В. Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатськ
115. ій областях УРСР. – К.: Укрполітвидав, 1946. – 15 с.
116. Варфоломєєв А.Ф, Діяльність партійних організацій Донбасу по комуністичному вихованню працівників вугільної промисловості у 1959-1965 рр.: (На матеріалах Ворошиловградської і Донецької областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 32-38.
117. Ватуля О.С. Діяльність Харківської партійної організації по підготовці кадрів і підвищенню культурно-технічного рівня працівників Південної залізниці (1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К. 1971. – С. 109-113.
118. Ватуля О.С. Здійснення партійними організаціями України ленінських ідей про електрифікацію залізничного транспорту (1956-1961 рр.): (На матеріалах Південної залізниці) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 50-57.
119. Ватченко Л.Г., Дешко Л.К. Деятельность партийных организаций по усилению шефства трудовых коллективов над школами как важное направление пропаганды, развития социалистического образа жизни и воспитания нового человека // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 137-141.

120. Ващенко Я.Д. Деякі питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів // Наук. зап. Житомир. с.-г. ін-ту. – Т. V. – 1958. – С. 97-115.
121. Вдовік О.З. Преса України в боротьбі за зростання продуктивності праці в чорній металургії (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 111-122.
122. Верт А. Россия в войне 1941-1945 гг. – М.: Прогресс, 1967. – 774 с.
123. Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні // Укр. іст. журн. – 2006. – № 6. – С. 98-124.
124. Веселова О.М. Сумщина в голодні 1946-1947 роки // Історія України: маловідові імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 331-336.
125. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.: Злочини проти народу. – К., 2000. – 383с.
126. Віденін В.П. Деякі форми роботи партійних організацій у керівництві культурно-освітніми закладами по вихованню трудящих республіки в дусі пролетарського інтернаціоналізму (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 78-83.
127. Виденин В.П., Маковий Г.М. Некоторые формы работы парторганизаций Украины по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях советского народа (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 38-42.
128. Виднянский С.В., Жеребченко И.П. Деятельность парторганизаций Донбасса по развитию производственных связей с трудовыми коллективами социалистических стран (1962-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 118. – К., 1982. – С. 87-95.
129. Вітковська В.М. Турбота партії про зростання життєвого рівня трудящих в період розвинутого соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 109-114.

130. Вітрук Л.Д. Боротьба Комуністичної партії за поліпшення умов життя трудящих у роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 66-74.
131. Вылцан М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1958). – К.: Наук. думка, 1976. – 95 с.
132. Винокурова Ф., Подкур Р. Голод 1932-33, 1946-47: Вінницька область: док. і матеріали. – Вінниця: АНТЕКС-УЛТД, 1998. – 224 с.
133. Винар Л. Двадцятиліття «Українського історика» (1963-1983) і завдання українських істориків // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 5-24.
134. Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної наук // Український історик. – 1978. – № 1-3. – С. 5-29.
135. Винар Л. Перший загальний з'їзд українських істориків: зауваження до програми з'їзду // Український історик. – 1977. – № 1-2. – С. 102-108.
136. Винар Л. А.В.Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 157-159.
137. Винниченко І. Україна у 1920-1980-х: Депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
138. Власкін П.О. До питання про роботу партійних організацій України з кадрами місцевих Рад (1959-1964) // Укр. іст. журн. – 1966. – С. 56-64.
139. Войтенко Л. Про деякі тенденції в діяльності ЮНРРА // Сучасне і майбутнє. – 1946. – № 3. – С. 9-12.
140. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: Колхозы СССР в 1946-1950 гг. – М.: Политиздат, 1972. – 143 с.
141. Волос Є.М., Юрій Є.І. Діяльність партійних організацій України щодо поширення та впровадження передового досвіду серед сільських механізаторів (1953–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 71-78.

142. Воробйов О.П. Боротьба Комуністичної партії України за завершення відбудови і дальший розвиток вугільно-металургійної бази Донбасу між XVI і XVII з'їздами КП(б)У (1949-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 72-82.
143. Воробйов О.П. Соціалістичне змагання в промисловості Донбасу в роки завершення відбудови і дальшого розвитку народного господарства (1949-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 77-82.
144. Воронкін О.Ф., Гайдуков В.Ф. Роль партійної преси Донбасу в удосконаленні організації праці гірників (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 35-47.
145. Воронкін О.Ф., Литвиненко В.Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 73-78.
146. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. – К.: Знання УРСР, 1991. – 48 с.
147. Воскресенський О.О., Бузницька В.М. Виховання в процесі праці – одне з головних завдань партійних організацій: (На матеріалах промислових підприємств Харкова 1959-1963 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 45-57.
148. Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 3-15.
149. Врублевський В.Г. Діяльність партійних організацій України в справі поліпшення марксистсько-ленінської освіти комсомольців і молоді у роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 92-99.
150. Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория / АН УССР. Ин-т истории / Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор и др. – К.: Наук. думка, 1988. – 280 с.

151. Гаврилюк О.Н. Репресії тоталітарного режиму як засіб вирішення економічних проблем західноукраїнського села (кінець 40-х – початок 50-х рр.) // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 вересня 1994 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 111-120.
152. Гавришов И.И. Деятельность КПСС по интернациональному воспитанию воинов в свете требований вооруженной защиты социалистического лагеря // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 27. – К., 1968. – С. 142-155.
153. Гаврищук А.П. Некоторые аспекты деятельности первичных партийных организаций вузов по совершенствованию коммунистического воспитания студенческой молодежи (1951-1961 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 129. – К., 1984. – С. 74-80.
154. Гайдуков Л.Ф. Діяльність парторганізацій України по зміцненню творчої співдружності працівників науки та виробництва в роки семирічки (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С. 135-142.
155. Гайдуков В.Ф. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості: (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 133-144.
156. Гайдуков Л.Ф. Піклування партійних організацій України про розвиток трудової активності робітничого класу в роки семирічки (1959-1965 рр.) (На матеріалах партійних організацій хімічної промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 82-94.
157. Гайковський М. Атеїзм – підвалина масової доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка. Сотий рік. – Львів, 1994. – С. 174.
158. Галаса В. Світлій пам'яті Осипа Дяківа-«Горнового» (1921-1950) // Визвол. шлях. – 2000. – № 12. – С. 71-77.

159. Галкіна Н.М. Класики марксизму-ленінізму про вплив науково-технічного прогресу на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 29-38.
160. Гальчак С. «Білі плями» скорботи: (Причини голодомору 1932-1933 та голоду 1946-1947 років на Поділлі). – Вінниця: Логос, 1999. – 50 с.
161. Гальченко Г.Я. Діяльність партійних організацій по відбудові і розвитку електроенергетики Донбасу в 1946-1950 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 61-71.
162. Герасимчук Н.М. Керівна роль партійних організацій Кременчуцького промислового району у боротьбі за технічний прогрес (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С. 102-106.
163. Гершанік Л. Григорій Могильченко. – К.: Держсільгоспвидав, 1959. – 56 с.
164. Гирявець Т.О. Діяльність Київської партійної організації по підвищенню матеріального добробуту трудящих в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 100-108.
165. Глогусь Я.С. З досвіду партійного контролю за діяльністю адміністрації на підприємствах України (1951-1955 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 110-113.
166. Глогусь Я.С. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по зміцненню творчих зв'язків науки з виробництвом (1951-1955 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 94-98.
167. Головка М.К. Вклад Радянської України в боротьбу волелюбних народів за мир і загальну безпеку. – К.: Наук. думка, 1957. – 187 с.
168. Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали. – Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. – 375 с.
169. Голод 1946-1947 років на Полтавщині: (До п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи. – Полтава, 1996.

170. Голод 1946-1947 років на території Миколаївщини: Матеріали та документи. – Миколаїв, 1997.
171. Голод на Поділлі: Книга свідчень. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська друкарня, 1993. – 102 с.
172. Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. 27 травня 1997. Матеріали. – К., Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – 206 с.
173. Голодомори в підрадянській Україні / Ред.: О.М.Веселова та ін. – Київ-Львів-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003. – 724 с.
174. Горак В.В. До історіографії організаторської роботи партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 105-113.
175. Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною // Український історик. – 1979. – № 1-4. – С. 23-40.
176. Горбул О.Д. Ідеологічна робота КП України серед працівників морського флоту (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 33. – К., 1969. – С. 148-164.
177. Горбул О.Д. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню у працівників морського транспорту комуністичного ставлення до праці (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 48-60.
178. Горбул О.Д. Творче застосування Комуністичною партією України ленінських принципів організаційно-партійної роботи в період між ХХІ-ХХІІІ з'їздами КПРС: (На матеріалах Чорноморсько-Азовського та Дунайського басейнів) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 103-112.
179. Горбул О.Д., Шевчук В.П. З досвіду роботи партійних організацій // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К. 1969. – С. 148-163.

180. Горбуров К.Є. Голод 1946-1947 років на території півдня УРСР: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай П.М., 2006. – 279 с.
181. Горбуров К.Є. Економічні, етнонаціональні та демографічні наслідки голоду 1946-1947 років // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 358-360.
182. Гордиенко Л.И., Шибко В.Я. Гуманистическая направленность политики КПСС в условиях научно-технической революции как отражение социалистического образа жизни (На материалах Украинской ССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – С. 114-120.
183. Горелик А.Я., Прокопенко Л.Л. Деятельность партийных организаций Украины по развитию интернациональных связей рабочего класса республики (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 43-48.
184. Горкин А.Ф. XX съезд КПСС о дальнейшем развитии советской демократии: Стенограмма лекции. – М.: Знание, 1956. – 32 с.
185. Горкин А.Ф. Партия и Советы: Лекция. – М.: Высш. парт. шк. при ЦК КПСС. Кафедра парт. строительства, 1955. – 43 с.
186. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004. – 560 с.
187. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації ХІХ-ХХ ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
188. Грицьків Л.Г., Герасименко С.Г. Вирок виносить народ. – К.: Політвидав України, 1970. – 142 с.
189. Грищенко М.М. Народна допомога школі. – К.: Рад. шк., 1948. – 43 с.
190. Гургаль В.Й. На великих швидкостях. – Львів: Кн. вид-во, 1953. – 64 с.
191. Гургаль В.Й. Мій досвід комплексної токарної обробки металів. – К.: Вища шк., 1960. – 32 с.

192. Гургаль В.Й. Сторінки робітничого життя. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 222 с.
193. Гуржій І.О., Кудлай О.С. Героїчне минуле і славне сучасне робітничого класу України. – К.: Знання, 1971. – 48 с.
194. Гурладій Н.С. За ідеологічне озброєння мас: (Питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України 1956-1961 рр.). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – 243 с.
195. Гусак А.А., Репрынцев Ф.С. Деятельность КПСС по укреплению социально-политических основ советского образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 28-33.
196. Давидова Г.С., Мартинов О.І. Партійні організації західних областей УРСР на чолі боротьби за дострокове виконання семирічного плану в галузі промисловості // Наук. праці з історії КПКР. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 15-28.
197. Давидова Н. У боротьбі за технічний прогрес. – К.: Вид-во КНУ, 1963. – 28 с.
198. Давидюк А.Т. Из опыта работы Компартии Украины по укреплению партийного ядра в комсомоле // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 102-108.
199. Даниленко В. Боротьба сталінського режиму з «єврейським націоналізмом» в радянській Україні у повоєнний період (1946-1953 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.Кульчицький; Ін-т історії України НАН України. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 392-411.
200. Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946-1953 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.Кульчицький; Ін-т історії України НАН України. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 406-420.

201. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 3-16.
202. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
203. Два етапи: Матеріали п'ятого і шостого великих зборів Українських націоналістів. – Париж: Накл. ОУН, 1966. – 172 с.
204. Дейтон Л. Вторая мировая: ошибки, промахи, потери. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Маркет, 2000. – 672 с.
205. Демидов С.Ф. Развитие сельского хозяйства в послевоенное десятилетие. – М.: Политиздат, 1946. – 247 с.
206. Демидюк В.І. Боротьба партійних організацій України за розвиток і зміцнення зв'язків науки з виробництвом у важкій промисловості (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 34-40.
207. Демидюк В.І. Діяльність партійних організацій України в справі розвитку громадських форм співдружності науки з виробництвом (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 63-74.
208. Дем'янов Г.С. Діяльність партійних організацій України по пропаганді передового виробничого досвіду між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС: (На матеріалах металургійних підприємств УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1976. – С. 95-108.
209. Демьянов Г.С. Интернационализация духовной жизни – важная черта социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 120-125.
210. Демьянов Г.С. Повышение ведущей роли рабочего класса в интернационализации общественной жизни в условиях развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 14-21.

211. Дем'янов Г.С., Руденко Р.Г. Діяльність партійних організацій України по розвитку раціоналізації і винахідництва між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – 153-161.
212. Денисенко І.С. Керівництво партійних організацій України соціалістичним змаганням робітничого класу республіки в період між ХІХ і ХХ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 104-108.
213. Денисенко Г.С. Посилення шефської допомоги робітничого класу України колгоспному селу на основі рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 39-47.
214. Дерев'янку І.І. Керівництво Компартії України культурно-освітніми установами в роки четвертої п'ятирічки (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 151-156.
215. Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети / За ред. М.І.Панова. – Кн. 1. – К.: Ін Юре, 2002. – 476 с.
216. Діденко В.В. Діяльність парторганізацій республіки по підвищенню рівня партійного керівництва колгоспним виробництвом (1956-1961) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С. 83-91.
217. Діденко В.В., Остафійчук В.Ф. Партійне керівництво розвитком соціалістичного змагання на селі // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 69-80.
218. Дідич І.Х. Партійне керівництво пропагандою радянського законодавства в західних областях Української РСР (1959-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 100-103.
219. Дмитроченко М.Ф., Мохненко С.С. Некоторые вопросы руководства партийных организаций Украины интенсификацией сельскохозяйственного производства (1961-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 15-19.
220. Добров Г.М. Наука о науке. – К.: Наук. думка, 1966. – 271 с.

221. Добров Г.М. Потенциал науки. – К.: Наук. думка, 1969. – 152 с.
222. Добротвор В.Д. Культурно-освітня робота на селі. – К.: Політвидав України, 1967. – 148 с.
223. Добрускін М.Е. Несостоятельность антикоммунистических концепций роли советской интеллигенции. – К.: Вища шк., 1983. – 284 с.
224. Добрускін М.Є.Радянська інтелігенція і націоналістичні фальсифікатори // Укр. іст. журн. – 1974. – № 2. – С. 22-29.
225. Довгаль І.М. Діяльність партійних організацій України по вихованню підростаючого покоління в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в період будівництва комунізму (1959-1965 рр.) (За матеріалами Київської, Ворошиловградської, Донецької, Одеської і Полтавської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 47. – К., 1971. – С. 107-112.
226. Довгаль І.М. Діяльність партійних організацій України по удосконаленню навчальної роботи та підвищенню якості знань учнів загальноосвітніх шкіл республіки (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 181-188.
227. Донецкий металлургический завод / Ред.-сост. Т.Б.Каган. – Донецк: Донецк. кн. изд-во, 1963. – 28 с.
228. Дніпровський А. До закінчення роботи місії ЮНРРА на Україні // Сучасне і майбутнє. – 1947. – № 6. – С. 8-12.
229. Дремчук А.А. Социалистические преобразования сельского хозяйства во Львовской области // Науч. записки Львовского торгово-экономического ин-та. – 1958. – Вып. IV. – С. 82-93.
230. Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в другій світовій війні. – К.: ІЗМН, 1998. – 124 с.
231. Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1994. – 352 с.
232. Дружба народів СРСР – велике завоювання ленінської національної політики КПРС. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1969. – 170 с.
233. Дружбе крепнуть: Очерки. – Донецк: Донецк. кн. изд-во, 1963. – 100 с.

234. Дружба міцніша від сталі. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 80 с.
235. Дружбою міцні. – Ужгород, 1963. – 48 с.
236. Дружба народів ССРСР – источник сили и могущества Советского государства. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1954. – 27 с.
237. Дружба не знаєт границ. – Харків: Харків. кн. изд-во, 1960. – 57 с.
238. Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К., 1970. – 80 с.
239. Дяченко П.Г. Партиїні організації Донбасу – організатори зміцнення матеріально-технічної бази вугільної промисловості (1956-1969 рр.) // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 93-100.
240. Економічна історія України / М.О.Уперенко, Е.А.Кузнецов, Г.К.Парієнко, Т.Х.Коломійчук, Л.В.Петришина, В.О.Мамонова. – Х.: ТОВ «Одисей», 2005. – 496 с.
241. Євсєєв І.Ф. Важлива форма співробітництва народів України і Польщі // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 87-96.
242. Євсєєв І.Ф. Радянсько-польське економічне співробітництво // Укр. іст. журн. – 1960. – № 3. – С. 3-14.
243. Евсеев И.Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944-1960 гг). – К.: Політвидав України, 1962. – 80 с.
244. Евселевский Л.И., Крижевич К.И., Пустовит П.Н. Кременчугский завод дорожных машин: Очерки. – Харків: Прапор, 1970. – 187 с.
245. Евселевский Л., Пустовит П. Крюковский вагоностроительный: Очерки истории завода. – Харків: Прапор, 1967. – 210 с.
246. Евсюкова В.В. Евгения Долинюк. – К.: Госсельхозиздат, 1960. – 43 с.
247. Єленський В.Є. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну компанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Людина і світ. – 1990. – № 6. – С. 21-25, № 7. – С. 24-28.
248. Єленський В.Є. Морозна «відлига». Про антицерковну компанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 271-285.

249. Емельянов Ю. Миф XX съезда // Слово. – 2000. – № 3. – С. 43-57.
250. Єрмаков О.П. Діяльність Чистяківської (Торезької) партійної організації по дальшому піднесенню вугільної промисловості міста у 1950-1958 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 149-158.
251. Ермолаев А.И. КПСС в период развернутого строительства коммунизма. – М.: Мысль, 1965. – 80 с.
252. Ермолаев К. Київ – Лейпциг. Дружбою здружені // Всесвіт. – 1966. – № 3. – С. 10-11.
253. Ермолаев К. Київ і місто синіх озер // Всесвіт. – 1964. – № 9. – С. 89-91.
254. Єфімов Л. Безстрашний опонент Хрущова // Вітчизна. – 1997. – № 9-10. – С. 16-120.
255. Жуков Т.І., Карасик Г.О. Комуністична партія – організатор формування нового загону робітничого класу в західних областях УРСР у роки радянської влади // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 89-101.
256. Журавльов М.С. Боротьба партійних організацій за розвиток технічного прогресу в хімічній промисловості України (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 75-86.
257. Журавльов С., Пінегін І. На чолі змагання за комуністичну працю // Комуніст України. – 1961. – № 6. – С. 25-33.
258. З історії Одеської партійної організації: Нариси / Відп. ред. К.С.Коваленко. – Одеса: Одес. кн. вид-во, 1962. – 575 с.
259. З історії Чернівецької обласної організації Комуністичної партії України. 36. ст. / Відп. ред. І.Ф.Калюжний. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – 132 с.
260. За ленинський стиль в роботі / Под ред. Н.К.Белогурова. – К.: Госполитиздат УРСР, 1960. – 190 с.
261. За почином Гаганової. – К.: Держполітвидав, 1959. – 80 с.
262. За прикладом Валентини Гаганової. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1959. – 56 с.

263. Забігайло К. Ратифікація УРСР поправок до Статуту // Рад. право. – 1965. – № 3. – С. 115-118.
264. Забігайло К. Українська РСР і Організація Об'єднаних Націй // Комуніст України. – 1964. – № 6. – С. 40-45.
265. Заброварний С. Акція «Вісла» // Календар-альманах «Нового шляху». – Торонто, 1998. – С. 62-67.
266. Завіновський М.Л. Партійні організації України в боротьбі за піднесення творчої активності робітничого класу та ІТП республіки (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вп. 32. – К., 1969. – С. 52-62.
267. Загорнюк Л. Голодомор 1946-1947 рр.: «конфіденційно», «таємно», «цілком таємно» // Військо України. – 2003. – № 3-4. – С. 36-37.
268. Загоруйко Р. Погляд на операцію «Вісла» через півстоліття // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 7. – С. 830-837.
269. Задорожний В.К. Соціалістичні перетворення і зростання добробуту трудящих Західних областей УРСР. – К.: Т-во для пошир. політ і наук. знань УРСР, 1959. – 28 с.
270. Задорожний В., Паламарчук М. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 173 с.
271. Задніпровський О.І. Матеріали відділів ЗАГС – джерело з історії голоду 1946-1947 рр. у Донбасі // Історія України: маловідові імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 209-212.
272. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – С. 195-235.
273. Замская Н.Б. О повышении ведущей роли рабочего класса в развитии национальных отношений (1961-1982 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 130. – К., 1984. – С. 60-66.
274. Зарево над заводом: История Макеевского завода им. С.М.Кирова. – Донецк: Донбасс, 1965. – 128 с.
275. Затяган Й. Життєдайне сонце // Всесвіт. – 1961. – № 10. – С. 130-133.

276. Затулко В.К. Деятельность КПСС по повышению благосостояния трудящихся – важное условие совершенствования социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 108-113.
277. Захаров Г.І. Парти́йні організації Донецької області на чолі соціалістичного змагання в промисловості в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 69-76.
278. Зверев С.М. Впровадження технічних досягнень науково-технічного прогресу – важлива передумова створення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 20-28.
279. Зверев С.М. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 42. – К., 1970. – С. 87-98.
280. Зверев С.М. Комуністична партія – організатор шефської допомоги робітничого класу селу на завершальному етапі будівництва соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 69-76.
281. Земляк В.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по зміцненню творчої співдружності працівників науки і виробництва в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 83-89.
282. Зеніна А.М. Радянські профспілки у кривому дзеркалі антикомунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 57. – К., 1972. – С. 78-86.
283. Зірниці майбутнього. – К.: Держполітвидав, 1959. – 143 с.
284. Знаменская М.В. Дружба миллионов. – К.: Держполітвидав України, 1974. – 48 с.
285. Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінських ідей культурної революції // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 124-138.

286. Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства. 1945-1952. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 232 с.
287. Зубань О.К. КП України на чолі культурного будівництва в західних областях України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 115-129.
288. Зубань О.К. Організаторська робота Компартії України по відновленню діяльності мистецьких закладів, творчих організацій і книговидавництва в республіці // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 56-63.
289. Зубкова О.Ю. Досвід і уроки незавершених поворотів 1956 і 1965 рр. // Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. – К.: Рад. шк., 1990. – С. 365-379.
290. Зубкова Е.Ю. Общественная атмосфера после войны // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 4-16.
291. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М., 1999. – С. 111-120.
292. Іваницький М.Н. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами демократії. – К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1957. – 39 с.
293. Іваницький М.Н. Міжнародні зв'язки Радянської України. – К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1959. – 40 с.
294. Іваницький М. У боротьбі за мир і міжнародне співробітництво: (Українська РСР у міжнародних відносинах у період з 1950 по 1958 рік). – К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1963. – 56 с.
295. Івасюта М.К. В сім'ї вольній, новій. – К.: Знання, 1979. – 48 с.
296. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.
297. Івасюта М.К. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939-1950 рр.). – К.: АН УРСР, 1958. – 116 с.

298. Івасюта М.К. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань Української РСР, 1960. – 39 с.
299. Івасюта М.К. Розвиток народного господарства і розквіт культури західних областей України. – К.: Знання, 1969. – 31 с.
300. Івасюта М.К., Ковальчук Г.І., Кошарний І.Я. Історіографія соціалістичного будівництва в західних областях України // У боротьбі за світлі ідеали комунізму. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 228-241.
301. Іващенко Г. Антигерой // Україна. – 1988. – № 36. – С. 20-22.
302. Ігнатенко А.П. Комсомол – активний помічник КПРС у здійсненні рішень XXII з'їзду партії в галузі культурного будівництва: (На матеріалах УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 114-122.
303. Ігнатенко А.П. Соціалістична культура на службі трудящих. – Львів: Каменяр, 1976. – 176 с.
304. Инициатива и ответственность: Из опыта работы Донецкой областной парторганизации. – Донецк: Донбасс, 1968. – 99 с.
305. Институт гидробиологии: История ин-та. – К.: Наук. думка, 1984. – 143 с.
306. Институт математики / АН УССР; Сост. Ю.А.Митропольский, В.В.Строк; Отв. ред. Ю.А.Митропольский. – К.: Наук. думка, 1988. – 175 с.
307. Институт общей и неорганической химии: История возникновения и становления. – К.: Наук. думка, 1980. – 119 с.
308. Институт физиологии им. А.А.Богомольца: История создания, структура, основные научные направления, важнейшие результаты исследования и перспектива дальнейшего развития. – К.: Наук. думка, 1984. – 111 с.
309. Институт экономики: Посвящается 50-летнему юбилею / АН УССР; Сост. В.Ф.Кифорак. – К.: Наук. думка, 1985. – 68 с.

310. Институт электросварки им. Е.О.Патона АН УССР / Сост. А.И.Корниенко. – К.: Наук. думка, 1987. – 32 с.
311. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования) / Ин-т истории АН УССР; Редкол.: Ю.А.Курносков и др. – К.: Наук. думка, 1988. – 187 с.
312. Историография истории Украинской ССР / Ин-т истории АН УССР; Редкол.: И.С.Хмель и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 555 с.
313. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / С.В.Кульчицький, П.П.Панченко, С.С.Падалко та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 235 с.
314. История Академии наук Украинской ССР / Гл. ред. Б.Е.Патон. – К.: Наук. думка, 1979. – 335 с.
315. Історія Академії наук Української РСР. – У 2-х кн. / Гол. ред. Б.Є.Патон. – Кн. 2. – К.: АН УРСР, 1967. – Кн. 1. – 836 с.; Кн. 2. – 728 с.
316. Історія Дніпропетровського Державного Аграрного Університету / Відп. ред. М.Т.Масюк. – Дніпропетровськ, 1997. – 150 с.
317. Історія Дніпропетровського національного університету / Ю.А.Лопатін, В.Д.Мирончук, С.І.Світленко та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровськ. ун-ту, 2003. – 232 с.
318. Історія Донецького державного технічного університету / Голов. Ред. О.А.Мінаєв. – Донецьк: Юго-Восток, 2001. – 362 с.
319. История Днепропетровского университета / Савчук В.С., Полеков С.И., Лопатин Ю.А. и др./ Отв. ред. Пресняков В.Ф. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1993. – 238 с.
320. Історія Київського університету, 1834-1959 рр. / Відп. ред. проф. О.З.Жмудський. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1959. – 629 с.
321. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1970. – 728 с.

322. Історія народного господарства УРСР. – У 3-х томах, 4 кн. – Т. 3. – К.:
Наук. думка, 1987. – 456 с.
323. Історія робітничого класу Української РСР. – У 2-х томах. – К.: Наук.
думка, 1967. – Т. 2. – 500 с.
324. Історія селянства Української РСР. – У 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наук.
думка, 1967. – 686 с.
325. Історія українського селянства: Нариси. – В 2 т. – Т. 2. – К.: Наук. думка,
2006. – 654 с.
326. История Украинской ССР: Краткий очерк / Под ред. Ю.Ю.Кондуфора. –
К.: Наук. думка, 1982. – 544 с.
327. Історія Української РСР: У 8-ми томах. –Т. 8: Радянська Україна в період
зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-ті
роки). – Кн. 1: Україна в період зміцнення соціалізму (1945-1950-ті
роки). – К.: Наук. думка, 1979. – 390 с.
328. Історія України: нові підходи в історіографії та археології / АН УРСР.
Ін-т історії; Авт.: О.І.Гуржій, О.В.Гарань. – К., 1989. – 37 с.
329. Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: ХХ століття / Л.Г.Мельник,
В.Ф.Верстюк, М.В.Демченко та ін. – К.: Либідь, 1992. – 464 с.
330. Історія України: Нове бачення. – У 2 т. – Т. 2 // В.Ф.Верстюк,
О.В.Гарань, В.М.Даниленко та ін. / Під ред. В.А.Смолія. – К.: Україна,
1995. – 492 с.
331. Історія та історіографія України: Зб. наук. праць. / АН УРСР. Ін-т історії.
– К.: Наук. думка, 1985. – 181 с.
332. Калакура Я.С. Боротьба партійних організацій за дієвість масово-
політичної роботи в період будівництва комунізму (1956-1968 рр.): (На
матеріалах партійних організацій промисловості західних областей
України) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 3-11.
333. Калакура Я.С. Историко-партийная наука и актуальные вопросы
современности. – К.: Выща шк., Изд-во при КГУ, 1974. – 28 с.

334. Калакура Я.С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис. – К.: Вища шк., Вид-во при Київськ. ун-ті, 1976. – 207 с.
335. Калакура Я.С. Радянська історіографія боротьби Компартії України за інтенсифікацію сільського господарства (1959-1975 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 14-26.
336. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
337. Калакура Я.С., Матвійчук М.М. Діяльність Комуністичної партії по відбудові народного господарства і дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Утворення і зміцнення світової системи соціалізму (1945-1961 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – № 1. – С. 85-96.
338. Калениченко П.М. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України та народної Польщі в галузі літератури (1944-1964 рр.) // Укр. іст. журн. – 1965. – № 7. – С. 74-80.
339. Калениченко П.М. Співробітництво радянської України та народної Польщі (1944-1969). – К.: Держполітвидав, 1969. – 320 с.
340. Канавенко С.А. Ідеологічна робота на Україні (1959-1965 рр.). Діяльність парторганізацій по вдосконаленню партійної освіти та політичної роботи в масах. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1970. – 172 с.
341. Каневський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К.: Держполітвидав, 1947. – 94 с.
342. Карабанов М.М. Деятельность Компартии Украины по совершенствованию структуры первичных партийных организаций (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 76-82.
343. Карабанов М.М. Усиление партийного влияния на производстве – важнейшее условие повышения трудовой активности рабочего класса Украины (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 48-53.

344. Карасик Г.О. Керівництво ПК України роботою комсомолу республіки по залученню молоді до управління промисловим виробництвом у перші роки семирічки (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 80-86.
345. Касьян В.І. Партиїні організації України в боротьбі за розвиток соціалістичного змагання в промисловості в роки 5-ї п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 127-133.
346. Кас'яненко Ф.П. Із досвіду роботи партійних організацій по удосконаленню форм і методів політичної агітації // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 9. – К., 1967. – С. 40-56.
347. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с.
348. Кашуба Л.О. Виховання сільської молоді на трудових традиціях у період будівництва комунізму: (На матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської, Херсонської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 105-113.
349. Кватира М.М. Роль шефської допомоги міст України в дальшому піднесенні масово-політичної і культурно-освітньої роботи на селі в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 44-50.
350. Кватира М.М. Участь промислових підприємств у дальшому зміцненні оснащеності колгоспів (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 39-46.
351. Кипаренко В.Г. О работе партийных организаций западных областей Украины по политическому воспитанию крестьянства (1944-1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 81-89.
352. Киричук В.В. Діяльність партійних організацій західних областей України в справі ідейного виховання сільської інтелігенції в період між ХХІІ і ХХІV з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 62-67.

353. Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944-1947) // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 96-122.
354. Киридон П.В. Десталінізація в Україні: перспективи дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. Ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 214-231.
355. Кисельов В.П. Діяльність Комуністичної партії України в галузі дальшого поліпшення організаційно-масової роботи місцевих Рад (1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 43-49.
356. Кисілевський О.М. Зростання рядів партії і виховання молодих комуністів на залізничному транспорті (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 33. – К., 1969. – С. 110-127.
357. Клапчук С.М. Участь комсомолу України в піднесенні культурно-технічного рівня робітничої молоді (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 153-165.
358. Клебанівська Н.М. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР // Укр. іст. журн. – 1965. – №2. – С. 153-155.
359. Клименко В. Робота з кадрами – основа наших успіхів. – К.: Держполітвидав України, 1960. – 101 с.
360. Клименко В.И. Соревнование за коммунистический труд на предприятиях автомобильного транспорта Украины. – К., 1964. – 122 с.
361. Клименюк В.Н. Управление развитием и использованием научного потенциала. – К.: Наук. думка, 1974. – 207 с.
362. Кляшторна Н. «Запорожець – не машина, виселенець – не людина» // Пік. – 2001. – № 43. – С. 32-34.
363. Кнышев И.Н., Жигулин В.И., Гаврилов А.М. Лицом к огню: Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода им. Г.И.Петровского. – Днепропетровск: Днепропетровск. кн. изд-во, 1962. – 431 с.

364. Ковалев І.Я. Програма КПСС, ХХІІІ съезд партії о захисті соціалістического Отечества // Науч. роботи по історії КПСС. – Вип. 27. – К., 1968. – С. 156-172.
365. Ковалевський Б.П. Укріплення союзу робочого класу і колхозного крестьянства в період будівництва комунізму 1959-1970 гг.: (на матеріалах Української ССР). – К.: Наук. думка, 1972. – 324 с.
366. Коваль М.В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2-3. – С. 94-102.
367. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в другій світовій війні й перші повоєнні роки // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 3-26.
368. Когут П.В. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів: ЛФ УАДУ-Логос, 2000. – 250 с.
369. Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 6. – С. 80-87.
370. Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиліття (1936-1956 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 50-68.
371. Ковальський Б.П. Діяльність партійних організацій по впровадженню НОП, нової техніки і технології, передового досвіду в промисловості України (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КППРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С.125-131.
372. Ковалюк Р.Т. Даліше зміцнення партійних організацій і підвищення їх боєздатності: (На матеріалах підприємств хімічної промисловості Львівської і Івано-Франківської областей, 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КППРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 38-44.
373. Когут М. Командир Різун. – Дрогобич: В.Ф. Відродження, 2001. – 38 с.
374. Кожукало І.П. 1946-1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 260-270.

375. Кожукало І.П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і – на початку 50-х років // Укр. іст. журн. – 1989. – № 2. – С. 14-25.
376. Кожукало І.П. Компартія України в добу “відлиги” // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 39-51.
377. Кожукало І. Л.Г.Мельников: нарис політичної діяльності // Укр. іст. журн. – 1989. – № 9. – С. 95-105.
378. Козачук І.М. Парти́йна преса про відображення історико–революційної тематики в літературі і мистецтві (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 179-195.
379. Колесниченко В.О. Здійснення Компартією України ленінських принципів матеріальної заінтересованості в колгоспному виробництві (1961-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 93-99.
380. Колесниченко В.А. О деятельности Коммунистической партии по укреплению экономики колхозного производства в условиях развитого социализма (1961-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 36-43.
381. Коломієць О.Г. Первинні партійні організації – ядро трудових колективів промислових підприємств: (Із досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств Ворошиловградської, Донецької та Дніпропетровської областей у 1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К. 1975. – С. 29-37.
382. Колосова К.А. Міжнародні культурні зв’язки України. – К.: Політвидав України, 1965. – 64 с.
383. Кольчик А., Бирюк В., Ляш В. В ногу с жизнью. – Донецк: Обл. изд-во, 1958. – 24 с.
384. Коляда В.М. Науково-технічний прогрес і виховання сільської молоді // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 93-99.

385. Комаренко Н.В. Дружба и сотрудничество народов СССР: Укр. сов. историография. – К.: Наук. думка, 1984. – 215 с.
386. Коммунарцы. История Коммунарского ордена Красного Знамени металлургического завода. – Донецк: Донбасс, 1965. – 127 с.
387. Коммунисты на решающих участках семилетки / Под ред. И.Недайводова. – Луганск: Обл. изд-во, 1960. – 95 с.
388. Кононенко В.В. Антирадянські виступи на території Вінницької області в перші післявоєнні роки (1945-1947 рр.) // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2001. – С. 127-130.
389. Кононенко В.В. Вплив на настрої населення України повоєнної цінової політики в СРСР (1945-1953 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. Вип. 1. – Вінниця: ВДПУ, 2003. – С. 24-25.
390. Кононенко В.В. Доля української інтелігенції у повоєнний період сталінського тоталітаризму (1945-1953 рр.) // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VIII. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 203-208.
391. Кононенко В.В. Міжнародна політика СРСР у перші післявоєнні роки (1945-1950) та її оцінка населенням України // Матеріали VI Міжнар. Наук.-практ. конф. “Наука і освіта 2003”. Том. 18. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – С. 25-27.
392. Кононенко В.В. Настрої населення Вінниччини у перші післявоєнні роки (1945-1950 рр.) // Вінниччина: історія та сучасність: Мат. обл. іст.-краєзн. конф. “Вінниччина очима молодих істориків”. – Вінниця, 2002. – С. 86-92.
393. Кононенко В.В. Настрої населення України в умовах повоєнної декларативної радянської демократії // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VI. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С. 75-80.

394. Кононенко В.В. Оцінка голоду 1946-1947 рр. населенням Поділля // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2000. – С.178-182.
395. Кононенко В.В. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення УРСР у повоєнний період // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VII. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 67-71.
396. Кононенко В.В. Проведення грошової реформи 1947 р. на Вінниччині // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2002. – С. 152-155.
397. Кононенко В.В. Репресивна політика радянської влади проти селян Поділля в кінці 40-х рр. ХХ ст. // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. V. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С. 134-137.
398. Кононенко В.В. Суспільна свідомість громадян України після Великої Вітчизняної війни // Поділля у контексті української історії / Ред. кол.: О.Г. Лойко (відповідальний редактор), Григорчук П.С., Давидюк А.Т. та ін. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. – С. 285-291.
399. Конопля О.Н., Захаров Г.І. Роль 25-тисячників Донбасу в соціалістичному перетворенні сільського господарства // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 131-138.
400. Копиленко О.Л. ХХ з'їзд і Україна: деякі міркування // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 41-48.
401. Корзун В.П. Партійні організації машинобудівних підприємств Донбасу на чолі соціалістичного змагання за дострокове виконання семирічного плану // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 51-58.

402. Корицький В. Петро Вдовенко. – К.: Держсільгспвидав УРСР, 1960. – 69 с.
403. Король В. Історія України. – К.: FEMINA, 1995. – 263 с.
404. Коросташ А. Успіхи руху за комуністичну працю в республіці // Економіка Радянської України. – 1963. – № 5. – С. 79-83.
405. Кос В.І. Втілення ленінських принципів критики і самокритики в діяльності КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 16-23.
406. Кос В.І. Партиїні організації України – організатори шефської допомоги міста селу (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 125-133.
407. Косик В. Акція «Вісла» // Укр. Ідея і Чин. – 1998. – № 3. – С. 113-117.
408. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 659 с.
409. Костенко К.П. Большая жизнь. – М.: Госполитиздат, 1959. – 63 с.
410. Костенко М. Королева праці. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1961. – 44 с.
411. Котенко В.О. Діяльність Харківської партійної організації по активізації ролі профспілок у боротьбі за зростання продуктивності праці в промисловості (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 145-155.
412. Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939-1975). – Львів: Обл. кн. вид-во, 1980. – 187 с.
413. Котигоренко В.А. Некоторые аспекты исследования социальной базы КПСС периода развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 130. – К., 1984. – С. 10-19.
414. Котлов П.Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села

- (1951-1958 pp.). – Харків: Вид-во Вища шк. при Харківському ун-ті, 1974. – 215-218.
415. Котлов П.Ю. Парти́йне керівництво розгортанням взаємодопомоги трудівників сільського господарства УРСР та братніх радянських республік (1952-1958 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 43-50.
416. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – 519 с.
417. Кошелев Ф. Послевоенный пятилетний план и пути его досрочного выполнения. – М.: Политиздат, 1949. – 101 с.
418. Кравець В.Н., Клепиков А.И. Испытанная школа закалки будущих специалистов // Коммунист Украины. – 1981. – № 8. – С. 54-61.
419. Кравцов С.М. До питання про діяльність партійних організацій Донбасу по поліпшенню матеріального добробуту трудящих у післявоєнний період 1946-1950 pp. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 75-79.
420. Кравченко В.Н. Діяльність партійних організацій західних областей України по поліпшенню житлових умов трудящих (1959-1965 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 87-93.
421. Кравченко В.Н. Діяльність партійних організацій по збільшенню виробництва товарів народного споживання в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 124-132.
422. Кравченко В.О. Діяльність Комуністичної партії по викриттю антинародної суті українського буржуазного націоналізму у західних областях України (1944-1950 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971. – С. 84-90.
423. Кравченко В.О. Комсомольці західних областей УРСР у боротьбі з українським буржуазним націоналізмом (1944-1950 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 57. – К., 1972. – С. 96-101.

424. Кривой И.А. Ведущая роль партийных организаций Украины в расширении подготовки инженерно-технических кадров (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 134. – К., 1985. – С. 50-56.
425. Кривой И.А., Сизоненко В.М. Деятельность партийных организаций Украины по повышению идеологического уровня профессорско-преподавательских кадров (1946-1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 70-75.
426. Кривошея Г.М. Работа партийных организаций Украины по воспитанию коммунистической идейности инженерно-технических кадров (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 111-121.
427. Кравченко Г.М., Черниш М.А. Борьба Коммунистической партии Украины за відбудову і дальший розвиток промисловості західних областей УРСР (1944-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 3-14.
428. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
429. Кравчик Г.Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 24-34.
430. Крижановський В.С. Піклування КП України про поліпшення житлових умов робітничого класу республіки (1956-1959 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С. 114-119.
431. Крупина В. Выборчі кампанії в УРСР 1946-1947 рр. та політичні настрої населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 365.
432. Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959-1969 рр. // Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 27-42.
433. Куделя М. Юлій Головацький // Самост. Україна. – 2001. – Ч. 4. – С. 72-73.

434. Кудлай О.С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. – К.: Рад. шк., 1962. – 147 с.
435. Кудлай О.С. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період. – К.: Наук. думка, 1965. – 296 с.
436. Кудлай О.С. Радянський народ – нова історична спільність людей. – К.: Знання, 1972. – 20 с.
437. Кузьминец А.В. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием учащихся общеобразовательных школ Украинской ССР (1961-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 100-105.
438. Кулінич І.М. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949-1965). – К., 1996. – 457 с.
439. Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К.: Політвидав України, 1969. – 148 с.
440. Кулінич І.М., Петерс І.А. Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму. – К.: АН УРСР, 1962. – 56 с.
441. Кульчицький С.В. Місце ХХ з'їзду в еволюції радянського комунізму // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 49-85.
442. Кульчицький С.В. Новітня історія України // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – С. 11-20.
443. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 102-114.
444. Курішков Є.Л. Про міжнародне представництво Української РСР // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 5. – С. 46-56.
445. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 222 с.
446. Курносів Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959-1970 рр.). – К.: Наук. думка, 1975. – 208 с.

447. Курносів Ю. Насилля – головний аргумент більшовизму // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12. – С. 3-18.
448. Курносів Ю.О. Партійні організації Львівщини на чолі руху колективів і ударників комуністичної праці // Укр. іст. журн. – 1961. – № 6. – С. 22-30.
449. Курносів Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959-1965 рр.). – К.: Наук. думка, 1968. – 183 с.
450. Курносів Ю.О., Бондар А.Г. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР. – К.: Наук. думка, 1964. – 343 с.
451. Кухникова Т.К. Пропаганда жизни и деятельности соратников В.И.Ленина – важный фактор воспитания трудящихся в духе революционных традиций // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 31-37.
452. Куценко К.О. Створення на Закарпатті розвиненої промисловості – наслідок організаторської діяльності КППС, допомоги радянських народів (1945-1958 рр.) // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 25-34.
453. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. – К.: Знання-Прес, 2003. – 733 с.
454. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2005. – 486 с.
455. Ланчуківська Л.І. Розвиток змагання серед молоді республіки в роки семирічки // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 80-88.
456. Левченко Я.Г. Социалистические преобразования сельского хозяйства Львовской области (1939-1953 гг.) // Сб. науч. трудов Львовского ветеринарно-зоотехнического института. – 1953. – С. 58-75.
457. Ленартович О. Селянство західної України у національно-визвольному русі 1944-1950 рр. – Луцьк, 1998. – 148 с.

458. Лещенко В.С. Діяльність партійних організацій Донбасу у наданні шефської допомоги міста селу в масово-політичній роботі (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 35-42.
459. Лещенко Л.О. З історії розв'язання дунайської проблеми // Укр. іст. журн. – 1961. – № 6. – С. 60-69.
460. Лещенко Л. З руїн війни до тривкого миру. Українська РСР на міжнародній арені в період становлення світової соціалістичної системи (1945-1949). – К., 1963. – 45 с.
461. Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945-1949). – К., 1969. – 78 с.
462. Лещенко Л.О. Україна на Паризькій мирній конференції 1946 р. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 7. – С. 61-72.
463. Лещенко Л.О. ЮНРРА і Україна // Укр. іст. журн. – 1965. – № 12. – С. 65-72.
464. Лидделл Гарт. Вторая мировая война. – М.: Воениздат, 1976. – 679 с.
465. Липовской А.Ф. Партийное руководство работой комсомольских организаций вузов республики по коммунистическому воспитанию студентов (1959-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 108-113.
466. Лісевич І.Т. Співробітництво вчених Українсько РСР і Румунії в післявоєнний період // Укр. іст. журн. – 1966. – № 4. – С. 57-65.
467. Лісевич І.Т. Українську і румунську школи єднає давня дружба // Рад. шк. – 1966. – № 5. – С. 96-98.
468. Литвин П.Е. Основные направления партийного руководства подготовкой и воспитанием кадров общественных наук в Украинской ССР в 1945-1965 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 84-91.
469. Литвиненко В.Ф. Деятельность Компартии Украины по осуществлению комплексного подхода к идейно-воспитательной работе со студенческой

- молодежью // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 3-10.
470. Лисенко О.Є. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою? // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 136-144.
471. Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1959-1961) / Ін-т історії АН УРСР; Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К.: Наук. думка, 1962. – 423 с.
472. Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1961–1962) / АН УРСР, Ін-т історії; Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К.: Наук. думка, 1964. – 408 с.
473. Лишенко Е.Ф. О работе парторганизаций Украины по подбору и воспитанию кадров сельских и поселковых Советов депутатов трудящихся (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 64-71.
474. Ліщенко М.Н., Олійник Л.В. Розвиток досліджень з історії західноукраїнських земель // Укр. іст. журн. – 1979. – № 9. – С. 136-145.
475. Лизанчук В.В. Навічно кували кайдани: факти, документи, коментар про русифікацію в Україні. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 413 с.
476. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К.: Видавничий дім “Лі-Терра”, 2004. – 272 с.
477. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К.: Знання-Прес, 2002. – 670 с.
478. Лисинчук І.П. Діяльність партійних організацій України по піднесенню ролі об’єднань «Сільгосптехніка» в зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 47-53.
479. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2 т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 573 с.

480. Литвиненко В.Ф., Банько И.Н. О работе парторганизаций Украины по воспитанию у молодежи классовой непримиримости к буржуазно-националистической идеологии (1959-1976 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 47-54.
481. Лихолобова З.Г. О периодизации движения за коммунистический труд // История СССР. – 1965. – № 2. – С. 238.
482. Лихолобова З.Г. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості: (На матеріалах підприємств Сталінського раднаргоспу) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 4. – С. 13-21.
483. Логвиненко О.В. Підготовка вчителів та забезпечення ними шкіл України у 1950-1960 роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 203-213.
484. Лось Ф.Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К., 1957. – С. 31-35.
485. Львівська обласна партійна організація: Короткий нарис. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1961. – 362 с.
486. Люди коммунистического труда. – Симферополь: Крымиздат, 1959. – 166 с.
487. Ляшенко Л.Г. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1963 р. // Укр. іст. журн. – 1964. – № 2. – С. 152-153.
488. М.С.Хрущов і Україна: Матер. наук. семінару 14 квітня 1994 р. / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 200 с.
489. Мазур С. Коли багряніли світанки. – Львів: Каменяр, 1970. – 115 с.
490. Макара М.П. Турбота Комуністичної партії про культурний розвиток трудящих всіх національностей Закарпаття (1946-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 24. – К., 1968. – С. 113-122.

491. Маковій Г.М. Діяльність партійних організацій по поліпшенню культурно–освітньої роботи на селі (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 90-100.
492. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 14-32.
493. Маковская А.М. Воспитание коммунистического отношения к труду – важное проявление советского образа жизни: (Из опыта деятельности партийных организаций Донбасса в 1958-1959 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 79-83.
494. Маковская А.М., Якименко Л.А. О деятельности партийных организаций Донбасса по развитию производственно-технического сотрудничества со странами социалистического содружества // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 118. – К., 1982. – С. 76-83.
495. Маковская А.М., Якименко Л.А. Партийные организации Донбасса в борьбе за технический прогресс и внедрение новой техники в металлургической промышленности в 1951-1961 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 95-103.
496. Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944-1960 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 52-58.
497. Максименко П. Григорій Байда. – К.: Держсільгоспвидав, 1959. – 80 с.
498. Маленко Е.Е. Материально-техническая база коммунизма – решающее условие перехода к коммунизму. – Харьков.: Харьк. инж.-строит. ин-т, 1964. – 11 с.
499. Маленко Е.Ю., Пантелєєв М.І., Яшин М.Ф. Нарис історії конотопського заводу «Червоний металіст». – Харків: Прапор, 1966. – 163 с.
500. Малишева В.Є. Комуністи в авангарді руху новаторів за впровадження прогресивної організації праці (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 135-147.

501. Малишко В.М., Сирота Н.И. Деятельность компартии Украины по созданию и укреплению материально-технической базы сельского хозяйства: (Из опыта работы в западных областях УССР 1946-1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 74-81.
502. Марахов Г. Братерська дружба польського і радянського народів // Наук. записки Ін-ту історії АН УРСР. – 1956. – Т. 7. – С. 21-35.
503. Марискевич Г.Ф. Партиїні і профспілкові організації західних областей УРСР на чолі соціалістичного змагання робітничого класу (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 43-50.
504. Маркусь В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР (1954-1964) // Український історик. – 1975. – № 3-4. – С. 28-42.
505. Мартинов О.І. Партиїне керівництво технічним прогресом у машинобудівній промисловості західних областей України (1951-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 25-35.
506. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
507. Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва вузів Західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 361-366.
508. Марущак М.Й. Діяльність партійних організацій технічних вузів республіки по вдосконаленню навчального процесу (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 70-77.
509. Марущак М.Й. До питання про партійне керівництво підготовкою науково-педагогічних кадрів для технічних вузів Української РСР (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 28-34.
510. Марущак М. Тоталітаризм і доля вченого // Воля і Батьківщина. – 2004. – Ч. 1. – С. 116-123.

511. Марченко Л.А. Высшая школа и трудовое воспитание будущих специалистов: Практика 60–80-х годов, уроки, проблемы перестройки: (На материалах партийных организаций Украины). – К.: Молодь, 1991. – 175 с.
512. Масловський В.І. Політична робота партійних організацій західних областей УРСР у боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів і куркульства у період соціалістичних перетворень на селі (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 57. – К., 1972. – С. 116-122.
513. Матвієнко І.Т. Зростання ролі партійної пропаганди в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 28-39.
514. Матвійчук М.М. Заходи КПРС по проведенню в життя генеральної лінії партії на переважний розвиток важкої промисловості. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1957. – 22 с.
515. Матюхін В.Н. Діяльність парторганізацій Донбасу по зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства (1952-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 185-194.
516. Медведєв Р. Соратник вождя // Радянська Україна. – 1989. – 12 січня.
517. Меженін М.М. Ідейно-політична діяльність парторганізацій Донбасу серед робітників у 5-й п'ятирічці // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 121-126.
518. Мельников Л. Поширення трудового досвіду у сільському господарстві // Більшовик України. – 1950. – № 12. – С. 21-29.
519. Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – С. 70-76.
520. Мерцалов А., Мерцалова Л. Сталинизм и война. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. – 432 с.
521. Мессенджер Ч. Энциклопедия войн XX века. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, Яуза, 2000. – 512 с.

522. *Металлурги – бойцы за коммунизм / Под ред. К.И.Познякова. – Днепропетровск: Кн. изд-во, 1963. – 197 с.*
523. *Мировая война 1939-1945: Сб. ст. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1957. – 538 с.*
524. Мірошніченко М.В. Діяльність партійних організацій підприємств хімії України по поліпшенню якісного складу своїх рядів у роки семирічки // *Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 33. – К., 1969. – С. 128-137.*
525. Мітюков О.Г. *На шляху до перемоги комуністичної праці. – К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1961. – 48 с.*
526. Мітюков О.Г. *П'ятиденка в Запоріжжі. – К.: Політвидав України, 1967. – 46 с.*
527. Митюков А.Г. *Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1966-1961). – К.: Наук. думка, 1965. – 199 с.*
528. Мітюков О.Г. *Творчою працею робітника: (Роль робітничого класу в технічному прогресі промисловості України).–К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1963. – 48 с.*
529. Міцкан І.А. *Партійні організації промислових підприємств України в боротьбі за підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 9-15.*
530. Мічуда В. *Рівень задоволення побутових потреб мешканців села у повоєнні роки (1945-1955 рр.) // Наук. зап. з укр. історії: Зб. наук. статей. – Вип. 18. – Тернопіль: Астон, 2006. – С. 280-286.*
531. Михайлов В.А. *Воспитание чувства интернационализма: Деятельность Коммунистической партии Украины по интернациональному воспитанию трудящихся в период развитого социалистического общества. – Львов: Каменяр, 1975. – 162 с.*
532. Мьколенко Н.Н., Бабич И.Ф. *Партийное руководство развитием творческой активности металлургов Украины по внедрению передовых*

- методов труда (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 58-64.
533. Михайлов В.О. З досвіду роботи партійних організацій західних областей України в галузі військово-патріотичного виховання молоді (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 113-121.
534. Миколенко М.М. Виховання металургів і гірників у дусі соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971. – С. 91-104.
535. Миколенко Н.Н., Ткаченко И.Г. Укрепление дружбы народов – одно из важнейших направлений деятельности КПСС по формированию социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 54-60.
536. Мозир С.М., Федонюк К.Є. Організаційно-масова діяльність місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1961. – 155 с.
537. Молодость старого завода: Очерк истории Днепровского металлургического завода им. Дзержинского. – Днепропетровск: Днепропетровск. кн. изд.-во, 1960. – 233 с.
538. Молочко В.К. Ленінське вчення про класовість марксистської партії і сучасність // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 48. – К., 1971. – С. 48-60.
539. Морій Г.П. Робота партійних організацій по вдосконаленню виробничого навчання трудівників села // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 84-92.
540. Морозов Г.К. Борьба партійних організацій Харківщини за кращу розстановку комуністів на виробництві (1962-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 13. – К., 1967. – С. 169-182.
541. Мосяков В.Я. О некоторых вопросах школьного строительства в 1959-1966 гг.: (На материалах Запорожской области) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 21-26.

542. Мужичський А. Рух за комуністичну працю – школа масового трудового героїзму // Комуніст України. – 1964. – № 4. – С. 38-45.
543. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. – К.: Книга пам'яті України, 1997. – 568 с.
544. На головному напрямку: Про роботу парторганізацій промислових підприємств. – Вінниця : Кн.-газ. вид-во, 1963.
545. Нагорний М.Д., Руденко О.Ф. Комуністи – організатори трудової активності шахтарів Донбасу // Укр. іст. журн. – 1961. – № 6. – С. 11-21.
546. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса: Маяк, 1980. – 343 с.
547. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1968. – 254 с.
548. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1980. – 316 с.
549. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с.
550. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1968. – 336 с.
551. Нариси історії Запорізької обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1968. – 356 с.
552. Нариси історії Київської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1967. – 651 с.
553. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Держполітвидав України, 1961. – 626 с.
554. Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 3-є, доп. – К.: Політвидав України, 1971. – 675 с.
555. Нариси з історії КПРС. – К.: Політвидав України, 1966. – 445 с.
556. Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Вид. 2-є, випр. і доп. – Львів: Каменяр, 1969. – 443 с.

557. Нариси історії Миколаївської партійної організації (1897-1968 рр.). – Одеса: Маяк, 1969. – 419 с.
558. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – Харків: Прапор, 1970. – 452 с.
559. Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. – Львів: Каменяр, 1981. – 264 с.
560. Нариси історії Сумської обласної партійної організації. – Харків: Прапор, 1981. – 55 с.
561. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. – Львів: Каменяр, 1980. – 288 с.
562. Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1980. – 296 с.
563. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. – Харків: Прапор, 1970. – 803 с.
564. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів: Каменяр, 1972. – 372 с.
565. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. – Дніпропетровськ: Промінь, 1981. – 254 с.
566. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1980. – 318 с.
567. Наумов Л.Х. Ідейно-політична робота сільських партійних організацій України в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 113-121.
568. Небилиця В.П. Павло Ведута. – К.: Держсільгоспвидав, 1960. – 56 с.
569. Небесний В., Малисевич В., Магур Ю. ОУН – ярмарок по продажу шпигунів. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1962. – 56 с.
570. Негода М.Ф. Галина Буркацька. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1960. – 51 с.
571. Недайводов І.С. Основа нашої партії: Про первинні патрійні організації. – К.: Політвидав України, 1970. – 75 с.

572. Недайводов І.С. Парти́йний контроль діяльності адміністрації. – К.: Політвидав, 1962. – 70 с.
573. Неделін О.І. Здійснення ленінського принципу колективного керівництва місцевими партійними органами: (З досвіду роботи партійних органів Донбасу в 1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 61. – К., 1973. – С. 104-111.
574. Недо М.П. Сільська інтелігенція – активний помічник Комуністичної партії в культурно-освітній роботі // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 10. – К., 1966. – С. 199-209.
575. Нечай П.Є. Ольга Диптан. – К.: Держсільгоспвидав, 1960. – 56 с.
576. Нечесин Г.З. Деятельность партийных организаций вузов Украины по повышению роли студенческих групп как субъектов коммунистического воспитания (1959-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 65-72.
577. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.: Монографія. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. ун-т, 2004. – 207 с.
578. Ніколаєць К.М. Підготовка наукових працівників у повоєнний період // // Наук. зап. Вінницьк. держ пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VIII. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 208-213.
579. Ніколаєць Ю.О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця: Тезис, 1999. – 62 с.
580. Нижник В. Радянська Україна на міжнародній арені // Парти́йне життя. – 1949. – № 10. – С. 25-28.
581. Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 663 с.
582. Новиков І.А. Виховання трудящих у дусі дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму на сучасному етапі // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 21-28.

583. Новосад А.Ф. Роль партійних організацій у формуванні робітничого класу – основної сили будівництва соціалізму і комунізму (1945-1969 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 29-36.
584. Овчаренко П.Д. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик (1959-1975). – К.: Политиздат України, 1982. – 234 с.
585. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – 87 с.
586. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59-63.
587. Оглобкова К.Н. Совершенствование общественных отношений – условие утверждения и развития советского образа жизни в деревне // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 103. – К., 1979. – С. 67-72.
588. Ожицька М.І., Серкіз Я.І. Роль народних музеїв у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих: (На матеріалах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської і Тернопільської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 97-105.
589. Окладной Т.М. Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную сталинскую пятилетку. – Харьков: Облиздат, 1948. – 93 с.
590. Олейник Н.Н. В.И. Ленин об основных чертах социалистического образа жизни и путях его становления // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 103. – К., 1979. – С. 11-17.
591. Олійниченко М.Д. Деякі питання організаційно-партійної роботи на будівництві Київської комсомольської ГЕС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 156-166.
592. Олійниченко М.Д. Здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 93-105.
593. Омельчук Д.В. Реакція населення Криму на доповідь М.Хрущова на XX з'їзді партії та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. –

- Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 118-122.
594. Онопрієнко В.І. Історія української науки ХІХ-ХХ століть: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1998. – 302 с.
595. Оприщенко А.Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР. – Харьков: Харьков. кн. изд-во, 1975. – 160 с.
596. Оробінський П.Д. “Правда” – бойовий помічник партії в організації патріотичного руху радянських людей за освоєння цілинних земель у роки п'ятої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 21. – К., 1968. – С. 109-121.
597. Основні проблеми історичної науки в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1959. – 350 с.
598. Остапущенко О.Т. Боротьба партійних організацій Донбасу за розвиток технічної творчості робітників-будівельників (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 118-125.
599. Остафійчук В.Ф. З досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств України по впровадженню у виробництво новітніх досягнень науки і техніки (1959-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 3-18.
600. Остафійчук В.Ф., Качковский М.И. Деятельность партийных организаций Украины по осуществлению технической политики КПСС в условиях развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 121-127.
601. Остафійчук В.Ф., Кусок Л.М. Деякі питання технічної політики КПРС в умовах розгортання науково-технічної революції // Наук. праці з історії КРПС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 13-18.
602. Остафійчук В.Ф., Чорна В.Г. Розвиток Комуністичною партією лєнінських настанов про підготовку і виховання робітничих кадрів в умовах комуністичного будівництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 101-106.

603. Островерхий І.І. Нашій дружбі міцніти. – К.: Держполітвидав України, 1964. – 134 с.
604. Офіцинський Р.А. Микита Хрущов як викривач сталінізму: ювілейні коментарі з геополітичної межі Захід-Схід // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 113-135.
605. Очерки истории высшего медицинского образования и научных кадров на Украине / Под ред. Проф. В.Д.Братуся. – К.: Здоровье, 1965. – 264 с.
606. Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь». – Харьков: Прапор, 1966. – 242 с.
607. Очерки по историографии советского общества / Под ред. М.Е.Найденова, С.Ф.Найды, Л.М.Папина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 467 с.
608. Павлов Ф.С., Шелест Д.С. КП України в боротьбі за зміцнення зв'язку науки з виробництвом (1959-1965 рр.): (З досвіду роботи парторганізацій металургійних підприємств республіки) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 3-13.
609. Павченко В.М. Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению роли партийных групп в развитии социалистического соревнования на предприятиях горнорудной промышленности (1951-1958 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 101. – К., 1979. – С. 65-70.
610. Павченко В.М. Руководство партийных организаций профсоюзами по развитию социалистического соревнования на горнорудных предприятиях Украины (1951-1958 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 96-101.
611. Павченко В.М., Мороз Ю.Н. Деятельность партийных организаций горнорудных предприятий Украины по развитию социалистического соревнования – важное условие формирования советского образа жизни:

(К 50-летию социалитического соревнования за выполнение советских пятилеток) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – С. 73-79.

612. Падалко А.І. Комсомол України – активний помічник партії у ідейно-політичному вихованні сільської молоді (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 166-177.
613. Падалко А.І., Залізко В.О. Діяльність КП України щодо підвищення ролі комсомолу в патріотичному вихованні молоді (1961-1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 60. – К., 1973. – С. 139-146.
614. Палажченко О.О. Марія Савченко. – К.: Держсільгоспвидав, 1960. – 80 с.
615. Паламарчук Л. Україна на міжнародній арені // Комуніст України. – 1963. – № 3. – С. 44-53.
616. Палішко В.К. Комуністична партія України у боротьбі за розвиток соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 9. – К., 1966. – С. 56-70.
617. Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні // Матеріали наук. конф. – Чернівці, 1994. – 371 с.
618. Пантелейчук А.А. Руководящая роль Коммунистической партии в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства (1952-1958 гг.). – К.: ВПШ при ЦК КП Украины, 1965. – 277 с.
619. Панченко П.П., Тарадкевич Т.В. Соціально-економічні наслідки діяльності парторганізацій України в справі електрифікації сільського господарства (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 63. – К., 1973. – С. 64-70.
620. Паринов М.П. Деятельность Компартии Украины по повышению роли печати в дальнейшем развитии творческой активности рабочего класса (1959-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 65-69.

621. Парінов М.П. Роль преси у трудовому вихованні робітничих кадрів Донбасу (1943-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 59. – К., 1973. – С. 111-117.
622. Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 616 с.
623. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997. – Ч. 1. – 354 с.; Ч. 2. – 736 с.
624. Пашенко В.О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 141-160.
625. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 1940-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С. 15-25.
626. Петрів І. Львів – Жешув // Всесвіт. – 1964. – № 11. – С. 15-17.
627. Петрушко Ю.В. Діяльність партійної преси по зміцненню трудової співдружності виробничих колективів західних областей УРСР і братніх радянських республік (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. – С. 94-101.
628. Переверзева Р.Д., Павченко В.М. Укрепление партийных организаций горнорудных предприятий Украинской ССР (1951-1955 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 68-70.
629. Переяславська Рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.
630. Петліцин С.Л. Роль преси у відбудові і розвитку Чорноморсько–Азовського басейну в післявоєнний період (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 64. – К. 1973. – С. 18-23.
631. Петруня Н.А. Некоторые вопросы историографии деятельности первичных партийных организаций по утверждению социалистической идеологии в западных областях УССР (1945-1958 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 129. – К., 1984. – С. 117-123.

632. Підпригорщук Я.В. Комуністична партія – організатор творчості робітничого класу України в роки V п'ятирічки (1951-1955 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 111-118.
633. Підсадна А.І. Діяльність Компартії України по зміцненню співробітництва в галузі художньої культури українського народу з братніми народами Закавказзя (1961-1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 98-105.
634. Письменный Г.Г. Деятельность партийных организаций Украины по укреплению единства народа и армии на современном этапе (1956-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 27. – К., 1968. – С. 127-141.
635. Пичугин В.Г. К вопросу об экономических и научно-технических связях Донбасса со странами социалистического лагеря // Науч. записки Луганск. пед. ун-та. – Луганськ, 1959. – Т. X. – Вип. 2. – С. 67-92.
636. Плисюк В.П. Діяльність партії по зміцненню економічного союзу робітничого класу і селянства (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 3-11.
637. Плисюк В.П. Роль міст республіки в зміцненні сільського господарства керівними кадрами (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 78-91.
638. Побережний Є.С. Виникнення і розвиток руху за комуністичне ставлення до праці в колгоспах України. – К.: ВПШ при ЦК КП України, 1968. – 44 с.
639. Побережний Е.С. Деятельность партийных организаций Украины по повышению культурно-технического уровня и агротехнических знаний участников движения за коммунистический труд (1959-1965 гг.). – К.: ВПШ при ЦК КП Украины, 1968. – 31 с.
640. Побережний Е.С. Партийные организации Украины в борьбе за внедрение передовых форм труда в сельскохозяйственном производстве. – К.: ВПШ при ЦК КП Украины, 1967. – 41 с.

641. Подольська Н.В. Партиїні організації на чолі соціалістичного змагання працівників харчової промисловості України в роки 4-ї п'ятирічки (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 55-61.
642. Подсадная А.И. Некоторые формы работы партийных организаций Украины по интернациональному воспитанию студенческой молодежи (1961-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 45-52.
643. Подсадная А.И. Партийное руководство воспитанием учащихся общеобразовательных школ в духе дружбы народов СССР в период между XXII и XXIII съездами КПСС: (На материалах Украины и Закавказских республик) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 90-95.
644. Позняк В.Т. Деякі питання розвитку внутріпартійної демократії на основі рішень XX з'їзду КПРС (1956-1961 рр.). (З досвіду роботи партійних організацій України) // Вісник Київського ун-ту. Серія суспільних наук. – 1966. – № 7. – С. 45-58.
645. Позняк В.Т. Ідеологічна робота парторганізацій України і зростання активності комуністів (1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 13. – К., 1967. – С. 156-168.
646. Позняков К.И., Каширин Е.Д. Роль рабоче-студенческих теоретических конференций в формировании социалистического образа жизни: (На материалах Днепропетровского металлургического института) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 128-132.
647. Позняков К.И., Остапенко И.М. Историография деятельности КПСС по коммунистическому воспитанию рабочих-металлургов Украины в период развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 3-10.
648. Політична історія України XX ст. – У 6 т. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії 1945-2002. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.

649. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
650. Полинський П.О. Тетяна Марцин. – К.: Держсільгоспвидав, 1960. – 46 с.
651. Полурез В.І. Комуністична партія України – організатор трудової активності робітничого класу. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1969. – 132 с.
652. Поляков В.В., Собин В.А. Научные основы пропаганды революционных, боевых и трудовых традиций Коммунистической партии и советского народа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 3-15.
653. Попов А.Л. Воспитание героизма – важная задача партии в подготовке молодежи к защите Родины // Науч. работы по истории КПСС. – Вып. 27. – К., 1968. – С. 173-186.
654. Попсуев В.П. Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953-1960 рр.: (На матеріалах Дніпропетровської області) // Укр. істор. журн. – 1960. – № 5. – 64-74.
655. Початок десталінізації в Україні: Матер. «круглого столу» 26 лютого 1996 р. / Ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 131 с.
656. Прах'є Б.С. Макар Посмітний. – К.: Держсільгоспвидав, 1960. – 51 с.
657. Предтечин М.А. Деятельность партийных организаций Украины по усилению воспитательной работы среди рабочих предприятий химической промышленности (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 87-92.
658. Предтечин М.А., Цицеленок Л.С. Партийные организации Украины во главе социалистического соревнования за ускорение технического прогресса на химических предприятиях в 1959-1965 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 93. – К., 1978. – С. 54-58.
659. Пробийголова М. Марко Брага. – К.: Держсільгоспвидав, 1959. – 48 с.

660. Пронь В.М., Кауфман А.М. Советский рабочий класс – главный герой общественно-политических передач телевидения Украины (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 76-82.
661. Пророченко І.П. Економічна політика КПРС у сільському господарстві на сучасному етапі // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 13-20.
662. Прохоренко О.А. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945-1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 187-202.
663. Прохоров В.С., Деда Б.И., Горяной В.Д. Криворожский металл: Очерк истории Криворожского завода им. В.И.Ленина. – Днепропетровск: Промінь, 1964. – 299 с.
664. Прохоров Д.А., Калько П.Г. В.І.Ленін про принципи комуністичного виховання молоді // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 137-146.
665. Пруцков О.Г. Діяльність комуністів по впровадженню результатів наукових досліджень у промислове виробництво 1959-1965 рр.: (На матеріалах Харківської області) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 120-125.
666. Путько-Стех А. У пам'ять єпископам і священникам-мученикам української греко-католицької церкви // Київ. церква. – 2001. – № 2-3. – С. 133-137.
667. Пучко О.А. Розвиток вищої технічної освіти в Українській РСР в роки четвертої п'ятирічки // Укр. іст. журн. – 1975. – № 3. – С. 73-79.
668. Рабенчук О. Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946-1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 368-384.

669. Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Україна ХХ століття: Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 12. – С. 324-339.
670. Рабенчук О.П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 87-100.
671. Работать и жить по-коммунистически. – Симферополь: Б.В., 1958. – 48 с.
672. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность / Ю.Ю.Кондуфор, А.П.Гриценко, М.В.Коваль и др. – К.: Наук. думка, 1986. – 239 с.
673. Радянська школа та організація її роботи: Збірка на допомогу вчителю західних областей України. – К.: Львів: Рад. шк., 1946. – 47 с.
674. Разуваєва Н.М. Суперечності і труднощі соціально-економічного розвитку СРСР у 1961-1985 рр. // Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. – К.: Рад. шк., 1990. – С. 379-401.
675. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.
676. Реєнт О.П., Лисенко О.Є. Українська національна ідея і християнство. – К.: Богдана, 1997. – 128 с.
677. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 1997. – 164 с.
678. Рибалко В.А. Воплощение в жизнь ленинских идей развития тяжелой промышленности: (На материалах Донбасса, 1946-1950 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 134. – К., 1985. – С. 115-120.
679. Рибалко В.А. Зміцнення партійних організацій Донбасу в післявоєнний період // Наук. праці з історії КПКРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 99-101.
680. Рыбалко В.А., Захаров Г.И. Укрепление первичных партийных организаций Донбасса и повышение их боеспособности в 1946-1950 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 101. – К., 1979. – С. 70-77.

681. Різун М.І. Полтавська обласна партійна організація в боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів у післявоєнний період (1945-1952 рр.) // Наук. записки Полтавського ін-ту. – Т. ІХ. – Полтава, 1957. – С. 43-67.
682. Роботько Ф.М., Ліскун Є.І. Підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства – важливіша передумова зростання його культурного рівня (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 166-173.
683. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ін-т історії АН УРСР; Під ред. П.М.Калениченко та ін. – К.: Наук. думка, 1973. – 254 с.
684. Розвиток народного господарства УРСР (1917-1967). – У 2-х томах. – К., 1967. – 674 с.
685. Розвиток української культури за роки Радянської влади / Відп. ред. П.П.Гудзенко. – К.: Наук. думка, 1967. – 367 с.
686. Романенко Н.І. Діяльність партійних організацій республіки по комуністичному вихованню учнівської молоді (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 124-127.
687. Романенко Н.І. О деятельности школьных парторганизаций республики по воспитанию учащихся на примере жизни и деятельности В.И.Ленина (1961-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – С. 26-31.
688. Романенко Н.І. О работе школьных партийных организаций республики по воспитанию учащихся в духе коммунистической морали (1961-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 86-90.
689. Романенко Н.І. Роль партійних організацій республіки у залученні громадськості до комуністичного виховання учнів (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 91-98.
690. Романюк І.М. Втілення ідеї агроміст в українському селі в кінці 40-х – середині 50-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження,

пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 411-418.

691. Романюк І.М. Дискримінаційна політика держави стосовно малих сільських поселень в Україні в 50-і – на початку 60-х рр. // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 132-134.
692. Романюк І.М. Законодавчі документи щодо політики перспективних і неперспективних сіл у 1950-90-ті роки // Матеріали наук. конф. викладачів іст. ф-ту. – Вінниця, 2002. – С. 36-38.
693. Романюк І. Місце особистого підсобного господарства України в аграрному виробництві 1950-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. – Вип. Х. Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – С. 164-167.
694. Романюк І.М. М.С.Хрущов і система планування сільського господарства України на початку 1950-х рр. // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 1. Серія: Історія. – Вінниця, 2000. – С. 182-186.
695. Романюк І.М. Проблеми реалізації аграрної політики радянської держави в 1950-ті – першій половині 60-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Вінниця, 2005. – С. 32-34.
696. Романюк І.М. Селянство і радянська паспортна система // Вісник Української Академії іст. наук. – 2001. – № 1. – С. 88-94.
697. Романюк І.М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-60-х рр. ХХ ст. // Український селянин. – 2003. – С. 161-163
698. Романюк І.М. Українське село в лещатах паспортної системи // Історія в шк. – 2001. – № 7. – С. 10-17.
699. Романюк І.М. Сільське господарство Вінниччини в перші повоєнні роки // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 1. Серія: Історія. – Вінниця, 1999. – С. 130-133.

700. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
701. Ротар І.В. Громадські засади в діяльності сільських партійних комітетів // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 126-131.
702. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 3-15.
703. Руденко Р.Г. Робота партійних організацій по пропаганді та впровадженню досвіду новаторів на підприємствах машинобудівної промисловості України (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 126-131.
704. Рудик П.А. Деякі питання організаційно-партійної роботи сільських партійних організацій України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 21-33.
705. Рудик П.А. Діяльність партійних організацій України по добору, розстановці і вихованню кадрів колгоспно-радгоспного виробництва (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 52-63.
706. Рудой А.Д. З історії організації заводів-втузів на Україні // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 60-65.
707. Рудой П.Є. Індустріальна могутність України. – К.: Знання, 1967. – 47 с.
708. Рудой П.Є. Радянська Україна – високо розвинута індустріальна держава. – К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1959. – 56 с.
709. Рудой П.Є. Роль бригад комуністичної праці у формуванні комуністичного ставлення до праці. – К.: АН УРСР, Відділ сусп. наук, 1959. – 20 с.
710. Рудой П.Є. Рух за комуністичну працю і економіка. – К.: АН УРСР, 1963. – 96 с.

711. Рудой П.Є. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили. – К.: АН УРСР, Ін-т економіки, 1958. – 120 с.
712. Ружинський Т. Олександр Гіталов. – К.: Держсільгоспвидав, 1959. – 64 с.
713. Ружинський Т. Прокіп Романенко. – К.: Держсільгоспвидав, 1960. – 81 с.
714. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – поч. 90-х років. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
715. Рущенко П.Т. Діяльність комісій партійного контролю за впровадженням нової техніки і прогресивної технології на промислових підприємствах Української РСР (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.16. – К., 1967. – С. 19-29.
716. Рущенко П.Т. К вопросу о деятельности партийных организаций металлургических предприятий Украины по ускорению научно-технического прогресса (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 103-111.
717. Рущенко П.Т. Про роботу партійних організацій УРСР по розвитку технічної естетики на промислових підприємствах в останні роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 78-84.
718. Рябчук М. Два боки «Вісли» // Всесвіт. – 1997. – № 10. – С. 175-178.
719. Савостенко І.А. Комунисти Донбасу – організатори соціалістичного змагання у вугільній промисловості в період завершення соціалістичного будівництва (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 89-97.
720. Садов Т.В. Діяльність партійних організацій Донбасу по збільшенню випуску сільськогосподарських машин і механізмів (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 171-184.
721. Садов Т.В., Лещенко В.С. Роль міських партійних організацій Донбасу в зміцненні колгоспів і радгоспів керівними кадрами і в підготовці спеціалістів масових професій (1956-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 107-113.

722. Санцевич А.В. Проблемы истории Украины послевоенного периода в радянській історіографії. – К.: Наук. думка, 1967. – 254 с.
723. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.). – К.: Вища шк., 1984. – 142 с.
724. Самохвалов В.А., Трофанчук Г.И. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по повышению ведущей роли рабочего класса в интенсификации сельскохозяйственного производства в 60–70-е годы // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 130. – К., 1984. – С. 24-29.
725. Сапожников А.И. Борьба колхозных партийных организаций за дальнейшее организационно-хозяйственное укрепление колхозов в годы четвертой пятилетки // Труды Донецк. индустр. ин-та. – Т. XXX. – Вып. 1. – 1958. – С. 129-151.
726. Сапожников А.І. Парти́йне керівництво профспілками в боротьбі за відбудову і розвиток вугільно-металургійної промисловості України (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 47-60.
727. Сас І.Х. Висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР // Укр. іст. журн. – 1960. – № 4. – С. 102-109.
728. Сауляк П.О. Діяльність Комуністичної партії по поліпшенню ідейно-політичного виховання сільської інтелігенції в системі партійної освіти // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 100-107.
729. Сауляк П.О. Роль сільської інтелігенції західних областей України в комуністичному будівництві // Вісник Львів. ун-ту. – Вип. 1. – 1966. – С. 42-47.
730. Світличний В.І. Робота партійних організацій Чорноморського пароплавства по добору, розстановці, вихованню і підвищенню виробничої кваліфікації моряків (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КППС. – Вип. 25. – К., 1968. – С. 143-150.
731. Селецкий В.И. Интернациональный характер Советских Вооруженных Сил // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 27. – К., 1968. – С. 26-37.

732. Семененко М.П. Народ Радянської України в боротьбі за мир // Сучасне і майбутнє. – 1951. – № 10. – С. 19-26.
733. Семенченко В.К., Семенюк Н.Н. Деятельность партийных организаций Украины по повышению общественно-политической активности школьной молодежи (1961-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 80-86.
734. Серіщев Я.М. Вклад комсомолу України у створення матеріально-технічної бази комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 178-190.
735. Сергієнко В.І. Діяльність партійних організацій в справі залучення комсомолу до здійснення громадського контролю на ударних будовах гірничорудної промисловості Кривбасу в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 12-20.
736. Сергиенко Ю.Г. Руководство социалистическим соревнованием в промышленности – важнейшая форма связи партии с массами (1951-1955 гг.): (На материалах Украинской ССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 101. – К., 1979. – С. 134-137.
737. Сергійчук В. Боротьба советської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвол. шлях. – 2000. – № 11. – С. 42-58.
738. Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки другої світової війни. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 140 с.
739. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 187 с.
740. Серіщев Я.М., Литвиненко В.Ф. Комсомол України – активний помічник партії в інтернаціональному вихованні молоді в період розгортання будівництва комунізму (1956-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 21. – К., 1968. – С. 123-135.
741. Северинов К.М. Жить и работать по-коммунистически. – Донецк, 1958. – 56 с.
742. Серіков М.А. Свирид Бешуля. – К.: Держсільгоспвидав, 1960. – 51 с.

743. Сиволоб Ю.В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3. – С. 14-25.
744. Сидоренко В.П. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. – К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1959. – 52 с.
745. Сидоренко М.О. Керівництво Компартії України формуванням інженерно-технічних працівників важкої індустрії у 1959-1965 рр.: (На матеріалах парторганізацій нафтогазовидобувної промисловості республіки) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 70-75.
746. Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К.: Держполітвидав України, 1953. – 96 с.
747. Скрябін В.В. Нове в роботі парторганізацій по керівництву промисловістю. – К.: Політвидав України, 1960. – 60 с.
748. Скуратівський В. Кат у солом'яному капелюсі і кирзових чоботах // Вітчизна. – 1989. – № 4. – С. 147-152.
749. Слюсаренко А.Г. Ідейне загартування наукових кадрів (1959-1971 рр.) // Укр. іст. журн. – 1976. – № 1. – С. 66-74.
750. Слюсаренко А.И. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе: Из опыта работы партийных организаций Украины по развитию науки и внедрению ее достижений в производство. – К.: Выща шк., изд-во при Киев. ун-те, 1978. – 199 с.
751. Слюсаренко А.И., Литвинец Т.Д. Работа первичных парторганізацій по воспитанию сельской молодежи на ленинском примере (1960-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 129. – К., 1984. – С. 80-88.
752. Смеричевський Ф.Г., Тацький Ф.І. Робота партійних організацій України по вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму і пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 63-70.
753. Смирнов А. Изгнанники // Кореспондент. – 2003. – № 3. – С. 26-28.

754. Собко Ф.М. З досвіду роботи партійних організацій України по підвищенню культурно-технічного рівня трудівників села (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 84-91.
755. Собко Ф.Н. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по подъему культуры колхозного села (1961-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 61-67.
756. Собко Ф.Н. Из опыта партийных организаций Украины по совершенствованию работы сельских общеобразовательных школ (1961-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 79. – С. 26-31.
757. Советы депутатов трудящихся в период развернутого строительства коммунизма / Ред. Ф.И.Калинычев. – М.: ВПШ при ЦК КПСС, 1961. – 392 с.
758. Сокурено Г. Партийний комітет і керівництво промисловістю. – Дніпропетровськ, 1963. – 76 с.
759. Солодько В.О. Про партійне керівництво шефською допомогою робітничого класу колгоспному селянству в 50–60-х роках в українській історіографії // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С. 89-98.
760. Соломко Е.Т. Діяльність партійних організацій по поліпшенню роботи сільських Рад депутатів трудящих і зміцненню їх зв'язків з масами (1956-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 116-123.
761. Сохань П.С. Вогонь вічної дружби російського, українського і болгарського народів. – К.: Політвидав України, 1966. – 115 с.
762. Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. – К.: Политиздат, 1976. – 270 с.
763. Сохань П.С. Социалистический интернационализм в действии: Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве, 1945-1965 гг. – К.: Политиздат, 1969. – 178 с.

764. Сохань П.С., Даниленко В.М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945-1970 / Ин-т истории АН УССР. – К.: Наук. думка, 1988. – 248 с.
765. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – В 2-х томах. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту. – Т. 1. – К., 1967 – 287 с.; Т. 2. – К., 1968. – 264 с.
766. Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади. Матеріали Республіканської наукової конференції, присвяченої 25-річчю воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945-1970) / Відп. ред. І.Г.Шульга. – Ужгород: Угород. держ. ун-т, АН УРСР, 1970. – 218 с.
767. Стеля Б.І. Виховання нової людини – справа партійна: (З досвіду роботи партійних організацій по комуністичному вихованню робітників промисловості України (1956-1965 рр.)). – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1973. – 202 с.
768. Стеля Б.И. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор патриотических подвигов комсомола в угольной промышленности Донбасса в период между XX и XXI съездами КПСС. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1960. – 189 с.
769. Степаненко В.Н., Холод Б.И. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли рабочего класса в формировании духовно-нравственных устоев советского образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 47-54.
770. Стеценко М.В. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням працівників радгоспів України (1959-1972 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 29-34.
771. Столяренко В.П. Соціалістичні перетворення сільського господарства на Волині (1944-1950). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1958. – 111 с.
772. Столяренко В.П., Стецюра Г.А. Торжество ленінського кооперативного плану на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 106-123.

773. Столяренко В.П., Топчій М.П. З досвіду роботи парторганізацій Тернопільщини по зміцненню колгоспів кадрами сільського господарства між XXI і XXIII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 3-17.
774. Столяренко В.П., Шкварець В.П. Здійснення Комуністичною партією ленінської політики в галузі культурного будівництва в українському селі (1956-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 87-100.
775. Стоян А.Н., Марченко Л.А. Комсомол Украины – активный помощник партии по коммунистическому воспитанию молодежи в студенческих строительных отрядах (1962-1980 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 124. – К., 1983. – С. 43-48.
776. Стоян А.Н., Марченко Л.А. Некоторые вопросы партийного руководства коммунистическим воспитанием молодежи в студенческих отрядах (1962-1978 гг.): (Из опыта деятельности Компартии Украины) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 107. – К., 1980. – С. 88-95.
777. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
778. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991. – 284 с.
779. Талан Є.П. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958-1961 рр.) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 39-48.
780. Талан Є.П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958 рр.). – К.: Наук. думка, 1966. – 160 с.
781. Тарабан О.І., Цвяк А.А. З досвіду роботи Компартії України по інтернаціональному вихованню трудящих у період між XXI і XXIII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 38-44.

782. Тарадкевич Т.В. Діяльність Комуністичної партії України по здійсненню ленінських ідей електрифікації сільського господарства (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 63-71.
783. Тарадкевич Т.В. Роль рабочего класса в укреплении материально-технической базы электрификации сельского хозяйства (1960-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 56-61.
784. Тепер М.І. Діяльність партійних організацій по залученню інженерно-технічних працівників до активної участі в технічному прогресі 1959-1965 рр.: (На матеріалах підприємств кольорової металургії) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 25-34.
785. Тепер М.І. Діяльність партійних організацій щодо посилення ролі народного контролю в боротьбі за виконання семирічного плану: (На матеріалах підприємств кольорової металургії) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 58-67.
786. Терентьев В.П. Деятельность парторганизаций вузов УССР по воспитанию у студентов трудолюбия на примерах коллективов учебных заведений // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 38-43.
787. Тетерін І. Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей України. – К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1954. – 31 с.
788. Тітенко М.П. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970. – С. 121-129.
789. Тітенко М.П. Діяльність партійних організацій Донбасу в галузі розвитку руху раціоналізаторів і винахідників (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 98-106.
790. Тітенко М.П. Діяльність партійних організацій України по підвищенню виробничо-технічного рівня робітників (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 51. – К., 1972. – С. 99-106.

791. Тітенко М.П., Маковська Г.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по підвищенню культурного рівня робітничого класу (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 76-83.
792. Титенко М.П., Титенко М.А. Деятельность Компартии Украины по осуществлению и развитию ленинских норм и принципов партийной жизни в 1956-1961 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 101. – К., 1979. – С. 52-59.
793. Титенко М.П., Титенко М.А. О работе с партийными кадрами и партийным активом на этапе построения развитого социализма (1956-1961 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 111. – К., 1981. – С. 78-84.
794. Тимчук М.В. Діяльність Компартії України по дальшому розвитку внутріпартійної демократії у 1945-1952 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 45-50.
795. Тимчук М.В. Організаційне зміцнення партійних організацій укрупнених колгоспів (1950-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 130-137.
796. Тимчук М.В. Підготовка і перепідготовка партійних і радянських кадрів в українській партійній організації в післявоєнний період (1945-1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 174-180.
797. Ткач А., Гуревичов М. Новый этап социалистического соревнования. Бригады коммунистического труда. – Харьков: Харьк. политехнич. ин-т, к-ра политэкономии, 1962. – 35 с.
798. Ткаченко В.Н. Критика буржуазных фальсификаций развития культуры Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1984. – 160 с.
799. Ткачук А.В. Борьба Комуністичної партії України за індустріалізацію західних областей УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1974. – С. 81-88.

800. Ткачук А.В. Діяльність Комуністичної партії по розгортанню ідейно-політичної роботи в західноукраїнських областях (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 114-122.
801. Ткачук И.Ф. Некоторые вопросы партийного руководства нравственным воспитанием рабочей молодежи в условиях развитого социализма (1961-1978 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 107. – К., 1980. – С. 117-123.
802. Топчій М.П. Втілення ленінських принципів у роботі партійних організацій Тернопільщини по добору і розстановці кадрів сільського господарства (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 134-142.
803. Торшина С.П. Роль идейно-воспитательной работы партийных организаций в развитии трудовой и политической активности рабочего класса Украины в 1961-1965 гг.: (На материалах Днепропетровской и Запорожской областей) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 93. – К., 1978. – С. 26-30.
804. Тронько П. Підвищувати рівень політико-виховної роботи на селі // Комуніст України. – 1955. – № 3. – С. 45-50.
805. Тронько П.Т. Торжество ленінського плану побудови соціалізму на Україні // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 22. – К., 1968. – С. 3-22.
806. Трофим'як Ю.М. Добір і виховання керівних кадрів з активу жінок: (На матеріалах західних областей УРСР, 1946-1955 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 123-130.
807. Трощинський В.П. Проти вигадок про так званий «Антифашистський рух опору» українських націоналістів // Укр. іст. журн. – 1988. – № 5. – С. 76-87.
808. Турченко В.П. Діяльність Комуністичної партії України щодо посилення ролі профспілок у розвитку технічного прогресу в роки шостої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 87-99.

809. Тюрєнков М.М. Деякі питання організаційно-партійної роботи в первинних парторганізаціях України (1961-1966 рр.): (На матеріалах партійних організацій Львівської, Івано-Франківської, Ровенської і Тернопільської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 54-66.
810. Тюрєнков М.М. З досвіду роботи партійних організацій України по марксистсько-ленінському вихованню комуністів: (На матеріалах Львівської, Івано-Франківської, Ровенської, Тернопільської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 23-29.
811. Удовиченко П. Українська РСР в ООН // Рад. право. – 1966. – № 3. – С. 8-12.
812. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. – У 5 кн. – К.: Наук. думка, 1967. – Кн. 2. – 326 с.
813. Український буржуазний націоналізм: загострення ідейно-організаційної кризи, крах антирадянських підступів. – К.: Політвидав, 1986. – 430 с.
814. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.
815. Украинская ССР и зарубежные социалистические страны / Ин-т истории АН УССР; Редкол.: И.А.Гуржий и др. – К.: Наук. думка, 1965. – 340 с.
816. Федонюк К.Є. Організаційна діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящих УРСР. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1962. – 235 с.
817. Федонюк К.Є., Лимаренко О.І. Місцеві Ради – організація народовладдя. – Львів: Каменяр, 1968. – 72 с.
818. Федоренко Я.А. Трансформація традиційної обрядовості в період хрущовської «відлиги» // Український селянин. – 2006. – № 10. – С. 180-181.

819. Федорчак П.С. Діяльність партійних організацій по прискоренню науково-технічного прогресу у важкій промисловості (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 45-52.
820. Федорчак П.С. Діяльність партійних організацій по підвищенню культурно-технічного рівня працівників важкої промисловості України (1959-1970 гг.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 21-29.
821. Федорчак П.С. Здійснення ленінських положень про зміцнення лав партії і розміщення комуністів на виробництві: (За матеріалами підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 61. – К., 1973. – С. 98-103.
822. Федорчак П.С. Партійне керівництво добром, розміщенням і вихованням партійних, радянських і господарських кадрів на вирішальних ділянках комуністичного виробництва: (На матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 14-24.
823. Федорчак П.С. Партійне керівництво посиленням зв'язків між працівниками науки і підприємств важкої індустрії (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 40-45.
824. Федорчак П.С. Підвищення ролі первинних організацій партії у період комуністичного будівництва: (На матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 82-92.
825. Федотова О. Демократичні зміни та зворотні тенденції хрущовської “відлиги”: нарис з історії цензури друкованих видань у 1954-1959 роках (За матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України) // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 9. – С. 34-36.
826. Филимоненко В.Я. Ленинский комсомол – верный помощник Коммунистической партии в борьбе за дальнейшее развитие угольной и

металлургической промышленности Донбасса (1953-1958 гг.). – К.: Б.В., 1963. – 146 с.

827. Філіпчук А.І. Дружба і братерство радянських народів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 28 с.
828. Філь І.П. Радіо – важливий засіб пропаганди дружби народів: (На прикладі Закарпатського обласного радіо 1945-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 47. – К., 1971. – С. 87-94.
829. Хандогій В.Д. Рада Безпеки ООН та проблема обмеження озброєнь і роззброєння // Укр. іст. журн. – 1988. – № 5. – С. 110.
830. Харченко В.П. Партиїні організації міжколгоспної кооперації: (З досвіду партійного будівництва і діяльності) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 131-141.
831. Харченко В.П. Розробка Комуністичною партією Радянського Союзу питання про міжколгоспну кооперацію // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 38-51.
832. Хворостяний І.М. Внесок Української РСР у боротьбі СРСР за мир і роззброєння. – К.: Наук. думка, 1989. – 135 с.
833. Хворостяний И.М. За мир без оружия: Участие Украинской ССР в борьбе СССР в ООН за разоружение. 1945-1987 гг. – К.: Наук. думка, 1988. – 156 с.
834. Хижняк В.П. Діяльність сільських партійних організацій України по удосконаленню агітаційно-масової роботи (1961-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 79-86.
835. Хижняк В.П. Комуністичне виховання трудівників села: З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій на селі в 1959-1970 рр. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1973. – 153 с.
836. Холодий Б.Н. Сотрудничество Донецкого экономического района со странами народной демократии // Ученые записки Донецк. пед. ин-та. – 1962. – Вып. 9. – С. 121-133.

837. Хоменко В.Я., Демчук В.С. О работе партийных организаций по воспитанию колхозного крестьянства в духе советского патриотизма. 1946-1950 гг.: (На материалах Украинской ССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 103-108.
838. Хорошайлов М.Ф. Комсомол України – активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за відбудову промисловості Донбасу (1943-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 29. – К., 1969. – С. 127-139.
839. Хорошайлов М.Ф. Масово-політична робота на вугільних шахтах Донбасу в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 83-96.
840. Хоружевський М.Ф. Степанида Виштак. – К.: Держсільгоспвидав, 1960. – 54 с.
841. Хохлов И.А. Совершенствование форм и методов работы партийных организаций общеобразовательных школ Украины в годы четвертой пятилетки // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 120-124.
842. Хрущов М. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу // Вітчизна. – 1957. – № 10. – С. 7-25.
843. Худяк Р.А. До питання про співдружність гірників Донбасу з гірниками союзних республік і братніх соціалістичних країн (1951-1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1965. – № 7. – С. 72-74.
844. Цветков Г.Н. Зарубежные связи Киевского университета // Дружба братских университетов. – К., 1966. – С. 85-100.
845. Цвях А.А. Роль преси в інтернаціональному вихованні трудящих (1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 64. – К., 1973. – С. 3-10.
846. Цепенда І.Є. Операція «Вісла» в польській історіографії // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 84-93.

847. Чередниченко В.П. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. – К.: Політвидав України, 1978. – 334 с.
848. Чередниченко В.П. Ідеологічним диверсіям буржуазних націоналістів – гідну відсіч. – К.: Знання, 1988. – 17 с.
849. Чередниченко В.П. Націоналізм проти нації. – К.: Політвидав України, 1970. – 191 с.
850. Чередниченко В.П. Український буржуазний націоналізм на службі гітлерівського фашизму. – К.: Знання, 1979. – 21 с.
851. Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР. (1939-1958). – Львів, 1963. – 65 с.
852. Черниш Й.Д. КП України – організатор перемоги колгоспного ладу в західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1976. – С. 102-114.
853. Черныш И.Д. Осуществление ленинского кооперативного плана в западных областях УССР // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 114-118.
854. Черниш М.А., Джімшіашвілі Г.Д. Комуністична партія України у боротьбі за здійснення ленінського плану індустріалізації західних областей УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 75-88.
855. Черніченко С.А. Удосконалення навчально-виробничої діяльності професійно-технічних училищ Харківської області у 1961-1965 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 132-137.
856. Чернов А.О. Атеистическое воспитание трудящихся // Коммунист Украины. – 1973. – № 3. – С. 35-42.
857. Чернявский М.Я. Воспитание студенчества на героических традициях Коммунистической партии и советского народа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 34-39.

858. Чернявський М.Я. Піклування Комуністичної партії про зближення життєвого рівня міського і сільського населення в період соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 133-140.
859. Чистяков В.С. Діяльність партійних організацій Донбасу з узагальнення і поширення досвіду новаторів вугільної промисловості (1956-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 123-136.
860. Чистяков В.С. Керівництво партійних організацій України соціалістичним змаганням у промисловості (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 17-25.
861. Чистяков В.С. Комуністи Донбасу – організатори соціалістичного змагання у промисловості (1956-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 3-12.
862. Чорна В.Г. З досвіду партійного керівництва підготовкою і вихованням кваліфікованих робітничих кадрів України: (На матеріалах гірничої промисловості України 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 37. – К., 1970. – С. 142-151.
863. Чорна В.Г. Комуністичне виховання робітничого класу в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму (1959-1965 рр.): (На матеріалах гірничої промисловості України) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 44. – К., 1971. – С. 68-77.
864. Чуйкін С., Башарін С. Партійна організація і змагання за комуністичну працю у Керчі // Комуніст України. – 1963. – № 12. – С. 28-34.
865. Чухно А.А. Передумови і наслідки грошових реформ у післявоєнний період // Фінанси України. – 1997. – № 2. – С. 9.
866. Шабельников В.І., Арсен'єв М.П. Партійне керівництво діяльністю громадських організацій по патріотичному вихованню молоді на героїчних традиціях Комуністичної партії і радянського народу: (На матеріалах парторганізацій Донбасу. 1961-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 29-36.

867. Шаповал Ю.І. Емблематична доповідь Микити Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 3б. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 96-99.
868. Шаповал Ю. Контраргумент – правда. – К.: Вища школа, 1989. – 115 с.
869. Шаповал Ю. Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К.: НАН. Інститут національних відносин і політології, 1994. – 270 с.
870. Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К.: Знання, 1994. – 40 с.
871. Шаповал Ю. Сталінський посланець на Україні. Сторінки політичної біографії Л.М.Кагановича // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 20. – С. 76-83.
872. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 141 с.
873. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
874. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 351 с.
875. Шаповал Ю. Українські «щаблі» Кагановича, або «жива сталінська людина» // Про минуле заради майбутнього. – К.: Ви-во Київ. ун-ту, 1989. – С. 342-355.
876. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 480 с.
877. Шарапа П.М., Васильченко П.Д. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму (на матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпровського економічного району) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 2. – С. 16-26.
878. Швидак О.М. Діяльність партійних організацій України по поліпшенню культурно-освітньої роботи серед трудящих // Наук.праці з історії КПРС. – Вип. 10. – К., 1966. – С. 186-198.

879. Шевченко В.Ф. Місцеві партійні комітети – органи політичного та організаційного керівництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 40-51.
880. Шевченко Л.А. Розвиток української радянської культури. 1959-1965. – К.: Наук. думка, 1967. – 150 с.
881. Шевченко Р.І. Організаційне та ідейно-політичне зміцнення первинних партійних організацій загальноосвітніх шкіл між ХХІІ та ХХІІІ з'їздами партії: (На матеріалах Харківської, Сумської, Курської і Білгородської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 106-110.
882. Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. Про розвиток історичної науки на Україні. – К.: Знання, 1965. – 48 с.
883. Шевчук В.П. З досвіду роботи партійних організацій України по інтернаціональному вихованню робітничого класу (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 24. – К., 1968. – С. 135-143.
884. Шевчук В.П. Ленінські принципи розвитку активності мас у діяльності Комуністичної партії (1965-1968 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 123-136.
885. Шевчук В.П. На вирішальному напрямі. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1970. – 230 с.
886. Шевчук В.П. Робота партійних організацій України по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві (1959-1965 рр.) (На матеріалах важкої промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 70-81.
887. Шевчук В.П., Міцкан І.А. Організаційне зміцнення первинних парторганізацій промислових підприємств України (1959-1966 рр.): (Історіографічний огляд) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 142-151.
888. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.

889. Шевчук І.Я. Боротьба партійних організацій за розвиток Львівської залізниці (1939-1945 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 37-44.
890. Шелест Д.С. КП України в боротьбі за зміцнення зв'язку науки з виробництвом (1959-1965 рр.): (З досвіду роботи парторганізацій металургійних підприємств республіки) // Вип. 32. – К., 1969. – С. 3-13.
891. Шелест Д.С. Розвиток творчої співдружності науковців і практиків-металургів (1959-1965 рр.) // Укр. іст. журн. – 1969. - № 5.
892. Шелест Д.С. Формирование коммунистического мировоззрения у рабочих-металлургов Украинской ССР в сети партийного просвещения (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 34-40.
893. Шелест Д.С., Прокопенко Л.Л. Деятельность партийных организаций Украины по повышению ведущей роли рабочего класса в развитии социалистического образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 41-47.
894. Шепета М.Т. Боротьба Комуністичної партії за зміцнення МТС кваліфікованими кадрами (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 75-83.
895. Шепета М.Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу в боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951-1958 рр.). – Чернівці: Чернівецьк. держ. ун-т, 1970. – 116 с.
896. Шепета М.Т. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України (1951-1958 рр.). – Чернівці: Чернівецьк. держ. ун-т., 1972. – 131 с.
897. Шепета М.Т. Комуністична партія – організатор шефства колективів промислових підприємств над селом (1953-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 30-41.
898. Шершун І.Г. Втілення ленінських ідей державного будівництва на Закарпатті (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 52. – К., 1972. – С. 92-99.

899. Шестопапов Г.Г. Из опыта укрепления партийных организаций металлургических заводов (1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 21-26.
900. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 128-142.
901. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К.: ТЕТРА, 2000. – 550 с.
902. Шкварець В.П. Діяльність партійних організацій України щодо поліпшення соціалістичного змагання на селі (1959-1972 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 34-42.
903. Шкварець В.П. З досвіду ідейно-політичної роботи партійних організацій України на селі (1959-1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 88-92.
904. Шкварець В.П. Масово-політична робота партійних організацій на селі (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С. 92-105.
905. Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії. – Миколаїв, 1994. – 343 с.
906. Школа Закарпаття. Збірка матеріалів наради працівників народної освіти Закарпатської області УРСР. – К.: Рад. шк., 1946. – 143 с.
907. Шлемкевич Л.П. Діяльність парторганізацій західних областей України по вихованню робітничої молоді на революційних традиціях // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. – С. 166-178.
908. Шляхами слави. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1959. – 112 с.
909. Шульга І.В. Зміцнюємо союз Серпа і Молота. – К.: Знання, 1967. – 42 с.
910. Шульга І.В. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку промисловості і сільського господарства (1953-1955 рр.). – К.: Укр. Акад. с.-г. наук, 1959. – 47 с.
911. Шульга І.В. Історіографія деяких питань діяльності КП України по дальшому підвищенню ролі робітничого класу в зміцненні колгоспного

- ладу (1951-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 42. – К., 1970. – С. 99-115.
912. Шульга І.В. Ленінський союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в умовах розвинутого соціалізму. – К.: Знання, 1977. – 48 с.
913. Шульга І.В. Робітничий клас – колгоспному селянству: (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951-1965 рр.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 149 с.
914. Шульга І.В. Робітничий клас – провідна сила інтернаціоналізації радянського суспільства. – К.: Знання, 1976. – 48 с.
915. Шульга І.В. Розвиток ХХІІ з'їздом партії марксистсько-ленінського вчення про зростання керівної ролі робітничого класу в союзі з селянством // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 3-15.
916. Шульга І.В. Трудовий вклад робітничого класу в зміцнення матеріальних основ культури села (1951-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1971. – С. 134-143.
917. Шульга І.В. Трудящі міста Києва – колгоспному селу. – К.: Знання, 1964. – 27 с.
918. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.
919. Шульга І.Г. Людомор на Поділлі. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1993. – 235 с.
920. Шульга Т.М., Британ В.Т. Укрепление связи науки с производством – необходимое условие совершенствования советского образа жизни: (Из опыта работы партийных организаций Украины) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 125-128.
921. Шульга І.В., Салабай В.Ф. Керівництво КПРС дальшим зміцненням союзу робітничого класу з селянством в умовах розвинутого соціалістичного суспільства // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 25-33.

922. Шульга І.В., Юрчук В.І. Партиїні організації України в боротьбі за здійснення рішень ХХІ з'їзду КПРС // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 11-20.
923. Шульженко В.К. Братерська дружба й співробітництво трудящих Західних областей України та народно-демократичних країн // Укр. іст. журн. – 1965. – № 3. – С. 78-84.
924. Шуляк О.С. Діяльність Комуністичної партії України в справі зміцнення кадрів голів колгоспів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 34-43.
925. Шуляк О.С. Діяльність КП України по зміцненню колгоспів керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 36-48.
926. Шуляк О.С. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 92-104.
927. Шуляк А.С. Из опыта работы партийных организаций по воспитанию студенческой молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа: (На примерах парторганизаций сельскохозяйственных вузов и техникумов Украинской ССР) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 21-28.
928. Шуляк О.С. Посилення партійного керівництва комплектуванням сільськогосподарських вузів і технікумів Української РСР у період між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 58. – К., 1973. – С. 107-114.
929. Шуляк О.С. Турбота партійних організацій України про зміцнення колгоспів інженерно-технічними кадрами в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 50. – К., 1972. – С. 64-70.
930. Шумаков В.К., Мельник І.Т. Деятельность КПСС по развитию трудовой и общественно-политической активности инженерно-технической интеллигенции: (На материалах партийных организаций промышленных

- предприятий Украинской ССР, 1959-1965 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 118-123.
931. Шуман О.М. З досвіду діяльності партійних організацій України в справі атеїстичного виховання трудівників села (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 38. – К., 1970. – С. 122-129.
932. Юдин И.Н. Превращение КПСС из партии рабочего класса в партию всего народа и возрастание ее роли в период строительства коммунизма. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963. – 116 с.
933. Юдин И.Н. Рост рядов партии и ее качественный состав. – М.: Знание, 1974. – 64 с.
934. Южакова В.П. Воспитание коммунистического отношения к труду у студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В.И.Ленина: (Из опыта комсомольских организаций Харьковской, Донецкой и Ворошиловградской областей) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 8-13.
935. Юрій Є.І. Зростання авангардної ролі комуністів у колгоспному виробництві (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 72-80.
936. Юнис Д.И., Глазунов С.В. Деятельность партийных организаций по развитию наставничества как характерной черты советского образа жизни // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 104-107.
937. Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1949-1952 рр.). – К.: Політвидав України, 1965. – 255 с.
938. Юрчук В.І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду // Укр. іст. журн. – 1964. – № 2. – С. 123-130.
939. Юрчук В.І. Проти буржуазної фальсифікації історії Комуністичної партії України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969. – С. 17-32.
940. Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства

Советской Украины (1946-1950 гг.). – К.: Политиздат Украины, 1986. – 365 с.

941. Якименко Є. Паша Ангеліна. – К.: Держсільгоспвидав, 1959. – 60 с.
942. Якименко Л.А. Комунисти Донбасу в авангарді боротьби трудящих за розгортання соціалістичного змагання у важкій промисловості // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 83-88.
943. Якимцев Ф.Ф. Социалистические преобразования сельского хозяйства в западных областях Украины // Сборник науч. работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения Львовского государственного медицинского института. – Львов, 1957. – С. 129-143.
944. Ямаєв М.Я. Партийне керівництво технічним прогресом на залізничному транспорті в роки семирічки: (На матеріалах Львівської залізниці) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 22-27.
945. Ямкова З.И., Ленський А.И. Из опыта воспитания студенчества на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 28-34.
946. Ямковая З.И., Ямковой А.А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса: (На материалах Коммунарского горно-металлургического института) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 95-100.
947. Янюк А.О. Ідеологічна робота Компартії України в період розгортання комуністичного будівництва. – Чернівці: Чернівецьк. держ. ун-т, 1970. – 73 с.
948. Янюк А.О. Партийно-організаційна робота КП України в період розгортання комуністичного будівництва. – Чернівці: Чернівецьк. держ. ун-т, 1968. – 45 с.
949. Янюк А.О., Юрій Є.І. Діяльність КП України по розстановці комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва в період між ХХ і

- XXII з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 93-104.
950. Ярославцев Б. На Каховском плацдарме: Очерки. – Ужгород: Кн.-журн. изд-во, 1951. – 143 с.
951. Ярославцев Б. На маленьком заводе. – Ужгород: Закарпат. обл. изд., 1956. – 79 с.
952. Ярославцев Б. Призвание. – Ужгород: Закарпат. обл. изд-во., 1955. – 60 с.
953. Ярославцев Б., Рыбченко В. Анна Ладани. – К: Госсельхозиздат УССР, 1960. – 46 с.
954. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття: Історико-політичний аспект. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 171 с.
955. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945-1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10 – У 2-х ч. – Ч. II. Історіографія. – К., 2000. – 352-391.
956. Яценко І.А. Партійне керівництво організацією соціалістичного змагання в промисловості Криму (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 105-112.

Дисертації та автореферати дисертацій

957. Бужало І.Ф. Розвиток культури на Закарпатті за роки Радянської влади (1945-1965). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1968. – 194 с.
958. Ведмідь Л.А. Історіографія опозиційного руху в УРСР другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ ст. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.
959. Вишиванюк О.Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944-1953 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.

960. Гудзь М.В. Ради депутатів трудящих України в 1953-1964 роках. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1992. – 193 с.
961. Гуменюк Е.Г. Коммунистическая партия Украины – организатор помощи трудящимся города колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства (1959-1961 гг.). – Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1963. – 18 с.
962. Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ століття. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1996. – 23 с.
963. Дудник В.М. Відбудова міського господарства України у 1943-1950 рр. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2004. – 20 с.
964. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1995. – 219 с.
965. Іваненко Л.А. Культурне будівництво на селі в західних областях УРСР у IV п'ятиріччі (1946-1950 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – Львів, 1954. – 193 с.
966. Ігнат О.М. Нариси з історії розвитку народної освіти в Закарпатській області за роки Радянської влади. – Дис... канд. іст. наук. – Ужгород, 1955. – 201 с.
967. Калакура Я.С. Коммунистическая партия Украины в условиях развитого социализма. Историография. – Дис... д-ра. истор. наук. – К., 1980. – 505 с.
968. Кондратюк О.П. Розвиток школи на Тернопільщині. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1958. – 197 с.
969. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2004. – 20 с.
970. Кошарний І.Ф. Культурне будівництво у Дрогобицькій області за роки Радянської влади (1939-1950 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1952. – 198 с.

971. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2002. – 16 с.
972. Легун Ю.В. Розвиток науки в Україні у 60-х роках ХХ століття. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.
973. Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М.Хрущова та їх вплив на українське село (1953-1964 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 19 с.
974. Матвейчук Н.М. Руководство Коммунистической партии развитием творческой активности рабочего класса: (Опыт партийной организации Украины в 1951-1958 гг.). – Автореф. дис... д-ра. ист. наук. – К., 1966. – 48 с.
975. Мельник К.М. Розвиток науки в Україні у 50-ті роки ХХ ст. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – 18 с.
976. Павлюк І.С. Розвиток народної освіти в західних областях Української РСР (1939-1950 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – Львів, 1956. – 194 с.
977. Паустовський П.Г. Культурне будівництво на Буковині за роки Радянської влади (1940-1950). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1954. – 203 с.
978. Плющ Н.Р. Вклад рабочего класса Украинской ССР в ускорение научно-технического прогресса в промышленности (50–70-е годы). – Автореф. дис... д-ра. истор. наук. – К., 1983. – 46 с.
979. Позняк В.Т. Деятельность Коммунистической партии Украины по развертыванию внутрипартийной демократии (1956-1961 гг.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1966. – 21с.
980. Ростикус Р.П. Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період (1945-1955). Дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1960. – 187 с.

981. Семкив О.И. Коммунистическая партия Украины – организатор шефской помощи города селу в годы семилетки (1959-1965 гг.). – Дис... канд. ист. наук. – Львов, 1971. – 310 с.
982. Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953-1954. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 20 с.
983. Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр. – Дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.
984. Сиволоб Ю.В. Ведущая роль рабочего класса в социалистическом соревновании на этапе развитого социализма: (На материалах Украинской ССР). – Дис... д-ра истор. наук. – К., 1985. – 453 с.
985. Сидорчук Т.Г. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920-1970 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1998. – 198 с.
986. Стасюк І.М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 18 с.
987. Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). – Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1995. – 103 с.
988. Ткачук Н.А. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953-1958 рр.). – Дис. канд. іст. наук. – К., 1994. – 151 с.
989. Хільченко Е.Я. Діяльність КП України по зміцненню братерських зв'язків українського народу з іншими народами СРСР (1956-1961 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – Львів: Львів. держ. ун-т, 1965. – 313 с.
990. Холевчук В.М. Культурне будівництво у радянській Буковині в 1940-1965 рр. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1968. – 204 с.

991. Шатенко О.С. Розвиток народної освіти на Волині в роки Радянської влади (1939-1954 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1954. – 197 с.
992. Шепета М.Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951-1958 гг.). – Автореф. дис... д-ра ист. наук. – К., 1974. – 46 с.
993. Шульга И.В. КП Украины – организатор помощи рабочего класса колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства республики (1953-1955 гг.). – Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1959. – 24 с.